LUND UNIVERSITY

Söderslätt genom 600 år : Bebyggelse och odling under äldre historisk tid

Skansjö, Sten

1983

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Skansjö, S. (1983). *Söderslätt genom 600 år : Bebyggelse och odling under äldre historisk tid*. (Skånsk senmedeltid och renässans; Vol. 11). CWK Gleerup.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Download date: 05. Jun. 2026

SKÅNSK SENMEDELTID OCH RENÄSSANS

SKRIFTSERIE UTGIVEN AV
VETENSKAPS-SOCIETETEN I LUND

11

Söderslätt genom 600 år

Bebyggelse och odling under
äldre historisk tid

AV
STEN SKANSJÖ

LUND
C W K GLEERUP

SKÅNSK SENMEDELTID OCH RENÄSSANS

Skriftserie utgiven av Vetenskaps-Societeten i Lund

SKÅNSK SENMEDELTID
OCH RENÄSSANS

Skriftserie utgiven av
Vetenskaps-Societeten i Lund

11

Söderslätt genom 600 år

Bebyggelse och odling under äldre historisk tid

AV

STEN SKANSJÖ

WITH AN ENGLISH SUMMARY

LUND
C W K GLEERUP

REDAKTIONSKOMMITTÉ

BIRGER BERGH
ERIK CINTHIO
NILS LEWAN
GÖTE PAULSSON
BENGT PAMP
OSCAR REUTERSVÄRD
AXEL ROOS
EVA ÖSTERBERG

SKRIFTSERIEN »SKÅNSK SENMEDELTID OCH RENÄSSANS»
HAR TILLKOMMIT MED EKONOMISKT BISTÅND
AV FÖLJANDE PERSONER OCH FÖRETAG:

Direktör Edw. Berger, Halmstad (†)
Konsul Thorsten Bergh, Malmö (†)
Direktör Holger Crafoord, Lund (†)
Fröken Gerda Colliander, Lund (†)
Direktör Jörgen Faxe, Malmö
Direktör P. Eg. Gummeson, Örkelljunga
Hovjägmästare G. A. Hagemann, Bjersjöholm (†)
Direktör Einar Hansen, Malmö
Advokat Emil Heijne, Stockholm (†)
Ambassadör Gunnar Jarring, Viken
Byggmästare Harry Karlsson, Lund
Disponent Nils Kjellström, Malmö (†)
Plantskoleägare Birger Lindberg, Åkarp (†)
Direktör Sven Lundberg, Helsingborg (†)
Fru Margit Lundström, Hildesborg
Direktör Frans Möller, Lund
Civilingenjör J. O. Nauclér, Perstorp (†)
Byggmästare Anders Nevsten, Malmö (†)
Byggnadsingenjör Gottfrid Nilsson, Malmö (†)
Advokat Wilh. Penser, Eslöv
Trävaruhandlare P. Persson, Malmö (†)
Docent Gad Rausing, London
Direktör Hans Rausing, Wadhurst
Direktör Ruben Rausing, Lausanne
Herr Sven Rausing, Malmö
Direktör Med. Lic. Bo Sahlin, Eslöv (†)
Ingenjör Sven D. Sonesson, Stockamöllan
Kammarherre Nils Swartling, Svängsta (†)
Greve Stig Thott, Skabersjö (†)
Överintendent Med. och Fil. Dr. Åke Wiberg, Apertin (†)
Fru Klara Wijkander, f. Kock, Göteborg (†)
Bankdirektör Anders Winblad, Lund
AB Allhems Förlag, Malmö
Blekinge Musei- och Hembygdsförbund, Karlskrona

Bryggeri AB Falken, Falkenberg
Bröderna Edstrand AB, Malmö
Ebbe Kocks Stiftelse, Lund
Gamla Sparbanken i Lund (nuv. Lundabygdens Sparbank)
AB CWK Gleerup Bokförlag, Lund (nuv. LiberGrafiska AB)
AB Gleerupska Universitetsbokhandeln, Lund
Guldvaruaktiebolaget G. Dahlgren och Co, Malmö
Junex Konfektions AB, Huskvarna
Karlshamns Yllefabriks AB, Åkeholm
AB Klippans Finpappersbruk, Klippan
Knut och Alice Wallenbergs Stiftelse, Stockholm
Kockums Jernverks AB, Kallinge
Kockums Mekaniska Verkstads AB, Malmö
AB Landsverk, Landskrona (nuv. Kockum-Landsverk AB)
AB Malcus Holmquist, Halmstad
Malmö Sparbank, Malmö (nuv. Sparbanken Malmöhus)
Malmö Yllefabriks AB, Malmö
Manufaktur Aktie Bolaget i Malmö
Nya Sparbanken i Lund (nuv. Lundabygdens Sparbank)
AB Håkan Ohlssons Boktryckeri, Lund
Oxie Härads Sparbank, Malmö (nuv. Sparbanken Malmöhus)
Skandiakoncernen, Stockholm
Skandinaviska Banken, Stockholm
Skånska Banken, Malmö
Skånska Brandförsäkringsinrättningen, Lund
(nuv. Försäkringsbolaget Skånska Brand)
Skånska Cement AB, Malmö
Skånska Hypoteksföreningen, Lund
Sparbanken Bikupan i Malmö (nuv. Sparbanken Malmöhus)
Strömma Bomulls Spinneri AB, Karlshamn (nuv. Gustaf Werner AB)
Svenska AB Bromsregulator, Malmö (nuv. Wilh. Sonesson AB)
Svenska Sockerfabriks AB, Malmö (nuv. Sockerbolaget)
Sydsvenska Dagbladet AB, Malmö
Torna Bara och Harjagers Härads Sparbank, Lund
(nuv. Lundabygdens Sparbank)
Trelleborgs Gummifabriks AB, Trelleborg (nuv. Trelleborg AB)
Öresundsvarvet AB, Landskrona

SKÅNSK SENMEDELTID OCH RENÄSSANS
Skriftserie utgiven av Vetenskaps-Societeten i Lund
11

Söderslätt genom 600 år

Bebyggelse och odling under äldre historisk tid

AV

STEN SKANSJÖ

WITH AN ENGLISH SUMMARY

LUND
C W K GLEERUP

Denna volym ingår även som nr 13 i Det nordiska ödegårdsprojektets publikationsserie.

Tidigare publikationer inom denna serie:

1. Nasjonale forskningsoversikter. København 1972.
2. Hornsherredundersøgelsen, med indledende metodeafsnit. København 1977.
3. Eva Österberg: Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600. Lund 1977.
4. Jørn Sandnes & Helge Salvesen: Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser. Oslo–Bergen–Tromsø 1978.
5. Helge Salvesen: Jord i Jemtland. Bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca. 1200–1650. Östersund 1979.
6. Audun Dybdahl: Stjørdalen gjennom bølgedalen. Bosetningsmessige og økonomiske forhold i Stjørdalsbygdene ca. 1200–1660. Oslo–Bergen–Tromsø 1979.
7. Seinmiddelalder i norske bygder. Utvalgte emner fra Det nordiske ødegårdsprosjekts norske punktundersøkelser. I utvalg ved Narvo Bjørgo, Rolf Fladby, Knut Helle og Jørn Sandnes. Redigert av Lars Ivar Hansen. Oslo–Bergen–Tromsø 1981.

8 a–b. Ole Skarin: Gränsgårdar i centrum. 1–2. Studier i Västsvensk bebyggelsehistoria ca. 1300–1600. Göteborg 1979.

9. Jan Brunius: Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600. Lund 1980.
10. Lars Ivar Hansen: Markebol og ødegårder. Bosetning og økonomiske forhold i Fyresdal ca. 1300–1660. Oslo–Bergen–Tromsø 1980.
11. Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600. Comparative Report from The Scandinavian Research Project on Deserted Farms and Villages. By Svend Gissel, Eino Jutikkala, Eva Österberg, Jørn Sandnes and Björn Teitsson. Stockholm 1981.
12. Öde sedan stora döden var . . . Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal. 1–2. Lund 1983.

Till
Anna och Henrik

ISBN 91-40-04878-0

LUND 1983

BLOMS BOKTRYCKERI AB

Innehåll

1 **Inledning** 1
1.1 Bakgrund 1
1.2 Forskningsläget rörande huvudtrender i Skånes bebyggelseutveckling 3
1.3 Undersökningens tidsavgränsning och huvudproblem 6
1.4 Undersökningens syfte 7
1.5 Framställningens disposition 9

2 **Undersökningsområdet** 10
2.1 Undersökningsområdets läge och omfattning 10
2.2 Centralbygdsbegreppet 10
2.3 Naturgeografi och odlingsförutsättningar 15
2.3.1 Topografi och terrängformer 5
2.3.2 Jordarter 19
2.3.3 Landhöjning och högsta kustlinje 21
2.3.4 Jordens bonitet 21
2.3.5 Klimatförhållanden 24
2.3.6 Slutomdöme 24

3 **Bebyggelse och odling cirka 1570** 26
3.1 Inledning 26
3.2 Källmaterial 30
3.2.1 Lunds stifts landebok 30
3.2.2 Länsräkenskapsmaterialet 32
3.2.3 Lunds domkyrkas och domkapitels jordebok 1570 35
3.3 Källuppgifternas inbördes förhållande: analystekniska problem i samband med bebyggelserekonstruktionen 36
3.4 Exempel 39
3.4.1 Stora Slågarps socken och by 39
3.4.2 Gylle socken 43
3.5 Resultat 47
3.5.1 Bebyggelsestruktur kring 1570 47
3.5.2 Ägarstruktur kring 1570 52
3.5.3 Odlingssystem kring 1570 53
3.5.4 Bebyggelsetäthet kring 1570 55
3.6 Sammanfattning 59

4 **Den tidigmedeltida bygdens framväxt: Bybildning, befolkning och teknologi** 61
4.1 Problemställning 61
4.2 Forskning kring bybildningen 62
4.2.1 Namntypskronologin 62
4.2.2 Historia 65
4.2.3 Kulturgeografi 67
4.2.4 Bebyggelsearkeologi i Sydskandinavien 73
4.3 Materialet från uo på Söderslätt 80
4.3.1 Skriftliga källor och kyrkobyggnader 80
4.3.2 Bebyggelsenamnen i Skytts härad 89
4.3.3 Några huvuddrag i den förhistoriska bygden 101
4.3.4 Det medeltidsarkeologiska materialet 112
4.4 Förklaringsfaktorer, samband och tolkningar 124
4.4.1 Namnkronologi och bebyggelsekronologi 124
4.4.2 Folkmängd och teknologi i ett nordeuropeiskt perspektiv 128
4.4.3 Exempel på helhetstolkningar 133
4.4.4 Några danska exempel – från Arup till Porsmose 137
4.5 Sammanfattning 145

5 **Bebyggelseutvecklingen i perioden 1300–1550: Problem och källmaterial** 148
5.1 Inledning 148
5.2 Översikt över källmaterialet 150
5.2.1 Inledning 150
5.2.2 Det medeltida skriftliga källmaterialet för uo 152

6 **Undersökningsområdet cirka 1300** 156
6.1 Inledning 156
6.2 Administrativa strukturer 157
6.2.1 Härad och tingsplats 157
6.2.2 Kungsgårdar och slottslän 161
6.3 Socknar och kyrktäthet 164
6.3.1 Sockenorganisationen 164
6.3.2 Kyrktäthet 171
6.4 Handelsplatser och städer 173
6.4.1 Inledning 173
6.4.2 Köpingeort och marknadsplats 177
6.4.3 Skånemarknaden, Skanör och Falsterbo 180
6.4.4 Trelleborg 185
6.5 Sammanfattning 187

7 **Den senmedeltida bebyggelseutvecklingen** 189
7.1 Ödehabitationer i centralbygd 189
7.1.1 Inledning 189
7.1.2 Skipathorp – Skevarp 193
7.1.3 Understorp 205

7.1.4 Svenstorp 211
7.1.5 »Villa Haghen» 214
7.1.6 Västra Köpinge 218
7.1.7 Owaxthorp och Ugeböle 220
7.1.8 Ödeindikationer i Maglarp 221
7.1.9 Övriga Torp-åkrar och andra ödeindikationer 224
7.1.10 Sammanfattning 227
7.2 Öde gårdar i uo. Ödefrekvens under senmedeltid 228
7.2.1 Inledning 228
7.2.2 Resultat: öde och bebodda gårdar 229
7.3.3 Öde gårdar i perioden 1350–99 231
7.2.4 Öde gårdar i perioden 1400–49 233
7.2.5 Öde gårdar i perioden 1450–99 233
7.2.6 Öde gårdar i perioden 1500–49 235
7.2.7 Sammanfattning 239
7.3 Om böndernas avgifter 241
7.3.1 Inledning 241
7.3.2 Några metodproblem vid beräkning av landgilleförändringar 244
7.3.3 Några landgilleuppgifter från uo 246
7.4 Orsaker till de senmedeltida regressfenomenen 252
7.4.1 Inledning 252
7.4.2 De s k geografiska variablerna 254
7.4.3 Zonvariabler – individvariabler 255
7.4.4 Bebyggelseenheternas ålder 258
7.4.5 Jordägare och ödegårdar i uo 259
7.4.6 Avstånd till kommunikationsleder, kust och kyrka 264
7.4.7 Avstånd till närmaste granne 265
7.4.8 Avstånd till huvudgård 268
7.4.9 Avstånd till köpstad 277
7.4.10 Slutord 283

8 **Kontinuitet och förändringar i ett långtidsperspektiv. Några avslutande synpunkter** 284

English summary 303

Källor och litteratur 303

Använda förkortningar 318

Ortregister 320

Förord

När jag nu lägger fram resultatet av mitt avhandlingsarbete, har jag anledning att tacka ett flertal personer, som på olika sätt möjliggjort avhandlingens färdigställande. Först och främst vill jag tacka Eva Österberg, som har fungerat som forskningsledare för den svenska avdelningen av Det nordiska ödegårdsprojektet och som handledare för avhandlingsarbetet. Det har varit en stor förmån att genom forskningsprocessens alla stadier, praktiskt taget från hypotesbildning till korrekturläsning, känna det osvikliga stödet i hennes säkra omdöme, hennes skärpa och idérikedom, liksom i hennes generösa och vänskapsfulla engagemang för såväl forskningsuppgifternas lösande som avhandlingsförfattarens mera allmänna välbefinnande.

Bland de projektkamrater, som fram genom avhandlingens slutfas har haft stor betydelse för mig på skilda plan, både fackligt och mänskligt, vill jag nämna Käthe Bååth, Anders Persson och Hans Sundström. Tidigare i Nordiska ödegårdsprojektets verksamhet har jag haft glädje av kontakterna med Jan Brunius och Sven Erik Sallerfors i Lund, Lars-Olof Larsson i Växjö och Erik Lönnroth och Ole Skarin i Göteborg. Ur den stora kretsen av nordiska forskarkolleger vill jag särskilt nämna den danska avdelningen med dess forskningsledare Svend Gissel.

Arbetet med avhandlingen har bedrivits vid Historiska institutionen i Lund, där delar av avhandlingen har ventilerats på doktorandseminarier under ledning av Göran Rystad, som också har läst avhandlingen i manuskript och berikat arbetet med värdefull kritik. Detsamma gäller Bengt Ankarloo.

Genom avhandlingsarbetets inriktning har jag fått tillfälle att knyta många givande kontakter med företrädare för olika granndiscipliner. Av särskilt stort värde har samarbetet med Erik Cinthio och hans medarbetare vid medeltidsarkeologiska avdelningen vid Historiska museet varit. För återkommande diskussioner av ortnamnsproblem har Göran Hallberg vid Dialekt- och ortnamnsarkivet generöst ställt sin sakkunskap till förfogande. I samband med sakliga och praktiska lösningar av arkeologiska problem har jag haft ett trivsamt samarbete med Dag Widholm. Cinthio, Hallberg och Widholm har läst vissa partier av avhandlingen i manuskript och bidragit med värdefulla synpunkter. Under senare tid har jag dessutom upplevt stimulansen från den utvidgade tvärvetenskapliga forskargruppen inom det nystartade projektet »Kulturlandskapet under 6000 år».

Avhandlingsarbetet har understötts av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådets anslag till Det nordiska ödegårdsprojektet. Stipendier och

anslag har erhållits från Syskonen Willers' donationsfond för forskning i Skånes och Hallands historia och arkeologi, Ebbe Kocks stiftelse, Fondet for Dansk-Svensk Samarbejde, Landsforeningen »Det frie Nord» og generalløjtnant Erik Withs Nordiske Fond och Svea Orden.

Min tacksamhet är stor gentemot Vetenskaps-Societeten i Lund och redaktionskommittén för skriftserien »Skånsk senmedeltid och renässans» för att arbetet har antagits för tryckning som nr 11 i denna skriftserie. Därigenom har avhandlingen fått ett typografiskt utförande av en kvalitet, som numera är sällsynt i genren. Jag vill i det sammanhanget även tacka personalen på Bloms Boktryckeri AB, inte bara för gediget yrkeskunnande i fråga om vetenskapligt tryck och för omsorgen om slutprodukten utan även för det rutinerade handhavandet av en pressad avhandlingsförfattare.

Ett varmt tack till Anne Kennedy för hjälp med utskrift, korrekturläsning och upprättande av ortregistret, till Monica Centerwall för kartritning, till Anna-Margrete Thagaard för fotografering och till Monica Udvardy för översättningen av sammanfattningen till engelska.

Jag vill här även tacka mina föräldrar för deras stöd och intresse under studiernas gång. Under min fars livstid hade jag dessutom stort utbyte av hans ingående kännedom om undersökningsområdet. Boken tillägnas mina barn, Anna och Henrik, vars uppväxttid på så många sätt har kommit att präglas av denna avhandlings tillkomst. Till deras mor, Christina Gullin-Skansjö, vill jag avslutningsvis rikta ett särskilt tack för allt vad hon har betytt genom åren, för stöd och uppmuntran vid arbetets slutförande och, inte minst betydelsefullt, för bestående varm gemenskap.

Lund i augusti 1983

Sten Skansjö

1. Inledning

1.1 Bakgrund

Ämnet för denna avhandling är den bebyggelse- och agrarhistoriska utvecklingen under en period från vikingatidens slutskede till cirka 1600, studerad utifrån ett undersökningsområde i sydvästra Skåne.

Under den tid, som här främst skall studeras, dvs hela medeltiden och 1500-talet, var den agrara produktionen en primär angelägenhet för praktiskt taget alla människor, såsom individer och samhällsvarelser. Det gäller sålunda inte endast för de stora skarorna av direkta brukare till jorden utan även för de smalare skikt av befolkningen, som utövade politisk, ekonomisk, juridisk och militär makt, som svarade för tillverkning och handel med olika varor eller som bestred religiösa, kulturella och andra icke-agrara funktioner i samhället. Samtliga var direkt eller indirekt beroende av födoproduktionen och av rimliga överskott från den agrara produktionen till avgifter, handel osv. Vad som sålunda har berört vitala levnadsbetingelser för dåtidens människor i den agrart dominerade ekonomin framstår ännu i ett långt efterhandsperspektiv som intressant och relevant att undersöka.[1]

För en sen eftervärld i ett snabbt föränderligt kulturlandskap kan det för övrigt också vara angeläget att peka på de fysiska lämningarna av den agrara bebyggelsen från äldsta historiska tid. Ännu vittnar nämligen synliga bebyggelsemönster och bebyggelselägen, liksom givetvis kulturlager under markytan, om det agrara kulturlandskap, som i huvudsak växte fram under medeltid. Mer eller mindre lätt iakttagbara återfinner vi i det moderna landskapet en stor mängd sådana rester av skånska flergårdsbyar. Det rör sig i själva verket då ofta om ännu levande bebyggelsemiljöer med en tusenårig, vanligtvis obruten kontinuitet. Det kan allmänt sett vara värt att påpeka, att sådana många gånger förbisedda historiska minnesmärken kan fungera som incitament till ett intresse för det förflutna. De utgör ett av många avläsbara avtryck i dagens landskap från skilda perioders mänskliga verksamhet. Denna antikvarisk-pedagogiska reflektion utifrån de fysiska spåren av undersökningsperiodens bebyggelse leder över till en presentation av undersökningens bakgrund i ett mera inomvetenskapligt perspektiv.

Analysen kommer nämligen i hög grad att fokuseras kring kontinuitet eller förändringar i de *yttre* strukturerna i kulturlandskapet, främst givetvis den agrara bebyggelsen med dess odlingsmarker eller resursområde, dvs åker,

[1] Jfr L. White, Jr, Medieval Technology and Social Change, (1962), reprint 1980, s 39.

äng och betesmark. En utgångshypotes är emellertid, att man därigenom kan belysa kontinuitet och förändringar i *andra* samtida strukturer, speciellt när det gäller demografiska, teknologiska, sociala och ekonomiska förhållanden.[2]

Genom *ämnesvalet*, genom det långa *tidsperspektivet* och genom inslagen av *mikroanalys* och *tvärvetenskap* anknyter denna undersökning till en forskningsinriktning, som under senare år har varit livlig i Sverige och Norden. I sin tur har denna beröringspunkter med en stark strömning inom europeisk forskning kring den förindustriella epokens samhällsförhållanden.[3] Som en manifestation av denna forskningsinriktning framstår det samnordiska, bebyggelsehistoriska forskningsprojektet *Det nordiska ödegårdsprojektet.* Det var inom ramen för detta projekt, som föreliggande undersökning påbörjades.

Det nordiska ödegårdsprojektet härleder sitt ursprung till diskussioner i anslutning till det nordiska historikermötet i Bergen 1964. Då uttalades behovet av nya och för Norden samlade resultat rörande den sk senmedeltida agrarkrisens utbredning, uppenbarelseformer och orsaker. Anknytningen till detta klassiska problemområde inom europeisk medeltidsforskning avspeglas tydligt i projektets rubricering och har hela tiden framstått som central i verksamheten. Ganska snart kom emellertid projektarbetet att vidgas. Jämsides med den senmedeltida ödegårdsprocessen har man nämligen i många fall mera generellt behandlat bebyggelsehistoriska och agrarhistoriska problem med skilda ekonomiska och socialhistoriska implikationer under en utsträckt tidsperiod, vanligtvis från hög- eller senmedeltid till 1600-tal.

Det grundläggande arbetet inom projektet har under loppet av 1970-talet bedrivits som intensivundersökningar av 39 separata undersökningsområden. Storleken på dessa områden har varierat från några socknar till några härader. De har varit spridda över Norden, från Falster i Syd-Danmark till Trondenes i Nord-Norge och från Snæfellsnes på Väst-Island till Borgå härad i Syd-Finland. De lokala undersökningarna har legat till grund för det internordiska komparationsarbete, som nyligen presenterats såsom en sammanfattning av projektets verksamhet.[4] Urvalet av enskilda undersökningsområ-

[2] För en värdering av bebyggelsehistoriens möjligheter, jfr E. Porsmose, Den regulerede landsby, 1981, s 12 ff.

[3] Se härom E. Österberg, Forskning om det äldre svenska samhället – idag, igår, i morgon? Några perspektiv, HT 1980, s 483 ff.

[4] S. Gissel, E. Jutikkala, E. Österberg, J. Sandnes & B. Teitsson, Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600, 1981 (citeras i fortsättningen: »Desertion, 1981»). För tidigare presentationer av projektet, se A. Holmsen, Det nordiske ødegårdsprosjekt, HT 1971; E. Österberg, Bondesamhälle i fokus. Ödeläggelse, återuppodling, kolonisation under senmedeltid och 1500-tal, Ale 1972:3; dens., Nordiska ödegårdsprojektet, Humanistisk forskning 1974:2; S. Gissel, Agrarian decline in Scandinavia, Scand. Journal of History, 1976. Jfr numera även E. Österberg, Ödegårdar i medeltidens Norden – rapport från ett forskningsprojekt, Bebyggelsehistorisk Tidskrift Nr 2, 1981, s 62 ff.

den har dikterats av fra två huvudprinciper.[5] Väsentligt för den svenska projektgruppen har, för det första, varit att med utgångspunkt i forskningsläget välja ut områden enligt vissa preliminära *hypoteser* om faktorer, som påverkat bebyggelse, befolkning och ekonomi i undersökningsperiodens agrara samhälle. Avsikten har varit, att de utvalda områdena skulle representera skilda näringsförutsättningar, varierande bebyggelsestrukturer, skiftande ägarförhållanden och olika administrativa distrikt. För det andra har vid sidan av detta hypotesstyrda urval av undersökningsområden en varierande *källfrekvens* spelat en viktig roll, när det gällt att finna lämpade områden.

Det stod tidigt klart, att den skånska sydvästslätten borde kunna erbjuda ett forskningsobjekt av intresse ur nordisk synvinkel på grund av sina speciella odlingsförutsättningar. Denna del av Skåne framstod som en utpräglad åkerbruksbygd jämfört med flera norska områden eller med svenska landsdelar som Småland och Värmland. Brister i källfrekvensen har emellertid medfört svårigheter, när det gällt att inom det sydvästskånska slättområdet avgränsa ett gynnsamt, sammanhängande område. Slutligen utvaldes större delen av Skytts härad (16 av 22 socknar) till ett punktstudium, som sammanfattats i en rapport,[6] som i sin tur har legat till grund för projektarbetets komparativa arbete. Här har vi också stommen till föreliggande avhandling. Denna skiljer sig emellertid från projektrapporten på ett par viktiga punkter.

För det första har undersökningen vidgats i *rumsligt* avseende till att omfatta *hela* Skytts härad. Detta medför tex, att uppgifter rörande Söderslätt i den publicerade projektsammanfattningen inte i alla avseenden behöver sammanfalla med avhandlingstextens uppgifter. Mera väsentligt är, för det andra, att *tidsperspektivet* i den nu presenterade undersökningen har vidgats bakåt. På ett helt annat sätt än tidigare varit fallet kommer nämligen här även den *tidigmedeltida* utvecklingen och dess bakgrund att diskuteras. De utvidgade tidsramarna har främst motiverats av det förändrade forskningsläge, som höll på att växa fram kring den sydskandinaviska bybygdens etablering (se nedan 4.2.4), samtidigt med att projektarbetet pågick.

1.2 Forskningsläget rörande huvudtrender i Skånes bebyggelseutveckling

Det är inte avsikten att här presentera någon utförlig historiografisk utredning om forskningsutvecklingen kring undersökningsperiodens bebyggelse-

[5] Närmare om urvalsprinciperna hos E. Österberg i Desertion, 1981, s 61 ff. Jfr J. Brunius, Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600, 1980, s 11 ff.

[6] S. Skansjö, Bebyggelse och odling på Söderslätt. Rapport från sydvästskånskt undersökningsområde Del 1–3 (stencil, mars 1979). Jfr dens., Kring några försvunna byar på Söderslätt, Ale 1977:4.

och agrarhistoria i ett internationellt, internordiskt eller sydskandinaviskt perspektiv. Dels föreligger nämligen numera ett antal moderna översikter, till vilka man allmänt kan hänvisa.[1] Dels kommer huvuddragen i forskningsläget att nedan redovisas kontinuerligt i samband med att väsentliga delproblem behandlas. Avsikten är istället att kortfattat skissera den gängse bilden av *huvudtrenderna i den skånska bebyggelseutvecklingen* under undersökningsperioden, i den mån en sådan bild verkligen låter sig påvisa genom ett antal representativa, äldre och nyare historiska synteser.

Vi kan ta utgångspunkten i de översikter av Skånes historia, som nyligen har presenterats av Gösta Johannesson. Här finner man naturligt nog även tolkningar av bebyggelseutvecklingen. Den skånska bybygdens framväxt ger enligt Johannessons framställning ett intryck av att ha skett kontinuerligt under järnåldern fram till vikingatiden. Denna process avspeglas i de äldsta ortnamnstyperna, som återfinnes på de kalkrika moränlerjordarna och på sandslätternas lätta jordar. Från 800-talet vidtog ett skede med en omfattande uppodling och från 900-talet följde en stark våg av utflyttning och anläggning av nya byar. Johannesson menar, att landskapet från 1000-talet var bebott i dess helhet, även om det var glest med bebyggelsen i vissa skogsbygder.[2] Som nedan kommer att framgå, stämmer denna bild väl med tongivande synteser från 1930- och 1940-talen av historiker som Sture Bolin och Ingvar Andersson och av en kulturgeograf som Sven Dahl: den historiskt kända bybygden har tillkommit genom *kontinuerlig ackumulation* av byar i landskapet, med en markant expansionsfas under vikingatid och tidig medeltid.[3]

Johannesson menar vidare i analogi med kända förhållanden i Väst- och Mellaneuropa, att expansionsfasen fortgick under 1200-talet och förra delen av 1300-talet. Den stagnation, tillbakagång och kris i lantbruket, som sedan skedde, var tydlig i Danmark västansunds. Även i Skåne får vi enligt Johannesson räkna med folkminskning i spåren av tidens pestepidemier, och vi har här också exempel på ödegårdar, nerlagda byar osv. I avvaktan på resultat från mera systematiska undersökningar från Skåne gör Johannesson likväl

[1] Se tex G. Duby, Medieval Agriculture 900–1500, kap Bibliography, i C. M. Cipolla (ed), The Fontana Economic History of Europe, The Middle Ages, (1972) 1981, s 216 ff; S. Helmfrid, Europeiska kulturlandskap. En forskningsöversikt. (Stencil, Kulturgeografiska institutionen i Stockholm, 1966). Jfr S. Gissel i Desertion, 1981, kap 1. För nordiska förhållanden, spec senmedeltidens, se Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen. Rapporter til Det nordiske historikermøte i Bergen 1964, med bidrag av Halvard Bjørkvik, C. A. Christensen, Lars-Arne Norborg och Arvo M. Soininen. Se även Nasjonale forskningsoversikter. (Det nordiske ødegårdsprosjekt, Publikasjon nr 1), 1972, med bidrag av Svend Gissel, Eino Jutikkala, Björn Teitsson och Magnús Stefánsson, Halvard Bjørkvik och Audun Dybdahl samt Lars-Olof Larsson. Jfr för Danmarks del numera även E. Porsmose, Den regulerede landsby, 1981, s 30 ff.

[2] G. Johannesson, Skånes historia, 1977, s 25 f o s 29; dens., Skåne, Halland og Blekinge, (Politikens) Danmarks Historie, 1981, s 38 f, s 46 o s 74.

[3] Se nedan 4.2.2 med not 7 och 8 och 4.2.3 med not 1.

den försiktiga bedömningen, att tillbakagången i ett nordiskt perspektiv har varit tämligen måttlig.[4] Johannessons tolkning överenstämmer i allt väsentligt med en tidigare och mera innehållsrik helhetsbedömning av Ingvar Andersson rörande den skånska senmedeltidens agrara förhållanden. Även för Andersson står det klart, att vi måste räkna med en stark reducering av invånarantalet i Skåne från 1300-talets mitt, att vi har exempel på ödeläggelse osv, men att de skånska bönderna troligen relativt väl »klarade krisen för lantbruket under senmedeltiden». Andersson understryker emellertid kraftigt behovet av inventeringar och specialundersökningar utifrån skånskt material.[5] Ett par arbeten kan i detta sammanhang omnämnas. I en lokalhistorisk undersökning av Skurupsbygden (Vemmenhögs härad) antyder Lars-Olof Larsson förekomsten av »åtskilliga belägg på den senmedeltida ödeläggelsen».[6] Presentationen av agrarkrisen sker emellertid mera utifrån allmänhistoriska föreställningar än utifrån ett källmaterial med lokal relevans. I en undersökning av bebyggelseförhållanden i Gärds härad under dansk tid finner Sven Erik Sallerfors ett fåtal tydliga belägg för regress under senmedeltiden. Det relevanta källmaterialet ger i övrigt endast begränsade och vaga indikationer om den medeltida bebyggelseutvecklingen i detta område.[7] På så sätt kan Anderssons och Johannessons bedömning ännu sägas vara giltig, inte minst i fråga om behovet av ytterligare skånska studier i frågan.

Den tolkning av huvudtrenderna i den skånska bebyggelseutvecklingen, som redovisas i de ovan nämnda, moderna historiska synteserna, föranleder följande reflektioner:

1) Inför bilden av den historiskt kända bybygdens kontinuerliga framväxt finns det numera utifrån den senaste tvärvetenskapliga forskningsutvecklingen anledning att pröva en *motbild*, där man räknar med upprepade *kontinuitetsbrott* i den sydskandinaviska bybildningens historia.[8]
2) Inför frågan om det historiografiskt sett mest uppmärksammade kontinuitetsbrottet, den senmedeltida regressen i bebyggelse och odling, finns det för närvarande uppenbarligen stora *forskningsluckor* beträffande Skåne.

Det är en önskan att pröva den antydda motbilden och en strävan att bidraga till att fylla en identifierad forskningslucka, som till stora delar har motiverat denna undersökning. Avhandlingen utgår från ett antal huvudproblemställningar, som här närmast skall formuleras.

[4] G. Johannesson, aa 1977, s 100 f; dens., aa 1981, s 141 ff.

[5] I. Andersson, Skånes Historia. Senmedeltiden, 1974, s 307 ff.

[6] L.-O. Larsson, Från tidig medeltid till 1657, i Skurups och Hassle-Bösarps historia, 1969, s 56. Larsson exemplifierar ödeläggelsen endast med att omnämna två ödegårdar i Sandåkra by.

[7] S. E. Sallerfors, Gärds härad under dansk tid. Bebyggelse och befolkning, (otryckt lic.avh., Historiska institutionen i Lund, 1974), s 76 ff.

[8] Utförligt härom nedan kap 4.

1.3 Undersökningens tidsavgränsning och huvudproblem

I centrum för undersökningen står skilda problem rörande bebyggelseförhållanden och agrara strukturer i perioden från cirka 1000 till cirka 1600 i ett undersökningsområde på Söderslätt. Detta *område* skall nedan beskrivas och karaktäriseras närmare. *Tidsavgränsningarna* kan vid första påseende förefalla väl mekaniska. Den främre gränsen har emellertid satts i anslutning till den tidpunkt, då källmaterialet för första gången möjliggör en relativt heltäckande och nyanserad historisk rekonstruktion av huvuddragen i områdets kulturlandskap. Den bakre gränsen har satts kring övergången från vikingatid till tidig medeltid. Den ansluter sålunda till traditionell periodindelning inom nordisk historia men markerar samtidigt ett dynamiskt skede i kulturlandskapsutvecklingen. Inom de vida tidsramarna fokuseras speciellt dels den tidigmedeltida och dels den senmedeltida utvecklingen, dvs de perioder, som i dagens forskningsläge framstår som de mest problematiska och intressanta vad gäller kulturlandskapets förändringsprocesser. I jämförelse härmed måste bilden av området under högmedeltiden tecknas mera skissartad. Fr a av utrymmesskäl kommer inte heller utvecklingen under perioden från medeltidens slut till 1600-talets mitt att här bli föremål för någon mera ingående diakron komparation. Preliminära resultat tyder på stor stabilitet i områdets gårdetal genom denna period. Tiden från 1500-talets början till ett par decennier in på 1600-talet har annars i flera mellansvenska studier utpekats som en starkt expansiv fas i bebyggelseutvecklingen, vilket för övrigt ligger i linje med samtida europeiska förhållanden.[1]

Inom de angivna tidsramarna gäller huvudproblemställningen, i vad mån det är möjligt att fixera och förklara de viktigaste trenderna i bebyggelseutvecklingen. Under framställningens gång kommer preciserade frågeställning-

[1] För den svenska utvecklingen, se L.-O. Larsson, Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640, 1972; E. Österberg, Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600, 1977, s 131 ff; O. Skarin, Gränsgårdar i centrum. Studier i västsvensk bebyggelsehistoria ca 1300–1600, 1, 1979, s 127 ff; J. Brunius, a a 1980, s 90 ff; K. Bååth, Öde sedan stora döden var . . . Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal, 1983, s 144 ff. För en nordisk komparation, se E. Jutikkala, The way up, i Desertion, 1981, s 115 ff. För den danska utvecklingen, se numera E. Ladewig Petersen, Fra standssamfund til rangssamfund. 1500–1700. Dansk social historie 3, 1980, s 55 ff; E. Porsmose, a a 1981 kap V. För den skånska utvecklingen jfr S. Skansjö, Landowners, Tenant Farmers and Cottagers. An Investigation of the Village of Gårdlösa and the Parish of Smedstorp in the Oldest Written Records, i B. Stjernquist (ed) Gårdlösa. An Iron Age Community in its Natural and Social Setting, I, Interdisciplinary Studies, 1981, s 31 ff; dens., Svedalabygden från tidig medeltid till dansktidens slut, i Svedala genom tiderna, 1981, s 155 ff; I rapporten till Det nordiska ödegårdsprojektet har den statiska bebyggelsebilden redovisats för Söderslättsundersökningens del (ovan 1.1 not 6 a a, s 44 ff). Förf hoppas senare kunna presentera denna undersökning i samband med en komparativ studie gällande flera områden i Skåne.

ar att formuleras i anslutning till behandlingen av skilda delproblem. Några av de viktigaste problemen skall emellertid förutskickas redan här:

När och under vilka omständigheter *etablerades* den historiskt kända bebyggelsen i området? Kan man inom tidsramarna identifiera *expansiva, statiska eller regressiva bebyggelseperioder*? Kan man tex inom området med dess speciella odlingsförutsättningar finna belägg för de traditionella *tecknen på agrarkris* under senmedeltid: sjunkande avgifter och priser, öde gårdar och försvunna byar? Hur var den *agrara produktionen organiserad* och hur var *bebyggelsen strukturerad* inom området under perioden? Hur var t ex *egendomsfördelningen* i området och i vad mån genomgick denna förändringar under perioden? Hur kan kontinuitet och kontinuitetsbrott i bebyggelse och odling *förklaras?* I vad mån kan man koppla *kulturlandskapsutvecklingen* till kända *förändringar i samhället i övrigt* genom den långa undersökningsperioden, tex i fråga om demografiska, teknologiska, sociala och ekonomiska förändringar?

1.4 Undersökningens syfte

Mot bakgrund av de ovan formulerade problemens karaktär kommer undersökningens syfte att i princip bli tvåfaldigt. För det första gäller det givetvis att söka svaren på frågorna genom en strävan att beskriva, kartlägga, analysera och förklara de *sakhistoriska* sammanhang, som efterfrågas. För det andra kommer undersökningen att få en markant *metodisk* inriktning.

Dels gäller då frågan, i vilken utsträckning beprövade agrar- och bebyggelsehistoriska metoder är användbara i analysen av traditionella typer av skriftligt källmaterial med agrarhistorisk relevans för detta skånska område. Dels kommer arbetet i vissa avseenden att sträva i riktning mot en integrerad *tvärvetenskaplig analys*. Innebörden av det senare skall utvecklas något.

Det ligger närmast i sakens natur, att all forskning kring kulturlandskap och samhällsförändring måste vara tvärvetenskapligt orienterad. Värdet av mångvetenskaplighet har understrukits av flera forskare, inte minst därför att forskningsobjektet i dess komplicerade helhet inte låter sig beskrivas och förklaras inom ramen för någon av de *enskilda* discipliner, vari vetenskaperna traditionellt har delats upp.[1] Inom Det nordiska ödegårdsprojektet har tex den danska projektavdelningen från början haft en tvärvetenskaplig sammansättning, med företrädare för skilda discipliner organiserade i lagarbete.[2]

[1] Jfr tex S. Helmfrid, Kulturlandskapet och forskningen, i Människan, kulturlandskapet och framtiden. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 12–14 februari 1979, 1980, s 9; E. Baudou & M. Nejati (red), Luleälvssymposiet 1–3 juni 1981, 1981, passim, se tex E. Baudou, ibidem s. 247.

[2] Se S. Gissel i Hornsherred-undersøgelsen med indledende metodeafsnit, 1977, s 9 ff; dens. i Desertion, 1981, s 23 f; E. Österberg i Desertion, 1981, s 50 ff.

Söderslättsundersökningen har inte arbetat med motsvarande personella, administrativa och materiella förutsättningar. De tvärvetenskapliga insatserna har här efter hand kommit till på skilda nivåer.

I första hand har det helt enkelt gällt att som ett komplement till den historiska analysen av ett skriftligt källmaterial *använda* vissa publicerade resultat från bebyggelsestudier eller andra relevanta undersökningar från granndisciplinerna, främst ortnamnsforskning, arkeologi, medeltidsarkeologi och kulturgeografi. I en presentation av undersökningsområdet har också geologiska beskrivningar kommit till användning. I mera begränsad utsträckning har paleoekologiska resultat och tolkningar kunnat beaktas i denna undersökning. En förutsättning för utnyttjandet av andra vetenskapers resultat är oftast ett kontaktnät för fortlöpande diskussioner med företrädare för berörda discipliner. Det har i sin tur lett vidare till att vissa specialundersökningar har kunnat initieras i avsikt att *direkt* frambringa nya data för den pågående Söderslättsundersökningen. Så har tex skett, när en analys av bebyggelsenamnen i Skytts härad utförts av en ortnamnsforskare.[3] Här kan också nämnas det lokaliseringsarbete i samband med nedlagda medeltidsbyar, som i samarbete med arkeologer har bedrivits med olika »icke-historiska» metoder, tex ytbesiktningar i fält, fosfatkartering och flygfotografering. I ett par fall har dessutom arkeologiska provundersökningar kunnat sättas in på platser, som en analys av skilda typer av källmaterial utpekat som misstänkta lokaler för permanent nedlagda medeltidsbyar.[4] Arkeologer har också engagerats för att pröva vissa hypoteser om bybygdens etableringsskede genom provgrävning i fyra utvalda bykärnor i området.[5] Vissa för historieforskning relativt otraditionella metoder har också prövats utan direkt assistans av specialister, tex analys av de äldsta generationerna av kartmaterial eller fosfatundersökning enligt den sk snabbmetoden.[6]

Ett av syftena med denna del av undersökningen är alltså att presentera exempel på hur man *praktiskt* kan bedriva tvärvetenskap utifrån blygsamma materiella förutsättningar. Ett annat är att diskutera och kritiskt *utvärdera* de eventuella vinster eller tillkortakommanden, som ett försök till tvärvetenskapligt baserad analys har inneburit för de samlade resultaten av undersökningen.

[3] Se nedan 4.3.2.
[4] Se nedan 7.1.
[5] Se nedan 4.3.4.
[6] Se nedan 7.1.

1.5 Framställningens disposition

Sedan riktlinjerna för undersökningen inledningsvis har dragits upp följer en ingående beskrivning av undersökningsområdets naturgeografiska förutsättningar som odlingsbygd, speglad i variabler som topografi, geologi och bonitet. I det sammanhanget diskuteras också begreppet »central odlingsbygd» (kap 2).

Den analys av bebyggelse och agrarstruktur, som därefter vidtager, följer inte en strikt kronologisk bana. I stället kommer först en rekonstruktion av bebyggelsemönster, odlingssystem, ägarförhållanden m m vid den tidpunkt, då källorna för första gången möjliggör en nyanserad *helhetsbild* av dessa strukturer. En sådan rekonstruktion kan göras under senare hälften av 1500-talet, dvs vid undersökningens slut (kap 3). Mot den bilden kommer sedan de medeltida uppgifterna att ställas.

Sålunda diskuteras därefter, i ett stort avsnitt av framställningen, *ålder* och *ursprung* till den historiskt kända bilden av bebyggelse och odlingssystem (kap 4).

I den följande huvudavdelningen diskuteras så bebyggelseutvecklingen under medeltidens lopp (kap 5–7). Framför allt uppmärksammas senmedeltiden och eventuella tecken på ödeläggelse och andra »krisfenomen» i undersökningsområdet.

Undersökningen avslutas med en sammanfattande tolkning av kontinuitet och förändringar i ett sydskandinaviskt centralbygdsområde sett i långtidsperspektiv (kap 8).

2. Undersökningsområdet

2.1 Undersökningsområdets läge och omfattning

Det område av den skånska sydvästslätten, som här skall undersökas, har under större delen av historisk tid ingått i *Skytts härad.* I väster gränsar häradet till Öresund, i söder till Östersjön, i öster till Vemmenhögs härad och i norr till Oxie härad.[1] Här fanns kring mitten av den undersökta perioden (ca 1300) 22 socknar[2] samt – i juridisk mening utanför häradsindelningen – stadsbildningarna Skanör, Falsterbo och Trelleborg. Hela detta område omfattar ett ytinnehåll på cirka 266 km^2 (varav stadsjordsområdena svarar för cirka 28,5 km^2).

I undersökningsperiodens slutskede fanns det drygt 600 gårdar i häradet.[3] En bedömning av dessa gårdars och deras historiska föregångares förutsättningar för agrar produktion skall här inledas med en tolkning av begreppet *central odlingsbygd.*

2.2 Centralbygdsbegreppet

Termer som »centralområde», »centralbygd», »central odlingsbygd» e dyl har med motsatser som »marginalområde», »marginalbygd», »perifer odlingsbygd» e dyl spelat en stor roll inom forskningen vid analys av expansiva eller regressiva bebyggelseförlopp. Det gäller inte minst den moderna forskningsdebatten kring bebyggelseutvecklingen under medeltid, 1500- och 1600-tal.[1]

[1] Under dansktiden gränsade området i nordost till det s k Lindholmens birk, i vilket fö även ingick Lilla Alstads by och några gårdar i Gylle (senare i Skytts hd). Detta birkområde låg utanför häradsindelningen. (Närmare härom i S. Skansjö, a a i Svedala genom tiderna, 1981, s 146 ff.)

[2] Häri inräknas något oegentligt hela *Anderslövs sn*, som delades av häradsgränsen och där kyrkbyn Anderslöv, Sörby och Stävesjö i undersökningsperioden har räknats till Vemmenhögs härad. I siffran för antalet socknar ingår också *Kämpinge sn*, som nedlades 1632 (se nedan 6.3.1).

[3] Se nedan 3.5.

[1] Se t ex A. E. Christensen, Danmarks befolkning i Middelalderen, Nordisk kultur 2, 1938, s 11 ff (ang torpkolonisation i central- och randbygder); E. Lönnroth, Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, 1940, s 18 ff o s 33 ff; L.-A. Norborg, Storföretaget Vadstena kloster, 1958, kap 4; L.-O. Larsson, Det medeltida Värend, 1964, s 2 ff, s 158 ff o s 176 ff; C. A. Christensen, Ændringerne i landsbyens økonomiske struktur i det 14. og 15. århundrede, DHT 1964, s 341 ff; S. Gissel, Landgilde og udsæd på Sjælland, 1968, s 279; A. Holmsen, Desertion of Farms around Oslo in the Late Middle Ages, SEHR 1962, s 165 f o s 185 f; jfr O. Skarin, a a, 1, 1979, s 83; L. Linge, (rec. av) Skarins arbete, HT 1982, s 250; dens., Centralt och perifert i historisk forskning och undervisning, HLFÅ 1980–81, s 54 ff.

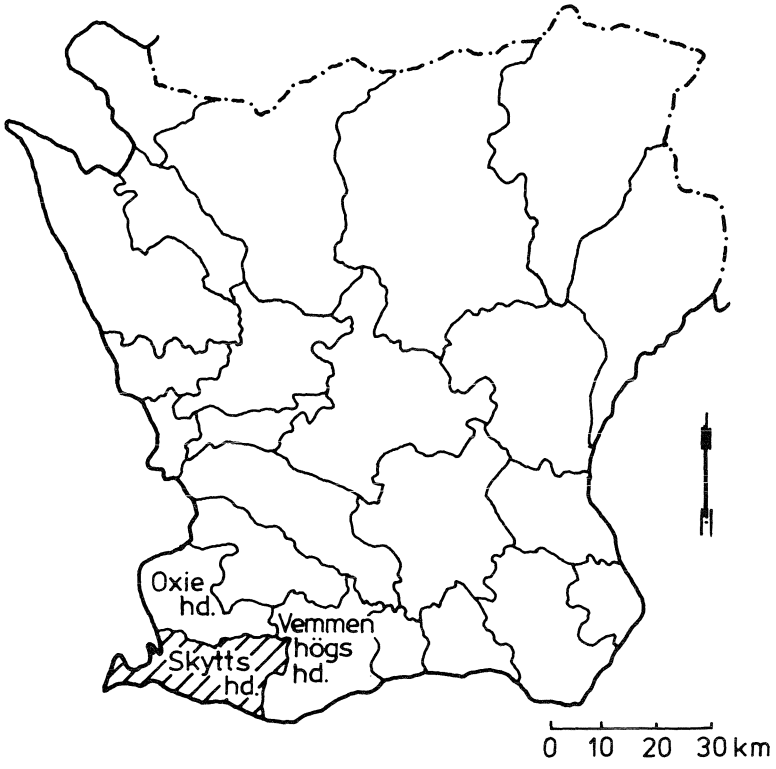

Fig 2: 1. De skånska häraderna, med de tre Söderslättshäraderna namngivna och med undersökningsområdet, Skytts härad, skrafferat.

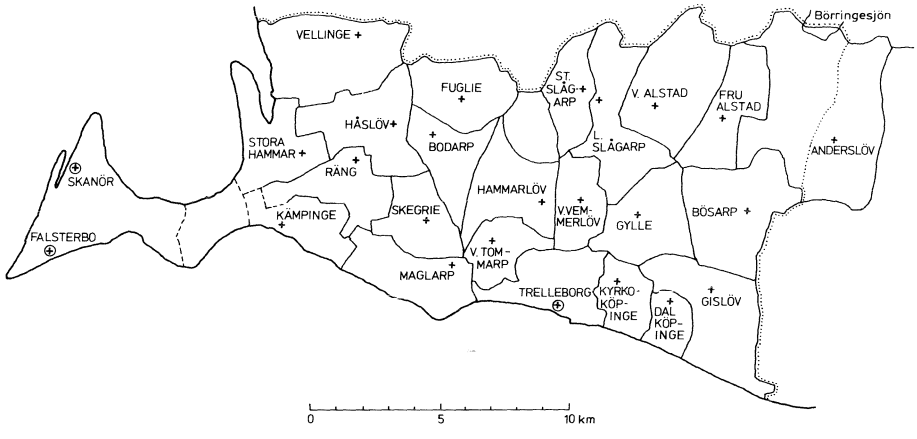

Fig 2: 2. Undersökningsområdet med socknar och städer. Gränsen för Skytts härad har markerats med prickad linje.

Därvid har synonyma termer ibland använts för att beteckna områden, som i flera avseenden förefaller vara olikartade. Vad som tex C. A. Christensen i ett själländskt perspektiv betecknar som *marginella jordar* har förmodligen något mera gemensamt med den urbergsslätt, som Lars-Olof Larsson ser som Värends *centralbygd*, än med det stenbundna, barrskogsbevuxna moränområde, som i Larssons undersökning framstår som marginalbygd.[2] Även om exemplet alltså visar, att innehållet bakom termerna i fysiskt avseende kan vara svårjämförbart, kan man likväl härleda något slags gemensam grundmening i begreppen. Den har att göra med respektive områdes varierande produktionspotential, med skiftande förmåga att attrahera en befolkning för permanent bosättning e dyl. Innan vi utvecklar detta, skall ett par tidigare diskussioner kring begreppen refereras.

En analys av mångtydigheten i begreppen *centralt/perifert*, bl a i samband med bebyggelsehistorisk forskning, har gjorts av Lars Linge. Han noterar inledningsvis mera allmänt, att de i vissa sammanhang är liktydiga med »väsentligt/oväsentligt». I andra sammanhang kan centrum/periferi-begreppen ha tydligt sociala dimensioner (tex när »maktens centrum» ställes mot »människor i periferin»). Den primära betydelsen är geografisk, men centrum-periferimodellen har ofta inom samhällsforskningen använts för att beskriva en kombination av geografiska och sociala relationer. Linge har uppmärksammat, hur man just inom forskningen kring den senmedeltida bebyggelseutvecklingen i Sverige ofta har fört en diskussion i centrum-periferitermer. Frågan har vanligen gällt, i vad mån en ödeläggelse har drabbat central eller perifer bygd. Linge noterar, att svårigheterna att jämföra olika forskares användning av uttrycket »central och perifer bygd» bl a kan bero på, att man anlägger skilda geografiska perspektiv. En perspektivförskjutning kan medföra att ett delområde, som i riksperspektivet tillhör en marginalbygd, i ett regionalt perspektiv kan utgöra centralbygd. Av Linges exempelsamling framgår, att berörda svenska agrarhistoriker (Lönnroth, Norborg, Larsson) ofta jämställer centralbygd med 'gammal kulturbygd i slättjordsområden' e dyl, och perifer bygd med 'utpräglade skogs- och gränstrakter, nyodlingsdistrikt, ödemarksområden' e dyl.[3] Det synsättet tycks vara väl förenligt med arkeologen Stig Welinders definition av begreppsparet centralområde/marginalområde. I sin studie av expansionsprocesser i bronsålderns kulturlandskap låter Welinder dessa begrepp referera till »ett områdes användbarhet för jordbruksaktivitet», varvid givetvis centralområdet är det ur jordbrukssynpunkt mest attraktiva. Skillnaden betingas av olikheter i fråga om jordarter, topografi, tillgång på vatten, klimat m m.[4]

Mot bakgrund av de ovan anförda exemplen finner man alltså, att det kan

[2] C. A. Christensens resp L.-O. Larssons ovan i not 1 a a.

[3] L. Linge, a a, HLFÅ 1980–81, s 51 ff.

[4] S. Welinder, Ekonomiska processer i förhistorisk expansion, 1977, s 34 ff.

vara förenat med vissa svårigheter att beskriva och jämföra olika bygders eller delområdens centralitet respektive marginalitet. Man kan emellertid bygga vidare på Welinders definition, som närmast är avpassad till en analys av sydskandinaviska bronsåldersförhållanden. Det förefaller fruktbart att analysera olika områden enligt en uppsättning kriterier, där man bl a gör en distinktion mellan å ena sidan ett områdes *naturgeografiskt betingade odlingsförutsättningar* och övriga *naturtillgångar* eller *råvarutillgångar* och å andra sidan de *speciella funktioner* ett område kan erbjuda sina inbyggare i dess egenskap av huvudbygd för handel, jurisdiktion osv. Det rör sig här om två dimensioner av centralbygdsbegreppet, som bör hållas åtskilda i en analys av enskilda områden och inte minst vid en jämförelse mellan olika bygder.[5]

Enligt den *första dimensionen* av begreppet utmärkes alltså ett område med hög centralitet fr a av tillgång till *odlingsmark av hög kvalitet*, sett i relation till önskad produktionsinriktning och teknologisk nivå. Lika grundläggande, tex i ett komparativt nordiskt perspektiv, är gynnsamma *topografiska, hydrologiska* och *klimatologiska* omständigheter. Det handlar här om *rambetingelserna* i en agrart dominerad ekonomi, där möjligheter för avsättning av överskottsprodukter spelar stor roll. Därför kan som ett ytterligare kriterium tillfogas *kommunikationsmässigt fördelaktig belägenhet*, vilket är avhängigt av terrängformer, närhet till kust och användbara vattenleder. Bland ekonomiskt betydelsefulla betingelser, som i ett i övrigt agrart präglat samhälle kan attrahera mänsklig bosättning och ekonomisk aktivitet och därmed ge ett område högre centralitet, märks förekomst av exploaterbara naturtillgångar (tex för bergsbruk) eller andra råvarutillgångar (tex ett rikt kustfiske).

På motsvarande sätt kan en marginalbygd definieras enligt vissa kriterier

[5] Denna distinktion har inspirerats från skilda håll. Förutom i ovan nämnda arbeten av nordiska historiker förekommer de aktuella termerna ofta i arbeten av arkeologer, ortnamnsforskare, etnologer, kulturgeografer och kvartärgeologer. Nämnas bör i detta sammanhang även ett arbete av helt annan karaktär, S. Langholm, On the Concepts of Center and Periphery, Journal of Peace Research, 1971. Langholm pläderar här för kravet att särskilja »rank» och »accessibility» som olika dimensioner av centrum-begreppet i en analys, som i Langholms fall gäller politisk participation i ett industrialiserat samhälle. Analogierna till äldre bebyggelsehistoria kan förefalla långsökta. Det framstår likväl som fruktbart att uttrycka ett geografiskt områdes förutsättningar att attrahera bosättning och befolkning i termer av centralitet – marginalitet, men att i analysen därav göra en distinktion mellan ett områdes naturgeografiska tillgångar (jfr »accessibility») och dess status som huvudbygd på grund av funktioner för handel, jurisdiktion, kult osv (jfr »rank»). I anslutning till det senare vill jag också hänvisa till hur en stadshistoriker som Hans Andersson gör en analys av centralortsfunktioner, baserad på bl a W. Christallers centralortsteori men använd på *medeltida* stadsbildningar. Se H. Andersson, Zentralorte, Ortschaften und Städte in Skandinavien – Einige metodische Probleme. Kiel Papers '72, s 23 ff. (Mera härom nedan 6.4.1.) Jfr för centralortsteorin O. Wärneryd, Interregionala beroenden. Teori och metod inom kulturgeografi, i Periferi og sentrum i historien. Studier i historisk metode 10, 1975, s 29 ff. Om avståndsfaktorns stora betydelse i äldre tiders agrara miljö, se V. Hansen, Historisk kulturgeografi. Eksempel på arbejdsmetode med arkivmateriale. Geografisk Orientering, 1973:3.

på *marginalitet*: sämre kvalitet på odlingsjorden, mindre gynnsamt klimat, svårforcerade kommunikationshinder, osv.

Enligt *den andra dimensionen* av centralbygdsbegreppet utmärkes ett område med hög centralitet av att det inom området förekommer *speciella funktioner* beträffande *handel, administration, jurisdiktion eller kult.* I motsvarande mån kännetecknas en marginalbygd av besvärande långa avstånd till handelsplatser eller köpstäder, samt av att endast begränsade administrativa, judiciella och kultiska funktioner erbjudes inom området.

I princip kan nämligen sådana funktioner vara oberoende av naturgeografiska odlingsförutsättningar, brytbara naturtillgångar edyl. Detta illustreras tex av sådana områden, till vilka centralmakten av handelspolitiska eller militärstrategiska skäl lokaliserar en köpstad eller en borganläggning, eller där det finns en häradstingsplats eller en betydande vallfartskyrka, osv.

I praktiken finns emellertid oftast ett påtagligt samband mellan centralitet av båda dimensionerna. Ett område med gynnsamma odlingsbetingelser bör ha verkat attraherande för bosättning och odling för överskott, något som i sin tur kan ha betingat uppkomsten av handelsplats, köpstad och exporthamn i dess närhet. Flera danska och svenska medeltidsstäder ligger sålunda i anslutning till omland med goda förutsättningar för jordbruk i olika former.[6]

En omständighet, som är värd att beakta i en bebyggelsehistorisk analys med långt tidsperspektiv är vidare den, att begreppen centralbygd – marginalbygd inrymmer skilda dynamiska moment. Ett områdes centralitet kan *minska*, tex genom att odlingsmarken på grund av olämpliga brukningsmetoder, klimatförsämring mm ger sämre avkastning. Naturtillgångar kan sina, tingsplatser kan flyttas, borgar och kyrkor nedläggas osv. Å andra sidan kan tex nya odlingsredskap och tekniker göra tidigare svårbrukad jord tillgänglig för odling och bosättning och *öka* ett områdes centralitet.

Ett av syftena med ovanstående resonemang är att understryka, att det för möjligheterna till *jämförelse* mellan olika delar *inom* ett undersökningsområde, eller mellan *skilda* undersökningsområden, är av värde att markera om man avser den ena eller den andra eller båda dimensionerna i begreppen, när man i en analys använder termer som »centralbygd» och »marginalbygd» eller synonymer därtill. Inom ett område av tex Nordens storlek och karaktär rymmes regioner, bygder och delområden, som sinsemellan är svåra att jämföra med avseende på betingelserna för odling. Det ovan berörda exemplet med Själland och Värend representerar endast en mild variant av tänkbara motsatspar. Mot denna bakgrund bör krav ställas på precisering av de undersökta områdenas terrängformer, jordarts- och bonitetsförhållanden för att det skall bli meningsfullt att vid jämförelse använda centralbygdsbegreppet enligt dess första dimension, som alltså berör de primära betingelserna för

[6] Jfr H. Andersson, Sverige. En forskningsöversikt, i Urbaniseringsprosessen i Norden, 1, 1977, s 104 f.

mänsklig existens i ett område. Jämförbarheten enligt begreppets andra dimension, som anger sekundära betingelser, förefaller vara lättare att uppnå genom att mer eller mindre enkelt »addera» olika områdens skilda centralbygdsfunktioner.

Det främsta syftet med den förda diskussionen är annars att ge en nyanserad utgångspunkt för att bedöma kausalsammanhangen i samband med vissa bebyggelseförändringar, tex permanenta nedläggningar av bebyggelser. En utgångshypotes är här, att områden med hög centralitet, speciellt enligt kriterierna för dess första dimension, i en situation med vikande befolkningsunderlag, tex efter krig eller epidemier, bör ha verkat attraherande för inflyttning från relativt sett marginella odlingsdistrikt. Förklaringar till att det trots detta kan uppkomma *permanenta* ödehabitationer i centrala odlingsbygder, får därför i första hand sökas i andra omständigheter än i vikande demografiska trender. Diskussionen härom återupptas i ett senare sammanhang.

Som en konsekvens av det ovan ställda kravet på precisering av undersökta områdens naturgeografiska förutsättningar för odling, ges nedan en ingående beskrivning av undersökningsområdet på Söderslätt (uo). Framställningen bygger på nyligen publicerade jordartsgeologiska undersökningar[7] och har en deskriptiv prägel. Syftet är att här presentera ett underlag för en bedömning av områdets karaktär som central eller marginell odlingsbygd enligt den *första dimensionen* av dessa begrepp. I senare avsnitt kommer andra kriterier att efter hand komplettera bilden.

2.3 Naturgeografi och odlingsförutsättningar

Söderslättsområdets naturgeografiska förutsättningar för odling av spannmål och andra grödor framstår i ett nordiskt perspektiv som utpräglat goda. Detta påstående kan förankras i en presentation av uo avseende dess *topografi, geologi* och *bonitetsförhållanden.*

2.3.1 Topografi och terrängformer

Innanför det flacka kustlandet (o. 10 m ö h) vidtager ett öppet slättområde, som långsamt höjer sig för att nå upp i nivåer omkring 40–50 m ö h i höjd med den gamla landsvägen Malmö–Ystad. Det egentliga Söderslätt består enligt hävd av området söder och väster om denna landsväg, vilken ju inte blott förbinder två medeltidsstäder utan i själva verket även markerar en kulturell

[7] B. Ringberg, Den bördiga slätten och det sandiga näset. En kvartärgeologisk beskrivning, Skånes Natur 1974; dens., Beskrivning till jordartskartan Trelleborg NV/Malmö SV, SGU, Ser. Ae Nr 23, 1975; E. Daniel, Beskrivning till jordartskartan Trelleborg NO, SGU, Ser. Ae Nr 33, 1977.

Fig 2: 3. Slättlandskapsparti i trakten av Gislövs by. (Foto: (A.-M. Thagaard.)

skiljelinje beträffande tex fornlämningsbestånd och odlings-, hägnads- och bebyggelsemönster i äldre historisk tid.[1]

På Söderslätt har vi en landskapstyp, som är egenartad för nuvarande Sverige vad beträffar kombinationen av jordarter och ytformer. Som nedan närmare skall utvecklas, utgör Söderslätt företrädesvis ett moränområde. Som sådant uppvisar det emellertid ovanligt jämna ytformer med bitvis mycket begränsade nivåskillnader.[2] Det mest utpräglade slättområdet berör uo:s sydöstra delar (vid Gislöv) och sträcker sig in till Äspö i Vemmenhögs härad. Från Gislöv och västerut vidtager ett svagt undulerande landskap.[3] Här förekommer inga sammanhängande odlingsimpediment i form av partier med berg i dagen, dominerande rullstensåsar, stora sankmarker, sjöar osv.

Den böljande topografin bör för det äldre jordbruket ha medfört att stora odlingsytor blev naturligt väldränerade genom de långa sanka ängspartier,

[1] Jfr Å. Campbell, Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet, 1928, s 34 ff, samt P. E. Sköld, Söderslätts förhistoria, 1968, s 72 ff.

[2] B. Ringberg, a a, 1974, s 20.

[3] Jfr B. Ringberg, a a, 1975, s 29.

Fig 2: 4. Backlandskapsparti i nordöstra delen av Anderslövs socken. (Foto: A.-M. Thagaard.)

som följde vågdalarna.[4] I jämförelse med det moderna, utdikade och nivellerade fullåkerslandskapet bör man emellertid inte underskatta de relativt stora våtmarkspartierna i tidigare kulturlandskap. Eftersom den naturliga dräneringen skedde *ytledes* i denna föga genomträngliga jordmån, uppstod kärrmarker på många håll.[5]

Längre mot norr och nordost återfinns det sk sydskånska backlandskapet. I en nyligen publicerad geologisk undersökning utskiljer Esko Daniel olika former av backlandskap, som alla ryms inom uo. Strax söder om landsvägen, i östra delen av uo, finns det ett smärre område med mycket småkuperade former. Det övergår norrut i ett starkare kuperat backlandskap utefter en linje genom socknarna utmed landsvägen (Anderslöv–Fru Alstad–V Alstad–Lilla Slågarp–Stora Slågarp). Det rör sig topografiskt om ett smalt bälte, som närmast markerar en övergång mellan slätt och backlandskap. Här är kullarna mjukt rundade och trots senare tiders utdikningar syns fortfarande en

[4] Jfr Sven Dahl, Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860, 1942, s 3.

[5] Enligt påpekande från kvartärgeologen Ronnie Liljegren.

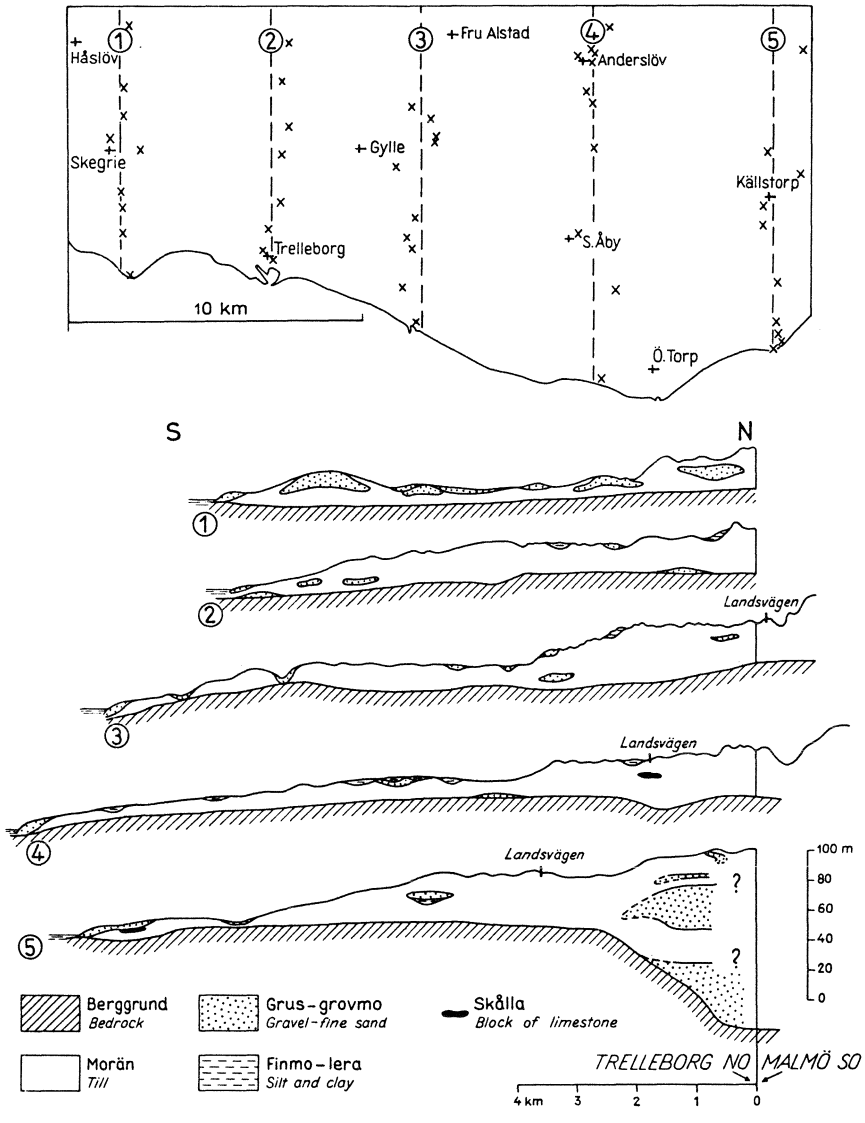

Fig 2:5. Geologiska profiler genom området. (Ur E. Daniel, 1977.)

mängd vattensamlingar och mosshålor, som har bildats genom att inlandsisen kvarlämnat stora områden med dödis, som smälte på platsen. Sådana dödisbildningar är utmärkande för hela backlandsområdet.

Längst norrut i uo, närmare bestämt norr om landsvägen, finns det mera typiska storkuperade backlandskapet, som med sina platåartade kullar når upp till 60–90 m ö h. Här når uo i nordgränsen sin enda kontakt med en större insjö, Börringesjön.

Den morfologiska gräns, som på vidstående profiler (nr 3 och 4) markeras av en påtaglig sänka strax norr om landsvägen, anses samtidigt utgöra en gräns mellan två moräntyper.[6] Ett annat område som också skiljer ut sig från Söderslätt såväl geologiskt som topografiskt är den längst västerut i Skytts härad belägna Falsterbohalvön. Bortsett från strandvallar och flygsandsdyner är denna halvö i stort sett helt plan och nivån överstiger inte 5 m ö h.[7]

2.3.2 Jordarter[1]

Den sydvästskånska slätten vilar på en berggrund av *kalksten* med varierande hårdhet, men vars översta lager i regel består av den finkorniga och mjuka skrivkritan. Den relativt jämna berggrundsytan sluttar från norr till söder och täcks av lösa jordlager med varierande mäktighet. På Söderslätt är jorddjupet längs kusten 5–10 m, på slättens centrala delar 10–20 m, men ökar till 30–35 m vid landsvägen Malmö–Ystad. I backlandskapet har betydligt större jorddjup påträffats (40–180 m), medan Falsterbohalvöns jordlager har en mäktighet av 20–30 m.

De jordarter, som här är aktuella har bildats under och efter den senaste istiden. Ett flertal isströmmar har därvid i olika omgångar rört sig över Skåne i skilda riktningar. Förloppet är enligt B. Ringberg komplicerat och delvis nya tolkningar kan efter hand framkomma genom nyare kvartärgeologiska undersökningar. De på Söderslätt klart dominerande jordarterna är moränbildningar av något varierande typ. Som tidigare antytts går en i terrängen bitvis något oklar *gräns mellan två moräntyper* strax norr om den vid landsvägen befintliga *topografiska gränsen* mellan Söderslätt och backlandskapet.

Området söder om gränsen täcks huvudsakligen av *moräng rovlera*, avsatt av den sk lågbaltiska isströmmen (på den reproducerade kartan och i äldre litteratur motsvarande sydvästmoränens område). Den ur praktisk synpunkt viktiga lerhalten varierar mellan 15 och 25 %. Norr om gränsen har andra isströmmar avsatt en *lerig morän* med en lerhalt mellan 5 och 15 %. Blockhalten (kornstorlek > 200 mm) i moränens överyta betecknas som genomgående mycket låg och stenhalten (kornstorlek 200–20 mm) är vanligen måttlig eller låg. Moränens kalkhalt varierar i allmänhet mellan 20 och 30 %. Variationerna i djupled är dock betydande, eftersom kalkhalten tenderar att bli lägre i moränens övre skikt på grund av urlakning.

Genom de nyligen publicerade jordartskartorna med beskrivningar klargöres uo:s jordartsinnehåll mycket detaljrikt. Olika avvikelser från de dominerande moräntyperna kan konstateras och dessa kan förmodligen tillmätas be-

[6] E. Daniel, a a, 1977, s 23 ff; B. Ringberg, a a, 1974, s 11 f.

[7] B. Ringberg, a a, 1974, s 13.

[1] Framställningen bygger på B. Ringberg, a a, 1974, s 13 ff; dens., a a, 1975, s 27 ff samt E. Daniel, a a, 1977, s 20 ff.

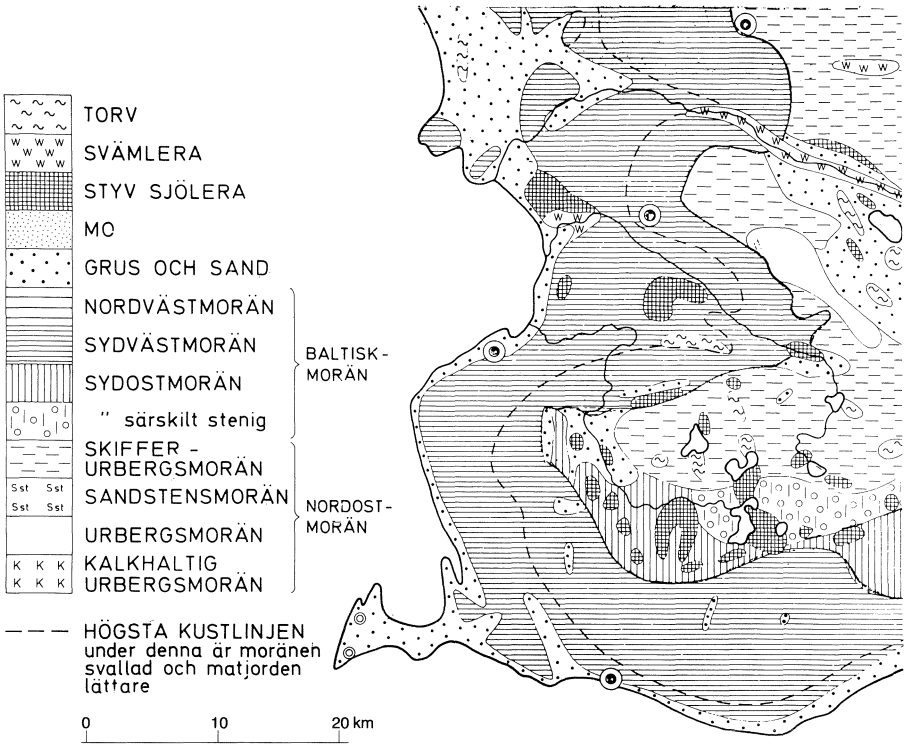

Fig 2:6. Utdrag av karta över Skånes jordarter. (G. Ekström, 1948.)

tydelse i tex en agrarhistorisk analys på bynivå. Men om man höjer generaliseringsnivån något (som tex har skett i den ovan reproducerade kartan) blir avstegen från det normala få. Bland övriga *glaciala* bildningar kan nämnas några morfologiskt framträdande partier av isälvsavlagringar med betydande inslag av grus (tex den sk Herrestorpsåsen NO om S Håslöv, några åsartade bildningar mellan Maglarps gamla kyrka och Skegrie, den utbredda avlagringen söder om Haglösa kungsgård, det sammanhängande stråket längs Dalköpingeån (Gislövsån) förbi Bösarp och till Lilla Markie osv).

Av *postglaciala* bildningar lägger man framför allt märke till svallsediment längs kusterna, omfattande bl a hela Falsterbohalvön, där sand och grovmo är vanliga jordarter. Dessa sediment har varit speciellt utsatta för vindens eroderande kraft, vilket resulterat i flygsandsavlagringar. Sådana förekommer såväl på Falsterbonäset som på de något högre belägna partierna öster därom, inom Stora Hammars och Rängs socknar. Flygsandsbildningar inom detta område kan för övrigt beläggas i historiskt källmaterial från 1570-talet.[2]

[2] I Lunds Stifts Landebok från 1570-talet (se nedan 3.2.1) redovisas prästgårdsjorden i Kämpinge socken (sedermera nedlagd och byn förd till Rängs socken). Till prästgården brukas endast

De organogena avlagringarna utgöres framför allt av kärrtorv, som förekommer i ett stort antal, små områden, där torven är utdikad och ofta utbruten.[3]

2.3.3 Landhöjning och högsta kustlinje

Enligt en äldre uppfattning skulle högsta kustlinjen (HK) kunna förläggas till cirka 15,5 m ö h i slättens centrala delar och till 18 m ö h i dess östra och västra delar. Esko Daniel, som redovisar den senaste kartläggningen, finner dessa bestämningar vara tvivelaktiga. I samband med den nyligen gjorda karteringen har dock inga nya bestämningar av HK kunnat göras. Förloppet beskrivs emellertid så, att havet vid landisens avsmältning först trängt in en bit över land (transgression). Därefter skedde en landhöjning, som förorsakade en regression, dels över det nuvarande landområdet, dels över stora, idag vattentäckta områden. Under Littorinatid steg havsytan åter och nådde som högst till en nivå, som markeras av den s k Järavallen strax innanför nuvarande sydkusten. Strandförskjutningarna har i stort sett upphört redan efter Littorinatiden, och spelar sålunda ingen roll i historisk tid. Den relativa landsänkningen i södra Skåne omfattar idag cirka 1 mm/år.[1]

2.3.4 Jordens bonitet

Den *faktiska* avkastningen av jordbruksproduktionen kan inom ett område med enhetligt jordartsinnehåll självfallet variera med olika grödor, redskap och odlingsmetoder. Man behöver endast erinra om sådana jordar, som före enskiftet låg perifert i en bys odlingsmarker och på ett kännbart avstånd från bebyggelsen.[1] Dessa jordar klassificerades ofta som »havrejord» och gav ett relativt sett ringa skördeutbyte, eftersom de aldrig gödslades utan brukades ett par år i följd och låg i flerårig träda mellan odlingstillfällena. Sådana havrejordar kunde med andra odlingsmetoder, som innebar ökad odlingsintensitet, göras höggradigt avkastande.

När man diskuterar ett områdes eller vissa jordarters bonitet eller naturliga bördighet bör man därför betona, att det som i utgångsläget är av intresse är jordens *potentiella* avkastningsförmåga eller de allmänna förutsättningar för odlingsverksamhet, som där kan erbjudas inom ramen för en periods teknologiska nivå. Inom äldre och nyare agrargeologisk forskning är det ur denna synvinkel en väl hävdad uppfattning, att den skånska sydvästslätten känne-

2 1/2 tunnland kornjord och 5 1/3 tunnland havrejord. Det tillägges, att »dett andre haffuir saand forderuitt».

[3] E. Daniel, a a, 1977, s 57 f.

[1] Ibidem, s 61 f.

[1] Om avståndsfaktorns stora betydelse i äldre lantbruk, se V. Hansen, a a, 1973, s 11 ff.

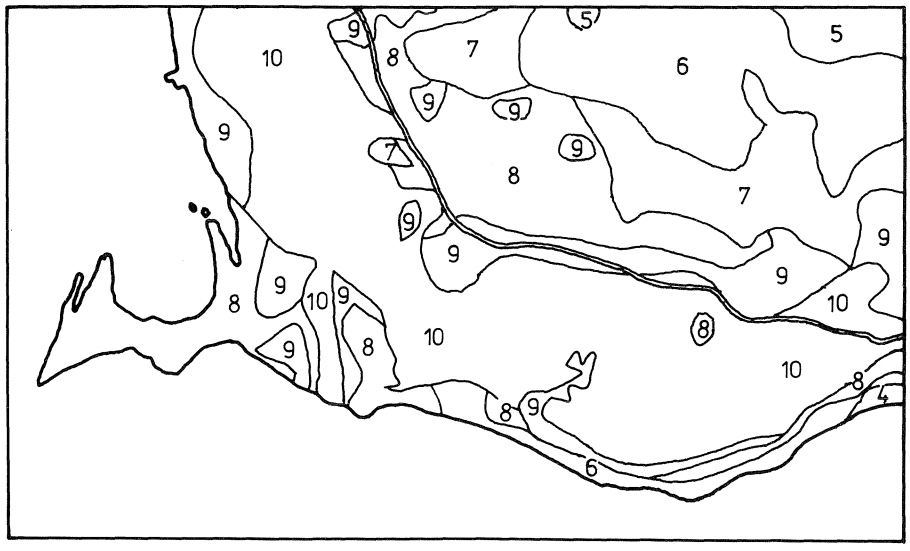

Fig 2: 7. Modern gradering av den sydvästskånska åkermarkens avkastningsförmåga i 10 klasser. (Enligt Lantbruksstyrelsen, 1970-tal.) Sträckningen av gamla Landsvägen Malmö–Ystad genom området är inlagd på kartan.

tecknas av god potentiell bördighet.[2] Sålunda gör tex Sven Dahl gällande, att man här har »landets bästa åkerjord, under såväl det gamla kulturlandskapets tid som senare underlag för en tät och rik bygd».[3] I detta sammanhang är det av intresse att peka på den av Bertil Ringberg gjorda kopplingen mellan å ena sidan de ovan refererade jordartsgeologiska gränsdragningarna inom uo och, å andra sidan, en därav oberoende modern gradering av den sydvästskånska åkerjordens bördighet. En sådan klassificering har utförts av Lantbruksnämnden i Malmöhus län på grundval av olika grödors medelavkastning per ytenhet. Det visar sig här, att nordgränsen för området med högsta medelavkastning i stort sett sammanfaller med nordgränsen för den lågbaltiska isströmmens moränavlagringar.[4]

Med flera nyanser belyses detta samband i en något senare gjord undersökning i hela landet. I samband med den fysiska riksplaneringen utförde Lantbruksstyrelsen i början av 1970-talet en för hela Sverige jämförbar gradering av åkermark efter dess avkastningsförmåga ur växtodlingssynpunkt. Klass 10

[2] Se tex G. Ågren, Skånes jordbruksområden, SGÅ 1926, s 5 ff; G. Ekström, Skånes moränområden, SGÅ 1936, s 70 ff; dens., Skånes åkerjordsområden. Socker. Vol. 6 h 3, 1950; B. Ringberg, a a, 1974, s 19.

[3] S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 3.

[4] B. Ringberg, a a, 1974, s 19. Den aktuella kartan publicerad i Jordbruket i Malmöhus län. Ekonomi – utvecklingsvägar. Kungl Lantbruksstyrelsen, Meddelanden, Ser. A nr 10, 1971, s 38.

anger högsta avkastningsförmåga och klass 1 lägsta. Mer än 80 % av den svenska åkerarealen har hänförts till klasserna 1–5. De tre högsta klasserna återfinnes uteslutande i Skåne. Klass 10 förekommer endast i sydvästra Skåne och sträcker sig i ett bälte från Ven över Lundaslätten och Söderslätt.[5]

Som framgår av kartan domineras Söderslätt starkt av jordar i klasserna 9 och 10, medan klass 8 återfinns dels i vissa kustnära partier, dels i området norr om landsvägen Malmö–Ystad. Dessa samband pekar klart mot att skillnader i bördighet i betydande utsträckning är agrogeologiskt betingade. Visserligen gäller dessa mätningar av skördeutfallet högst moderna förhållanden. Såsom Viggo Hansen har påpekat i samband med det schema av geografiska analysvariabler, som använts inom Det nordiska ödegårdsprojektet, präglas emellertid terräng- och jordartsvariablerna av relativt sett stor stabilitet över tid.[6] Om man därför enligt det ovan förda resonemanget definierar ett områdes bonitet som dess potentiella avkastningsförmåga, och om man tills vidare bortser från hur denna potential faktiskt utnyttjades, kan denna tillmätas betydande retrospektiv räckvidd, i varje fall till den här aktuella undersökningsperioden, i vissa avseenden ännu längre.[7] Det kan därför vara av intresse att referera Ringbergs *geologiska förklaring* till områdets bördighet.

Skillnaden i bördighet inom uo, dvs främst mellan slätten och backlandskapet, ses delvis vara en följd av att den lågbaltiska isens morän har högre lerhalt än backlandskapets moräntyper. Detta beror i sin tur på att den lågbaltiska isströmmen i ovanligt hög grad upptagit tidigare avsatta sedimentära leror. Den har dessutom krossat ner mjuka kritbergarter. Dessa har vidare givit moränerna på slätten en högre kalkhalt, medan bergartsinnehållet i backlandskapet till stor del hämtats från Romeleåsens kalkfattiga urberg. En lägre bördighetsklass tillkommer även Falsterbohalvön, eftersom området helt präglas av näringsfattig sand.[8]

[5] Dataunderlaget till beräkningarna utgör den sedan 1950-talet insamlade årliga skördestatistiken baserad på s.k. skördeområden, omfattande 5000–15000 ha åker. Statistiska Centralbyrån sammanväger varje år den faktiska grödfördelningen till ett normskördevärde för de enskilda skördeområdena. Det kalkylerade ekonomiska avkastningsvärdet av den brukade åkern kompletteras med lantbruksnämndernas erfarenhetsmässiga bedömning av var inom skördeområdena man har den bästa, den medelgoda resp den sämsta åkern. En justering av den kalkylmässiga graderingen får endast ske till närmast högre eller lägre klass. (Översiktlig gradering av åkermarken i Sverige. PM 11.2.1971, Planeringsenheten, Kungl Lantbruksstyrelsen (stencil); Gradering av åkermark kring tätorterna i sydvästra Skåne. Meddelande om samhällsplanering i Malmöhus län, 1972:3 (stencil)).

[6] V. Hansen i Hornsherredsundersøgelsen, 1977, s 35. Närmare om de geografiska variablerna nedan, 7.4.

[7] Se nedan 4.3.3.

[8] B. Ringberg, a a, 1974, s 19.

2.3.5 Klimatförhållanden

För att komplettera bilden av sambandet mellan bördighet och jordarter bör man även erinra om, att jordens avkastningsförmåga givetvis i väsentlig utsträckning är beroende av klimatförhållandena. Svårigheterna att fastställa och precist datera klimatologiska förändringar är välkända och betydande.[1] Det får därför räcka med det enkla antagandet, att uo, sett i nordiskt perspektiv, på grund av sitt sydliga läge genomgående bör ha varit gynnat med relativt sett hög årsmedeltemperatur och lång vegetationsperiod.[2] Växlingarna över tid och dess effekter *inom* området kan vara betydande men framstår som svåra att datera med precision.

På ett lokalt plan kan däremot växlingen i årstemperatur och årsnederbörd påverka avkastningen från jordar med topografiskt känsliga lägen. Områden med speciellt mikroklimat, tex frostlänta och sanka områden, kan i sådana fall få vegetationsperioden avkortad och följaktligen blir avkastningen lägre oavsett jordartsinnehåll. Likaså kan kustnära odlingsmarker drabbas av vindfenomen som sandflykt och stormfloder. Effekterna av lokalt begränsade klimatfenomen torde dock inom uo med dess odlingssystem i viss mån ha mildrats genom att gårdarna inom varje by vanligtvis hade ägolotter spridda över hela bymarken.

2.3.6 Slutomdöme

Det står mot bakgrund av ovanstående beskrivning av uo klart, att ett flertal naturgivna faktorer samverkar till att ge området prägel av central odlingsbygd. Rambetingelserna för en agrart dominerad ekonomi är med andra ord utpräglat goda och bör ha fungerat som attraherande för bosättning. Det gäller, väl att märka, i princip inte enbart för en spannmålsinriktad åkerbruksekonomi. Den goda potentialen för växtodling har nämligen också givit underlag för goda höskördar och ett uthålligt, högproduktivt bete. Detta beror bl a på, att torka inte slår så hårt på lerjord och att lerslättens dräneringsförhållanden leder till en stor andel frisk mark med god gräsväxt. Vidare förnyar den naturliga vittringen i lera, på ett helt annat sätt än i tex sand, ständigt för-

[1] Allmänt om klimatförändringar i ett långt tidsperspektiv, se B. E. Berglund, Vegetationsutvecklingen i Norden efter istiden, Sveriges Natur 1968, s 31 ff. För undersökningsperiodens klimatutveckling, se E. Österberg, i Desertion, 1981, s 69 o B. Teitsson, ibidem, s 173 ff.

[2] Som orientering kan nämnas, att årsnederbörden (enligt SMHI:s medelvärde för tiden 1931–60) för uo var omkring 550 mm. (O. Gustafsson, Beskrivning till hydrogeologiska kartbladet Trelleborg NV och Malmö SV, SGU, Serie Ag Nr 4, 1972, s 8). Aktuella mätningar av vegetationsperiodens längd har gett följande värden: Alnarp (vid Malmö): 260 dagar, Ultuna (vid Uppsala): 197 dagar, och Luleå: 158 dagar. Beträffande årsmedeltemperatur (enligt statistik från SMHI för tiden 1931–60,) ligger uo mellan 7,5° och 8°-isotermerna. (Jordbruket i Malmöhus län. Ekonomi – utvecklingsvägar, 1971, s 10 ff).

rådet av flertalet behövliga växtnäringsämnen.[1] Ett lerslättsområde av den här aktuella typen bör därför i hög grad även ha verkat attraherande för en *betesinriktad* agrar produktion. I den mån det har varit tekniskt möjligt att bearbeta den relativt tunga moränleran, har vi sålunda här fått en gynnsam miljö för ett blandbruk med åkerbruk och boskapsskötsel.

Vi kan som avslutning på detta avsnitt om de agrogeologiska betingelserna för uo referera den uppräkning av variabler, som enligt kulturgeografen David Hannerberg befrämjar den agrara produktionens storlek. Vi finner då, att de flesta variabler kan knytas till uo på Söderslätt. Av betydelse är, menar Hannerberg, inte bara den produktiva markens *areal.* För avkastningens storlek spelar den *naturliga bördigheten* en stor roll. Den är i sin tur betingad av bl a *topografi, jordarter, jordmånstyper, klimat* och *dräneringsförhållanden.* Ännu viktigare är emellertid böndernas förmåga att utnyttja, bibehålla och öka odlingsmarkens goda egenskaper.[2] Här kommer alltså Hannerberg in på den varierande *hävden* såsom en intressant och viktig faktor i ett långtidsperspektiv, dvs hur man *faktiskt* har lyckats att utnyttja och bibehålla en gynnsam odlingspotential.

De agrara strukturer, som kan säga oss något om hur det sydvästskånska odlingslandskapet faktiskt utnyttjats under loppet av undersökningsperioden är i första hand *bebyggelsemönstren* och *odlingssystemen.* Den första fråga, som här skall ställas, gäller, när vi för första gången kan få en nyanserad helhetsbild av bebyggelsesituationen och odlingens organisation inom uo.

[1] Forskningsass Gösta Regnéll, Växtekologiska institutionen, Lund, har fäst min uppmärksamhet på dessa förklaringar. Jfr även E. Steen, Bete på igenväxande jordbruksmarker, i Det igenväxande odlingslandskapet. Statens Naturvårdsverks Publikationer 1975:2, s 43 ff, särskilt Tablå 4.

[2] D. Hannerberg, Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gård och åker. Skörd och boskap, 1971, s 16.

3. Bebyggelse och odling cirka 1570

3.1 Inledning

Bäst svarande till syftena med en bebyggelsehistorisk studie i ett långt tidsperspektiv vore det, om systematiska analyser av agrara strukturer kunde ske på grundval av komparation mellan flera likvärdiga mätpunkter under loppet av undersökningsperioden. En sådan komparativ ambition kan emellertid inte upprätthållas här, eftersom väl belagda, heltäckande mätpunkter egentligen saknas för medeltiden. För att de ofta relativt isolerade uppgifterna om medeltida bebyggelseförhållanden, ägarstrukturer osv skall bli brukbara i komparativa sammanhang, är det i många fall nödvändigt att ställa dem mot den äldsta, historiskt möjliga helhetsbilden. Samtidigt kan en sådan bild utgöra utgångspunkt för retrospektiva bedömningar. Frågan gäller då, *dels* när vårt uo för första gången kan rekonstrueras i helheter och detaljer avseende de grundläggande dragen i kulturlandskapsbilden, och *dels* hur möjligheterna för skånska områden i detta avseende kan te sig i jämförelse med vissa andra nordiska områden.

Den tidpunkt, som erbjuder material och möjligheter för att rekonstruera en första detaljerad och nyanserad helhetsbild av bebyggelsesituation och odlingssystem kan variera avsevärt från område till område. Det kan som exempel nämnas, att av Det nordiska ödegårdsprojektets undersökningsområden inom nuvarande Danmarks gränser, har man för Falsters del betydande möjligheter att fastställa bebyggelsesituationen redan för 1200-talets förra hälft genom den sk Falsterlistan i Kong Valdemars Jordebog. För andra områden tycks man däremot i vissa avseenden behöva gå så långt fram som till prästinberättningarna vid 1600-talets mitt, eller rentav till matrikelmaterialet från 1680-talet. För undersökningsområdena inom det dåtida Sveriges gränser torde generellt gälla, att en bebyggelsebild med gårdar av alla jordnaturer representerade för första gången har kunnat framställas för tiden strax före eller kring 1500-talets mitt. Det möjliggöres genom det unika källmaterial av kameral natur och statlig proveniens, som blev ett av resultaten av den administrativa och fiskala reformverksamheten under Gustav Vasas regering.[1] I jämförelse härmed ter sig situationen för uo i sydvästra Skåne vid första anblicken som avsevärt dystrare.

Det finns ingen direkt skånsk motsvarighet till ett källmaterial från *1500-talet* av sådan enhetlig och i kontinuerliga serier bevarad typ som exempelvis

[1] Jfr E. Österberg, Desertion, 1981, s 36 ff och där anf litteratur.

svenska kronans jordeböcker för årliga räntan. När man inom tidigare forskning har behandlat problem rörande t ex antalet gårdar/bönder och egendomsfördelningen i Skåne vid olika tidpunkter, har man för de äldsta uppgifterna företrädesvis begagnat den s k decimant(jorde)boken från 1651.[2] Det gäller t ex J. A. Fridericia,[3] vars grundläggande arbete om landboförhållanden i Danmark främst under 1600-talet, lämnat resultat, som av senare forskare använts som utgångspunkt för mer eller mindre välgrundade hypoteser om bondetal och egendomsfördelning i Skåne såväl före som efter reformationen.[4] Även Sven Dahls omfattande statistiska bearbetningar av data rörande bebyggelsestruktur, bystorlek, ortnamnstyper m m för det äldre skånska kulturlandskapet, baseras i allt väsentligt på decimantboken 1651.[5] För både Fridericia och Dahl erbjuder decimantbokens s k sammandrag ett ur arbetsteknisk synpunkt användbart material, vars enhetliga och lättbearbetade karaktär möjliggör undersökningar med deras stora populationer, Fridericia med i stort sett hela dåvarande Danmark (omkring 75 000 jordbruk) och Dahl med hela Skåne (omkring 14 000 gårdar).

Mot bakgrund av målsättningar och ambitioner i föreliggande undersökning är det emellertid av många skäl otillfredsställande med 1650-talet som en första heltäckande mätpunkt i tiden och den enda säkra utgångspunkten för jämförelser med de medeltidsuppgifter, som är möjliga att frambringa. Det är inte endast tidsavståndet till högmedeltid och senmedeltid i sig, som här känns besvärande. Fridericias huvudresultat är nämligen det, att 1600-talets förra hälft till yttermera visso präglades av betydande förändringar i bebyggelsestruktur och egendomsfördelning i Danmark. De skattepliktiga böndernas antal sjönk, medan adelns bönder i huvudgårdssocknarna, de skattefria s k *veckodagsbönderna*, ökade i antal genom köp och byten. Jorden arronderades kring de adliga huvudgårdarna, vars expansion ibland skedde på bekostnad av en eller flera gårdar eller t o m byar, som helt eller delvis lades ner.[6]

Denna aktiva godspolitik, som på ett avgörande sätt stärkte adelns ekonomiska, politiska och sociala positioner, fick betydande verkningar även i

[2] Lunds domkapitels arkiv, G VI:8, 9 o 10, LLA. Eftersom inga avgifter redovisas, men endast landbonamn och jordnatur för varje by, rör det sig inte om en jordebok i egentlig mening, och den mera adekvata beteckningen »decimantboken 1651» kommer därför fortsättningsvis att användas.

[3] J. A. Fridericia, Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede, DHT 6.r II, 1889–90.

[4] Se t ex C. G. Weibull, Skånska jordbrukets historia, 1923, s 32 f o 61 ff; E. Schalling, Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid, 1936, s 65 ff.

[5] S. Dahl, En översiktskarta över Skånes byar vid mitten av 1600-talet, SGÅ 1940; dens., Bystorlek och bynamnstyper i Skåne, Namn och Bygd 1942; dens., Torna och Bara, 1942.

[6] J. A. Fridericia, a a, DHT 1889–90, s 542 ff; för senare litt i ämnet, se t ex C. G. Weibull, a a, 1923, s 66 ff; G. Olsen, Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774, 1957; E. Ladewig-Petersen, a a, Dansk social historie 3, 1980, s 261 ff.

Skåne. Här har Fridericias resultat bekräftats och i flera avseenden kompletterats genom Gert Jeppssons undersökningar av veckodagsprivilegiets utveckling och adelns ekonomiska expansion i Skåne under 1500- och 1600-talen.[7] Det framstår alltså även mot den bakgrunden som angeläget och värt seriösa ansträngningar att försöka fixera bebyggelsesituationen vid en tidpunkt, där man ännu inte behöver befara, att denna utveckling på ett avgörande sätt rubbat den bebyggelsehistoriska kontinuiteten. En acceptabel tidpunkt bör helst ligga klart före 1600, eftersom de stora förändringarna framför allt inträffar under loppet av 1600-talets förra hälft.[8]

I själva verket visar det sig, att det från 1500-talets senare hälft har bevarats en del källmaterial för Skåne med hög relevans för bebyggelsestudier. Det finns tex ett relativt omfångsrikt, ehuru till sina äldre delar sporadiskt bevarat, statligt kameralt material, de sk *länsräkenskaperna*, bestående av diverse räkenskaper, jordeböcker och extraskattemantalsregister.

Länsräkenskapsmaterialet för Skåne har länge varit ganska sparsamt använt i den historiska litteraturen. Sålunda har Fridericia använt några extraskattemantalsregister (eskm) från Frosta län[9] och Thomas B. Bang har bearbetat de äldsta jordeböckerna (jb) för att rekonstruera ett antal skånska klosters medeltida godsbestånd.[10] Jeppsson begagnar extraskattemantalslängder med bilagda tingsvittnen mm främst med syftet att belysa omständigheterna kring gårdars övergång till veckodagsstatus.[11] I ett postumt utgivet arbete har Gösta Nordholm ur det äldsta extraskattemantalsregistret för Malmöhus län räknat fram antalet skattepliktiga bönder i den västra delen av Söderslätt.[12] I en brett upplagd studie kring beskattningen av den danska lantbefolkningen i perioden 1530–1660 behandlar Haakon Bennike Madsen även det skånska källmaterialet, företrädesvis extraskattemantalslängderna.[13] Nämnas kan numera även ett par lokala bebyggelsestudier, där det skånska länsräkenskapsmaterialet spelar en viktig roll.[14]

Varken tagna var för sig eller tillsammans kan emellertid länsräkenskapernas viktigaste källtyper, jordeböcker och mantalslängder, tillhandahålla de eftersträvade uppgifterna om *hela* antalet gårdar i varje by inom ett större område, med differentiering i de olika ägarkategorierna. En närmare presen-

[7] G. Jeppsson, Veckodagsfriheten i Skåne under 1500–1600-talen, (otryckt lic.avhandling, Historiska institutionen, Lund, (1967)); dens., Huvudgård och sockengräns i Skåne, Ale 1967:1, s 16 ff.

[8] G. Jeppsson, a a (lic.avh.), s 154 ff.

[9] J. A. Fridericia, a a, DHT 1889–90, s 584.

[10] Th. B. Bang, Fredrik II:s skaanske Godspolitik, HTS, bd 7, 1917–21.

[11] G. Jeppsson, a a (lic.avh.), s 7 ff et passim.

[12] G. Nordholm (†), Skånes äldre ekonomiska geografi, 1967, s 99.

[13] H. Bennike Madsen, Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660, 1978.

[14] S. E. Sallerfors, a a (lic.avh., 1974); S. Skansjö, a a, i B. Stjernquist (ed), Gårdlösa I, 1981, s 32 f; dens., a a i Svedalabygden genom tiderna, 1981, s 83 ff o 156 ff.

tation av källmaterialets möjligheter skall ges nedan, men några avgörande brister bör redan här påtalas. Sålunda saknas i jordeböckerna från kronans länsförvaltning uppgifter om bl a det stora antalet landbogårdar, som ingick i adelns och domkapitlets betydande godsinnehav, medan de självägande bönderna inte särskilt markeras. Extraskattemantalsregisterna förtecknar lejebönderna (arrendelandborna) utan angivande av jordnatur och utelämnar dessutom helt adelns veckodagsbönder. Härav framgår, att det är nödvändigt att söka supplerande material för att avhjälpa bristerna. Det förhåller sig också på det sättet, att kompletteringsmöjligheter av betydelse tycks erbjuda sig för en något flytande tidpunkt, som för enkelhetens skull kan kallas *1570-talet.* Inom en tidrymd av något mer än ett decennium finns nämligen bevarat *ett samflöde av källor*, som delvis är av disparat natur, men som tillsammantagna borde kunna ge en första nyanserad och tämligen fullständig bild av bebyggelsesituationen i Skytts härad. Det är visserligen metodiskt sett inte helt invändningsfritt att ackumulera uppgifter från ett drygt decennium, inom vilket vi måste räkna med en viss dynamik. Likväl torde korttidsförändringarna inom dessa tidsramar vara försumbara jämfört med de huvudstrukturer i området, som framgår ur en rekonstruktion baserad på dessa källor.

Det rör sig framför allt om följande källmaterial:

1. Lunds Stifts Landebok med uppgifter från 1570-talet. Här redovisas antalet tiondegivare i varje socken. Dessutom ges utförliga upplysningar om alla sådana egendomar, vari rättigheter i något avseende tillkom sockenkyrkorna, präst- och klockarämbetena. Här finns också för flera byar uppgifter om odlingssystem (se nedan 3.5.3).
2. Från 1570 föreligger den äldsta bevarade jordeboken över Lunds domkyrkas och domkapitels godsbestånd.
3. Från 1572, med närmaste föregångare 1565 och efterföljare 1590, har vi i länsräkenskapsmaterialet jordeböcker för Malmöhus län.
4. Från 1582–83 har vi det äldsta bevarade extraskattemantalsregistret över skattskyldiga bönder i Malmöhus län.

Detta material tycks för stora delar av uo kunna räcka långt på vägen mot en eftersträvad fixering av bebyggelsemönster och ägarstruktur. För vissa byar eller socknar, särskilt sådana som innehåller adelsgods, måste ytterligare kompletteringar göras. Här blir det ibland nödvändigt att gå avsevärt utanför tidsramen 1570–1583 och söka upplysningar i tex senare jordeboksbelägg eller bevarade transaktionsdokument, genom vilka man många gånger kan få användbar information om tex tidigare ägartillhörighet, landbonamn och avgifter för gårdar, som är föremål för byte eller köp. Till de större problemen i sammanhanget hör just att i detaljer komma åt det adelsägda godsbeståndet, såväl veckodags- som strögods. Det är kring den typen av teknisk-metodiska problem i samband med en bebyggelserekonstruktion, som framställningen närmast kommer att kretsa.

Bearbetningen av källmaterialet har sålunda bedrivits med avsikten att i detalj rekonstruera bebyggelsesituationen för hela Skytts härad med dess 22 landsbygdssocknar och drygt 600 gårdar under 1570-talet. Genomgången av materialet har emellertid också haft ett vidare syfte än att nå fram till de resultat, som längre fram kommer att presenteras i form av tabeller och kartor över läget cirka 1570. Det har också i hög grad gällt att skapa en bred fond av information om individuella gårdar inom uo för att på så sätt längre fram i undersökningen möjliggöra komparation med kända medeltidsförhållanden.

Strävan har alltså varit att nå en bestämd detaljkännedom om varje enskild gård, om möjligt för att kunna besvara följande frågor: Vilket kronolän, vilken institution eller privatperson tillskrives egendomsrätten till gården? Framgår gårdens storlek av utsädesuppgifter, eller åsättes gården någon storleksklassificerande kameral term (helgård, halvgård, fästa osv)? Vilka avgifter åvilar gårdens brukare? Ligger det eventuellt till gården någon öde gård eller öde jord? Finns det mer än en brukare på en redovisad gård? Kan samma landbo besitta mer än en gård? Frågor av metodiskt intresse måste också knytas till källmaterialet, frågor som berör källornas närmare tillkomstomständigheter och deras funktion i sitt tidssammanhang, något som är av vikt för en bedömning av uppgifternas användbarhet för bebyggelsehistoriska syften. Det måste också diskuteras, i vad mån de aktuella källtypernas uppgifter är kommensurabla, och i vilken utsträckning de bekräftar, kompletterar eller motsäger varandra. Detta har i sin tur samband med frågan om vilka kategorier av landsbygdens bebyggelse eller befolkning, som registreras eller utelämnas i respektive källa.

Före presentationen av en utförlig bebyggelsestatistik avseende läget cirka 1570 kan det vara på sin plats att demonstrera materialets karaktär genom att konkret presentera ett par byrekonstruktioner. Därvid ges exempel på sådana tekniska och metodiska överväganden, som vanligen ligger bakom de siffermässiga resultaten. Först måste emellertid ytterligare information om *källmaterialet* lämnas. Av flera skäl erbjuder Lunds stifts landebok en lämplig utgångspunkt för vidare diskussioner.

3.2 Källmaterial

3.2.1 Lunds stifts landebok[1]

Landeboken kan allmänt beskrivas som en synnerligen detaljerad förteckning över alla de jordegendomar, varav inkomster tillföll Lunds stifts socken-

[1] Landeboken (citeras i forts Lb) föreligger i en tryckt utgåva, utarbetad av K. G. Ljunggren och Bertil Ejder i skriftserien Skånsk senmedeltid och renässans, nr 4 och 5, 1950 och 1952. Utgåvans första del (Lb I) omfattar nuvarande Malmöhus län, medan andra delen (Lb II) upptar

kyrkor jämte dess präst- och klockareämbeten. Även övriga inkomster och utgifter, som berörde sockenkyrkorna och dess ämbeten förtecknas utförligt i Lb. Den historiska bakgrunden till Lb:s tillkomst kan kortfattat anges på så sätt, att det fanns ett behov hos berörda parter att i samband med den stora omfördelning av jordegendomar, som blev en konsekvens av reformationsverket 1536, klargöra och vidmakthålla omfattningen av sockenkyrkornas och prästämbetenas medeltida godsbestånd. Indragningar till kronan ägde nämligen rum i stor skala av ärkesätets och klostrens omfattande godsmassor, samtidigt som man från centralmaktens sida uppmärksammade vikten av att sockenkyrkors och prästers materiella förutsättningar för upprätthållandet av gudstjänstverksamheten inte fick äventyras.[2] År 1567 registrerades för Själlands stift fast egendom och inkomster för kyrkor och präster i Själlands stifts landebok.[3] Den direkta upprinnelsen till arbetet med att sammanställa en liknande landebok för Lunds stift gavs i ett brev från Fredrik II den 11/8 1569,[4] ställt till alla häradsprostar i Lunds stift. Prostarna befalles, att var och en i sitt härad »vdspörge alle the Gaarde, Jorde, Grunder och Eyendomme Som hörer thil Kirckerne ock Presterne paa theris Embidtz Vegne, huor the Ligge, huem them haffuer och Bruger, ock huad ther aff Giffuis thil Landgille, ock ther paa giöre Klare Register . . .». Dessa skulle sedan skickas till superintendenten, som därav skulle kunna göra »en rett viss Jordbogh».

Som K.-G. Ljunggren har visat,[5] har brevet till prostarna resulterat i ett vidlyftigt insamlingsarbete, som genom direkta eller indirekta belägg i Lb:s text ses variera från socken till socken från tiden omedelbart efter befallningsbrevet fram till 1579. Ljunggren daterar huvudhandskriftens färdigställande till 1580–85, medan de socken- och häradsregister, som utgör dess grund, således har tillkommit vid olika tidpunkter under 1570-talet.[6] Man kan enligt Ljunggren räkna med olika skikt av notiser respektive redaktionella bearbetningar innan Lb färdigställts: först notiser från äldre register (t ex medeltida kyrkojordeböcker), sedan sockenprästernas register över aktuella förhållanden, vidare prostarnas häradsregister, som i Lund under stiftsskriva-

Kristianstads, Blekinge och Hallands län samt Bornholm. En tredje del av den värdefulla utgåvan (Skånsk senmedeltid och renässans nr 6, 1965, cit Lb III) omfattar förutom register även utgivarnas utredningar rörande Lb:s tillkomst och innehåll samt handskriftsförhållanden. Bland litteratur, som tidigare behandlat Lb, hänvisas till L. B. Falkman, Upplysningar om Kronans, Kyrkornas och Presterskapets inkomster af andeligt gods uti Skåne, Halland och Blekinge, 1848, s 133 ff samt E. Schalling, a a, 1936, s 295 ff. Den följande framställningen bygger företrädesvis på Ljunggren i Lb III, s 1 ff och där cit källor och litteratur.

[2] E. Schalling, a a, 1936, s 223 ff; K. G. Ljunggren i Lb III, s 3 ff.

[3] Sjællands Stifts Landebog 1567, udg af Svend Gissel, 1956.

[4] Brevet avtryckt i Lb I, s 1 f.

[5] Lb III, s 10 ff; jfr E. Schalling, a a, 1936, s 290.

[6] Lb III, s 15; jfr S. Gissel, som i en recension av utgåvan av Lb understryker, att man förmodligen kan uppnå en mera differentierad datering av enskilda häradsavsnitt, men att man knappast lär rubba den generella tidfästningen (DHT 12.r 2, 1966–67, s 460).

rens ledning sammanförts i minst två etapper, varav den slutliga versionen, den s k B-handskriften blev den officiella landeboken.[7] Den är så gott som fullständig för hela stiftet och utmärkes av en enhetlig disposition i redogörelsen för de enskilda socknarna:

Efter sockenrubriken anges vanligen under rubriken »Reditus pastoris» (kyrkoherdens inkomster) antalet »*decimantes*» (tiondegivare) i socknen. Därefter uppräknas det tionde i form av spannmål och animalier, som tillföll prästen. En del andra inkomster av växlande betydelse (offer, helgonskyld m fl) antecknas också under denna rubrik.

Nästa avdelning upptages av mycket omfångsrika förteckningar över gårdar och jordar, varav kyrkan och dess ämbeten hade intäkter. Under särskilda rubriker redogöres för mensalgårdar (bona mensæ pastoris), prästgårdar (bona curiæ pastoris), sockenkyrkans egendomar (bona ecclesiæ) och i förekommande fall klockargårdar (degnegårdar, bona æditui). Dessa redogörelser är unika i sin detaljrikedom och utgör ett i flera avseenden värdefullt agrarhistoriskt källmaterial. Bl a tillhandahåller Lb i regel de äldsta uppgifterna om *odlingssystemet* (antalet vångar osv) i ett stort antal byar i uo (se nedan 3.5.3).

I samband med rekonstruktionen av bebyggelsesituationen i uo kring 1570 är det uppgifter i Lb av företrädesvis tre typer, som närmare skall bearbetas: 1) decimanttalen, 2) uppgifterna om vilka gårdar, jordar och brukare som registreras i Lb samt 3) uppgifter om helgonskyldens storlek, vilken kan visas ha en viss relevans för att kontrollera antalet gårdar per socken.

3.2.2 Länsräkenskapsmaterialet[1]

Under kronans länsadministration förvaltades på 1500-talet all den jordegendom på landsbygden, som inte tillhörde adliga eller kyrkliga ägare. Länens storlek kunde sinsemellan variera avsevärt, från de s k huvudlänen, som omfattade krongodset i ett eller flera härader, till smålän på några gårdar. Efter reformationen utgjorde de till kronan indragna stiftens gods samt de olika klostergodsen tidvis särskilda län. Administrativt centrum utgjordes oftast av ett kungligt slott, där länsmannen såsom kronans representant utövade länets högsta civila och militära myndighet. Länsmannen kunde inneha sitt län mot avgift, mot tjänst eller på räkenskap. Endast i det sistnämnda fallet var han förpliktigad att redovisa länsförvaltningen samt inbetala överskottet till räntemästaren. Från centralmaktens sida eftersträvades under Christian III:s

[7] Lb III, s 17 ff.

[1] I serien Lensregnskaber, DRA. Enstaka bevarade handlingar från tiden före 1560 i Reg. 108 A, DRA. Se Th. Jexlev, Lensregnskaber og skattemandtal omkring 1500. Noter til Registratur 108 A, Arkiv 5, 1974–75, s 137 ff; dens., Lensregnskaberne, Fortid og Nutid, 1974, s 571 ff.

och Fredrik II:s tid att så långt möjligt basera lokaladministrationen på räkenskapslän. Redovisningen av inkomster och utgifter för dessa län skedde årligen i räntekammaren, där revision företogs. Det är räkenskapsmaterialet från räntekammaren, som till väsentliga delar (speciellt från och med 1610-talet) bevarats till våra dagar. Länsförvaltningens egna löpande räkenskaper har däremot gått förlorade.

En av länsräkenskapsmaterialets huvudavdelningar upptas av särskilda *räkenskaper* med ett tämligen brokigt innehåll. I detta sammanhang skall endast nämnas, att bland diverse »ovissa» intäktsposter återfinnes ibland s k städsmålsregister, som antecknar vissa omständigheter i samband med de landbobyten, som ägt rum på krongodset under räkenskapsåret.

Länets »vissa» intäkter förtecknades i *jordeböcker*. I dessa uppföres varje enskild självägare och kronolandbo – som tidigare nämnts dock utan att de båda kategorierna åtskiljes – med angivande av namn och landgille (dvs arrendeavgift, avrad) jämte övriga årliga avgifter, eventuellt dessutom med avgifter för utnyttjande av öde jordar, ängar osv.[2]

I samband med problem kring 1570-talets bebyggelse i uo är det i första hand jb över Malmöhus län 1572/73, som är av intresse. Denna jordebok har emellertid två föregångare, som förtjänar uppmärksamhet på grund av att de erbjuder vissa retrospektiva möjligheter. I jb 1546/47 och ännu i jb 1565/66[3] är nämligen krongodset i Malmöhus län klart uppdelat i ett antal mindre län, där man har anknytning bakåt i tiden till medeltida kungliga fataburslän eller till betydande medeltida kyrkliga godsägare. I jb 1565 förtecknas nämligen gods tillhörigt den förra kategorien under Lindholmens län, Lindholmens birk och Falsterbo län. Det gamla ärkestiftets godsmassa låg till största delen under Malmöhus, men redovisas uppdelat på följande län: Lundagårds län, Näsbyholms län och Flyinge län. Till Malmöhus räknades detta år även gods under följande klosterlän: Börringe, Dalby och Övedskloster. Bortsett från Lindholmens län och Flyinge län, redovisas gårdar belägna i Skytts härad i samtliga övriga under Malmöhus liggande dellän. Ur bebyggelsehistorisk synpunkt kan det därför beklagas, att denna redovisning i dellän från och med jb 1572 slopats och ersatts med en enklare topografisk indelning efter

[2] Ovanstående avsnitt bygger på Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede, 1879, s I ff; dens., Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede, 1879; Th. B. Bang, Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde, Fortid og Nutid I, 1914–16, s 141 ff; H. H. Fussing, Stiernholm Len 1603–1661, 1951, s 13 ff; J. A. Andersen, Lensregnskabernes Stedsmaalsregistre som landbohistorisk kilde. DHT bd 74, 1974, s 8 ff samt Th. Jexlev, a a, Fortid og Nutid 1974.

[3] Räkenskapsåret löpte från 1/5–30/4. I forts användes ibland endast det första årtalet till att beteckna en jordebok (alltså jb 1546, 1565, 1572 osv), eftersom jordeboken snarast torde återspegla läget vid början av räkenskapsåret. De landbobyten, som enligt städsmålsregistret äger rum under räkenskapsåret, ger nämligen synbart nedslag först i nominallängden till följande bevarade jordebok.

härad, socken och by. Jb 1565 har emellertid här kunnat användas för att genom identifiering med gårdarna i jb 1572 kontrollera *kontinuiteten med ägarstrukturen från medeltidens slut.* Nästa bevarade jb för Malmöhus län är från 1590/91. Eftersom eskm 1582/83 i tiden ligger mellan jb 1572 och 1590 har även den senare jb måst dras in i undersökningen för att möjliggöra en del identifieringar.

Materialet förmedlar allmänt det bestämda intrycket att inte vara behäftat med »jordebokskonservatism» i den meningen, att äldre förlagors uppgifter rutinmässigt upprepas oavsett om det har skett byten av landbor, eller förändringar inträffat beträffande avgifter m m. Det finns alltså möjligheter att konstatera ett betydande antal landbobyten under perioden 1565–1591. Att materialet inte registrerar kamerala fiktioner utan relativt följsamt avspeglar verkliga förändringar, kan i en del fall bekräftas också vid jämförelse mellan jordeböckernas uppgifter och städsmålsregistrens. Sådana finns för den aktuella perioden bevarade från 1565/66, 1579/80, 1582/83 och 1590/91. Här kan man ibland genom storleksbetecknande termer (halvgård, fästa, gatehus e d) och genom städsmålsavgiftens varierande belopp för olika gårdar få en uppfattning om vissa gårdars relativa storlek. Härigenom kompletteras jordeböckernas nominallängder, som allmänt är sparsamma med upplysande rubriker och klassificerande termer. En av bristerna i materialet utgörs av det faktum, att avkortningslängder, restantielistor (el motsv) saknas för de årgångar av länsräkenskapsmaterialet, som här har bearbetats. Möjligheterna att avgöra om varje enskild gård verkligen presterade de åsatta avgifterna, blir följaktligen begränsade.

I sin egenskap av chef för länsförvaltningen ålåg det länsmannen att ansvara för skatteuppbörden. Även om statsskatt normalt inte skulle utkrävas, kunde vid påkallat behov särskilda *extraskatter* beviljas kronan av riksrådet och uttagas från stora grupper av befolkningen. Dessa extraskatter i form av mat- eller penningskatter tenderade efter hand, i synnerhet från början av 1600-talet, att återkomma minst en gång årligen. Vid varje tillfälle avfattades ett kungligt skattebrev, vari det angavs, vilka befolkningsgrupper, som skulle erlägga skatten och skattesatsernas storlek. På länsmannens uppdrag utarbetades för uppbördsverksamheten listor över de skattskyldiga genom ridefogdar och skrivare. I samband med avräkningen inlämnades renskrivna skattemantalsregister till räntekammaren. Häri förtecknas alltså inte bara krongodset, utan alla kategorier skattskyldiga bönder, såväl självägare som arrendebönder, varvid dock adelns veckodagsbönder, som var befriade från statsskatt, utgjorde ett ständigt undantag. Efter hand kom dessa mantalsregister att täcka ett brett spektrum av landsbygdsbefolkningens sociala grupper: förutom olika slags bönder, även hantverkare med och utan »avel» (dvs egen odling), husmän, tjänstedrängar med hel respektive halv lön osv. Alla dessa räknades som skattskyldiga till penningskatt, medan endast sådana personer,

som i någon form bedrev jordbruk, kunde komma ifråga i samband med spannmåls- eller matskatter.[4]

Med hänsyn till den jämförelse med decimanttalen, som nedan skall göras, är det av intresse att konstatera, att det äldsta bevarade eskm för Malmöhus län just är ett register på skattskyldiga till en *matskatt*.[5] Denna utgavs av länet till midfastan 1583. I det kungliga skattebrevet av den 27/11 1582 preciseras skattens omfattning samt vilka kategorier av bönder, som berördes: bönderna skulle läggas i »læg» (gärdelag) om 10, varvid »den rige skal hjælpe den fattige». Sådana »landbobønder, som sidde for gårde og ikke have frit jordegods, men have fæstet deres gårde och bruge avl» skulle ge dubbelt mot de »ugedagsmænd, som bo for vore slotte, klostre og gårde», dvs veckodagsbönder till *kronans* slott och ladugårdar, medan i sin tur de »jordegne bønder» skulle erlägga dubbelt mot de förstnämnda. Fritagna skulle endast vara adelns insockne veckodagsbönder, medan det särskilt tillfogas, att fogde och skrivare *inte* skulle vara fria.[6]

Bortsett från huvudgårdssocknarna borde detta material ge en god uppfattning om antalet bönder inom varje *by* inom uo. De fåtaliga självägarna (4 st i hela Skytts härad) är med hänsyn till deras speciella skattesats förda under särskild rubrik. Under rubriken »lejebönder» skiljer man däremot inte mellan kronolandbor, kapitelsbönder, kyrkotjänare eller utsockne frälselandbor.

Den bevarade handlingen till eskm 1582/83 har prägel av prydlig renskrift, där anteckningar om tillfälliga befrielser, ödesmål e d fullständigt saknas.

3.2.3 Lunds domkyrkas och domkapitels jordebok 1570[1]

Det äldsta bevarade registret över Lunds domkyrkas och domkapitels godsbestånd anger sig på försättsbladet vara »conscriptum Anno Dominj 1570». Därefter finns det från 1614 till o. 1650 en svit av 10 jordeböcker bevarade över kapitelgodset.[2] Jb 1570 är en ren godsförteckning, där landborna an-

[4] Th. B. Bang, a a 1914–16, s 157 ff; H. H. Fussing, a a, 1951, s 72; H. Bennike Madsen, Den rige hjælpe den fattige. En undersøgelse af skattemandtallet fra Næsbyhoved len 1511, DHT 11 r. 6, 1960–62, s 312 ff; G. Jeppsson, a a (lic.avh.), s 7 ff o s 62 f; Th. Jexlev, a a, Fortid og Nutid, 1974, s 576; numera fr a H. Bennike Madsen, a a, 1978, s 19 ff.

[5] Närmast följande extraskattemantal gäller en *penningskatt* från 1608/09.

[6] Corpus Constitutionem Daniæ, utg av V. A. Secher, 1889–90, del 2 nr 314 med not 1, vari det för veckodagsgodsets fritagningsformel hänvisas till ett tidigare brev, där följande precisering ges: »adelns egne ugedagsmend, som giøre ugedage och regnis for ugedagsmend och boe udi de samme sogne, som adelns sedegaarde udj ligger och de holde self afvel paa . . .» (ibidem del 1, 1887–88, s 51 f); jfr K. Br. 1580–83, s 578.

[1] Danske Kancelli B:46: D III, Nr 164, DRA.

[2] En förteckning över de bevarade jordeböckerna finns hos C. G. Weibull, Bidrag till Lunds domkapitels och dess arkivs historia, HTS, bd 4, 1910–13, s 201 ff. Om kapitelgodset och dess förvaltning, se ibidem s 135 ff. Enligt Weibulls beräkningar uppgick kapitlets, domkyrkans och hospitalens gods vid mitten av 1600-talet till o. 1 500 egendomar.

tecknas med namn och med avgifter, och där varje prägel av räkenskap med summeringar o d saknas. Principen för uppställningen är den, att det egentliga kapitelgodset först är förtecknat med innehavarna av de andliga länen som rubrik: gårdar som låg under prelaturer, prebenden och s k mensæ upptas blandat med delar av det gemensamma kapitelgodset (bona communia) samt en del av altargodset, där var och en av de cirka 50 altarstiftelserna anges med särskild rubrik. Därefter följer domkyrkans gods (bona fabricæ) uppdelat i två parter, varefter följer ytterligare altargods. Jordeboken avslutas med att kommungodset sammanförs i ett register.

Denna uppställning är ur topografisk synpunkt mycket svåröverskådlig, och då härads- och sockenangivelser endast skymtar sparsamt i samband med den stora mängden av bynamn, uppstår risk för fellokalisering vid likalydande ortnamn.[3] Å andra sidan väger dessa praktiska problem tämligen lätt i jämförelse med det bebyggelsehistoriska värdet av disposition och rubricering, som underlättar identifieringar mellan jordebokens gårdar och de gårdar, som nämnes i kapitlets medeltida åtkomsthandlingar, vilka i betydande utsträckning i någon form har traderats till våra dagar.

På 1570-talet hade domkapitlet enligt Landeboken patronatsrätt till 5 sockenkyrkor i Skytts härad.[4] I jb 1570 registreras för hela Skytts härad o. 115 jordeboksenheter.

3.3 Källuppgifternas inbördes förhållande: analystekniska problem i samband med bebyggelserekonstruktionen

Med användande av uppgifter från i första hand det material, som ovan presenterats, har ett försök gjorts att fastställa bebyggelsesituationen i varje by inom uo för 1570-talet. Syftet är, som tidigare påpekats, inte bara att få fram ett grovt mått på antalet gårdar i varje by, utan även att skaffa fram så mycket relevant information som möjligt om varje individuell gård. Det blir därför nödvändigt att insamla och bearbeta data på individnivå. Den användbara metoden i detta fall kan karakteriseras som en kasuistisk komparativ analys av de berörda källornas uppgifter om individuella landbor och gårdar.

Utgångspunkterna har varit följande: Varje landbonamn i det kamerala materialet motsvaras normalt i fysiskt avseende av en agrar bebyggelse, som i

[3] Här har de betydligt mera precisa härads- och sockenangivelserna i en jordebok från 1650 varit en ovärderlig hjälp i lokaliseringsarbetet (Lunds domkapitels jordebok 1650, Lunds domkapitels arkiv, G VI:7, LLA).

[4] Det gällde Stora Hammar, Vellinge, Dalköpinge, Gislöv och Bösarp. Dessa betecknas som kanikkyrkor (ecclesiæ canonicales) och hade under medeltiden annekterats till kanikprebenden och bibehölls tydligen fortfarande som sådana. Jfr K. G. Ljunggren i Lb III, s 47 f.

andra sammanhang kunnat betecknas som »gård», »fästa», »mölla», »gatehus» e d. Genom decimanttalen i Lb tillhandahålles en siffra på antalet spannmålsodlande bönder, dvs antalet *gårdar i socknen*. Genom eskm 1582/83 framträder antalet *gårdar per by*. Detta gäller dock inte i huvudgårdssocknarnas byar, eftersom adelns veckodagsbönder var skattefria. Dessa var emellertid tiondepliktiga,[1] varför skillnaden mellan antalet decimanter enligt Lb och antalet skattskyldiga landbor enligt eskm 1582/83 borde kunna ge en relativt tillförlitlig siffra på insockne veckodagsbönder.[2] Därmed skulle de yttre ramarna beträffande gårdetalet i byarna kunna klargöras med små felmarginaler.

Sedan gäller det att nå bakom dessa siffror och avgöra, vilka olika ägarkategorier (jordnatur) dessa bönder och gårdar representerar: självägande bönder, kronolandbor under olika dellän, kapitelsbönder, prästgårdar, degnegårdar, mensaler, kyrkohemman, privatägda adelslandbogårdar osv. Ett analystekniskt nyckelgrepp i samband med bearbetningen av materialet är *identifiering* av de enskilda gårdarna.

Med den bebyggelsestruktur som uo uppvisar, blir identifieringsarbetet ofta förenat med praktiska svårigheter: uo har strängt taget enbart bybebyggelse utan separata gårdsnamn, med byar som i storlek kan variera från 4 till 36 gårdar. Vidden av problematiken torde vara uppenbar beträffande byar av den senare storleksordningen. Strävan är emellertid att så vitt möjligt identifiera landbor och gårdar, dels mellan källor av samma typ från skilda tidpunkter, dels mellan källor av olikartad karaktär inom rimliga tidsavstånd. I det förra fallet, när det gäller att följa kronolandborna i jordebokssviten 1565, 1572 och 1590, har man stora möjligheter att nå tillförlitliga resultat. Som kriterier vid identifieringen kan man där använda: 1) landbonamnen, 2) gårdarnas avgifter, 3) placeringen i nominallängden, och ibland 4) belägg på avgående och tillträdande landbo i städsmålsregistren.

Nu kan det emellertid inträffa, att det stereotypa namnskicket med ett fåtal populära dopnamn och med patronymika i stället för särskiljande tillnamn[3] kan lämna ett flertal möjligheter öppna och göra en identifiering osäker. Det kan vidare visa sig, att gårdarnas avgifter i en by är fullständigt egaliserade

[1] Danske Kirkelove, udg af H. F. Rørdam, 1883–89, del I s 1, 98 f, del II s 44; E. Schalling, a a 1936, s 129 f; G. Jeppsson, a a (lic.avh.), s 21.

[2] Jfr G. Jeppsson (lic.avh. s 154 ff med tabell I), som använder sig av denna metod för att få fram veckodagsgodsets numerär cirka 1570. Några stickprov vid fall med kontrollmöjligheter visar »mycket god resultatöverensstämmelse». I andra fall tycks bestämningen vara mera komplicerad och resultaten blir osäkra. Ett förhållande, som efter hand fick ökad betydelse, var att adeln, mer eller mindre öppet i konflikt med kronan, utvidgade veckodagsprivilegiet till att omfatta även delar av det utsockne frälset. (Utförligt härom hos Jeppsson, s 51 ff et passim). Det finns skäl för misstanken, att en del landbor av denna kategori redan under 1570-talet kan uppträda i huvudgårdssocknarnas närhet.

[3] Angående bondebefolkningens namnskick, se Th. Jexlev, Sjællandske bønders navne i det 16. århundrede, i Festskrift til Kristian Hald, 1974, s 57 ff.

och alltså inte i sig kan avgöra om identitet föreligger. Placeringen i längden kan växla och är ensamt ett svagt kriterium. Städsmålsregister är, som tidigare antytts, endast sporadiskt bevarade, och med de tidsavstånd, som finns mellan jordeböckerna, måste en del empiriskt oåtkomliga landbobyten ha ägt rum. Huvudomdömet står sig dock beträffande de goda möjligheterna att genom *kombination* av de nämnda kriterierna i jordebokssviten följa krongodsets landbor på de individuella gårdarna.

Mera intressant, men samtidigt ur identifieringssynpunkt svårare, blir att söka fastställa identitet mellan *å ena sidan* de gårdar, som redovisas i kronojordeböckerna, kapitelsjordeboken, landeboken och i eventuella belägg för frälsegårdar och *å andra sidan* de gårdar, som bönderna i eskm 1582/83 står för. Av tidigare nämnda kriterier för att fastställa identitet kvarstår nämligen i detta fall endast ett, landbonamnen.[4] I det läget kan följande gradering från högre till lägre säkerhet göras:

1. Om två landbor i en by i olika källor har samma dopnamn och samma patronymikon eller tillnamn, råder full identitet.
2. Samma dopnamn, men i en källa användes patronymikon, i en annan ett tillnamn (t ex Anders Persen i jb 1572 – Anders Diur i eskm 1582/83). Säkerheten blir i motsvarande mån hög, om vi i de båda källorna har släktskapsindicerande namn[5] (t ex Bonde Persson – Anders Bondessen; Oluff Hanssen – Karene Oluffs).
3. Samma namnrelationer, som angivits i 2, men namnen finns i mer än en upplaga i byn, varvid möjligheterna blir flera och osäkerheten ökar.
4. De namn, som eventuellt återstår efter identifieringen enligt ovan, får fördelas som en oförklarad rest.

Utsikterna att återfinna kronojordeböckernas landbor från 1572/73 och/eller 1590/91 i eskm 1582/83 är helt naturligt goda.[6] När det gäller kyrkolandbor av olika kategorier har vi, förutom landebokens uppgifter från 1570-talet, även sockenkyrkornas landbor förtecknade i jb över Landskrona och Lundagårds län från 1573/74, samt motsvarande förteckning i jb för Malmöhus län 1590/91. Möjligheterna att identifiera domkyrkans och domkapitlets landbor från jb 1570 med eventuella efterföljare 1582/83 hämmas helt naturligt av tidsavståndet, men det visar sig i många fall, att samma bonde sitter kvar

[4] En identifikation i omvänd riktning kan göras, när man återfinner en i eskm. markerad och namngiven *jordegen* bonde i jb över krongodset. Som tidigare nämnts utmärkes *inte* de jordegna bönderna med särskild rubricering e dyl i jordeböckerna, (där de dock kan igenkännas på vissa, speciella avgifter).

[5] Om gårdfästning inom släkten, se H. H. Fussing, Herremand og Fæstebonde, 1942, s 19 ff samt J. A. Andersen, a a, DHT 1974, s 75.

[6] En klar brist är dock att gårdarna under Börringeklosters län saknas 1590, eftersom klostret var bortförlänt på frihet från 1582, (jfr Th. Jexlev, a a, Fortid og Nutid 1974, s 587). Från 1603 finns en separat jb över klostergodset.

under dessa drygt tolv år. I byar utan frälselandbor skulle detta identifieringsarbete sålunda kunna leda till att en bild av den agrara bebyggelsen framträder i helhet och detaljer. I en del byar kvarstår oidentifierade lejebönder. Dessa får i sämsta fall betraktas som ospecificerade frälselandbor, medan man i många fall kan belägga ägare, avgifter m m genom transaktionsdokument och jordeboksbelägg inom och utom den aktuella tidsramen.

Samtidigt som dessa arbetstekniska problem kring identifiering mm utgör de nödvändiga empiriska byggstenarna i en bebyggelserekonstruktion, knyter de an till problemområden med flera socialhistoriska, ekonomiska och demografiska implikationer. Vi har tidigare berört frågan om vilka sociala skikt av den agrara befolkningen, som tydligt redovisas i det kamerala materialet och vilka som förblir anonyma (ovan 3.1). Vi kan vidare nämna frågan om hur länge landborna verkligen satt på sina gårdar, där vi tangerar problematiken kring bofasthet och rörlighet i det sena 1500-talets skånska bondesamhälle.[7] Ständigt aktuella är likaså dels frågan om de kamerala källuppgifternas *inbördes* jämförbarhet, dels frågan om de kamerala källornas relevans i återgivandet av den *fysiska* bebyggelsestruktur i form av gårdar och byar, som senare (från 1700-talet) återgives i kartografiskt material eller vars rester kan påvisas arkeologiskt.[8]

Det kan sålunda vara motiverat att i empirisk närhet till källorna diskutera ett par exempel på byrekonstruktioner, innan resultaten för hela uo presenteras. Vi väljer tre medelstora Söderslättsbyar, där enhetligheten i ägarstrukturen varierar och där flera exempel på vanliga tekniskt-metodiska överväganden i rekonstruktionsarbetet illustreras.

3.4 Exempel

3.4.1 Stora Slågarps socken och by

I Stora Slågarp har vi exempel på en relativt väl belagd, medelstor by med enhetlig ägarstruktur. Den bildade ensam socken och räknade enligt Lb 14 decimanter.[1] Det framgår av jb 1565/66 att praktiskt taget hela byn låg under Lundagårds län. Då det således rör sig om det gamla ärkesätets tidigare fatabursgods, kan man lämpligen i sammanställningen av belägg ta med uppgifter från den s k Palteboken. Denna jordebok upplades på 1510-talet och förtecknar huvuddelen av det gods, som förvaltades från ärkebiskopsresidenset

[7] Generellt kring denna problematik och dess ekonomiska och demografiska implikationer, studerade utifrån en småländsk socken, se E. Österberg, Bofasta och flyttare i äldre vasatidens bondesamhälle, i Historia och samhälle. Studier tillägnade Jerker Rosén, 1975, s 68 ff.

[8] Se härom E. Porsmose, a a 1981, s 22 ff.

[1] Lb I, s 363.

Tabell 3:1: *Stora Slågarps socken och by.*

Landbonamn	Utsäde i pund	Äng i lass	Landgille (lg) i skilling (sk)	Landbonamn	Landgille i skilling
Palteboken (1510-talet)				Jb 1565/66	
1 »Schudgaarden», Anders Nielssen	36	150	90		
				(1 Clemind Jude	63)
				2 Jep Jenssen	45
				3 Mortin Anderssen	45
2 Niels Olssön	10	40	42	4 Per Knudssen	42
3 Peder Henninssön	11	23	42	5 Oluff Aagessen	42
4 Jep Anderssön	12	20	42	6 Erick N.	42
5 Peder Jepssön	13	70	42	7 Jens Perssen	42
6 Jep Lauritzön	14	40	42	8 Moens Perssen	42
7 Clemmit Lauritzön	10	24	42	9 Anders Perssen	42
8 Jenss Lassön	12	45	42	10 Söffrin Fönboe	42
9 Peder Jenssön	12	40	42	11 Matz Perssen	42
10 Jens Olssön	12	40	42	12 Simen N.	42
11 Truidt	10	30	42	13 Anders Anderssen	42
				14 Anders Anderssen aff en anden bolig	27
12 En ödegaardt	7	20	22?		
13 Anders Mortenssön	7	30	27	15 Anders Jepssen	27
14 Anders Bunde	7	16	21	16 Anders Jepssen	21
15 En ödegaardt	6	12	21	17 Jörrin Perssen	21

Jb 1572/73	Lg Sk	Eskm. 1582/83	Jb 1590/91	Lg Sk
(1 Anders Nielssen	63)		(1 Anders Nielssen	84)
2 Jep Jenssen	45	Jep Jenssen	2 Lauritz Anderssen	60
3 Morten Anderssen	45	Morten Anderssen	3 Morten Anderssen	60
4 Per Knudssen	42	Jens Ollssen	4 Anders Ipssen	56
5 Oluff Aagessen	42	Aage Ollssen	5 Rasmus Aagessen	56
6 Erick N.	42	Lass N.	6 Lauritz Nielssen	56
7 Jens Perssen	42	Jens Perssenn	7 Per Jenssen	56
8 Mogens Perssen	42	Mogens Perssen	8 Monns Perssen	56
9 Jens Hermandsen	42	Jens Hermindssen	9 Peder Anderssen	56
10 Oluff Perssen	42	Oluff Perssen	10 Oluff Perssen	56
11 Matz Perssen	42	Madtz Perssen	11 Matz Perssen	56
12 Jens Throelssen	42	Jens Thruilssen	12 Jens Thrölssen	56
13 Anders Anderssen	42	Jep Suendtzenn	13 Jep Suendtzen	56
14 Anders Anderssen aff en anden bolig	27		14 Jep Suendtzen aff en anden bolig	36
15 Anders Jepssen	27		15 Bertil Perssen	36
16 Nöre Anders Jepssen	21	Niels Anderssen	16 Niels Anderssen	28
17 Jörgen Perssen	21	Jörgen Perssen	17 Jørgen Perssen	28

Lb+Jb 1573/74		Jb 1590/91
18 Prestenn		18 Prestenn
19 Annders Hanssen Kyrkans mölla	Anders Hannssen	19 Hans Anderssen

Lundagård.[2] Fördelen därmed är bl a att Palteboken förutom landbonamn och landgilleuppgifter även tillhandahåller siffror för varje gårds åker- och ängsareal uttryckt i utsäde respektive antal hölass. Nedanstående uppställning (tabell 3:1) är bearbetad på det sättet, att avgifterna är omräknade till skilling[3] och att landborna är numrerade och uppställda efter landgillets storlek i olika nivåer. Landborna i eskm 1582/83 har utplacerats efter det att identifiering gjorts med landborna i jb 1572/73 och 1590/91 samt Lb.

Några kommentarer skall knytas till materialet i tabell 3:1. Paltebokens första gård är en s k »skudgård», vilket var benämningen på huvudgårdarna i de län, vari ärkestiftets medeltida godsadministration var uppdelad.[4] »Slogerup lehn» omfattade gårdar i Stora Slågarps, Lilla Slågarps och Klörups byar. Skudgården låg i den förstnämnda byn och avskiljer sig tydligt genom areal och avgiftsnivå. Övriga 14 gårdar i byn fördelar sig i fråga om avgifter på tre nivåer[5] och upptar två ödegårdar. Vid jämförelse med jb 1565/66 kan avgifterna användas som hjälp vid en grov identifiering. I förbigående kan vi notera, vad som händer dels med ärkesätets förreformatoriska godsorganisation och dels med de båda senmedeltida ödegårdarna. Skudgården med 90 sk i landgille har 1565 delats upp på två landbor med vardera 45 sk. Frågan är, om denna uppdelning motsvarar en verklig gårdsdelning i två helt självständiga bruk, eller om den endast innebär, att två landbor svarar för en stor gård. Eftersom förhållandet permanentas är väl det förra mest sannolikt. Av de två ödegårdarna har den ena (nr 15) återbesatts med landbo 1565 (nr 16 eller 17), medan den andra (nr 12) brukas av en landbo (1565 nr 13), som redan besitter en större gård. Detta förhållande är etablerat redan enligt jb 1546/47[6] då egendomen i fråga betecknas som »feste», vilket 1565, 1572 och 1590 mot-

[2] Palteboken är utgiven av Gösta Johannesson i Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut. Skånsk senmedeltid och renässans 7, 1953. För Paltebokens tillkomst, ärkesätets länsindelning och godsförvaltning, se Johannessons inledning s 3 ff samt dens., Kring Birger Gunnersens Paltebok, VSLÅ 1950, s 117 ff.

[3] Den nominella ökningen med 1/4 av avgiftsbeloppen 1590 grundar sig på en myntförordning 1582, då dalern delades i 4 mark mot tidigare 3. Närmare härom hos S. Gissel, Landgille og Udsæd på Sjælland, 1968, s 129 f; G. Galster, Mønt, 1973, s 27. I jb 1565/66 och 1572/73 anges även följande gemensamma avgift »aff byenn»: Formarskhavre 27 tr, officialisgästning 12 mark samt fogdegästning 6 1/2 mark 4 skilling; motsvarande avgift i jb 1590/91: 27 tr, 16 respektive 9 mark.

[4] Johannesson framhåller, att termen »skudgård» är känd från 1300-talet i ärkesätets handlingar och användes till synes med samma innebörd som »curia principalis» och »hovgård», (a a VSLÅ 1950, s 147 ff).

[5] I inledningen till sin utgåva av Palteboken (ovan not 2 a a, s 3 ff) har Johannesson anledning att flera gånger understryka, att Paltebokens text har traderats i en snabbt och delvis slarvigt utförd avskrift från 1650-talet. Mot den bakgrunden, och med stöd i avgifterna i jb 1565, görs här det antagandet, att ödegården med 22 sk, ursprungligen antecknats med 27 sk.

[6] Denna jordebok över Malmöhus län 1546/47 (Reg 108 A, DRA) utgör ytterligare en länk i kedjan. Av utrymmesskäl har den inte medtagits i tabellen, men det står klart, att jb för »Slogerup» redovisar 17 landbor, varav en betalar 2 1/2 mark 2 sk (42 sk) för en gård och dessutom antecknas för en fästa med en avgift på 3 skilling grot (27 sk).

svaras av »bolig». Man kan notera, att egendomen fortsättningsvis kvarhålles som en särskild kameral enhet.

Bebyggelsens kontinuitet från senmedeltiden till 1500-talets slut måste för övrigt anses vara väl belagd. Detta omdöme förstärkes, när det kan klarläggas, att jordebokssvitens gård nr 1 (63 sk) *inte* ligger i Stora Slågarps by, ett förhållande som inte på något sätt markeras i nominallängden. Det framgår av uppställningen ovan, att landbon i fråga, som utmärkts med parentestecken, inte redovisas i eskm 1582/83 för Stora Slågarp. Däremot återfinnes vederbörande 1582/83 redovisad i *Lilla* Slågarp, och det visar sig också, att Palteboken upptar en gård i Lilla Slågarp med en avgift på 7 skilling grot (63 sk). Denna storgård är för övrigt den enda agrara bebyggelsen i »kyrkbyn» Lilla Slågarp.[7] Det återstår alltså då i jb 1572/73 15 landbor med 16 egendomar i Stora Slågarp. Av Lb och i jb över Landskrona och Lundagårds län 1573/74 framgår det, att prästgården brukas av prästen själv och att sockenkyrkan äger en större gård, vars landbo (nr 19) enligt Lb erlägger en närmast symbolisk avgift.[8] Denne brukar dessutom klockargårdens jord utan avgift[9] jämte annan smärre kyrkoegendom i Klörups och V. Tommarps byar samt agerar i samband med inkasserande av landgille från ett par närbelägna kyrkliga egendomar, vartill dominialrättigheterna uppenbarligen tillkommer Lundagård. Det framgår klart, att det här rör sig om en Lundagårds *bondelänsman*, som utövade sina funktioner som mellanhand mellan den centrala godsadministrationen och landborna.[10] Till sockenkyrkans egendom i Stora Slågarp hör också enligt Lb en vädermölla, vars möllare dock inte nämnes med namn. Till kyrkomöllan brukades tydligen ej så mycket jord, att man kan tala om en möllaregård, då Slågarpsmöllaren i eskm 1608/09 registreras som möllare utan egen avel.

En nyanserad bild av bebyggelse- och ägarstruktur skulle utifrån uppgifter i jordeböcker och Lb kortfattat kunna tecknas enligt följande: I Stora Slågarps by fanns på 1570-talet 15 landbor tillhörande Lundagårds län och en av dessa brukade två jordeboksgårdar. Det fanns dessutom en prästgård, som prästen själv brukade, samt en större gård och en mölla tillhöriga sockenkyrkan, medan klockargård i egentlig mening saknades. Det visar sig emellertid, att denna bild varken stämmer med antalet decimanter enligt Lb eller med antalet skattskyldiga enligt eskm 1582/83. Bortsett från prästgården och möllan

[7] Angående Lilla Slågarp, se nedan 3.5.1 och 4.3.1.

[8] 4 skilling för en egendom med 18 1/2 punds utsäde (dvs 61 tunnor och 4 skäppor) och 22 lass hö (lb I, s 364 f).

[9] Han »giffuir Degnindtt icke ett gott ord ther for». Degnen bor i annexsocknen Lilla Slågarp, och egentlig klockargård tycks alltså saknas i Stora Slågarp. (Lb I, s 365 f).

[10] Lb I, s 331, 333, 364 ff o 383. I jb för Landskrona och Lundagårds län 1573/74 anges vederbörande i fråga om vissa avgifter vara »fri for lensmandzdømit». Angående bondelänsmän (el motsv) i Skåne, se A. Erlandsson, Skånska Generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv. Förvaltnings- och arkivhistoriska undersökningar, 1967, s 168 ff.

borde övriga 16 vara tiondepliktiga. I Lb uppges 14 decimanter och det framgår här indirekt att 15 var pliktiga att erlägga helgonskyld till degnen.[11] Eskm 1582/83 redovisar 15 skattskyldiga landbor. Av dessa kan praktiskt sett alla identifieras. Man måste då fråga sig, varför inte jordeboksenheten nr 15 redovisas i eskm 1582/83. Kan mantalsregistret sådant det föreligger ha föregåtts av en mera direkt empiriskt oåtkomlig ödeavkortning i detta fall? Som synes har landbobyte ägt rum mellan 1572 och 1590. Har redovisningen missat? Vilken betydelse skall tidsavståndet mellan källorna tillmätas? Vilka enskilda gårdar döljer sig bakom termen »decimantes», och vilka av de belagda gårdarna saknas? Avser decimanttalen i Lb att ge uttryck för det antal jordbrukande bönder i socknen, som enligt gällande normer *borde* erlägga tionde, eller avses det antal som ett bestämt år *faktiskt hade* erlagt tionde, eller mera allmänt de som *brukade* göra det? Kan lokala särbestämmelser och individuell praxis ha resulterat i att kyrkolandbon (med sina speciella funktioner och privilegier som länsman) slapp erlägga tionde och/eller helgonskyld?

Det står genom detta exempel klart, att vi i resultaten av rekonstruktionsarbetet får acceptera en viss felmarginal, där problem av denna typ inte låter sig lösas efter en rimligt disponerad arbetsinsats. För den aktuella uppgiften är det likväl ett resultat av värde att kunna konstatera, att en bebyggelsestatistik inte med fördel kan bygga enbart på decimanttalen. I så fall påstår man nämligen, att det i Stora Slågarps socken fanns 14 gårdar. Efter en analys på kasuistisk nivå kan det i stället hävdas, att det fanns minst 17 brukare av 18 jordegendomar. Med skillnader av denna storleksordning blir det uppenbart olämpligt att utan vidare för hela uo aggregera data av decimantuppgifternas typ, även om dessa är lättillgängliga. Som tidigare framgått gäller decimanttalen i Lb för övrigt hela socknar. De är sålunda användbara i byrekonstruktioner endast i de få fall, då kyrkbyn ensam bildar socken, såsom fallet var med Stora Slågarp. Förhållandet ställer sig något annorlunda med Gylle socken.

3.4.2 Gylle socken

Gylle socken i det centrala Skytts härad består av kyrkbyn Gylle och Fjärdingslövs by.[1] Dessa båda byar är också medelstora för området, men här för-

[11] Den senare beräkningen grundar sig på en förordning om kyrkliga avgifter i Skåne från 1539, enligt vilken degnen skulle till »Helneskyld hereffther haffue tho skepper aff huer Sognemand». Det framgår indirekt av förordningens text, att samma jordbrukande befolkningskategorier skulle vara pliktiga att erlägga såväl tionde som helgonskyld: »alle Sognemænd, Bønder och Boelmend, gaardmend och thieniste drenge och alle the, som kornsæd bruge . . .» (Danske Kirkelove, del I, s 144 f); jfr K. G. Ljunggren i Lb III, s 63 ff. För Stora Slågarp antecknas i Lb som degnens helgonskyld 1 1/2 pund korn, dvs 30 skäppor (Jfr S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 87 f med not 10), vilket ger ett antal av 15 helgonskyldspliktiga.

[1] Dessutom har den lilla byn Annarp tidvis hört till Gylle socken och tidvis till Lilla Slågarps. Denna by är belagd i medeltida källmaterial, men ligger av allt att döma öde vid slutet av 1500-

medlas en annan bild av ägarstrukturen än Stora Slågarp. Visserligen dominerar krongodset stort under 1570-talet, men man får likväl genom länsindelningen m m klara indikationer på att den senmedeltida egendomsfördelningen har varit mera differentierad. Lb redovisar 24 decimanter, vilket väl stämmer både med helgonskylden på 72 skäppor spannmål[2] och med antalet skattebetalare enligt eskm 1582/83. En sammanställning av diplom- och jordeboksuppgifter ger siffran en smärre korrigering till 25.[3]

För kyrkbyn *Gylle* vållar identifieringen av landborna till Börringe klosters län respektive Lindholmens birk vid första anblicken inga problem. Dock inger den långa perioden utan landboväxlingar på gårdarna nr 1–4 en lätt misstanke om eftersläpning i jordeboksföringen.[4] Mera problematiskt blir det att följa kapitelslandborna på grund av de långa tidsavstånden 1570–1583–1614. Tydligt är dock, att en av altargårdarna försvinner för gott ur kapitlets ägo mellan 1570 och 1614 (nr 10),[5] utan att man kan belägga, om det rör sig om en godstransaktion, ett ödesmål eller någon förändring av annat slag. Det är inte uteslutet, att gården försvinner som självständig enhet mellan 1570 och 1583. Personnamnsidentifieringen fungerar osäkert i 3 med (?) markerade fall. Eftersom prästgårdsbonden inte är namngiven i Lb, kan man inte här *avgöra*, om denne uppföres som skattebetalare i eskm 1582/83. Man får följaktligen ej heller någon indikation på om vederbörande inräknas i Lb:s decimanttal.

I sammanställningen för *Fjärdingslövs* by påträffas en av de ytterst sällsynta jordegna bönderna i Skytts härad. Han redovisas i en särskild avdelning i eskm 1582/83 med dubbel skattesats mot ordinära lejebönder. Namnidentifieringen präglas även för denna by av viss osäkerhet på tre punkter. Det gäller speciellt nr 8 och 9, vilka redovisas i Lb som »fästor» (vanligtvis beteckning för mindre jordbruk).[6] Det bör dock noteras, att det till dessa enheter hörde betydande odlingsareal (26 respektive 38 tunnland åkerjord jämte ängsmark), något som i andra sammanhang skulle motsvara *minst* halva och snarast hela gårdar. De adelslandbor, som finns i socknen i början av 1570-talet har kunnat identifieras tack vare att de byttes till kronan genom s k mageskifte[7] och att originalen till mageskiftena har bevarats.[8] Att landbon nr 12 i

talet och fram på 1600-talet, eftersom den inte fångas upp i eskm. 1583 eller eskm. 1608, ej heller i decimantboken 1651.

[2] Avgiften bör alltså här ha varit 3 skäppor spannmål per gård. Det är tydligt, att helgonskylden kan variera mellan två och tre skäppor från socken till socken.

[3] Se ovan tabell 3:2.

[4] Något liknande gäller för jb 1590, ehuru endast i ett fall: landbon på nr 8 anges identiskt i jb 1572 och 1590 (Isack Nielssen), medan eskm. 1583 och jb *1603* redovisar samma landbo (Isack Jörgenssen).

[5] I kapitelsjb redovisas fortsättningsvis endast 2 Gyllelandbor; se t ex jb 1618 (D. Kanc. BI2f:XII4d, DRA) eller jb 1650 (Lunds domkapitels arkiv, GVI:7, LLA).

[6] Jfr S. Dahl, a a Torna och Bara, 1942, s 93; H. Bennike Madsen, a a 1978, s 64 ff.

[7] Angående mageskiftesproceduren, se S. Gissel, a a 1968, s 18 ff.

[8] C 6. Adkomst Danmark, mageskifte nr 309 och nr 334, DRA.

Tabell 3:2: *Gylle by.*

Jb 1565/66	Jb 1572/73	Eskm 1582/83	Börringekl. jb 1603/04
a) *Börringe kloster*:		*Lejebönder*:	
1. Jenns Nielssenn	1. Jenns Nielssen	Jenns Nielssen	1. Jenns Nielssönn
2. Join Moginssen	2. Joen Mogenssen	Joen Mogenssenn	2. Jörgen Mogensönn
3. Matz Jeppssen	3. Matz Jeppssen	Madtz Ibssenn	3. Madtz Ibssön
4. Matz Niellssen	4. Matz Nielssen	Matz Nielssenn	4. Matz Nielssen
			Jb 1590/91
b) *Lindholmens birk*:	*Lindholmens birk*:		*Lindholmens birk*:
5. Oluff Perssen	5. Oluff Perssen	Oluff Perssen	5. Oluff Perssen
6. Joen Lauressen	6. Jon Lauritsen	Joenn Lauritzen	6. Niells Jennssen
7. Jep Lauressen	7. Jep Lauritssen	Jep Lauritzen	7. Jep Lauritzen
8. Rasmus Anderssen	8. Isack Nielsen	Isack Jörgenssenn	8. Isack Nielssen
	Domkap. jb 1570		Domkap. jb 1614
	a) *Altargods*:		a) *Altargods*:
	9. Hans Anderssen	Hanns Anderssen	9. Lauritz Knudssen
	10. Povel Jenssen	(?)	10. –
	b) *Kommungods*:		b) *Kommungods*:
	11. Anders Skredere	Morthen Jennssen (?)	11. Oluff Poulssen
	Lb		
	12. Prästgårdsbonden	Rasmus Jenssen (?)	12. –
	Adelslandbo		Jb 1590/91 (forts)
	Från Svenstorp till kronan 1577:		
	13. Oluff Truelssen	Oluff Truilsen	13. Oluff Tröllssenn

Tabell 3:3: *Fjärdingslövs by.*

Jb 1565/66	Jb 1572/73	Eskm 1582/83	Jb 1590/91
a) *Falsterbo län*:		a) *Jordegen*:	
1. Jenns Mortenssen	Jenns Morthenssen	Niells Morthenssen	Niells Mortenssen
		b) *Lejebönder*:	
2. Jens Perssen	2. Jens Perssen	Jenns Perssen	2. Jens Perssen
3. Oluff Tordssen	3. Oluff Tordssen	Oluff Thorssen	3. Per Oluffssen
b) *Dalby län*:			
4. Jens Swendssen	4. Jens Swendssen	Anders Jennssen	4. Anders Jenssen
5. Hans Perssen	5. Morthen Nielssen	Morthenn Nielssen	5. Morthenn Nielssen
	Domkap. jb 1570		Domkap. jb 1614
	a) *Altargods*:		a) *Altargods*:
	6. Rumor Pederssen	Lauritz Skogmager (?)	6. Jenns Bentzen
	b) *Præbenda Gislöv*:		b) *Præbenda Gislöv*:
	7. Niels Tordssen	Niells Thorssenn	7. Jenns Anderssen
	Lb		
	a) *Mensalfästa*:		
	8. Moens Anderssen	Lauris Jude (?)	
	b) *Kyrkofästa*:		
	9. Anders Hanssen	Hanns Jennssen (?)	
	Adelslandbor		Jb 1590/91 (forts)
	a) *Från Dybeck till kronan 1575*:		a) *Utan rubrik*:
	10. Niels Ibssen	Niels Jeppssen	10. Niells Ipssen
	b) *Från Svenstorp till kronan 1577*:		
	11. Moens Jude	Mogens Jude	11. Moenns Jude
			b) *Tidigare ärkesätesgods, Gislöv*:
		Rasmus Anderssen	12. Rasmus Anderssen

Fjärdingslöv inte redovisas i de äldre kronojordeböckerna beror på att Gislövs län, som var gammalt ärkesätesgods, varit bortförlänt på frihet under tiden 1540–1581.[9]

I nära anslutning till det empiriska materialet från tre byar i uo har här de analystekniska resonemangen bakom byrekonstruktionerna cirka 1570 blivit exemplifierade. De relativt goda möjligheterna att nå tillförlitliga resultat, liksom nödvändigheten att acceptera en viss felmarginal, har belysts. För resten av de 50 agrara bebyggelserna i uo, mestadels byar, skall motsvarande överväganden inte återges i framställningen. Resultaten har sammanfattats i en karta och några tabeller. Till presentationen av dessa skall i det följande knytas några kommentarer.

3.5 Resultat

Ur tabellerna 3:4–6 och kartan, fig 3:1, framträder *bebyggelsestrukturen* i området, i tabell 3:4 dessutom *ägarstrukturen* cirka 1570. Dessa resultat kommer först att diskuteras (3.5.1 o 2). De kvantitativa beräkningarna baseras genomgående på resultaten från byrekonstruktionerna, som föredragits framför Lb:s decimanttal. De senare har nämligen bedömts vara behäftade med större osäkerhet när det gäller att avgöra uppgifternas normativa eller faktiska karaktär.[1]

För att komplettera bilden av kulturlandskapets huvuddrag vid denna tid kommer senare även de äldsta uppgifterna om *odlingssystem* att redovisas (3.5.3). Kartbilden (fig 3:1) visar utbredningen av bebyggelsen. I anslutning till den bilden diskuteras även frågor kring *bebyggelsetätheten* i området, bl a utifrån en mätning av avstånd mellan byarna (3.5.4).

3.5.1 Bebyggelsestruktur kring 1570

Mot bakgrund av material från 1650-talet har Sven Dahl betecknat sydvästmoränens område som en av »de rena bybygderna» i Skåne.[2] Denna karaktäristik passar utomordentligt väl in på Skytts härad under 1570-talet. Av områdets 50 bebyggelser utgjordes 46 av byar och 4 av ensamgårdar. Bybygdens dominans framträder ännu klarare, om man ser hur gårdarna fördelade sig på byar respektive ensamgårdar (tabell 3:5): av 611 gårdar i uo låg hela 607 i byar, dvs 99,3 %. Som jämförelse kan Dahls siffror för hela landskapet kring 1650 anföras: av 14.000 gårdar låg 86 % samlade i byar (bebyggelser från 3

[9] Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede, 1879, s 66.

[1] Jfr ovan 3.4.1 beträffande exemplet Stora Slågarp.

[2] S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 12 ff.

Tabell 3:4: *Antalet gårdar (landbor) i Skytts härad cirka 1570.*

	Jord-egna	Krono	Kyrko	Frälse	By-summa	Socken-summa	Decimanter Lb
1. VELLINGE		24	12		36		
Herrestorp		3	2		5	41	40
2. S. HÅSLÖV		10	2		12		
N. HÅSLÖV		10	3	3	16		
Hermanstorp		2		5	7	35	34
3. STORA HAMMAR		4	13		17		
Lilla Hammar		3	5	3	11	28	29
4. RÄNG		5	3	2	10		
Stävie		2	7	3	12	22	27
5. KÄMPINGE		9	5	3	17		
Fredshög		1			1	18	16
6. FUGLIE	1	11	4	8	24		
Steglarp				7	7	31	33
7. BODARP		5	1		6		
V. Värlinge		12	3		15	21	21
8. MAGLARP		20	6	2	28	28	30
9. SKEGRIE		19	2	2	23	23	22
10. HAMMARLÖV		3	4	6	13		
Ö. Värlinge		11	2		13	26	28
11. V. TOMMARP		1	3	2	6		
Tågarp				6	6		
Ståstorp		3	4	3	10	22	20
12. V. VEMMERLÖV		1	15	3	19	19	18
13. STORA SLÅGARP		15	2		17	17	14
14. LILLA SLÅGARP		1			1		
Klörup		15			15		
Haglösa				11	11		
Villie		5		8	13	40	40
15. GYLLE		8	4	1	13		
Fjärdingslöv	1	5	4	2	12	25	24
16. KYRKOKÖPINGE		1	5	2	8		
Mellanköpinge			7	2	9	17	16
17. DALKÖPINGE		11	1		12	12	11
18. GISLÖV		15	10	4	29		
Åkarp		6			6		
Serresjö				1	1	36	33
19. BÖSARP	1	2	7	1	11		
Lilla Markie		8			8		
V. Virestad	1	3	3	5	12		
S. Virestad		2	5	3	10	41	40
20. V. ALSTAD		7	4	1	12		
Lilla Alstad		7			7		
Sjörup		8			8	27	28
21. FRU ALSTAD			9	12	21		
Domme				4	4	25	24
22. ANDERSLÖV		18	3	1	22		
Stora Markie		1		16	17		
Ugglarp		6			6		
Sörby		11			11		
Stävesjö				1	1	57	50
Summa	4	314	160	133	611	611	598
%	0,7	51,4	26,2	21,8	100,1		

Tabell 3:5: *Gårdarnas fördelning på ensamgårdar och byar av olika storlek o. 1570*[1]

Antal gårdar per by	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	36	Summa byar
Antal ensamgårdar/byar	4	—	—	1	1	5	3	3	1	3	4	6	4	—	2	1	4	—	1	—	1	1	1	1	—	—	—	1	1	1	46
Antal gårdar i varje bykategori	4	—	—	4	5	30	21	24	9	30	44	72	52	—	30	16	68	—	19	—	21	22	23	24	—	—	—	28	29	36	Summa bygdr 607

[1] Huvudgårdar ej medräknade
[2] Ensamgårdar ej inräknade

Medeltalet gårdar per by[2] : 13,2
Medianvärde : 12
Variationsbredd : 4–36

Tabell 3:6

Bebyggelsernas storlek	Ensamgårdar/Byar		Gårdar fördelade efter bebyggelseenheternas storlek	
	Antal	%	Antal	%
1	4	8	4	0,7
2— 8	13	26	84	13,7
9—15	20	40	237	38,8
16—22	8	16	146	23,9
23—30	4	8	104	17,0
31—36	1	2	36	5,9
	50	100	611	100,0

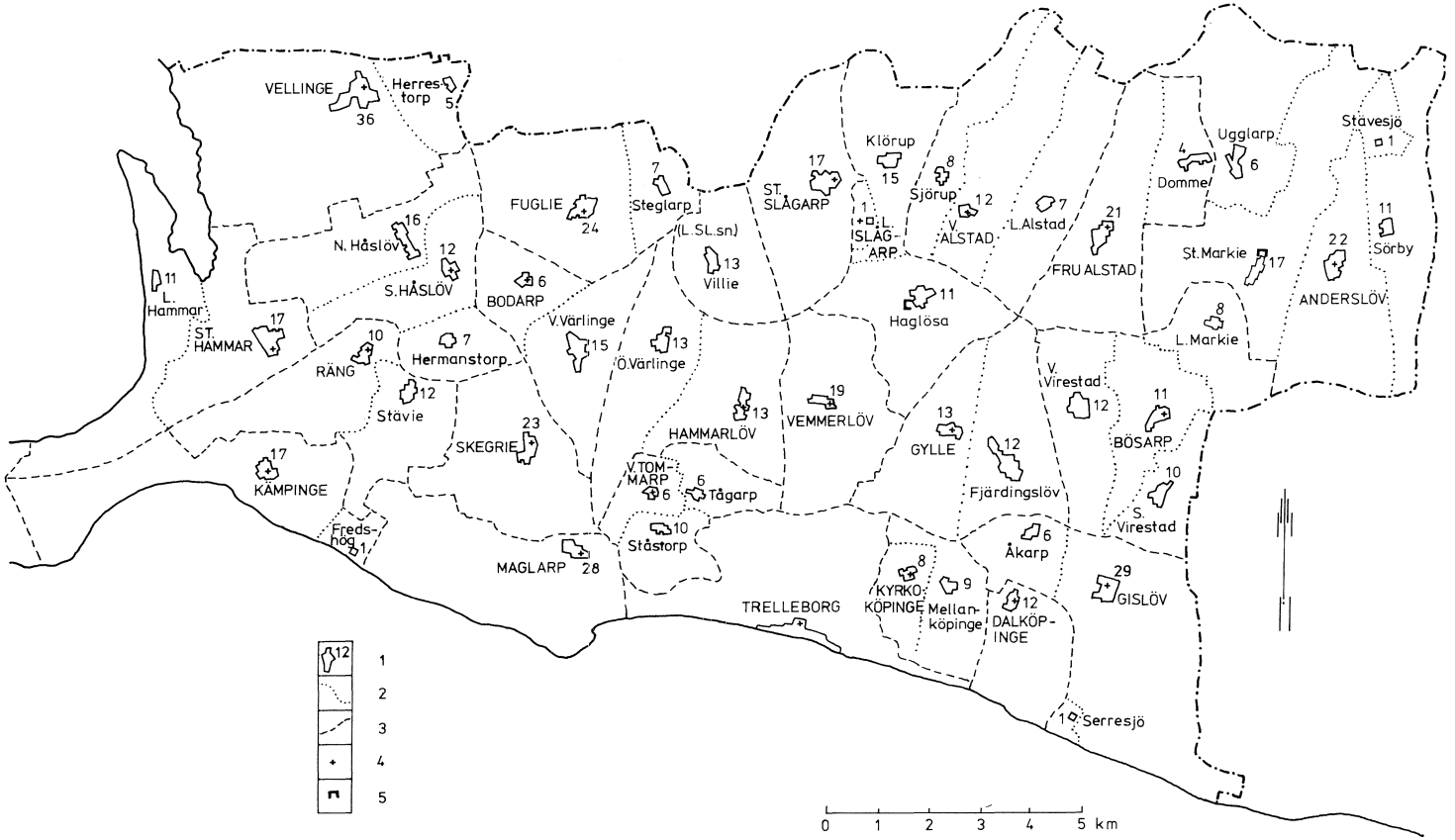

Fig 3: 1. Undersökningsområdets bebyggelse cirka 1570. Rekonstruktionsförslag baserat på information från skilda perioder. – 1: Byplatsernas lägen och bykärnornas utbredning enligt kartmaterial före enskiftet. Siffrorna för antalet gårdar per bebyggelse enligt tabell 3: 4. 2: Bygränser. 3: Sockengränser. (Gränserna vid tiden kring 1570 är okända, och de här återgivna resursområdena får endast uppfattas som ungefärliga. De baseras huvudsakligen på den s k gamla ekonomiska kartan över Malmöhus Län 1910–15, som tillhandahåller den äldsta samtidiga bilden över gränsförhållandena i hela området.) 4: Kyrka. 5: Adlig huvudgård 1570.

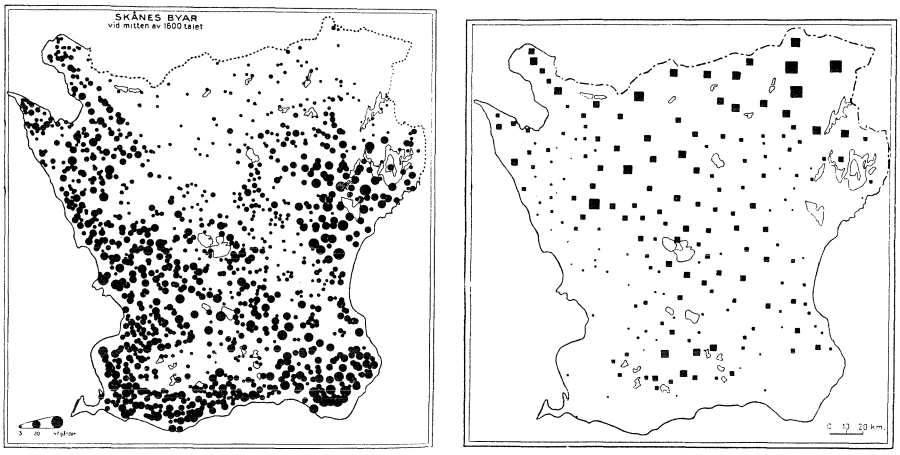

Fig 3:2. Skånes byar vid mitten av 1600-talet (tv) och den spridda bebyggelsen i landskapet vid samma tidpunkt sammanförd sockenvis (th). (Ur S. Dahl, Torna och Bara, 1942.)

gårdar och uppåt), medan 14 % låg spridda såsom ensamgårdar eller dubbelgårdar.[3]

Av de fyra ensamgårdarna i uo är Stävesjö belägen längst i nordost i uo, dvs i ett backlandskapsområde, där ensamgårdar vid denna tid var ett normalt inslag i miljön. Klara avsteg från det normala utgör däremot de övriga tre ensamgårdarna. I Lilla Slågarp har vi, som tidigare nämnts, exempel på en större ensamgård med kyrka. Denna konstellation är omgiven av idel medelstora flergårdsbyar och utgör centrum i en stor slättsocken. Den historiska förklaringen till detta fenomen får av allt att döma sökas i de medeltida ägarförhållandena och kommer att diskuteras närmare i senare sammanhang.[4] De båda återstående ensamgårdarna i uo, Serresjö och Fredshög är belägna i omedelbar närhet till kusten. Det är alltså inte bara genom sin storlek utan också genom sin lokalisering, som dessa bebyggelser avviker från de mönster, som präglar Skytts härad. Bland byar med resursområden, som enligt det äldsta kartmaterialet sträcker sig till havskusten, är det nämligen mycket sällsynt med byplatser nära havet.[5] Omedelbart innanför Foteviken har vi för övrigt läget för ännu en historiskt känd, kustnära ensamgård i Skytts härad, Kungstorp. Denna gård redovisas emellertid inte i det genomgångna kamerala materialet från 1570-talet, och den kan sålunda inte gärna ha existerat vid denna tid. Som Ingemar Ingers har visat fanns Kungstorp inte heller vid 1600-talets slut, men gården tycks ha upptagits kring 1700. Detta hindrar emeller-

[3] Ibidem s 12.
[4] Jfr nedan 4.3.1.
[5] Se nedan 3.5.4.

tid inte, att det i närheten kan ha funnits en äldre, sedermera nerlagd bebyggelse, något som indiceras genom äldre traditionsmaterial.[6]

Utifrån materialet från 1570-talet kan vi inte genomgående få någon uppfattning om gårdarnas kamerala klassificering i helgårdar, halvgårdar, fästor osv. Långt mindre förmedlas här några utsädesuppgifter i nämnvärd utsträckning. Man får därför nöja sig med att jämföra *byarnas storlek* uttryckt i antalet *gårdar per bebyggelseenhet.* Därmed blir emellertid siffrorna direkt jämförbara med Sven Dahls statistik från 1650-talets Skåne. Dahl har för hela landskapet räknat fram ett genomsnittligt antal gårdar per by av 10,0, medan siffran för »Sydvästmoränens centrala del» är 11,0 och sydvästra Vemmenhögs härad har 14,2 gårdar per by.[7] I uo var medeltalet på 1570-talet 13,2 gårdar per by (tabell 3:5). Variationsbredden kan visserligen tyckas avsevärd (från 4 gårdar till 36), men vi lägger märke till, att nästan 2/3 av alla gårdar i uo återfanns på 1570-talet i byar med 9–22 gårdar (tabell 3:6). Drygt hälften av gårdarna (51 %) låg i byar med 10–17 gårdar (tabell 3:5).

Genom dessa siffror kan vi för det första ringa in vad som är typiskt i bebyggelsestrukturellt avseende för detta område i jämförelse med andra. Härvidlag framstår både bebyggelsemönstret i denna utpräglade bybygd och byarnas storlek som relativt särpräglade inom nuvarande Sveriges gränser (bortsett från Falbygden). I ett nordiskt perspektiv är dessa agrara strukturer utmärkande för Sydskandinaviens slättbygder. De återfinnes för övrigt nästan enbart i Danmark och anknyter snarast till nordvästeuropeiska mönster.[8]

För det andra kan man, när det typiska och normala mönstret är känt, mot detta ställa och diskutera avvikelserna *inom* uo. En sådan diskussion har ovan antytts beträffande områdets ensamgårdar. Det finns anledning att nedan återkomma till motsvarande diskussion i samband med nedläggningar av medeltidsbebyggelser i närheten av påfallande *stora* byar i uo.[9]

3.5.2 Ägarstruktur kring 1570

Inte så sällan möter man uppfattningen om den sydvästskånska slätten som »en urgammal bondebygd» e dyl, varvid man får ett intryck av att miljön här genom historien har präglats av ett självägande bondeskikt. I skarp kontrast häremot har man förknippat det skånska backlandskapet med adlig ägar-

[6] I. Ingers, Nedlagda byar och gårdar i Skåne, I, Ale 1971:3, s 39 f. Närmare om Kungstorp nedan 7.1.0.

[7] S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 16 ff. Dahl definierar alltså »by» som en bebyggelse med 3 eller flera gårdar, en definition, som även följes här.

[8] Se t ex S. Helmfrid, Europeiska kulturlandskap. En forskningsöversikt (stencil 1966), s 43 f; U. Sporrong, Jordbruk och landskapsbild, 1970, s 18 ff; E. Österberg i Desertion, 1981, s 67 ff med »Map 2: Settlement structure C 1500».

[9] Se nedan 7.1.

dominans sedan medeltiden.[10] Hur egendomsfördelningen kan ha utvecklats inom uo under medeltiden kommer att diskuteras i ett senare kapitel, och då kan vi också bedöma hur pass välgrundad den anförda uppfattningen är i ljuset äv det *äldsta* källmaterialet.[11] Det står emellertid fullt klart av egendomsfördelningen kring 1570 (tabell 3:4) att de självägande bönderna i högsta grad lyste med sin frånvaro vid denna tid: endast 4 av 611 bönder var självägande, dvs cirka 0,7 %. Dominerande jordägare var då kronan, som ägde drygt hälften av gårdarna i uo. Som ovan berörts (3.2.1 o 2) var kronans framskjutna positioner en efterreformatorisk företeelse. I kronans godsmassa ingick nämligen ett betydande antal gårdar, som tidigare tillhört medeltida kyrkliga institutioner. Den senmedeltida egendomsfördelningen har alltså i väsentliga avseenden tett sig annorlunda i uo, vilket nedan (7.4.5) kommer att utvecklas närmare.

Ägarstrukturen i uo på 1570-talet kan ställas mot Fridericias siffror på egendomsfördelningen i hela Skåne cirka 1650: 8 % självägare, 27 % kronolandbor, 11 % kyrkolandbor och hela 54 % adelslandbor.[12] Uo skiljer sig med andra ord på varje punkt från detta landskapsgenomsnitt. Vi noterar bl a att drygt var femte gård i uo ägdes av adliga privatpersoner mot drygt varannan i hela landskapet cirka 1650. Den omständigheten har i hög grad befrämjat möjligheten att genomföra byrekonstruktioner av ovan beskrivna typ, där frälselandborna ofta är svåra att säkert identifiera.[13] På 1570-talet fanns i uo endast två adelshuvudgårdar, Haglösa gård och Markie gård. Även i det avseendet har, som senare skall visas, förhållandena genomgått tidstypiska förändringar sedan medeltiden.

3.5.3 Odlingssystem kring 1570

Det är genom studier av framför allt Åke Campbell, Sven Dahl och Poul Meyer sedan länge väl känt, att slättbygdsområdena i Skåne under 1700-talet utmärktes av en högt utvecklad byorganisation.[1] På den skånska sydvästslätten har *odlingssystemet* vid denna tid i regel varit det klassiska trevångsbruket (tresäde), dvs med bymarken indelad i 3 vångar (gärden). Det har inneburit, att varje vång har varit inhägnad mot betesdjur i två av tre år, och att man

[10] Se t ex den pregnanta kontrasteringen av »den urgamla bondebygden» på Söderslätt gentemot »den gamla adelns Skåneland» hos Carl Fries, i Den Svenska södern, 1963, s 142 ff o s 175 ff; jfr E. Gustafsson, Gårdar och kyrkor på slätten, Skånes Natur 1974, s 51 ff.

[11] Se nedan 7.4.5.

[12] J. A. Fridericia, a a, DHT 1889–90, s 499.

[13] Jfr ovan 3.1.

[1] För det följande, se Å. Campbell, Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet, 1928, s 34 ff; dens., Vångalaget i Skåne, SHÅ 1933, s 11 ff; S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 110 ff; P. Meyer, Danske Bylag, 1949, bl a s 69 ff; jfr S. Helmfrid, a a (1966), s 47 ff; U. Sporrong, a a, 1970, s 18 ff.

haft en treårig rotation i odlingen enligt följande mönster: en vång har vanligen det ena året besåtts med vårsäd (korn), det andra med höstsäd (råg) och har det tredje året legat i träda. Det hindrar emellertid inte, att odlingsintensiteten inom vångarna kan ha varierat avsevärt och att sädesvångarna även har innehållit betydande inslag av ängsmark. I några slättbyar har man förutom de tre sädesvångarna haft en särskild ängvång, där sålunda ängsmarken dominerat. I slättbyarna söder om landsvägen Malmö–Ystad har i regel speciella utmarker saknats. Med Campbells uttryck har vi här haft en »helvångsbygd». I byar med odlingsmark norr om landsvägen har man däremot inte sällan haft utmarksbetonade partier med buskskogsvegetation (krattmarker). I byarna utefter kusten har man förutom sädesvångarna vanligen haft vidsträckta strandfäladsmarker.

Från 1700-talet är också ett överordnat system av s k *vångalag* känt från Söderslätt. Det innebar i princip, att man mellan ett flertal byar samordnade den treåriga odlingsrotationen på så sätt, att trädesvång stötte mot trädesvång. Därigenom kunde det betungande hägnadsarbetet i slättbyarna reduceras.

Den bild, som man inom forskningen har tecknat av de agrara strukturerna i 1700-talets Söderslätt, är i källhänseende till stora delar baserad på samtida kamerala källor, byordningar, tingboksmaterial och, fr a, lantmäteriakter. Uppgifterna i detta material har uppenbarligen i många fall en betydande retrospektiv räckvidd,[2] men de ger oss inga omedelbara möjligheter att datera odlingssystemens ålder. Detta problem skall visserligen inte diskuteras här,[3] men som ett led i den synkrona analysen av uo *under 1570-talet* skall frågan ställas, om vi från denna tid även kan erhålla information om Söderslättsbyarnas odlingssystem. Sådana uppgifter skulle dels kunna jämföras med de väl kända 1700-talsförhållandena och dels med eventuella uppgifter härom i äldre källor. Det visar sig, som ovan redan har antytts, att vi i Lunds stifts landebok påträffar belägg för vångindelningen av odlingsmarken till ett flertal byar i uo. Ofta rör det sig här om de äldsta historiskt kända detaljuppgifterna om odlingssystemen.

I Lb redovisas de ecklesiastika egendomarna i stiftet med stor utförlighet i beskrivningarna av odlingsmarken, teg för teg, åkerfall för åkerfall, vång för vång, med klassificering i rågjord, kornjord, havrejord, ängsmark osv. Det har i tidigare forskning påpekats, att bl a prästgårdsmarkerna ibland kan falla utanför de normala ramarna för bymarkernas indelning.[4] Om man ställer den enkla frågan, på hur många vångar de i Lb registrerade egendomarna har sina odlingsmarker fördelade, ger emellertid Lb klara besked för de flesta berörda byar inom uo.

[2] Jfr nedan 4.2.3.

[3] Närmare härom nedan 4.4.2 ff.

[4] S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 80; S. Gissel, a a DHT 1966–67; dens., a a, 1968, s 11 ff.

Mycket tack vare att områdets ägarstruktur relativt sett kännetecknades av ett stort inslag av kyrkoegendom kring 1570,[5] meddelar Lb uppgifter om vångindelningen i de flesta av uo:s byar, inte mindre än i 33 av 46 byar.[6] Det framgår av Lb, att samtliga byar har tre namngivna vångar, men att några byar tycks ha viss mark utanför sädesvångarna. Det kan t ex röra sig om en speciell ängvång (Stävie) eller motsvarande (i Östra Värlinge omtalas »wdengene»). För kustbyar som Stora och Lilla Hammar eller för Mellanköpinge, Dalköpinge och Gislöv redovisas mark utanför sädesvångarna. För de tre sistnämnda byarna rör det sig om den namngivna strandfäladsmarken »Sömmere», dvs den s k Simremarken på sydkusten.[7] Till prästgårdsjorden i Gylle, centralt i häradet, hörde förutom mark i de tre sädesvångarna också del i »Norre marck», som bestod av havrejord och ängsmark. För var och en av de övriga 25 omnämnda byarna i uo[8] redovisas odlingsmarken klart indelad i tre namngivna vångar.[9]

Kulturlandskapsbilden kring 1570 kan utifrån dessa uppgifter från Lb kompletteras med byarnas odlingssystem: det normala för Söderslättsbyarna var även vid denna tid trevångsbruket. Resultatet är kanske inget annat än vad man rimligen hade kunnat förvänta. Det bör dock understrykas, att det är vunnet ur en analys av samtida källmaterial och ger ytterligare en viktig dimension till den här identifierade mätpunkten för agrara strukturer från senare delen av 1500-talet.

3.5.4 Bebyggelsetäthet kring 1570

Som ytterligare ett inslag i kulturlandskapsbilden kring 1570 skall *bebyggelsetätheten* i uo och därmed också graden av utnyttjande av området diskuteras. Härom kan man få vissa uppfattningar genom att beräkna *antalet gårdar per ytenhet* och analysera bebyggelsernas fördelning i området, t ex genom att mäta *avstånden* mellan byarna. Liksom tidigare är syftet här dels att belysa uo:s karaktär i förhållande till *andra områden*, dels att *inom uo* fastställa eventuella *typiska mönster* respektive *anomalier* för att få riktpunkter i den fortsatta bebyggelsehistoriska analysen.

I sin innehållsrika beskrivning av det äldre skånska kulturlandskapet har

[5] Se ovan 3.5.2.

[6] Lb I, s 269–71 o s 327–385.

[7] Se härom I. Ingers, Nedlagda byar och gårdar i Skåne, II, Ale 1972:1, s 20.

[8] Byarna är Vellinge, Södra Håslöv, Norra Håslöv, Hermanstorp, Räng, Kämpinge, Fuglie, Bodarp, Västra Värlinge, Maglarp, Skegrie, Hammarlöv, V. Tommarp, Ståstorp, V. Vemmerlöv, Stora Slågarp, Haglösa, Fjärdingslöv, Kyrkoköpinge, Bösarp, Västra Virestad, Södra Virestad, Västra Alstad, Fru Alstad och Anderslöv.

[9] Ibland vacklar namnskicket på så sätt, att vångar i samma by ges olika benämningar, även om de namngivna åkrarna inom dessa vångar tycks vara identiska. Se t ex beträffande Vellinge, Lb I, s 358 f o s 361, beträffande Gylle, ibidem, s 327 ff o s 381 och beträffande Maglarp, ibidem, s 339 f o s 383.

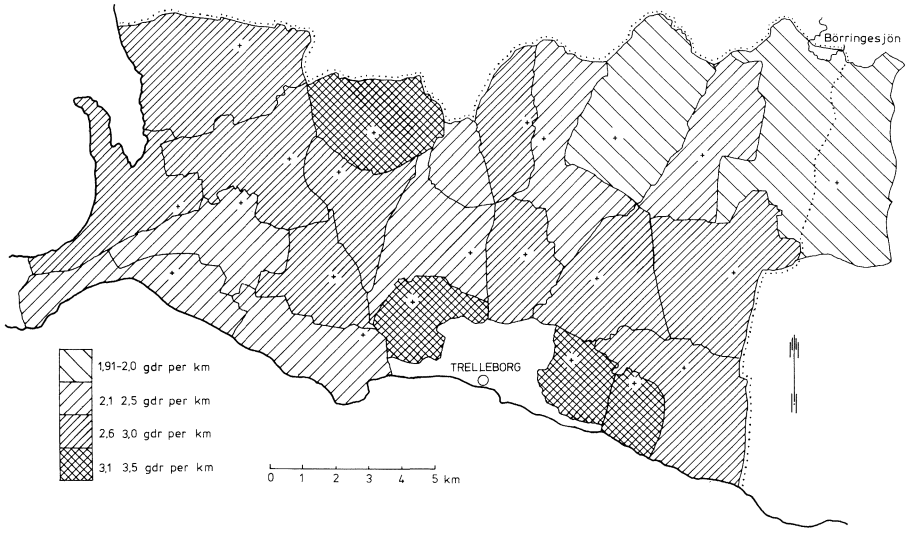

Fig 3:3. Relativ bebyggelsetäthet inom uo cirka 1570 beräknat per socken.

Sven Dahl även beräknat antalet gårdar per ytenhet för olika delar av landskapet kring 1651. Uttryckt i antalet gårdar per km^2 finner vi variationer från 0,35 gårdar i urbergsmoränens norra delar (dvs fr a i Norra Åsbo och Västra Göinge härader) till bortåt 3 gårdar per km^2 inom den bästa sydvästmoränen. Beräkningarnas medeltal anges till 1,28 gårdar per km^2 i Skåne.[1] Motsvarande siffra för *uo kring 1570* blir 2,57 gårdar, om stadsjordsområdenas areal frånräknas. I annat fall blir den 2,3. Som synes representerar dessa tal ett mycket högt mått på bebyggelsetäthet i Dahls skala, och därmed utpekas alltså uo klart som en intensivt utnyttjad odlingsbygd i ett *skånskt* perspektiv. En komparativ utblick till några av Det nordiska ödegårdsprojektets sydskandinaviska och mellansvenska områden klargör, att detta intryck även är giltigt i ett vidare perspektiv.

Mot siffran för Söderslätt kan vi först ställa Sven Erik Sallerfors' skånska undersökningsområde, Gärds härad, med cirka 1,45 gårdar per km^2 vid samma tid.[2] För Horns härad på Själland blir för år 1567 motsvarande siffra 1,92.[3] Ser vi till de mellansvenska förhållandena, kan vi konstatera, att Ole Skarin för sitt undersökningsområde i Västergötland redovisar ett genomsnittsantal jordeboksgårdar per km^2 för år 1550 på 0,72.[4] Detta tal ligger något högre än motsvarigheten för det område i Närke, där man enligt Jan Brunius hade 0,55

[1] S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 10 f.
[2] S. E. Sallerfors, a a (1974), s 39 o s 51.
[3] Hornsherredsundersøgelsen, 1977, s 46 f.
[4] O. Skarin, a a, 1979, s 20 f.

enheter per km^2 1555.[5] I Eva Österbergs undersökningsområde i Värmland fanns det år 1600 endast 0,3 jordeboksenheter i genomsnitt per km^2.[6]

En befogad metodisk reservation vid komparation av denna art skulle visserligen kunna vara den, att man inte kan beakta de i många fall stora variationerna mellan olika gårdars genomsnittsareal inom de berörda områdena. Som ett grovt mått på regionala skillnader i bebyggelsetäthet har emellertid siffrorna uppenbarligen ett informationsvärde.

Det står sålunda utifrån denna jämförelse klart, att Söderslättsområdet mycket markant skiljer sig från de anförda mellansvenska områdena. Det framgår också, som tidigare redan antytts, att uo även i den skånsk-danska jämförelsen framstår som mycket tätt belagt med agrara bebyggelser. Därför bör inte skillnaderna *inom uo* övervärderas, särskilt som samtliga siffror för uo *på sockennivå* ligger klart över Sven Dahls genomsnittssiffra för hela landskapet (1,28). Inom uo:s socknar varierar nämligen bebyggelsetätheten från 1,91 gårdar per km^2 (Västra Alstads sn) till 3,52 (Västra Tommarps sn). Strax under 2,0 gårdar per km^2 hade endast Västra Alstads och Anderslövs socknar i nordost, båda med stora backlandskapspartier norr om landsvägen. Dessutom torde en av områdets adelshuvudgårdar vid denna tid, Markie gård, ha reducerat genomsnittssiffran för bebyggelsetätheten i Anderslövs socken. Av områdets 22 socknar har vi i genomsnitt haft mellan 2 och 3 gårdar per km^2 i inte mindre än 16 socknar. Såsom de tätast bebyggda socknarna framstår enligt detta material dels Fuglie i norr och dels tre socknar i staden Trelleborgs omedelbara grannskap, Västra Tommarp, Kyrkoköpinge och Dalköpinge (fig 3:3).

Huvudresultatet blir alltså, att dessa genomsnittssiffror framstår som ett uttryck för en jämn och tät beläggning med agrara bebyggelser över ett homogent område. Detta intryck bör dock kontrolleras genom en analys av de enskilda bebyggelsernas faktiska rumsliga fördelning över uo.

En blick på kartan, fig 3:1, klargör, att bebyggelsen i detta kusthärad i regel lokaliserats på behörigt avstånd från havet. Förutom de nämnda ensamgårdarna Serresjö och Fredshög utgjorde de två byarna Kämpinge och, framför allt, Lilla Hammar de enda undantagen från denna regel. Det ligger nära till hands att i dessa fall diskutera speciella, icke-agrara historiska förklaringar till bylägena på grund av de båda byarnas närhet till Falsterbohalvön respektive Foteviken. Dessa platser har som bekant förknippats med bl a handelsaktiviteter under sen vikingatid och medeltid.[7] I fig 3:1 förmedlas i övrigt

[5] J. Brunius, a a, 1980, s 22 f.

[6] E. Österberg, a a, 1977, s 58 f. Jfr numera även Käthe Bååths siffror för Norra Vedbo i Småland vid 1500-talets mitt: 0,59 gdr/km^2. (K. Bååth, a a, 1983, s 9.)

[7] Mera härom nedan, 6.4. För en aktuell diskussion om Foteviksproblematiken, se O. Crumlin-Pedersen, Fotevik 1981. En marinarkeologisk rekognoscering ved Fodevig-komplekset, Skåne. (Stencil, sept. 1981, Nationalmuseet. Skibshistorisk Laboratorium.)

ett visuellt intryck av att bylägena är relativt jämnt fördelade över denna del av Söderslätt. Det kan likväl i detta sammanhang vara av intresse att mäta avstånden mellan byarna. Genom resultat från kulturgeografiska studier kring avståndsfaktorns betydelse för den agrara produktionen i olika områden kan man nämligen ha bestämda förväntningar om *normalavstånd* mellan byarna i ett område som uo.

Utifrån undersökningar av danska förhållanden har Viggo Hansen pekat på de rumsliga avståndens betydelse som en väsentlig omkostnadsfaktor i en äldre tids agrara ekonomi. Mest betydelsefull har förmodligen den tidsåtgång och den arbetsinsats varit, som krävdes för transporter av redskap och gödsel. Detta har medfört, att intensiteten i utnyttjandet av odlingsmarken, liksom skördeutbytet, mycket påtagligt har avtagit med ökat avstånd från bebyggelsen. Hansen har påvisat en gräns mellan inmark och utmark vid avstånd på cirka 800 till 1000 m från de undersökta byarnas bebyggelse. Detta avstånd torde enligt Hansen markera gränsen för det område, innanför vilket det på medeltida teknologisk nivå kunde vara arbetstekniskt möjligt att satsa på intensivt jordbruk. Enligt Hansens hypotes skulle en befolknings- och bebyggelseexpansion kunna leda till att nya byar anlades på tidigare utmarker med ett lämpligt avstånd på cirka 2 × 800 till 2 × 1000 m från tidigare bylägen. Detta kan enligt Hansen förklara, varför de empiriskt konstaterbara avstånden mellan byarna i hans undersökning ofta ligger kring 1600–2000 m.[8] För hela Fyns bybebyggelse har Erland Porsmose uppmätt ett genomsnittsavstånd mellan närmaste grannbyar till 1,4 km (1682).[9]

Vi kan här inte gå in på alternativa möjligheter att förklara mönster i den rumsliga fördelningen av byar i olika områden.[10] Vad som i främsta rummet skall undersökas gäller helt enkelt, i vad mån även förhållandena på Söderslätt kring 1570 empiriskt uppvisar några bestämda mönster i fråga om avståndsrelationer. I detta syfte har således avstånden mellan de från 1570-talet kända bebyggelserna i uo uppmätts. Det gäller alla avståndsrelationer mellan sådana byar, vars odlingsmarker enligt det äldsta kartmaterialet har någon gemensam gräns. Avstånden har mätts från de äldre bykärnornas uppskatta-

[8] V. Hansen, Historisk kulturgeografi. Eksempel på arbejdsmetode med arkivmateriale. Geografisk Orientering 1973, s 11 ff; dens., i Hornsherredundersøgelsen, 1977, s 33. Hansen bygger här bl a på den engelske kulturgeografen Michael Chisholms studier kring den agrara bebyggelsens lokalisering med hänsyn till en minimering av avståndet mellan bebyggelse och odlingsmark, med exempel från regioner i skilda delar av världen. (M. Chisholm, Rural Settlement and Land Use, (1962), 2nd ed 1968, särskilt kap 2 o 3.)

[9] E. Porsmose, a a, 1981, s 127 ff.

[10] Som Porsmose på tal om Hansens resonemang har påpekat, är avståndsfaktorn väsentlig men lämnar viktiga företeelser oförklarade. Sålunda kan man inte bortse från byarnas varierande gårdetal och att stora byar hade behov av större omfång på sina intensivt brukade marker än vad en radie på 800 till 1000 m medgav. Mängden gödsel borde också, vid sidan av avstånden, ha spelat en roll för odlingens räntabilitet. (E. Porsmose, a a, 1981, s 49; dens., a a, Bebyggelsehistorisk Tidskrift 1981:2, s 30 f.)

de mittpunkter, sådana dessa framgår ur den s k skånska rekognosceringskartan från 1810-talet.[11] Denna arbetstekniskt förenklade metod torde ge något högre siffror än Hansens mätningar, som utgår från en punkt vid bygatans slut och odlingsmarkens början. Avstånden avser fågelvägen, vilket väl kan motiveras med hänsyn till uo:s topografiskt homogena karaktär.

Beräknat på ett antal av 100 avståndsrelationer erhålles ett medelavstånd på 2090 m och ett medianavstånd på 2000 m. Med hänsyn till att dessa siffror alltså ligger något i överkant, visar de god överenstämmelse med de refererade danska resultaten, fr a från Hansens undersökningar. Vi skall tills vidare nöja oss med konstaterandet, att det sålunda teoretiskt sett bör ha varit 2 km mellan byarna på Söderslätt. I många fall har det också varit så i praktiken: exakt hälften av de uppmätta avståndsrelationerna finner vi i intervallet 1500 till 2500 m. Variationerna kunde dock vara betydande: från 700 till 4400 m. Diskussionen om avståndsmönster kommer senare att återupptagas just med inriktning på sådana markanta avvikelser. Såväl utpräglat korta som ovanligt långa avstånd mellan bebyggelser har nämligen visat sig äga viss relevans i diskussionen kring nedlagda bebyggelser.[12]

3.6 Sammanfattning

Det har vid den mätpunkt kring 1570, som här har identifierats, visat sig möjligt att för första gången ur ett samtida källmaterial utvinna bred information om grundläggande agrara strukturer på Söderslätt. Vi har bl a kunnat konstatera, att ett bebyggelsemönster med näranog uteslutande flergårdsbyar har existerat vid denna tid, och att det då i genomsnitt fanns 13–14 gårdar per by på Söderslätt. Vi har också kunnat fastställa, att ytterst få av områdets bönder vid senare delen av 1500-talet har ägt de gårdar, som de brukade. Kronan var vid den tiden den dominerande jordägaren, och de adliga huvudgårdarna var endast två till antalet. Även de adelsägda landbogårdarna var i jämförelse med landskapsgenomsnittet fåtaliga, medan kyrkogodset i samma perspektiv har varit betydande. Odlingssystemet i byarna har enligt en klart iakttagbar regel varit trevångsbruket. Det har vidare visat sig, att byarna normalt har fördelat sig över området med inbördes avstånd på cirka 2 km. Bebyggelsetätheten och graden av utnyttjande av Söderslättsjorden har varit mycket hög i ett komparativt nordiskt perspektiv.

Genom ovanstående analys har vi alltså kunnat utpeka några *typiska* inslag i kulturlandskapsbilden, men vi har också uppmärksammat klara belägg på

[11] Om detta kartverk, vars original förvaras på Krigsarkivet, se H. Nelson, Den skånska rekognosceringskartan 1812, 1815–20, SGÅ 1935; N. Lewan, Om skånska rekognosceringskartan, Ale 1982:1.

[12] Se nedan, 7.1 och 7.3.

avvikelser från de typiska mönstren. Till dessa undantag från det normala finns det anledning att återkomma.

Det som i första hand intresserar är emellertid nu frågan, hur de grundläggande dragen i det sena 1500-talets kulturlandskapsbild har vuxit fram, dvs när de konstaterade bebyggelse- och odlingsstrukturerna har *etablerats*, och vilka *förändringar* området i dessa avseenden har genomgått under vår undersökningsperiod. Närmast gäller det den grundläggande problematiken kring bybygdens framväxt.

4. Den tidigmedeltida bygdens framväxt: Bybildning, befolkning och teknologi

4.1 Problemställning

I föregående kapitel uppmärksammades några av undersökningsområdets huvuddrag som odlingsbygd, sådana dessa förmedlas eller låter sig rekonstruera kring 1570. Som tidigare framgått erbjuder denna tidpunkt det äldsta användbara källmaterialet till en samtidig belysning av bebyggelse- och odlingsstrukturer i området som helhet. Mot bakgrunden av situationen kring 1570 kan nu följande frågor ställas:

Hur länge har dessa huvuddrag satt sin prägel på området, dvs hur gammal är denna struktur med flergårdsbyar och trevångsbruk? Det förefaller omedelbart klart, att vi kan återfinna dessa huvuddrag under senmedeltiden, men frågan är, i vad mån situationen från 1570 kan föras tillbaka till högmedeltid eller tidig medeltid? Hur förhåller sig den medeltida bygden till vad som är känt ifråga om den *förhistoriska* bebyggelsesituationen, i första hand givetvis från yngre järnåldern (inklusive vikingatiden)? Kan man, med andra ord, påvisa kontinuitet mellan den yngre järnålderns bebyggelse och den medeltida, eller kan man identifiera perioder med klara förändringar, med brott i kontinuiteten? Vilka möjligheter har vi att *förklara* kontinuitet respektive diskontinuitet i bebyggelse- och odlingssystem för dessa perioder? Kan vi – vilket är en förutsättning för möjligheten att finna förklaringar – med någon visshet konstatera, mot vilken demografisk, teknologisk, social, ekonomisk och politisk bakgrund bybygden har vuxit fram inom detta sydskandinaviska centralbygdsområde?

Det kommer nedan att framgå, att det i dagens forskningsläge finns skilda uppfattningar kring flera av de här ställda problemen, bl a beträffande den grundläggande *kronologin* ifråga om bybildning och kolonisation. Även om man tar hänsyn till den stora spännvidden i de dateringsramar, som man möter i forskningen, står det helt klart, att vi här berör tillkomsten av strukturer i bebyggelse och odling med respektingivande stabilitet framöver i tid. I viktiga avseenden levde som bekant den samlade flergårdsbyn, som vi känner från medeltiden, kvar fram till enskiftesperioden under början av 1800-talet. Som inledningsvis påpekats, kan vi i många fall ännu i dagens landskap identifiera resterna av denna struktur, som alltså representerar kontinuerligt begagnade bebyggelsemiljöer med påfallande lång varaktighet. Huvudproblemställningen i detta sammanhang – när och under vilka omständigheter

den medeltida bybygden i området har etablerats – har sålunda en självklar relevans i en bebyggelsestudie med långtidsperspektiv. I den fortsatta undersökningen kommer läget vid den historiska tidens början, i den mån det kan belysas, även att bilda utgångspunkten för en bedömning av expansiva eller regressiva bebyggelseförändringar under medeltidens lopp.

Frågeställningarna är emellertid till sin natur sådana, att de obevekligt manar till interdisciplinära gränsöverskridanden. Det rör sig nämligen här inte om historievetenskapliga problem i snäv bemärkelse, eftersom det som regel helt saknas samtida skriftligt källmaterial, som kan analyseras med historievetenskapliga metoder. Det är också granndisciplinerna arkeologi, kulturgeografi och ortnamnsforskning, som i detta sammanhang kan svara för materialanalyser och skapa underlag för en förfinad teoribildning. I ett historiografiskt perspektiv har emellertid betydande insatser gjorts av historiker, såväl i den tidiga hypotesbildningen som i senare tolkningar (se nedan).

För närvarande är detta forskningsfält föremål för ett intensivt, mångdisciplinärt intresse, inte minst inom Danmark och Sverige. Nya uppfattningar om byetablering och kolonisationsfaser gör sig nu gällande gentemot en mera traditionell syn. Sedan länge har den senare utgått från *ortnamnsforskningens* datering av vissa typer av bebyggelsenamn.

4.2 Forskning kring bybildningen

4.2.1 Namntypskronologin

Det bör kanske inledningsvis påpekas, att ortnamnsforskningen i sin egenskap av filologisk disciplin under 1900-talet utvecklat en mängd olika forskningsinriktningar[1] och att det här endast kommer att uppmärksammas *en* – ehuru viktig – aspekt. Det gäller hur man tagit upp preliminära tolkningar av historiker (såsom Steenstrup och Clausen, se nedan) kring ortnamn och bebyggelseutveckling och utarbetat en kronologisering av vissa av bebyggelsenamnens efterleder. Namntypskronologin har sedan i sin tur blivit grundläggande för senare tolkningar av kulturgeografer, arkeologer och historiker. Denna kronologi är i första hand relativ, men man har så vitt möjligt även strävat efter absoluta dateringar av den tid, under vilken de aktuella efterlederna har använts vid namnbildning, dvs namntypernas produktivitetsperioder.

Som tidigare antytts fick historikern Johannes Steenstrup stor betydelse för

[1] För allmänna introduktioner till ortnamnsforskningen som vetenskap, se t ex Kr. Hald, Vore Stednavne, 2. udg, 1965; B. Pamp, Ortnamnen i Sverige, 4. uppl, 1974; H. Ståhl, Ortnamn och ortnamnsforskning, 2. uppl, 1976; V. Christensen (eller Dalberg) & J. Kousgård Sørensen, Stednavneforskning 1, Afgrænsning. Terminologi. Metode. Datering, 1972 och Stednavneforskning 2, Udnyttelsesmuligheder, 1979.

namntypologien. Hans studier från 1894 innebar en jämförelse mellan å ena sidan olika bynamnstyper och å andra sidan byarnas storlek och bonitetsförhållanden vid 1800-talets mitt. De tre grupper av namntyper, som därvid identifierades, tolkade Steenstrup i första hand som delar av en rangskala för byarna, men det är tydligt, att storleken på byarna också uppfattas som representativ för skilda kronologiska stadier i bebyggelseutvecklingen.[2] Steenstrups tankar om sambandet mellan byarnas areal, ålder och namntyp kom snart att vidare utnyttjas.[3] Av betydelse blev inte minst »topografen» – som han själv kallade sig – H. V. Clausen. Dennes långtgående tolkningar av politiskt-historiska skeenden utifrån sambandet mellan namntyper och byarnas topografiska belägenhet kan vi här bortse ifrån. Väsentligare på sikt blev emellertid, att Clausen även relaterade namntyperna till den nordiska kolonisationen i Danelagen och Normandie under vikingatiden. Han fick därigenom fram en indelning av namntyperna i tre kronologiska skikt, som visade god överensstämmelse med Steenstrups gruppering och som fortfarande anses äga stor giltighet: 1) äldre än vikingatid (namn med efterlederna -inge, -lev, -løse, -høj och -sted), 2) vikingatida eller senare (namn på -by och -torp) och 3) yngre än vikingatiden (namn på -holt och -rød).[4]

Diskussionen kring namntypernas kronologi fördjupades efter hand under 1900-talet av flera specialiserade namnforskare, varav kanske fr a Jöran Sahlgren bör nämnas bland pionjärerna.[5] Går man till den moderna handbokslitteraturen,[6] kan man ännu identifiera den kronologiska trestegsmodellen med rötter i Steenstrups studier, även om man numera understryker namntypernas många gånger besvärande långa produktivitetsperioder. I följande översikt över namnkronologins aktuella huvudresultat är namntyper och exempel hämtade från det dansk-svenska kulturområde,[7] som Sydvästskåne represen-

[2] Joh. Steenstrup, Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie, DHT 1894, s 3 ff. För framställningen av forskningsutvecklingen, jfr G. Franzén, Sverige, i Stednavne, Nordisk Kultur V, 1939, s 127 f; Kr. Hald, a a s 15 ff; B. Pamp, a a 1974; H. Ståhl, a a 1976, s 57 f; J. Skovgaard-Petersen, Oldtid og Vikingetid, i Danmarks historie 1, 1977, s 75 ff; E. Porsmose Christensen, Bebyggelse, Kulturlandskab og driftsmåder på overgangen mellem yngre jernalder og ældre middelalder, i H. Thrane (ed), Fra jernalder til middelalder, 1979, s 120 ff.

[3] Se t ex S. Nygaard, Danske Personnavne og Stednavne, DHT 1897.

[4] H. V. Clausen, Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse, i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1916.

[5] Se t ex J. Sahlgren, Hälsingborgstraktens ortnamn, i Hälsingborgs historia, I, 1925, s 107 ff; dens., Sta-namnen i Närke. Nordiska ortnamn i språklig och saklig belysning 9, Namn och bygd 1927 (m fl arbeten i denna tidskrift). Om namnforskningens utveckling, se t ex J. Kousgård Sørensen, Danske bebyggelsesnavne på -sted, 1958, förordet och s 220 ff.

[6] Se t ex de ovan i not 1 nämnda arbetena av Kr. Hald, B. Pamp och H. Ståhl. Jfr beträffande Skåne även t ex B. Pamp, Ortnamn i Skåneland, Ale 1973:3.

[7] Angående denna term, se G. Franzén, a a 1939, s 131 och H. Ståhl, a a 1976, s 57 och där anförd litteratur. Det bör kanske nämnas, att kopplingen mellan areal, namntyp och bebyggelsekronologi sedan länge spelar en viktig roll inom *norsk* agrarhistorisk tradition; se härom E. Österberg, i Desertion, 1981, s 34 ff och där anf litt.

terar. I ett senare sammanhang skall möjligheterna till en *förfinad* kronologisering av bebyggelsenamnen i Skytts härad diskuteras. Då behandlas även några ytterligare metodproblem av principiell betydelse vid utnyttjandet av namnforskningens resultat vid bebyggelsehistoriska tolkningar.[8] Här presenteras emellertid i grova drag de av namnkronologins huvudresultat, som vanligtvis har använts som en genväg vid tolkning av kolonisationsutvecklingen i sydskandinaviska områden.

Till de äldsta typerna av bebyggelsenamn hör sålunda enligt ortnamnsforskningen[9] namn med efterlederna *-löv* (t ex Vemmerlöv, Görslöv), *-lösa* (Harlösa, Ramlösa), *-inge* (Kävlinge, Värpinge) och *-stad* (Hunnestad, Sövestad).[10] Av intresse är här också den i huvudsak västskånska namngruppen på *-ie* (av ett *hög*, t ex Fosie, Oxie).[11] För dessa namntyper kan produktivitetsperiodens början variera från äldre järnålder till folkvandringstid, medan deras användning vid namnbildning i stort sett är avslutad före vikingatiden. Det viktigaste argumentet för denna terminus ante quem är fortfarande av utomspråklig karaktär. Man utgår nämligen ifrån att namn av dessa typer – till skillnad mot de nedan nämnda – saknas i de vikingatida kolonisationsområdena. Till detta kommer så vissa filologiska kriterier som stödjande argument, t ex att namnelementens ålderdomliga prägel verifieras av ljudhistorien, formhistorien och ordförrådet.[12]

Under vikingatiden och in i medeltiden har efterlederna *-by* (t ex Hyby, Karaby) och *-tofta* (Hötofta, Örtofta) brukats vid namnbildning. Namnen på *-by* anses kunna gå tillbaka till folkvandringstiden och har haft sitt huvudsakliga produktivitetsmaximum under vikingatid. Namntypen har dock visat sig produktiv in i nyare tid och motsvaras som bekant av ett ännu levande appellativ. Den talrikaste namntypen är namnen på *-torp* (t ex Baldringetorp, ofta utvecklat till *-arp*, Aggarp eller, under påverkan av själländsk skrivarpraxis, till *-rup*, *-erup*, Skurup, Krapperup). Även *-torp*-namnen har visat sig vara produktiva under mycket långa perioder. Namntypen bör ha nått Skåne senast på 800-talet och har kontinuerligt använts vid namnbildning långt in i nyare tid. Den inrymmer därför olika kronologiska skikt, som till viss del kan urskiljas vid en findatering av namnen (se nedan, 4.3.2). Den ursprungliga betydelsen av namnelementet *torp* är 'nybygge', 'utflyttargård'.

I huvudsak medeltida eller senare är bebyggelsenamn med efterlederna

[8] Se nedan kap 4.3.2.

[9] Enligt ovan (not 6) nämnda handboksframställningar.

[10] Vi får här bortse från sådana företeelser som »falska» *-löv*-namn, oäkta *-inge*-avledningar, bristbetecknande *-lösa*-namn osv, som oftast är namn av yngre typ. (Se t ex Pamp, a a 1974, s 30 och s 61 och Ståhl, a a, s 62 och s 69 f.)

[11] Se t ex G. Hallberg, Är namnet Malmö acceptabelt förklarat?, i Elbogen. Malmö fornminnesförenings tidskrift, 1979:3, s 16 ff, med där anf litt.

[12] Ingående om datering av ortnamn hos fr a V. Christensen & J. Kousgård Sørensen, Stednavneforskning 1, 1972, s 163 ff. Beträffande den vikingatida kolonisationen, se ibidem s 197 f.

-röd (t ex Askeröd, Odelryd) och *-hult* (Björkhult, Skarhult). Etymologiskt har namnelementet *-röd* samband med verbet 'röja', medan *-hult* betyder 'mindre skog'.

Denna namnkronologi äger alltså enligt dagens namnforskare ännu sin giltighet. Till frågan om den direkta kopplingen mellan namnkronologi och bebyggelsekronologi möter man ibland en mer eller mindre tydlig förbehållsamhet. En företrädare för modern svensk namnforskning kan emellertid – visserligen i ett populärt sammanhang och med avsiktlig förenkling – uttrycka förhållandet så: »bebyggelsen daterar namnet, och namnet bebyggelsen». Eftersom ortnamnsforskningen »med relativt liten möda kan tidsbestämma stora grupper av bebyggelsenamn, så framstår denna som ett oumbärligt hjälpmedel när det gäller att få fram en bild i stort av hur /. . ./ bebyggelsen har vuxit fram.» [13]

Vi skall nu uppmärksamma, hur ett sådant omdöme om namnkronologins användbarhet är förenligt med *granndisciplinernas* tolkningar av bebyggelsehistoriska förlopp.

4.2.2 Historia

Det är tydligt, att de *historiker*, som utformat tongivande synteser kring bebyggelseutvecklingen i Sydskandinavien under perioden från yngre järnålder till högmedeltid, långt fram i våra dagar har gjort detta i linje med Steenstrup och den senare, mera specialiserat filologiska namnforskningen. Det gäller t ex Erik Arup (1925).[1] Med nyanseringar och preciseringar efter ett förändrat forskningsläge gäller det även Aksel E. Christensen i hans arbete om befolkning och bebyggelse i medeltidens Danmark (1938). Här uppfattas H. V. Clausens »bygdekort» som belysande för bebyggelsesituationen vid t ex vikingatidens början, varefter »den store torpdannelse» tog vid i perioden från 800-talet till 1200-talet.[2] I sin specialundersökning av den danska vikingatiden

[13] B. Pamp, Härads- och sockennamn i Lundabygden, i Årsredovisning för Lundabygdens Sparbank 1978, s 21. Jfr dens., a a Ale 1973, s 22; jfr även B. Jørgensen, Stednavne og bebyggelsesarkeologi, i H. Thrane (ed), Kontinuitet og bebyggelse, 1977, s 90 ff. När John Kousgård Sørensen nyligen försvarar ortnamnsforskningens dateringsmetoder gentemot kritik från arkeologer och historiker, hävdar han bl a att ortnamnsforskare varken nu eller tidigare vill »stå inde for den påstand», att deras dateringar »bygger på at navnedannelse og landsbyanlæggelse er samtidig.» (J. Kousgård Sørensen, Stednavnene og bebyggelserne, ældre?, samtidige?, yngre?, i Fortid og Nutid, 1981, s 91 ff). Kousgård Sørensens påstående har en viss prägel av efterrationalisering. Åtminstone när det gäller vissa namn ur den viktiga gruppen av primära bebyggelsenamn (t ex namn på *-löv, -stad, -by* och *-torp*) behöver man inte leta länge ens i den senaste metodlitteraturen för motbelägg. Se t ex V. Dalberg & J. Kousgård Sørensen, Stednavneforskning 2, 1979, s 23 och 43.

[1] E. Arup, Danmarks Historie, I, 1925, s 66 ff, 217 f och 223.

[2] A. E. Christensen, Danmarks Befolkning i Middelalderen, Nordisk Kultur 2, 1938, s 4 ff och 11 ff.

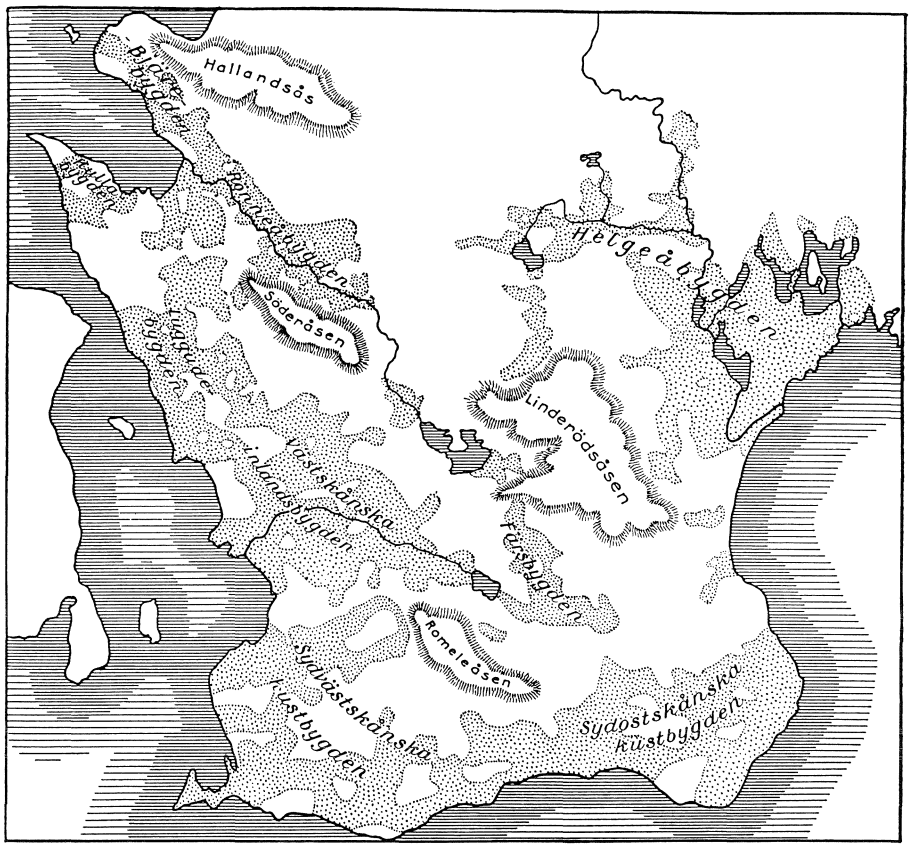

Fig. 4: 1. Karta över bebyggelsen i Skåne under vikingatiden enligt Sture Bolins tolkning, som fr a baseras på namntypskronologin. (Ur S. Bolin, 1933.)

mot bakgrund av den förhistoriska utvecklingen (1969/1977) tillskriver Christensen ortnamnens vittnesbörd tolkningsföreträde framför arkeologins oklara, delvis motstridande bilder av den förvikingatida bygden och vikingatidens respektive den tidiga medeltidens bebyggelseutvidgning.[3]

En motsvarande hög värdering av bebyggelsenamnens representativitet och allmängiltighet som källor till bebyggelseutvecklingens faser möter vi ännu hos Inge Skovgaard-Petersen i en modern syntes av periodens danska historia (1977): namnens kronologiska tredelning avspeglar tre huvudfaser i bebyggelseutvecklingen.[4] Mera förbehållsamhet inför problemet med namn-

[3] Dens., Vikingetidens Danmark, (1969) 1977, s 36 ff och s 203 ff. Jfr dens., Tiden 1042–1241, i Danmarks historie 1, 1977, s 253 f. Utifrån Knut den heliges gåvobrev 1085 gör Christensen den reflektionen, att »stednavnene dokumenterer en udpræget kontinuitet for landsbyerne langt tilbage i tiden, for de ældste navnetypers vedkommende i det mindste tilbage til folkevandringstiden».

[4] I. Skovgaard-Petersen, Oldtid og Vikingetid, i Danmarks historie 1, 1977, s 73 ff.

kronologi och bebyggelsekronologi visar Niels Lund i en annan nyligen publicerad syntetiserande framställning rörande dansk social historia (1980).[5] I samma arbete framför Kai Hørby trots vissa kritiska reflektioner uppfattningen om sammanfall mellan bosättning och namngivning. Den treledade namnkronologin ses som ett vittnesbörd om de historiskt kända, i många fall ännu existerande byarnas olika tillkomstperioder.[6]

För Skånes vidkommande har Sture Bolin tolkat kontinuiteten från den förhistoriska bygden till den medeltida i stort sett helt på namnkronologins grunder (1933). Han publicerade sålunda, huvudsakligen utifrån H. V. Clausens material, en karta över Skånes bygder under vikingatiden, där de ungefärliga lägena för byar med *-torp*-namn eller yngre namn betecknas som »sent bebyggda eller ännu glest befolkade trakter».[7] Ingvar Andersson kunde i sin framställning (1947) till väsentliga delar bygga vidare på de omfattande statistiska undersökningar av och tolkningar kring skånska bebyggelsenamn, som utförts av kulturgeografen Sven Dahl (se nedan).[8]

4.2.3 Kulturgeografi

Även inom *kulturgeografin* har man i flera betydelsefulla undersökningar med relevans för sydskandinaviska, inte minst skånska förhållanden utgått från namntypskronologin i tolkningen av bybildningsfaser och kolonisationsförlopp. Den sällan tillräckligt problematiserade förutsättningen i många av dessa resonemang är alltså som tidigare nämnts, att namnkronologin i så fall måste kunna direkt appliceras på de historiskt kända, namnbärande bebyggelserna.

Grundläggande studier av bystorlek och bynamnstyper i Skåne och av namntypernas relationer till de skånska odlingsjordarnas kvalitet utfördes av Sven Dahl på 1940-talet. Enligt Dahl, vars empiriska material i huvudsak härrör från 1600-talets mitt, är byar med de äldsta namntyperna utmärkande för landskapets bästa odlingsdistrikt, den kalkrika moränleran (sydvästmoränen) på Lundaslätten och Söderslätt, liksom för sydostmoränen och den sandiga och mera lättbrukade Kristianstadsslättens centrala del. Dahl menar, att »det äldsta byskiktet med övervägande -hög, -löv, -inge, -by, -stad och -lösanamn» i dessa områden utan tvivel är »äldre än vikingatiden». På detta följde som ett andra stadium »den äldsta torpnamnsbebyggelsen, som fyllde ut luckorna i den äldre bybebyggelsen», där jordmånen så tillät. Utifrån Dahls resonemang får man närmast uppfatta byarna med namn på *-bjer, -tofta* och *-åkra* som ett äldre skikt i detta stadium. Det tredje stadiet i Dahls tolkningsmodell

[5] N. Lund, Vikingetiden, i Dansk social historie 2: Samfundet i vikingetid og middelalder, 1980, s 37 ff.

[6] K. Hørby, Middelalderen, i ovan not 5 a a, s 101 ff.

[7] S. Bolin, Skånelands historia, del 2, 1933, s 9 ff och s 57 ff.

[8] I. Andersson, Skånes historia, Till Saxo och Skånelagen, 1947, s 148 ff, 170 ff och 314 f.

representeras av en spridd bebyggelse, som tvingades ut på områden av mindre god beskaffenhet. Bland tidstypiska namntyper nämnes fr a den då ännu produktiva *-torp*-namnstypen, men även *-röd*-namnen blir nu vanliga. Där jordens kvalitet visade sig gynnsam, »förtätades snart denna spridda bebyggelse till småbybygd».[1]

I ett annat sammanhang har Dahl bedömt sin egen metod och sina resultat på så sätt, att de statistiska beräkningarna av de aktuella ortnamnstypernas andel av stora och medelstora byar, småbyar och spridda gårdar och torp ger en rangordning, som »i stort sett återspeglar olika ålder» i en relativ kronologisk skala. Dahl förklarar detta med att olika områden i ett undersökt landskap uppodlats under mycket olika tidpunkter, och att det i mellantiden skett en förändring i språkbruket och därmed i sättet att bilda ortnamn.[2]

I en något senare kulturgeografisk analys har Folke Lägnert utgått från Dahls publicerade material, men han anknyter i metodiskt avseende till Torsten Hägerstrands studier kring innovationsfaser och spridningsförlopp. Lägnert avser att belysa bebyggelseutvecklingen genom att påvisa frekvensen av skånska byar av ungefär samma ålder per ytenhet. Han förutsätter därvid utan diskussion, att namntyperna avslöjar de namnbärande byarnas relativa ålder. Med isaritmmetod har Lägnert karterat byarna i fyra grupper efter antagen ålder (byar med namn på 1: *-löv, -lösa, -stad, -hög* och *-inge,* 2: *-by,* 3: *-torp,* 4: *-hult* och *-röd*). Därigenom anser sig Lägnert kunna identifiera ett antal initialområden, där bebyggelsen genomgick en förtätning fram t o m vikingatid. Från sådana skånska centralbygder har därefter *-torp*-byarnas kolonisation ägt rum som en impulsspridning. Denna har i stort varit oberoende av terrängförhållanden och jordarter och har rört sig från centrum – dvs de tidigare koncentrationerna – till de glesare bältena i det närmaste grannskapet och vidare ut mot periferin. Som en bakomliggande drivkraft räknar Lägnert med en kraftig befolkningsökning med åtföljande jordhunger.[3]

Bland danska kulturgeografiska studier med relevans för de aktuella problemställningarna bör kanske här särskilt nämnas Viggo Hansens undersökningar av fr a byar i Vendsyssel och deras historiska utveckling, tolkad utifrån analyser av matrikelmaterialet från 1600-talets senare del och det äldsta kartmaterialet. Resultatet av Hansens mikroanalyser av bonitet, åkerfördelning, parcellfördelning, bebyggelsenamn, marknamn osv blir i många fall en komplex bild av förändringar i bebyggelse och bymark, av flyttningar, utvidgningar och koncentrationer i flera faser från yngre järnåldern till senmedeltiden. Oaktat att denna komplexitet skulle kunna tala i en annan riktning, framhål-

[1] S. Dahl, Bystorlek och bynamnstyper i Skåne, Namn och Bygd, 1942, s 1 ff; dens., Torna och Bara, 1942, s 21 ff.

[2] S. Dahl, Geografi och ortnamnsforskning, Ymer 1945, s 101 f.

[3] F. Lägnert, Bebyggelsen i Skåne före och efter år 1000, RIG 1954, s 65 ff. För kritik av den s k geografiska dateringsmetoden, se V. Christensen och J. Kousgård Sørensen, a a 1972, s 201 ff. Se vidare nedan 4.3.2.

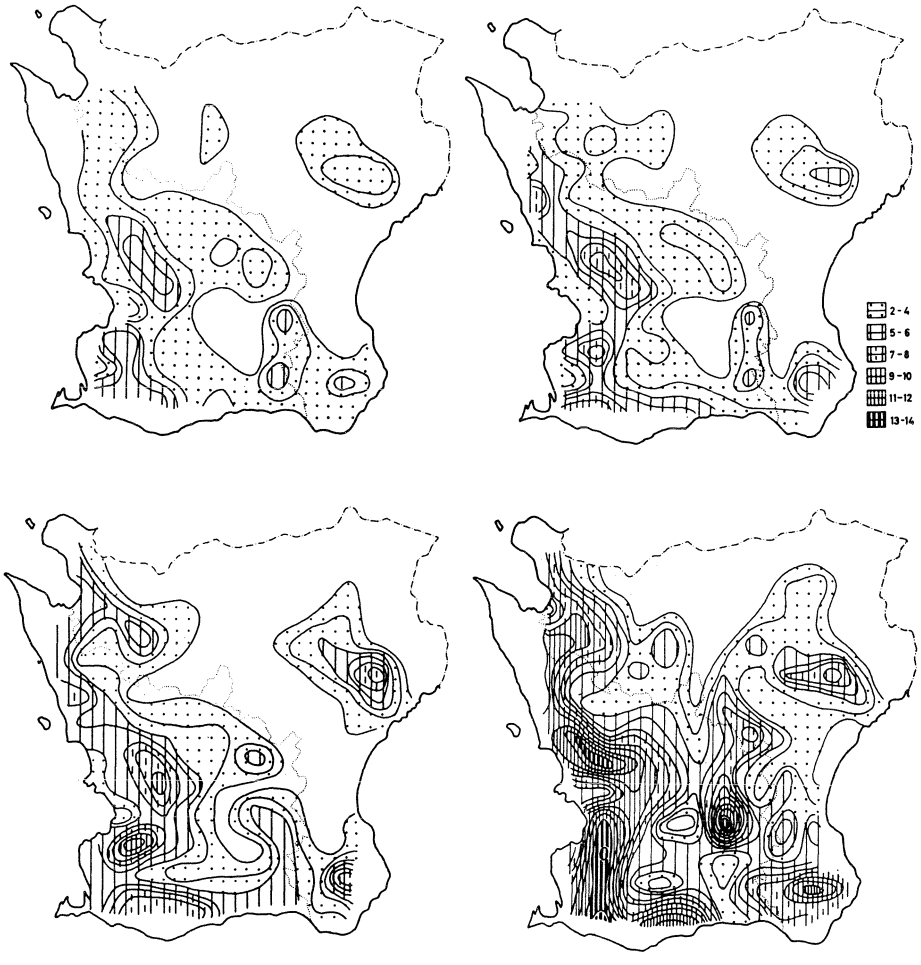

Fig 4:2. Lägnerts isaritmkartor med skånska byar ordnade i fyra kronologiska skikt efter namntypernas ålder. (Ur F. Lägnert, RIG 1954.)

ler Hansen i flera sammanhang bebyggelsenamnens stora värde som källa för bebyggelseutvecklingen från förhistorisk tid och framöver i medeltid.[4]

Vissa av Hansens studier har beträffande metoder och tolkningar inspirerats av den svenska kulturgeografiska forskningsinriktning, som främst är förknippad med David Hannerbergs namn, och vars särprägel består i en specialisering kring metrologiska (dvs måttsbaserade) analyser av bebyggelse-

[4] V. Hansen, Træk af Vendsyssels ældre bebyggelsesgeografi, (Dansk) Geografisk Tidsskrift, 1949; dens., Vore landsbyers alder og struktur, (Dansk) Geografisk Tidsskrift, 1959, s 66 ff; dens., Landskab og bebyggelse i Vendsyssel, 1964, samt dens., Bebyggelsens Historie, i Danmarks Natur 9: Det bebyggede Land, 1970, s 9 ff.

genetiska problem. Utifrån de måttssystem och de former på åkrar och bytomter, som förmedlas genom det äldsta lantmäterimaterialet, och vidare i ett fältmaterial av fossila odlingsspår m m, i fosfatvärden, åkernamn, arkeologiska iakttagelser osv strävar man efter att datera byars ålder genom att påvisa skilda stadier i byarnas interna utveckling. Visserligen har Hannerberg liksom hans medarbetare och efterföljare företrädesvis valt sina undersökningsområden i Mellansverige,[5] men några skånska byar har också undersökts.

Sålunda har David Hannerberg själv publicerat ett par undersökningar rörande byar i Lundabygden, Stora Råby och Veberöd,[6] och Hilbert Andersson har gjort inträngande studier i fr a de sydostskånska byarna Virrestad (Ö. Tommarps sn, Järrestads hd) och Glemminge-Tågarp (Glemminge sn, Ingelstads hd).[7] Allmänt gäller för både Hannerbergs och Anderssons tolkningar av de skånska flergårdsbyarnas genetiska ursprung, att man – i skarp kontrast mot Dahls uppfattning[8] – räknar med att storbyarna tillkommit etappvis. Det har skett genom sammanflyttningar av mindre bebyggelser, spridda ensamgårdar eller primärbyar. Byarnas gårdetal har därefter kunnat ökas genom delningar. En sådan process, som motsvaras av strukturförändringar och utvidgningar i odlingsmarken, beräknas ta flera århundraden i anspråk. I fallet Virrestad härledes t ex den äldsta iakttagbara åkerformen till *senast* keltisk järnålder, och byn uppnår sin »slutgiltiga gestalt» kring 1300.[9]

Det framstår emellertid som anmärkningsvärt, att man med lätthet tycks harmonisera denna komplexa bild av bebyggelsernas ursprung och utveck-

[5] Se t ex D. Hannerberg, Byamål, tomtreglering och odlingsgång, i Kungl Humanistiska Vetenskapssamfundets i Lund årsberättelse, 1954–55; dens., Tomter och åkrar. Några glimtar ur kulturlandskapets historia, i Östergötland, 1955; dens., Bytomt och samhällsorganisation, Ymer 1966; dens., Gård, by och territoriell organisation i den äldre Kumlabygden, Kumlabygden IV, 1977; S. Helmfrid, Östergötland Västanstång. Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese, 1962; S.-O. Lindquist, Det förhistoriska kulturlandskapet i östra Östergötland, 1968; U. Sporrong, Kolonisation, bebyggelseutveckling och administration. Studier i agrar kulturlandskapsutveckling under vikingatid och tidig medeltid med exempel från Uppland och Närke, 1971; S. Göransson, Morphogenetic Aspects of the Agrarian Landscape of Öland, i Medd från Uppsala universitets geografiska institution, Nr 234, 1969. – För presentationer av forskningsutvecklingen inom den historiska kulturgeografien, se U. Sporrong, a a 1971, s 9 ff och S. Helmfrid, Historical Geography in Scandinavia, i A. R. H. Baker (ed), Progress in Historical Geography, 1972, s 63 ff.

[6] D. Hannerberg, ovan a a 1954–55, s 19 ff och dens., Skånska bolskiften. Veberöd, SGÅ 1958, s 7 ff.

[7] H. Andersson, Parzellierung und Gemengelage, Studien über die ältere Kulturlandschaft in Schonen, 1959; dens., Gullåkra – ein durch Solskifte geteiltes Schonendorf, Geogr Annaler. Vol 47 ser B, 1965:1; dens., Skånska åkerskiften, Ymer 1966, s 84 ff och dens., Åker och tomt i Skåne, Ale 1968:1, s 18 ff.

[8] Dahl avfärdar »den ytterst osannolika teorin, att byar uppstått genom sammanflyttning av gårdar». (Torna och Bara, 1942, s 18.)

[9] H. Andersson, a a 1959, s 14 ff, 74 ff och 124 ff.

lingsstadier med den gängse namntypskronologin. De på metrologisk analys baserade tolkningarna borde snarare varna för en förenklad uppfattning om sambandet mellan namntyper och bykronologi. Det förefaller nämligen vara en svårighet värd att diskutera, hur man kan avgöra, *vilken* bebyggelse i en utvecklingskedja i många steg som är den ursprungliga namnbäraren, dvs den bebyggelse, vars namn har traderats fram till våra dagar. Likväl går den uppfattningen klart genom Anderssons undersökning, att bebyggelserna på Virrestads respektive Tågarps historiskt kända byplatser redan genom namntyperna tillhör olika kronologiska skikt. Det sker dock utan att t ex namnet Virrestad bestämt anknytes till någon av de måttsbaserade dateringarna av faser i byns interna utveckling från omkring bronsålderns slutskede och framöver.

Hannerberg utgår i sin undersökning av Veberöd också ifrån att namntypen ger information om bebyggelsens ålder. Denna by på 25 gårdar (1704) betraktas nämligen som en ung bebyggelse, en *-röd*-by. Denna namntyp, som blev särskilt produktiv under medeltiden, anses emellertid ha dykt upp redan före vikingatidens slut, något som Hannerberg tar fasta på. Det är nämligen den tidpunkt, som den metrologiska analysen utpekar som sannolik för en sammanflyttning till den historiskt kända byplatsen. Denna datering kan av många skäl betraktas som rimlig och intressant, men den får antingen bära på egen hand – med bärkraften hos Hannerbergs huvudargument om bolskiftets införande i relation till kyrkoorganisationens tillkomst – eller också får den söka stöd i arkeologisk datering. Hannerbergs åberopande av namntypskronologin sker visserligen i diskreta former,[10] men denna kan över huvud taget inte ge något stöd åt den genetiska tolkningen av den historiska byn, bl a alltså av det skälet, att någon primärt namnbärande bebyggelse egentligen inte har explicit påvisats.[11] Till detta kommer, att namnkronologin principiellt och i första hand gäller namn*typer* och inte enskilda namn.[12] För fallet Veberöd kan dessutom noteras, att namnforskningen ser namnet *Veberöd* som ett oäkta *-röd*-namn.[13]

Dessa randanmärkningar torde väl inte nämnvärt anfäkta denna väletablerade och stimulerande forskningsgren inom kulturgeografin. De berör dock en nyckelfråga i sammanhanget, dateringen av förändringsprocesserna i byutvecklingen. Trots allt faller de måttsbaserade dateringarna inom så pass vi-

[10] D. Hannerberg, a a SGÅ 1958, s 7, 12 och 46.

[11] Jfr V. Christensen & J. Kousgård Sørensen, a a 1972, s 208.

[12] Jfr S. Dahl, a a, Ymer 1945, s 98; B. Pamp, a a 1974, s 26 f; H. Ståhl, a a 1976, s 57 ff; V. Christensen & J. Kousgård Sørensen, a a 1972, s 193, 209 ff.

[13] K. G. Ljunggren i art Veberöd i Svensk Uppslagsbok (2 uppl) bd 30, 1954; B. Pamp, a a 1978, s 18; B. Ejder. Ryd och rud, 1979, s 341. Enligt Pamp kan 1300-talsbelägget Webre härledas till en sammansättning med adj *vid* och *bred* syftande på någon terrängformation. Ett utomspråkligt förhållande värt att beakta är dessutom, att *-röd*-namnsbebyggelsernas genomsnittliga storlek enligt Sven Dahls statistik är 2,6 gårdar per bebyggelseenhet, vilket alltså kan jämföras med Veberöds 25 gårdar. Dahl har inte klassificerat Veberöd som -rödby. (S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 22.)

da ramar, att det även för metodens företrädare framstår som angeläget att tillgripa annat material och andra metoder som stöd.[14]

Ytterligare underbyggnad till lösningar på de skånska flergårdsbyarnas genetiska problem kan kanske därför främst förväntas i sådana fall, då en kulturgeografisk analys av mikrogenetisk karaktär kan kombineras med arkeologiska insatser, med en ingående marknamnsbestämning och med historisk analys av ett tidigt skriftligt källmaterial. I samband härmed bör två markerat tvärvetenskapliga forskningsprojekt kring äldre skånska bebyggelseförhållanden omnämnas. Det gäller Gårdlösaprojektet och Hagestadsprojektet, som båda har arkeologi som huvuddisciplin och som på olika sätt fokuserar *förhistoriska* förändringsprocesser, men som båda även i vissa avseenden berör historisk tid.

Den av Berta Stjernquist ledda Gårdlösaundersökningen har som en av sina huvudmålsättningar att analysera bebyggelse- och miljöförändringar i ett bestämt järnålderssamhälle, lokaliserat till norra delen av det från historisk tid kända byterritoriet till Gårdlösa by (Smedstorps sn). Den undersökta tidsperioden sträcker sig från tiden strax före Kr f till sen vikingatid.[15] Problematiken kring bebyggelsens etablering på de historiskt kända byplatserna i omgivningen, främst Gårdlösa och Smedstorps byar, tangerar projektets huvudsyfte men har inte slutgiltigt kunnat belysas i denna undersökning, fr a beroende på brister i materialsituationen. Inom ramen för Gårdlösaprojektet har Staffan Helmfrid analyserat det äldsta kartmaterialet för Gårdlösa by. Avsaknad av geometrisk karta av äldsta generationen (för Skånes del vanligen från cirka 1700), liksom bristen på fossila odlingsspår i terrängen, har emellertid omöjliggjort en regelrätt mikro-genetisk analys i Hannerbergs anda av byns utveckling. Den äldsta kartan från 1825 har ett begränsat retrospektivt värde även av det skälet, att byn av allt att döma har genomgått en betydande omstrukturering (egalisering) vid 1600-talets mitt.[16]

Till frågan om medeltidsbyns framväxt förefaller materialsituationen vara mera gynnsam för Hagestads by (Löderups sn), som står i centrum för ett annat mångdisciplinärt, ursprungligen bebyggelsearkeologiskt forskningspro-

[14] Jfr U. Näsman, En arkeologs syn på kulturgeografisk grävningsmetod, i H. Thrane (ed), Fra jernalder til middelalder, 1979, s 155 ff och där anf litt.

[15] För presentationer av Gårdlösaprojektet, se B. Stjernquist, The Gårdlösa Research Project, i B. Stjernquist (ed), Gårdlösa. An Iron Age Community in its Natural and Social Setting. I, Interdisciplinary Studies, 1981, s 9 ff; B. Stjernquist, Järnåldersbönder på Gårdlösaåsen, i Tomelilla Hembygdskrets Årsbok 1975 och dens., Arkeologisk forskning om den agrara bebyggelsen i Skåne vid vikingatidens slut – källläge och problemställningar, i Bebyggelsehistorisk Tidskrift Nr 2, 1981, s 20 f.

[16] S. Helmfrid, The Village of Gårdlösa and the Iron Age Settlement on the Gårdlösa Ridge. Some Reflections based on Historical – Geographical Research, i ovan a a (B. Stjernquist (ed), Gårdlösa I), s 27; Jfr S. Skansjö, Landowners, Tenant Farmers and Cottagers. An Investigation of the Village of Gårdlösa and the Parish of Smedstorp in the Oldest Written Records, ibidem s 35 samt Comments, ibidem s 129 f.

jekt under ledning av Märta Strömberg.[17] Här har såväl Hannerberg[18] som Hilbert Andersson[19] gjort kulturgeografiska studier av bebyggelsegenesen, vilka dock ännu inte publicerats. Jämsides med det arkeologiska och geografiska materialet tycks för Hagestad även finnas ett väl traderat marknamnsbestånd och ett skriftligt källmaterial med retrospektivt värde för bebyggelsehistoriska frågeställningar. Av flera skäl kan sålunda Hagestadsprojektet, efter hand som det stora materialet blir bearbetat, förväntas ge ett viktigt bidrag även som en fallstudie till frågan om de skånska flergårdsbyarnas bebyggelsegenes.

Som nedan vidare skall beröras tycks den preliminära, arkeologiskt baserade dateringen av bebyggelsens tillkomst på den historiskt kända byplatsen i Hagestad[20] ligga väl i linje med den bild, som man numera allt oftare tecknar inom sydskandinavisk byarkeologi. Den bryter sig på vitala punkter mot de tolkningar av bybildning och kolonisationsförlopp, som vi hittills sett företrädas av ortnamnsforskare, historiker och kulturgeografer. För trots skilda synsätt och metoder har t ex kulturgeografer som Dahl och Hannerberg det gemensamt, att man uppfattar *olika kronologiska skikt* i tillkomsten av de från medeltiden kända byarna. De har vidare en hög uppfattning om *ortnamnens direkta källvärde* för att belysa bebyggelseutvecklingen. Dessutom tillmäter man många av de historiskt kända byplatserna en direkt kontinuitet, *platskontinuitet, bakåt till förhistorisk tid.* I bl a dessa avseenden pekar numera de *arkeologiska* resultaten i en annan riktning.

4.2.4 Bebyggelsearkeologi i Sydskandinavien

Det har länge saknats empiriskt underlag för att knyta namnkronologin till arkeologisk datering av de historiskt kända byplatserna. Representanter för en tidigare forskning, bl a Sven Dahl,[1] har ibland påpekat, att möjligheterna till absoluta dateringar av bebyggelseutvecklingen därmed är mycket små. Sådana förbehåll ådagalägger egentligen endast nödvändig kritisk sans, men de framstår i efterhandsperspektiv likväl som framsynta. Detta antyddes redan genom resultaten från Axel Steensbergs pionjärinsats inom sydskandinavisk byarkeologi från och med slutet av 1930-talet och framöver. Vid Steens-

[17] För presentationer av Hagestadsprojektet, se M. Strömberg, The Hagestad Investigation – a Project Analysis, Medd från Lunds universitets historiska museum, 1979–80, s 47 ff och dens., Das Hagestad-Project, i Siedlungsforschungen auf den dänischen Inseln und im westlichen Ostseeraum, i Kiel Papers '80 from Fuglsang/Lolland, s 35 ff.

[18] En preliminär tolkning av bygenesen i Hagestad återfinnes i D. Hannerberg, a a 1954–55, s 53.

[19] Jfr Anderssons publicerade undersökningar av grannbyar till Hagestad i H. Andersson, Valleberga und Löderup – eine merkwürdige Gemeinschaft zweier Dörfer, Geogr annaler, Ser B 1, 1968, s 7 ff.

[20] M. Strömberg, a a i Kiel Papers '80, s 41 ff.

[1] Se S. Dahl, a a Ymer 1945, s 102.

bergs utgrävningar i nedlagda eller existerande byar på Själland visade det sig nämligen, att man i bykärnorna knappast kunde påvisa några daterbara fynd, som var äldre än cirka 1000 (sen vikingatid eller tidig medeltid). Det gällde märkligt nog oavsett om namnen på de undersökta byarna (t ex Pebringe, Hejninge, Store Valby, Borup) tillhör det äldsta namntypskronologiska skiktet (före vikingatid) eller är yngre.[2] Utgrävningarna gällde inte *hela* bytomter – ingen sydskandinavisk medeltidsby är ännu totalutgrävd – och de avsåg inte i första hand att besvara frågan om byarnas ålder. Likväl pekade resultaten klart mot en divergens mellan arkeologi och ortnamnsforskning. Enligt Aksel E. Christensen var det ännu 1969 mot den bakgrunden befogat att tala om ett bebyggelsearkeologiskt tomrum före medeltiden.[3]

När det gällt att så småningom börja fylla ut detta tomrum, har forskningsutvecklingen inom bebyggelsearkeologin under 1960- och 1970-talen haft en mycket stor betydelse.[4] Särskilt kan i detta sammanhang nämnas de stora utgrävningarna av jylländska byar från perioden äldre järnålder till vikingatidens slut (med vissa luckor, se nedan). Av intresse är bl a de påvisade flyttningarna och avbrotten i byarnas platskontinuitet.

Genom C. J. Beckers undersökningar på Grøntoft Hede i Västjylland blev fenomenet »vandrelandsby» känt, dvs en grupp av samtidiga gårdar, som inom ett förmodat resursområde vid upprepade tillfällen flyttade kortare sträckor. Dessa flyttningar ägde kanske rum en gång per generation (30-års period) under de sammanlagt 300 år av äldre järnåldern, som denna bebyggelse existerat.[5] Senare järnåldersbyar har uppvisat längre platskontinuitet, men de har icke desto mindre »vandrat», dvs flyttat efter vissa perioder för att så småningom synbarligen helt upphöra. Som exempel kan nämnas byn Hodde (vid Esbjerg), som flyttat inom sitt resursområde fyra gånger i perioden från cirka 150 f Kr till cirka 400 e Kr. I den likaså intensivundersökta, något yngre byn Vorbasse i Sydjylland har man konstaterat en stor by från romersk järnålder, som flyttade ett par gånger, innan den upphörde i folk-

[2] A. Steensberg, Bondehuse og Vandmøller gennem 2000 år, 1952, s 199 ff (om Pebringe); dens., Boligskik på landet i Danmarks Middelalder, Nordisk Kultur XVII, s 371 ff (om Hejninge); dens., Atlas over Borups agre, 1968; A. Steensberg og J. L. Østergaard Christensen, Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland, 1974. Jfr S. Nielsen, Village Archaeology, i Folkelivsstudier 1, Dansk Folkemuseum & Frilandsmuseet. History and Activities, 1966, s 167 ff.

[3] A. E. Christensen, a a 1969/1977, s 36 ff.

[4] För fylligare forskningsöversikter, se t ex J. Jensen, Oldtidens samfund. Tiden indtil år 800, Dansk social historie 1, 1979, s 190 ff; N. Lund, a a 1980, s 40 ff; T. Grøngaard Jeppesen, Middelalderlandsbyens opståen, 1981, s 123 ff; L. Chr. Nielsen, Landsbyregulering og grubehuse. Aktuelle problemer i dansk vikingetidsforskning, META 1981:1, s 2 ff; A. Christophersen, Tendenser og resultat i nyere agrarhistorisk forskning med vekt på jernalder og tidlig middelalder, i Den medeltida byn, Kompendium i bosättningshistoriska frågor och problem, u å (1981), s 7 ff.

[5] C. J. Becker, Früheisenzeitliche Dörfer bei Grøntoft, Westjütland, Acta Archæologica 42, 1971; dens., Jernalderslandsbyen i Jylland, Kuml 1973/74, s 294 ff.

vandringstid (400-tal). Här etablerades emellertid en ny bosättning (by) under vikingatid med varaktighet från 700-tal till 1000-tal.[6] Flera större danska undersökningar har påvisat andra bebyggelser, vars existens har varit koncentrerad till vikingatiden, t ex Omgård, Sædding och Trabjerg.[7] Gemensamt för dessa vikingabyar är alltså, att de *upphör under 1000-talet* och sålunda saknar kontinuitet framöver in i medeltiden.

Trots att resultaten från dessa omfattande utgrävningar ännu inte fullständigt har publicerats, har Becker 1976–77 presenterat ett försök till en föregripande helhetstolkning av bebyggelseförändringarnas mönster i ett långt tidsperspektiv: Eftersom ingen klar gruppering i *flergårdsbyar* av samtidigt existerande bronsåldershus har påvisats i det jylländska boplatsmaterialet från bronsåldern, ser Becker bystrukturen närmast som en innovation under äldre järnåldern. Då får vi nämligen grupper av samtidiga gårdar med omfattande marksystem, som förutsätter funktionell gemenskap. De undersökta byarna från denna tid kännetecknas av betydande variationer i storlek och varaktighet. Stora byanläggningar är åter kända från och med 300- eller 400-tal e Kr, men dessa tycks upphöra senast cirka 500. Då får vi en lucka i materialet fram till 700-talet. Vid den tiden anläggs vikingatidsbyar, som varar fram till 900-tal eller 1000-tal – men inte längre. I sistnämnda tidsskede äger sålunda ett nytt brott i bebyggelseutvecklingen rum, enligt Becker »et meget afgørende skifte i bosættelsen; denne ændring synes at have mere generelle årsager og en større geografisk udbredelse end noget andet brud i udviklingen, som kan dokumenteres ud fra bopladserne eller gravfundene gennem jernalderen.»[8]

Man kan här notera, att de *viktigaste* förändringarna i Beckers perspektiv på bebyggelseutvecklingen på ett intressant sätt sammanfaller med de gränser, varpå man inom arkeologi och historia av helt *andra* skäl (exempelvis på grund av fornsakstypologiska skillnader, politiska, religiösa m fl förändringar) har byggt upp den gängse periodiseringen. Det gäller dels övergången mellan (yngre) bronsålder och (äldre) järnålder, dels mellan (yngre) järnålder och (tidig) medeltid. I det förra fallet handlar det alltså om bystrukturens uppkomst som bebyggelseform, i det senare om medeltidsbyarnas etablering. Såsom Becker själv framhåller, är det givet, att den fortsatta, snabba forskningsutvecklingen snart kan kräva en revidering av denna bild, som trots allt endast bygger på ett fåtal välundersökta bymiljöer. Just när det gäller den

[6] S. Hvass, Das eisenzeitliche Dorf bei Hodde, Westjütland. Vorläufiger Bericht, Acta Archæologica, vol 46, 1975, s 142 ff; dens., Jernalderslandsbyens udvikling i Hodde og Vorbasse, i H. Thrane (ed), Kontinuitet og bebyggelse, 1977, s 39 ff.

[7] L. Chr. Nielsen, Bebyggelsesformer og kontinuitet i vest- og sydjysk vikingetid i forhold til det øvrige gammeldanske område – Bornholm og Vestfold, i H. Thrane (ed), Kontinuitet og bebyggelse, 1977, s 94 ff; dens., a a, META 1981, s 3 ff.

[8] C. J. Becker, Bosættelsesformer i bronze- og jernalder, i H. Thrane (ed), Bebyggelsesarkæologi, 1976, s 70 ff; dens., Problemer om bosættelsen i dansk jernalder, i H. Thrane (ed), Kontinuitet og bebyggelse, 1977, s 29 ff, (citatet på s 36).

från historisk tid kända byns ursprung, har det emellertid på senaste tiden kommit fram ytterligare ny kunskap, som även här fr a är baserad på tolkningar utifrån bebyggelsearkeologiska iakttagelser. Så har skett inom ramen för det historisk-arkeologiska forskningsprojektet »Landsbyens opståen og udvikling», som från mitten av 1970-talet genomfört bystudier på Fyn under ledning av Torben Grøngaard Jeppesen och Erland Porsmose Christensen.

Enligt Grøngaard Jeppesens presentation av projektundersökningens mål, metoder och resultat[9] har avsikten bl a varit att systematiskt undersöka förhållandet mellan namnkronologi och bebyggelsekronologi i ett antal utvalda byar på Fyn. Genom utgrävningar i 13 byar (varav två nedlagda) eftersträvade man dateringar av byarnas platskontinuitet bakåt till anläggningsfasen. I urvalet av byar fanns namntyper från skilda kronologiska skikt representerade, såsom Holev, Flemløse, Rønninge, Ladby, Kølstrup och Klarskov. Man gjorde för var och en av de kvarlevande byarna ett antal provgrävningsschakt – i genomsnitt cirka 10 per by – på mellan 4 och 10 m^2 i storlek. De fördelades över bytomten enligt dennas utbredning före utskiftningen. Denna metodik kompletterades för en av de nedlagda byarna (Kirsinge) med systematiska sökschakt och större ytavtäckningar. Härigenom räknade man med att få fram daterbart och daterande material från alla byarna. Visserligen kan ingen av de enskilda byarna sägas ha blivit annat än osäkert daterad genom denna metod, om man endast tar hänsyn till att undersökningen begränsats till en bråkdel av bytomtens sammanlagda yta. Genom att ta fram en resultatserie från ett större antal byar har man likväl menat, att metodiken skulle kunna avslöja ett eller flera *mönster* i fråga om medeltidsbyn och dess anläggning.

På grund av att de relativt tunna kulturlagren i bykärnorna sällan kunde erbjuda någon brukbar stratigrafi, blev huvudsaken att insamla och registrera daterbara fynd. I praktiken blev det fr a de olika *keramiktyperna*, som fick bära upp dateringsresultaten. Av det insamlade fyndmaterialet (cirka 10.000 föremål) svarade keramiken för 96 %. Enligt Grøngaard Jeppesen fungerar keramiken godtagbart som ett representativt källmaterial vid bedömning av kontinuitetsfrågor. Den teoretiska förutsättningen är här helt enkelt den, att människor i sin dagliga tillvaro avsätter vissa spår på platsen för sina bostäder och att ett representativt urval av dessa spår bevaras. Till sådana spår hör rester av anläggningar (t ex stolphål till hus, avfallsgropar etc) och avfallslager med kasserade redskap, keramikföremål osv. Just den sistnämnda föremåls-

[9] För den framställningen, se T. Grøngaard Jeppesen, Middelalderlandsbyens opståen, 1981, särskilt kap 1 och 2. För tidigare publikationer från projektet, se ibidem s 9.

[10] Enligt Grøngaard Jeppesen (a a 1981, s 40 f) bygger thermoluminiscensmetoden på det förhållandet, att man med sten och lera, som varit upphettat över 400°C, kan mäta den tid som förflutit sedan upphettningen. Det betyder för keramikens del helt enkelt *tiden efter bränningen* eller med andra ord: efter tillverkningen. Metoden är ännu under utveckling, men enligt Grøngaard Jeppesen räknar man för närvarande endast med en felmarginal på 5 % (dvs t ex ± 50 år vid en datering till strax före år 1000).

typen har använts i hushållsarbetet sedan slutet av äldre stenålder. Man har därför inom arkeologin sedan länge fäst stor vikt vid denna typ av artefakter, som dels har visat sig vara mycket beständig i jordlager och som dels uppvisar signifikanta variationer över tid och i skilda sociala miljöer.

Ett problem i sammanhanget är dock, att man trots en intensiv inomvetenskaplig diskussion på senare tid kring yngre järnålderns och medeltidens keramiktyper måste laborera med relativt vida dateringsramar. I analogi med namntyperna kan man kanske tala om keramiktypernas produktivitetsperioder, som sällan tycks kunna preciseras närmare än till en period inom 200 år. Inom byprojektet på Fyn har man delvis kompletterat den arkeologiska keramikdateringen med den s k thermoluminiscensmetoden[10] för att uppnå precisare dateringar av keramik. Trots att den hittills publicerade TL-undersökningen endast har berört keramikfynd från två av byarna, tillmätes dessa resultat generellt en stor betydelse för findateringen av den äldsta keramiken och därmed av byarnas anläggningsfaser.

Resultaten från de byarkeologiska undersökningarna framstår som relativt entydiga i Grøngaard Jeppesens redovisning.[11] Sålunda kunde man *ingenstans* påvisa bebyggelsekontinuitet på byplatsen bakåt till tiden *före vikingatiden.* Endast i två fall (Rønninge och Ladby) nådde platskontinuiteten ner i 900-talet, i hela tio fall avbröts kontinuitetskedjan bakåt i perioden 1000–/1100-tal och i ett fall (Klarskov) nådde man inte längre bakåt än 1200–/1300-tal. I det sistnämnda fallet kan man möjligen tala om ett sammanfall i namnkronologiskt och bebyggelsekronologiskt hänseende. I övrigt gäller alltså som ett sammanfattande huvudresultat, att man oavsett namntyper endast anser sig kunna påvisa platskontinuitet i medeltidsbyarna bakåt till sen vikingatid eller tidig medeltid. Visserligen har man i några bykärnor påträffat spår av *äldre* förhistoriska bebyggelsefaser, från yngre stenålder, yngre bronsålder och äldre järnålder. Dessa förhållanden tolkas emellertid som diskontinuitet i boplatsutnyttjandet i en period på 800–1000 år, eftersom det saknas fyndmaterial från folkvandringstid, vendeltid och – utom i de två nämnda fallen – vikingatid.

Genom dessa resultat accentueras den ovan refererade bilden av ett bebyggelsehistoriskt tomrum bakom medeltiden för det undersökta områdets räkning. För att verifieras måste det kontinuitetsbrott kring 1000-talet, som byplatsgrävningarna anses peka på, kombineras med påvisandet av *övergivna vikingatida boplatser* i närheten av medeltidsbyar. Inom projektet har man efter hand med varierande grad av säkerhet identifierat ett tiotal lokaler på Fyn, där en bosättning från yngre järnålder upphör i en period från slutet av vikingatid till tidig medeltid.[12]

[11] T. Grøngaard Jeppesen, a a 1981, s 82 ff.

[12] Ibidem, s 87 ff. Ett problem, som inte närmare kan beröras här är, att det däremot inte har lyckats inom Fynprojektet att påvisa bebyggelsespår från 500–/600-talen. Här tycks det vara frå-

Efter att ha dragit in de kända utgrävningsresultaten från Fyn, Själland (fr a Steensbergs grävningar) och Västjylland (Vorbasse, Sædding m fl) i en samlad bedömning konstaterar Grøngaard Jeppesen, att alla områden företer analoga utvecklingsmönster. I den period, som i det arkeologiska materialet främst representeras av det s k vendiska (eller äldre) svartgodset – »østersøkeramikens tid», dvs 1000–/1100-tal – tycks vi sålunda stå inför en strukturförändring med generell räckvidd för bosättningsmönstret i hela landet.[13]

Efter detta kombinerade anläggnings-, omläggnings- och flyttningsskede förefaller nämligen de medeltida byarna ha förblivit stabila i en utsträckning, som får Becker att tala om medeltidsbyarnas »forbløffende plads-kontinuitet». Det är i det perspektivet, att medeltidsbyarnas bebyggelselägen tycks bli permanenta genom flera århundraden – enligt Becker »længere end nogen forhistorisk bosættelse» – som bebyggelseförändringen i perioden kring 1000 »må have betydet noget helt afgjørende».[14]

Inför frågan om *orsakerna* till de ovan berörda växlingarna mellan kontinuitet och avbrott i bebyggelsen identifierar man snabbt två väsentliga delar av huvudproblematiken:

1) Varför »vandrade» järnåldersbyarna efter en viss tid?
2) Varför stabiliserades byarna på de historiskt kända byplatserna?

Inom ramen för denna undersökning måste huvudintresset inskränkas till att kretsa kring den *andra* av de båda frågorna. Därtill kommer, att den andra frågans allmängiltighet och dess förutsättningar *kan* diskuteras och att en sådan diskussion i sin tur bör kopplas till den fortsatta undersökningen av den *medeltida* bebyggelseutvecklingen. Detta hindrar emellertid inte, att också den först ställda frågan förtjänar att beaktas, även om undersökningens tyngdpunkt ligger i yngre perioder. Det måste nämligen vara av såväl principiellt som sakhistoriskt intresse att erinra om den dynamik i bebyggelsebilden, som det förlängda tidsperspektivet har avslöjat beträffande bystrukturens äldsta faser, från äldre järnåldern och framöver. Det finns anledning att längre fram återkomma till problematiken kring kontinuitet och avbrott även i fråga om den historiskt kända bebyggelsen.

Innan några förklaringsalternativ till frågan om medeltidsbyns etablering över huvud taget diskuteras, måste vi emellertid bilda oss en uppfattning om i vad mån förhållandena rörande bybildningen i Jylland, på Själland och på Fyn äger någon relevans även öster om Öresund. Frågan bör alltså ställas, om motsvarande iakttagelser har gjorts *i det skånska materialet* i allmänhet och i materialet från undersökningsområdet på Söderslätt i synnerhet.

ga om ett generellt fenomen för hela landet. (T. Grøngaard Jeppesen, a a 1981, s 118 ff. Jfr C. J. Becker, a a 1976 och 1977.)

[13] T. Grøngaard Jeppesen, a a 1981, s 129 och s 146 f.

[14] C. J. Becker, a a 1977, s 37.

Det publicerade materialet från undersökningar i Skåne är för närvarande inte i alla avseenden jämförbart med de ovan nämnda, stort upplagda danska undersökningar, som i stor utsträckning styrts och genomförts utifrån vetenskapliga problemställningar och intressen. Det mesta av det skånska boplatsmaterialet torde nämligen härröra från exploateringsgrävningar av skilda slag, även om ett par större undersökningar utifrån vetenskapligt initierade projekt har givit resultat av intresse i den aktuella frågan. Även här håller emellertid ett nytt forskningsläge på att ta form, och redan tyder mycket på att den agrara bebyggelsen vid vikingatidens slut och den tidiga medeltidens början kan ha genomgått en omläggning motsvarande förhållandena västansunds.

Det framgår t ex av Rikard Holmbergs redogörelse för ett antal undersökningar i och utanför bykärnor i Malmö-området. Dels finns här exempel på bosättning med varaktigheten begränsad till sen vikingatid och 1000-tal. Dels ligger de flesta undersökta medeltidsbyarna inom Holmbergs undersökningsområde (längs den skånska Öresundskusten) på platser, som tidigare *inte* utnyttjats för bosättning.[15]

En forskningsöversikt över den arkeologiska bebyggelseforskningen röran-de Skåne vid vikingatidens slut har nyligen presenterats av Berta Stjernquist. Det kända bebyggelsearkeologiska materialet från övergångsperioden vikingatid – tidig medeltid framstår enligt Stjernquists uppfattning som försvinnande litet i förhållande till den omfattande bebyggelse och det stora befolkningsunderlag, som mängden av tidigmedeltida kyrkor förutsätter. Likväl, menar Stjernquist, antyder det fragmentariska materialet för Skånes del en förändring i den agrara bebyggelsen vid övergången till medeltiden. Som exempel på sådana förändringar, antingen i form av bebyggelsens upphörande vid vikingatidens slut eller i form av tillkomsten av ny bebyggelse under tidig medeltid, nämner Stjernquist Gårdlösa, Hagestad, Hötofta (S. Åkarps sn) och områden kring Malmö.[16]

I Malmös omgivningar med dess hårda exploateringstryck för nybebyggelse har man i Malmö museums regi länge haft igång en omfattande utgrävningsverksamhet. Från slutet av 1960-talet och framöver har denna i hög grad berört bebyggelselämningar från yngre järnålderns boplatser och de medeltida byarna i stadens närhet. I ett par preliminära rapporter över den senaste

[15] R. Holmberg, Den skånska öresundskustens medeltid, 1977, s 80 f och s 86. Holmberg bygger bl a på följande arbeten: B. Salomonsson, Malmötraktens förhistoria, i Malmö stads historia, I, 1971, s 156 ff (där bl a boplatser från vikingatid/1000-tal i V Skrävlinge, Värby, V Kärrstorp, V Klagstorp, Gessie och Hindby beröres); K. Jönsson, Rapport om grophus i Fosie, Malmö, Kring Malmöhus 4, 1973–74, s 90 ff (boplats från 1000-tal vid Trehögsparken) samt A. Mandahl, En puzzelbit i Oxies historia, ibidem, s 117 ff (om ett grophus från 1000-talet mitt i bykärnan, strax V om Oxie kyrka). Ett undantag utgör Löddeköpinge by, vars särdrag sannolikt kan förknippas med den vikingatida handelsplatsen i byns närhet; (jfr B. Stjernquist, a a, Bebyggelsehistorisk Tidskrift, 1981, s 21 ff.)

[16] B. Stjernquist, a a, Bebyggelsehistorisk Tidskrift, 1981, s 18 ff.

verksamheten har nyligen några grävningsresultat presenterats. Stort intresse tilldrar sig här de stort upplagda undersökningarna i kyrkbyn Fosie, såväl i själva bykärnan som i byns odlingsmarker (enligt det äldsta kartmaterialet). Inom byterritoriets gränser har man påträffat rester av tre boplatser, som alla tycks ha upphört under 1000-talet. Det daterbara arkeologiska materialet från Fosie bykärna tyder på en bebyggelseetablering här under 1000–/1100-tal. Samma anläggningstid gäller enligt de hittills utförda grävningarna i byarna Hindby, V. Skrävlinge, Oxie, V. Klagstorp, Käglinge och Tygelsjö.[17] Det sistnämnda bynamnet är ett förvanskat, ursprungligt *-lösa*-namn,[18] och även i dessa fall får vi sålunda en intressant divergens mellan bykronologi och namnkronologi.

I det avseendet bör den tidigare nämnda Hagestadsundersökningen särskilt uppmärksammas. Inom ramen för det vidsträckta byterritoriet (cirka 30 km^2) till Hagestad – vars namn tillhör de äldsta namntyperna – har Märta Strömberg genom serier av täta provgropsgrävningar påvisat och till stora delar närmare undersökt rester av ett antal boplatser från de förhistoriska epokerna. Däribland har Strömberg konstaterat inte mindre än 7–8 boplatslägen från vendeltid och vikingatid, alla belägna längs en 3 km lång sträcka på relativt lätta jordar norr om Hagestads mosse. Materialet från denna del av Hagestadsundersökningen har endast i begränsad omfattning bearbetats och endast preliminära tolkningar har publicerats. På nuvarande stadium diskuterar Strömberg ännu i vad mån det beträffande bebyggelserna från yngre järnåldern rör sig om samtidiga, tätt belägna boplatser eller om lägen för en eller flera vandrande bebyggelser. Under alla omständigheter har samtliga av dessa bebyggelser upphört under 900-talet, varvid sålunda en radikal förändring tycks ha ägt rum. Den historiskt kända, *namnbärande* byn Hagestad etablerades däremot, enligt de preliminära arkeologiska resultaten, först vid övergången från vikingatid till tidig medeltid. Det område, där den långa radbyn anlades, präglas av relativt tunga lerjordar, som endast i ringa utsträckning hade attraherat den förhistoriska bosättningen. De daterbara fynden i byraden tycks å andra sidan peka mot en stabil platskontinuitet från 1000-talet fram till våra dagar.[19]

4.3 Materialet från uo på Söderslätt

4.3.1 Skriftliga källor och kyrkobyggnader

De bebyggelsearkeologiska resultaten från Jylland, Fyn, Själland och Skåne förefaller alltså att tala i samma riktning, bl a i det avseendet, att byarnas fix-

[17] J. Billberg, A. Reisnert och S. Rosborn, Malmöbyars historia, Elbogen 1980:2, s 42 ff; samma förf, Vikingatid och medeltid runt det medeltida Malmö, META 1981:3–4, s 32 ff.

[18] I. Ingers, Några förvanskade ortnamn i Skåne, SHÅ 1934, s 29.

[19] M. Strömberg, a a Kiel Papers '80, s 35 ff.

ering på de historiskt kända byplatserna i hittills oanad utsträckning tycks ske kring 1000-talet. Frågan blir då, om resultaten är så pass entydiga och tolkningarna så invändningsfria, att man utan vidare kan föra över dem till andra områden i Sydskandinavien, t ex till det uo i sydvästra Skåne, som här särskilt skall uppmärksammas. Mot ett sådant förfarande kan man bl a anföra, att det trots allt finns alltför få iakttagelser för att för närvarande tillåta omedelbara och vida generaliseringar av denna typ. Man kan ännu inte utesluta alternativa tolkningar, växlingar i mönstret och regionala skillnader. Enbart ett par klara fall, där medeltidsbyar skulle kunna beläggas med platskontinuitet genom yngre järnåldern, skulle som tidigare antytts allvarligt rubba den nya bilden. Inför ett konkret undersökningsområde bör därför frågan hållas öppen i avvaktan på att den specifika dokumentation, som kan frambringas för området, skall möjliggöra en empiriskt förankrad diskussion av tolkningsalternativen.

Om vi i den avsikten tittar närmare på förhållandena i Skytts härad, står det genast fullt klart, att det förändrade forskningsläget ger helt nya utgångspunkter för bedömningarna. Förhållandena inom t ex Anderslövs socken kan sålunda inte med namntypskronologin som en självklar genväg tolkas så, att kyrkbyn Anderslöv (22 gårdar o 1570) måste vara betydligt tidigare etablerad på sin historiskt kända byplats än Sörby (11 gdr), som i sin tur torde vara äldre än Ugglarp (6 gdr). Även om det då inte heller är *självklart*, att den ansenliga kyrkbyn Gislöv (29 gdr) är avsevärt äldre än den angränsande lilla drabantbyn Åkarp (6 gdr), är det trots allt inte det mest *sannolika*? Utifrån sådana konkreta fall frågar man sig alltså, vilka metoder, som kan bidraga till att frambringa en samlad kunskapsbild kring dateringen av den medeltida bybygdens framväxt i detta område.

En första åtgärd blir att pröva i vad mån *det skriftliga källmaterialet* kan spela en bebyggelsedaterande roll – direkt eller indirekt. I det förra fallet får man tänka sig ett direkt omnämnande i någon källa, att en ny bebyggelse har etablerats vid en bestämd tidpunkt. Några sådana belägg är inte kända från uo under medeltiden.[1] I det senare fallet gäller frågan, när de enskilda bebyggelserna för första gången *omnämnes* i bevarat skriftligt källmaterial. Tanken är här helt enkelt den, att det första omnämnandet av en by bör ange en säker *terminus ante quem* för byns etablering på den historiska byplatsen.[2] Det bör dock observeras, att man faktiskt i ett sådant fall måste postulera såväl namnkontinuitet som platskontinuitet från det medeltida beläggstillfället fram till

[1] Jfr ett belägg från 1500-talets början på en gård strax utanför uo, Odelryd i Börringe sn, som omtalas som »en nybyggit gaard, som kalliss Odelströd». (Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut, utg av G. Johannesson, 1953, s 463.) Angående explicit angivna nybyggen i Svedala sn vid 1600-talets början, se S. Skansjö, a a, i Svedala genom tiderna, 1981, s 158 ff och där cit. källställen.

[2] Jfr diskussionen om s k »overleveringsmæssig» datering av ortnamn i Stednavneforskning 1, s 194 f.

Tab. 4:1: *Äldsta skriftliga belägg för de medeltida bebyggelserna i Skytts härad.*[1] *(Kyrkbyar kursiverade.)*

1100–1199	1200–1299	1300–1349	1350–1399	1400–1449	1450–1499	1500–1549	1550–1600
Fuglie	Lilla Hammar[2]	*Vellinge*	Hermanstorp	*(S.) Håslöv*[6]	Klörup	Steglarp	Lilla Markie[5]
Skegrie	*Räng*	Herrestorp	*Stora Hammar*[2]	Norra Håslöv	*V. Tommarp*	*Stora Slågarp*[7]	Sjörup
Gislöv	V. Värlinge	Stävie	*Kämpinge*	Åkarp	Mellanköpinge	*Lilla Slågarp*[7]	
	Gylle	Fredshög[3]	*Maglarp*		Sörby	Serresjö	
	Bösarp	*Bodarp*[4]	Ståstorp			Domme	
		Hammarlöv	Haglösa			*Anderslöv*	
		Ö. Värlinge	Villie			Ugglarp	
		Tågarp	*Dalköpinge*			Stävesjö	
		Vemmerlöv	V. Virestad				
		Fjärdingslöv	S. Virestad				
		Annarp	*Fru Alstad*				
		Kyrkoköpinge					
		V. Alstad					
		Lilla Alstad					
		(Stora) Markie[5]					

[1] De medeltida ödehabitationerna är inte upptagna här. (Se nedan 7.1.)
[2] Två belägg från 1100-talet omnämner »uillam hamar» resp »curiam in Hambri», utan att det framgår, vilken bebyggelse som åsyftas. (Necr Lund, s 75 och Dipl Dan 1.r 2, s 105 ff.) Jfr 1200-talsbeläggen». . . Thurgilli de Hambre» (Lib dat s 301) och ». . . pro Nicolao de Hamar presbitero» (Dipl Dan 2.r4, s 16). Inte ens i det sista fallet kan vi vara helt säkra på att *Stora* Hammar åsyftas, eftersom en medeltida kyrkobyggnad av allt att döma även har funnits i *Lilla* Hammar. Den senare har dock sannolikt inte fungerat som sockenkyrka. (Se nedan 6.3.1.)
[3] Belägget för Fredshög är av gåvobokens utgivare, C. Weeke, daterat till perioden 1333–66. (Lib dat, s 221.)
[4] En notis om en viss »Asl de Bothathorp» från 1100-talet kan inte lokaliseras bestämt. (Lib dat, s 149.)
[5] Från 1100-talet är uttrycket »in rure marchogi» belagt (Necr Lund, s 52) med oviss syftning. Från och med 1335 är huvudgården Markie gård och från 1359 även Markie by (=Stora Markie) belagda. (Se nedan 7.1.2.)
[6] En präst »in Hasløf» bör rimligen förknippas med kyrkbyn *Södra* Håslöv. (SD 2, s 108.)
[7] Ett belägg från 1333–66 gällande en viss »Nicholaus Pætersun de Slokethorp» kan inte med bestämdhet hänföras till endera Slågarp. Det gäller även ett par senare belägg. (SD 2, s 108; Rep 2 nr 10134 och 10894.)

den namnbärande bebyggelse, som är identifierbar genom det äldsta kartmaterialet. Som visst stöd för detta kan den delen av Fynprojektets resultat tills vidare åberopas, som visar medeltidsbyarnas långa platskontinuitet, sedan de väl etablerats.

I tabell 4:1 redovisas de första beläggstillfällenas fördelning över tid för de bebyggelseenheter, som levat kvar från medeltiden fram i sen tid (dvs exklusive de medeltida ödehabitationerna, se 7.1). Utifrån sammanställningen kan vi notera, att 2/3 av de aktuella bebyggelserna är skriftligt belagda före 1300-talets utgång, medan 1400-talet endast ger ett fåtal nya belägg. Å andra sidan kan existensen av hela 20 % av bebyggelserna först beläggas skriftligt under 1500-talet. Man lägger vidare märke till, att det endast är beläggen för tre (eller fem, se not 2 och 5) av byarna, som faller inom den bebyggelseperiod, som hypotetiskt och i analogi med kända arkeologiska resultat kan förväntas ligga i 1000–/1100-tal. Bland sent belagda bebyggelser har vi dessutom ett par kyrkbyar med kända romanska kyrkor från 1100-talet. Särskilt det sist anförda exemplet visar klart, hur otillräckligt det skriftliga källmaterialet ensamt är för frågor rörande bybildningens absoluta och relativa kronologi. Samtidigt pekar emellertid exemplet med kyrkbyarna mot en annan möjlighet.

Det visar sig nämligen, att inte mindre än *24 medeltida kyrkobyggnader* är mer eller mindre väl kända inom uo:s gränser (utanför städerna).[3] Därav har 22 kyrkor fungerat som sockencentra, knutna till bestämda agrara bebyggelseenheter. Frågan är, vilka åldersmässiga relationer, som råder mellan etablerandet av de bebyggelser, som vi känner som områdets kyrkbyar, och anläggandet av de äldsta kyrkorna på platsen. I ljuset av de senaste arkeologiska resultaten är det inte längre a priori självklart, att byarnas profana bebyggelse är äldst.

Dessa kyrkbyar utgjorde, sådana de tonar fram i sin helhet cirka 1570, i de flesta fall stora byar (i genomsnitt 16 gårdar per by). Som markerade undantag framstår V Tommarp, Bodarp (vardera 6 gdr) och – fr a – Lilla Slågarp, som med en enda stor gård jämte kyrkan utgör en mycket speciell variant av kategorien »kyrk*by*». Av de två kyrkor, som inte kan räknas som sockenkyrkor, kan det s k Lübeckerkapellet i Dalköpinge sn, beläget nära kusten väster om Gislövs läge, inte attribueras till någon bestämd by eller gård. Lilla Hammar framstår däremot som en by med en kyrkobyggnad, vars funktion som sockenkyrka inte kan beläggas.[4] Beräknat på antalet bebyggelser i uo (o

[3] Samtliga kyrkobyggnader i Skytts härad presenteras av Ernst Frostin i Helgedomar på Söderslätt, I–II, 1960–66. För det följande hänvisas generellt till dessa arbeten.

[4] En uppgift från 1546, som traderats i Skånebrevsförteckningen, tyder på att Lilla Hammar vid den tiden kan ha haft en fungerande *kyrka* även om denna på kungens vägnar då berövades en del silver (B 29 nr 185, SRA). Ingenting i Landeboken tyder på att L Hammars kyrka var i funktion o 1570 (Lb I, s 345 ff). År 1584 talas det om att den lilla kyrkan eller kapellet i Lilla Hammar skulle få nedbrytas. (Kanc Br 1584 25/10.) Se även nedan not 23 samt 6.3.1.

1570) innebär detta, att det fanns en kyrkobyggnad i nära hälften (45 %) av bebyggelserna. Annorlunda uttryckt låg 60 % av alla gårdar i kyrkbyar. Mot den bakgrunden vore det av intresse för våra syften att få en uppfattning om dateringen av den äldsta medeltidskyrkan i varje enskild kyrkby. I den mån en sådan datering är möjlig, torde den rimligen ge en *terminus ante quem* eller i bästa fall en *terminus contemporalis* för etableringen av den anslutande bebyggelsen.

Hur gamla är då de äldsta kända kyrkobyggnaderna i uo? I sådana sammanhang hör det närmast till ordningen att referera Adam av Bremen, som på 1070-talet uppger antalet skånska kyrkor till trehundra, vilket om uppgiften är riktig skulle motsvara cirka 3/5 av de kyrkor, som är kända i Lunds stift på Landebokens tid. Uttalandet kan inte gärna uppfattas som siffermässigt exakt men väl som ett uttryck för mäster Adams uppfattning, att kyrkotätheten öster om Öresund var tillfredsställande och jämförelsevis hög.[5] Trots att en välkänd, storstilad kyrkobyggnadsperiod infaller något senare med stenkyrkornas uppförande under 1100-talet, är Adams uttalande ingalunda gripet ur luften. Därom vittnar dels de vanligen diminutiva rester av nedlagda träkyrkor, som ibland har påträffats vid arkeologiska undersökningar i de kvarstående kyrkornas golv, dels sådana omständigheter som t ex att de äldsta stenkyrkornas grundmurar skär genom äldre gravar.[6] Sådana träkyrkor, som kan gå tillbaka till 1000-talet eller 1100-talets början, är kända från grävningar i Lunds stadskärna och har även påträffats i skånska landsbygdskyrkor.[7] Frågan blir då, om förhållandena i uo är så pass kända, att man *allmänt* kan räkna med att de tidigmedeltida sten- eller tegelkyrkorna i kyrkbyarna har föregåtts av träkyrkor, företrädesvis från 1000-talet. Uppgiften hos Adam motiverar i varje fall en hypotes om att ett stort antal, kanske flertalet av kyrkorna just i uo har haft äldre föregångare. Träkyrkornas relativa fördelning i

[5] Adam av Bremen, De hamburgske Ærkebispers historie, utg av C. L. Henrichsen, 1930, s 252. Enligt Lauritz Weibull förtjänar Adams uppgift »utan tvivel vitsord såsom approximativt riktig» (Den skånska kyrkans älsta historia, HTS 5, 1917, s 121); jfr I. Andersson, a a 1947, s 273. På Landebokens tid fanns det i runt tal 525 landsbygdssocknar i Lunds stift (Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm).

[6] Beträffande Danmark, se E. Møller & O. Olsen, Danske trækirker, Nationalmuseets arbejdsmark, 1961, s 35 ff; jfr I. Skovgaard-Petersen, a a 1977, s 199 ff. Betr Skåne, se t ex M. Rydbeck, Skånes stenmästare före 1200, 1936, s 53 ff och R. Holmberg, a a 1977, s 47 ff.

[7] Angående Lund, se senast den översiktliga framställningen i A. Andrén; Lund. Medeltidsstaden 26, 1980, s 59 (med anf litt). Betr träkyrkor på landsbygden, se fr a E. Gustafsson & M. Weidhagen, Investigations in Hammarlunda Church, i Res mediævales Ragnar Blomqvist Kal. Mai MCMLXVIII oblata, 1968, s 154 ff; jfr även K. Jönsson & B. Sundnér, Stora Harrie kyrka, Ale 1974:1, s 51; J.-E. Augustsson, Lemmeströ kyrkoruin, Ale 1975:3, s 25; dens., Börringe kyrka, Ale 1976:1, s 37. Betr en stavkyrka i Löddeköpinge, o 300 m Ö om den romanska stenkyrka, som ännu delvis kvarstår, se H. Cinthio, Stavkyrkan i Löddeköpinge, Ale 1978:1, s 35 f; dens., The Löddeköpinge Investigation III, The Early Medieval Cemetery, Medd. från Lunds universitets historiska museum, 1979–80, s 117 ff.

landskapet mot slutet av 1000-talet bör rimligen ha motsvarat de äldsta kända stenkyrkornas.

Endast ett fåtal exempel från uo har dock diskuterats i litteraturen. Man har t ex uppmärksammat ett par fall av grova, i något fall mönstrade ekplankor, som tolkats som sekundärt använda rester av träkyrkor. Sådana har återfunnits i stenkyrkorna i Stora Hammar och Hammarlöv.[8] Varken datering eller proveniens har emellertid kunnat tillfredsställande säkerställas i dessa fall. Enligt Monica Rydbeck bör det ha funnits en träkyrka i Fuglie, norr om platsen för de senare kyrkobyggnaderna från 1100-talet resp 1904. Denna åsikt baseras dock inte på iakttagna rester av någon konkret anläggning utan på förekomsten av en tidigkristen grav, som dateras genom mynt från tiden 1086–1095. Rydbeck bygger dessutom på förutsättningen, att man vid den tiden skulle ha skytt norrsidan av kyrkan som begravningsplats.[9] Andra gravar, som av liknande skäl anses vara äldre än den äldsta kända medeltidskyrkan på platsen, har påträffats i Gislöv och i Skegrie.[10] Indicieresonemang av denna typ väger i princip lätt jämfört med tolkningar utifrån arkeologiska undersökningar i kyrkogolv. Vid en sådan undersökning i Lilla Slågarps kyrka 1964 konstaterade Egon Thun, att den äldsta anläggningen på platsen var en liten romansk stenkyrka med absid, kor, långhus och ursprungligt brett västtorn. Inga spår av någon föregångare i trä kunde påvisas.[11] En sådan räknar man däremot med i Maglarp, där den romanska tegelkyrkan blev föremål för en ingående undersökning under ledning av Barbro Sundnér år 1970 (med senare kompletteringar). Här påträffades t ex en kristen grav under det äldsta, aldrig genombrutna korgolvet i tegelkyrkan, vilket tyder på, att platsen förut fungerat som kyrkogård. Dessutom har uppförandet av tegelkyrkan skett i etapper på ett sätt, som anses tyda på att det på platsen för det blivande långhuset fanns en mindre träkyrka.[12]

Närmare tycks man för närvarande inte kunna påvisa lämningar av tidiga träkyrkor i området. Även om existensen av sådana kyrkor därmed inte kan uteslutas, räcker det hittills kända materialet uppenbarligen dåligt till för att verifiera hypotesen om träkyrkor från 1000-talet som en självklar och allmän företeelse i området. Några betydande bidrag till kyrkbyarnas datering kan vi sålunda inte uppnå på denna väg. Vi kan dock konstatera, att det i Fuglie by av allt att döma fanns en kyrkogård vid slutet av 1000-talet. Från början av

[8] Betr Stora Hammar, se C. Hommerberg, Kring Stora Hammar, SHÅ 1955, s 29; E. Frostin, a a I, s 8 f och s 98; R. Holmberg, a a 1977, s 52. Betr Hammarlöv, se G. Anselm, Stiftets kyrkor, i Lunds stift i ord och bild, 1947, s 567; E. Frostin, a a II, s 14.

[9] M. Rydbeck, a a 1936, s 68 f.

[10] Ibidem s 67 f; E. Frostin, a a I, s 168.

[11] E. Thun, Rapport till Riksantikvarieämbetet dat 1/4 1964 (kopia i LUHM); dens., Fynd i Lilla Slågarps kyrka, Ale 1964:1, s 37 ff.

[12] E. Gustafsson, Rapport från Maglarp, Ale 1971:1, s 34 ff; numera fr a B. Sundnér, Maglarp. En tegelkyrka som historiskt källmaterial, 1982, s 28, 92 och 102.

detta århundrade härrör dessutom två runstenar, som är kända från denna by. Inskriptionen på en av stenarna, som anses stå på ursprunglig plats på en gravhög tätt intill kyrkogården, förmedlar en kristen bön.[13] Omständigheterna tyder på, att en bebyggelse bör ha funnits på byplatsen i Fuglie åtminstone sedan slutet av vikingatid. Av intresse är också, att den förmodade föregångaren till tegelkyrkan i Maglarp tidsmässigt mycket väl skulle kunna hänföras till det bybildningsskede, som är känt genom arkeologiska undersökningar i Maglarps bykärna (se nedan 4.3.4).

Våra möjligheter till kännedom är betydligt större beträffande den följande generationen av tidigmedeltida, i mera beständigt material uppförda kyrkobyggnader. Litteraturen i ämnet är rik, och konsthistoriska och byggnadsarkeologiska metoder för findatering av kyrkorna har länge diskuterats. Det är välkänt, hur man som analyskriterier vid sådana åldersbedömningar brukar anföra byggnadsmaterial, grundplanens karaktär, konstruktionsdetaljer i murverket, stilhistoriska egenskaper hos muralmålningar, skulpturer, dopfunter osv.[14] Källmaterialet utgöres här dels av ovan mark kvarstående murverk, fast eller lös utsmyckning osv, dels av lämningar, som framtagits genom utgrävning. Arkivhandlingar, t ex äldre kyrkobeskrivningar, teckningar osv, utgör viktiga komplement.

Även när det gäller att fixera de äldsta stenkyrkornas anläggningstid, får vi dock räkna med relativt vida dateringsramar. Det kan i gynnsamma fall röra sig om ett par decennier, ibland kanske upp mot ett halvt sekel eller ytterligare något mera. Denna omständighet kan emellertid inte helt frånkänna kyrkodateringar all relevans i en diskussion om bydateringar, där man som bekant sällan kan kräva något större mått av precision.

Vi behöver därför inte i detalj ta ställning till de försök till findatering, som man har gjort inom den specialiserade kyrkobyggnadsforskningen och som inrymmer ett flertal svåra tolkningsmoment. Som exempel på en föreslagen findatering av en kyrka i uo kan nämnas, att ett myntfynd från perioden 1157–82 i Stora Hammars kyrka enligt Rikard Holmberg skulle kunna tolkas som ett grundläggningsmynt.[15] Stor betydelse i dateringsdiskussionen har man tillmätt frågan, om domkyrkobygget i Lund fungerat som föregångare till byggnadsverksamheten ute i kyrkbyarna och som förebild för den stilistiska utformningen av sockenkyrkornas skulptur. Som exempel på idépåverkan

[13] I Danmarks Runeindskrifter, utg av L. Jacobsen & E. Moltke, Text, 1942 sp 312 ff, dateras stenen på högen till vikingatid och inskriftstypen till »Kristelig Efter-Jelling (oldda.)».

[14] Se t ex arbeten som C. G. Brunius, Skånes konsthistoria för medeltiden, 1850; O. Rydbeck, Lunds domkyrkas byggnadshistoria, 1923; M. Rydbeck, a a 1936; E. Lundberg, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden I, 1940; E. Cinthio, Lunds domkyrka under romansk tid, 1957; E. Cinthio & E. Gustafsson, Skånsk lantkyrka från medeltiden, Sydsvenska Dagbladets Årsbok, 1969; R. Holmberg, a a 1977, s 92 ff och s 135 ff.

[15] Fyndomständigheterna är dock oklara. Uppgiften förmedlas i andra hand av E. Frostin (a a I, s 102); R. Holmberg, a a 1977, s 93.

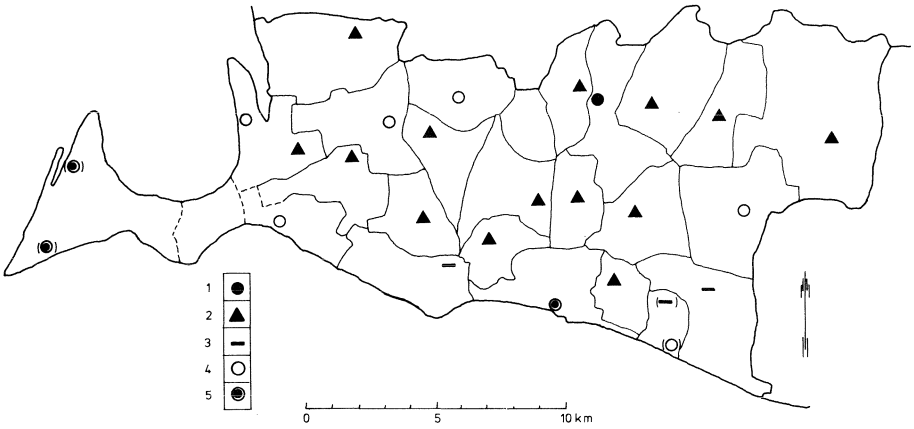

Fig 4: 3. Viktigare material i medeltidskyrkorna inom uo: 1. tuktad sten, 2. flinta, 3. tegel, 4. okänt material, 5. stad, ( )=efter 1200. (Efter R. Holmberg, 1977.)

från domkyrkan med relevans för uo kan nämnas de sex s k »lejonkyrkorna». De utmärker sig genom att de har haft lejonskulpturer av ett slag, som motsvarade de ofta förekommande lejonfigurerna i domkyrkan, speciellt en skulptur i södra sidoskeppet på gränsen mellan långhus och kor. Till dessa kyrkor, som har tolkats som anlagda efter 1145/46, hör bl a Stora Hammar, Skegrie, Hammarlöv och V Tommarp.[16]

För våra syften räcker annars den tolkning ganska långt, som förmedlas i Rikard Holmbergs kartbild över medeltidskyrkornas byggnadsmaterial,[17] vilken här återges (fig 4: 3). Den innehåller nämligen också grovdateringar av kyrkobyggnaderna. Även om svårigheterna ibland är stora när det gäller att avgöra, vilket byggnadsmaterial, som är det dominerande, lär detta förhållande inte rubba konstaterandet, att de flesta kyrkor i Skytts härad hänför sig till tiden före 1200. Undantagen i Holmbergs kartbild utgör stadskyrkorna, det s k Lübeckerkapellet och Dalköpinge lilla tegelkyrka. Den sistnämnda framstår här som den enda sockenkyrka, som anlagts på 1200-talet. Enligt Monica Rydbeck torde det ha skett så sent som efter 1275.[18] Det skulle f ö innebära, att anläggandet av denna kyrkobyggnad i häradets minsta socken har skett relativt samtidigt med uppförandet av Lübeckerkapellet, som också låg inom gränserna för Dalköpinge socken, nere vid stranden.[19] Däremot pla-

[16] Se diskussionen hos R. Holmberg, a a 1977, s 92 ff med där anf litt.

[17] R. Holmberg, a a s 97.

[18] M. Rydbeck, Två senromanska absidkyrkor i Sydskåne och deras kulturhistoriska miljö, SHÅ 1938, s 41.

[19] På Landebokens tid fanns här 11 tiondegivande gårdar, medan genomsnittet i Skytts härad låg på 27 decimanter. Det finns skäl att återkomma till dessa fakta i diskussionen kring medeltidsstaden Trelleborgs framväxt vid 1200-talets mitt. Se nedan 6.4.2 med not 6. Betr Lübeckerkapellet, se E. Frostin, a a II, s 89.

cerar Holmberg tegelkyrkorna i Maglarp och Gislöv i tiden *före* 1200 och reviderar därmed en äldre uppfattning.[20] En kommentar till dateringen av Fru Alstads kyrka är också befogad, eftersom den med sin välkända och särpräglade gotiska gestaltning till största delen är en produkt av 1400-talets tegelarkitektur. Här har man emellertid i golvet iakttagit grundmurar, som tyder på, att det funnits ett äldre långhus av samma bredd som det nuvarande koret. I detta kan det finnas rester av murverk från 1100-talet. Dessutom är dopfunten romansk.[21] Holmbergs datering av de nedlagda och rivna kyrkobyggnaderna i Kämpinge och Lilla Hammar till tiden före 1200 sker utan argumentering och kan ifrågasättas. Det är inte bara materialet, som här är okänt utan även byggnadernas ålder och utseende i övrigt.[22] Vissa uppgifter i skriftliga källor tyder dock på att Lilla Hammars kyrka/kapell sannolikt varit en liten stenbyggnad.[23]

Huvudintrycket från denna genomgång av kyrkobyggnaderna i uo:s kyrkbyar och deras ungefärliga datering kan snabbt sammanfattas. Under alla omständigheter tycks det inom den antikvariska forskningen råda konsensus om att de avgjort flesta av områdets äldsta kända, tidigmedeltida kyrkor tillhör kategorien romanska stenkyrkor från 1100-talet. Resultatet är inte mycket annat än vad man kunnat förvänta, om än inte utan prövning kunnat förutsätta. Genomgången har också påvisat såväl klara undantag som kvarstående oklarheter. För diskussionen om bybildningens kronologi lägger vi visserligen märke till, att indikationerna på kyrkbyar i uo under 1000-talet är få och vaga. Naturstenskyrkorna och ett par av tegelkyrkorna växer emellertid ännu fram inom ramen för den period (1000–/1100-tal), som de tidigare redovisade resultaten från andra sydskandinaviska områden hypotetiskt utpekar som en betydande bybildningsfas. De båda möjligheterna föreligger sålunda, att byarna antingen är äldre än kyrkorna eller också att byar och kyrkor etablerats i ett tidsmässigt nära sammanhang. Vi återknyter snart till den diskussionen. Senare kommer vi tillbaka till kyrkobyggandet ur delvis andra synvinklar och diskuterar då frågan om de medeltida kyrkorna som indikatorer på relativ befolkningstäthet och därmed som ett grovt mått på olika regioners bärkraft och produktivitet under tidig medeltid och högmedeltid. I det sammanhanget

[20] Jfr M. Rydbeck (a a 1936, s 302 och a a SHÅ 1938, s 15 ff), som daterar Gislöv till cirka 1230 och Maglarp till tiden strax före. – Betr Gislövs kyrka se även R. Holmberg, Gislöv – en skånsk landskyrka med norska stildrag?, i Det gamla Trelleborg. Årsskrift 1972, s 3 ff. Betr Maglarp, se B. Sundnér, a a 1982.

[21] O. Christoffersson, Skytts härad, 1936, s 449; M. Rydbeck, Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor, 1943, s 236 ff; E. Frostin, a a I, s 193 ff.

[22] Jfr M. Rydbeck, som utifrån sin tolkning av en ökad aktivitet i kustregionen under 1200-talet föreslår en betydligt *senare* datering på dessa kyrkobyggnader (a a SHÅ 1938, s 42). Se vidare nedan 6.3.1 och 6.4.3.

[23] Jfr Kanc Br 1584 25/10: ». . . en lille Kirke eller Kapel i Lille Hammer» och 1585 27/1: när kapellet hade nedbrutits, skulle kringboende kronobönder »hver føre ét Læs af Stenen deri til Malmøe».

behandlas även sockenorganisationens framväxt i området.

Många av områdets kyrkobyggnader kvarstår som bekant i dagens landskap som synliga kvarlevor av ett medeltida kulturlandskap. I anslutning till problematiken om bybildningen i uo skall vi nu ta upp till behandling ett annat källmaterial, som inte endast har levat kvar sedan medeltid, utan i många fall även erinrar om förhistorisk bosättning i området. Det gäller de från medeltiden traderade *bebyggelsenamnen* i Skytts härad.

4.3.2 Bebyggelsenamnen i Skytts härad

I forskningsöversikten (ovan 4.2.1) har den i grova drag treskiktade namntypskronologin berörts i skilda sammanhang. Frågan gäller emellertid nu, om man kan komma ett steg vidare på vägen mot en *findatering* av de medeltida bebyggelsenamn, som är kända från Skytts härad. Målet att sträva emot är en såvitt möjligt *absolut* namnkronologi, som sedan skall kunna prövas som ett bland flera dateringsinstrument i en bebyggelsehistorisk analys.

Vid datering av ortnamn brukar man skilja mellan datering på *inomspråkliga* och *utomspråkliga* grunder. Det utesluter dock inte, att kombinationer av metoder för de båda principiellt åtskilda dateringsgrunderna ofta har kommit till användning. I nedanstående presentation av olika metoder för namndatering, liksom i huvudsak i den följande analysen av namnbeståndet i uo, kommer de båda dateringsprinciperna av metodiska skäl (se nedan) att hållas isär. I bl a det avseendet kan man åberopa en modern metodhandbok i ortnamnsforskning av Vibeke Christensen och John Kousgård Sørensen.[1]

När det först gäller den *utomspråkliga namndateringen*, har man inom forskningen prövat ett flertal skilda metoder. Det finns skäl att här utifrån Christensens och Kousgård Sørensens framställning kort referera dels huvudprinciperna i ett par ofta använda utomspråkliga dateringsmetoder och dels några av de kritiska reflektioner av teoretisk och metodisk art, som författarna knyter till sin presentation. Frågan gäller nämligen, om några av dessa metoder är lämpliga att pröva i anslutning till namnmaterialet från Skytts härad.

Vid s k *historisk datering* av ortnamn relaterar man namn till kända historiska händelser, som ger indikationer på när namnen bör ha bildats. En självklar betydelse har denna metod fått vid datering av namn i kolonisationsområden, t ex nordiska namn i Danelagen. Viktigare för våra sammanhang är emellertid, att man utifrån det koloniserade områdets namnstoff har dragit slutsatser om namnbildningsskick i kolonisatörernas *ursprungsområde*. Här har, som tidigare framgått, metoden spelat en avgörande roll för utvecklingen av teorierna bakom namntypskronologin. Därvid har man dels menat, att kolonisationstidpunkten utgör en *terminus ante quem* för den period, då de

[1] Den närmast följande framställningen baseras på V. Christensen och J. Kousgård Sørensen, Stednavneforskning 1, 1972, kap III, Datering, s 163 ff.

använda namntyperna började komma i bruk i ursprungsområdet. Dels har namntyper, som *inte är representerade* i kolonisationsområdet, daterats utifrån kolonisationen, som ibland fungerat som *terminus ante quem* och ibland som *terminus post quem*. I det förra fallet kan *-lev-/-löv*-namnstypen tjäna som exempel: dessa namn, som språkligt sett företer ålderdomliga drag, är inte representerade i Danelagen, och slutet av deras produktivitetsperiod har därför daterats till före cirka 875. I det senare fallet kan *-ryd-/-röd*-namnstypens datering anföras. Denna namntyp har, inomspråkligt sett, en yngre karaktär, och produktivitetsperiodens början dateras till slutet av 900-talet på grund av att denna namntyp inte är representerad i Danelagen. Vissa invändningar kan enligt Christensen och Kousgård Sørensen riktas mot denna typ av resonemang. Det går sålunda inte att utesluta, att man kan ha haft varierande motiv för namngivning i emigrationsområdet jämfört med kolonisationsområdet på grund av t ex olikartade natur- och kulturförhållanden. Man kan inte heller förvänta, att *alla* namnelement, som är produktiva i hemlandet, med nödvändighet måste tagas i bruk i kolonisationsområdet. Detta förutsättes emellertid gälla, om metoden skall anses användbar.[2]

För analysen av namnmaterialet i Skytts härad kan den historiska dateringsmetoden komma till användning i den mån den kan få stöd i dateringar på inomspråkliga grunder.

Den s k *geografiska dateringsmetoden* avser i princip att datera enskilda namn i en namntyp utifrån de namnbärande bebyggelsernas geografiska lokalisering inom namntypens utbredningsområde. Man utgår därvid från, att en namntyp har uppstått i de centrala delarna av ett utbredningsområde, under förutsättning att namntypen här är representerad med hög frekvens. I en relativ kronologi dateras så de mera perifera namnen till yngre perioder än de centralt lokaliserade. Den här beskrivna metoden ansluter i viktiga avseenden till Folke Lägnerts metod i den analys av bebyggelseutvecklingen i Skåne, som ovan har refererats.[3] I sin kritik av den geografiska dateringsmetodens teoretiska grundval påpekar Christensen och Kousgård Sørensen bl a, att såväl belägenhet som frekvens är osäkra som *kronologiska* indikatorer. Man måste nämligen i så fall förutsätta ett bestämt, radiellt expansionsförlopp från centrum ut i alla riktningar. I själva verket kan andra spridningsförlopp lika väl förutsättas, bestämda av t ex kommunikationsleder, naturhinder, kulturella och politiska förhållanden, handelsförbindelser osv. Till detta kommer, att begreppet »central» inte är entydigt, utan växlar med det valda perspektivet.[4]

Om man tar fasta på den sistnämnda anmärkningen kan man exempelvis konstatera, att vad som är centralt i Sydskandinavien inte behöver vara det i

[2] Ibidem s 195 ff.

[3] Se ovan 4.2.3.

[4] Stednavneforskning 1, s 201 ff. Jfr ovan 2.2.

Skåne eller i Skytts härad. För en undersökning av namnkronologi på häradsnivå, gällande t ex uo, framstår metoden som oanvändbar.

En metod, som spelat en stor roll i flera namnundersökningar och bebyggelsekronologiska analyser är den s k *kamerala metoden.* Den går tillbaka till Steenstrups och hans efterföljares ovan omtalade studier.[5] Metoden innebär som tidigare berörts att man använder olika bebyggelsers skattebörda, sådan denna avspeglas i äldre jordeböcker och matriklar, för att bedöma deras inbördes storleksförhållande. Genom att beräkna genomsnittsvärden för en grupp bebyggelser med gemensamma namnefterleder och jämföra med genomsnittsvärden för andra namntypsgrupper, uppnådde Steenstrup en rangordning av bebyggelser. Enligt fr a senare forskares kronologiska slutsatser betraktas de viktigaste och *största bebyggelserna* som *de äldsta.* Den kamerala metoden har varit mycket fruktbar om än omdiskuterad inom namnforskningen, och Christensen och Kousgård Sørensen framför flera kritiska synpunkter, som måste beaktas. De framhåller, att metoden vilar på två postulat, som endast med stora förbehåll kan accepteras. Det gäller dels påståendet, att de högst taxerade bebyggelserna är de största och dels, att de största bebyggelserna är de äldsta. Man måste nämligen observera, att äldre tiders taxering ofta bygger på en kombinerad bedömning av å ena sidan bebyggelseområdenas *bonitet* och å andra sidan dess *areal.* Den kamerala metodens utnyttjare gör sällan den nödvändiga distinktionen mellan dessa båda väsensskilda begrepp. Det är t ex inte självklart, att jordbonitet är jämförbar över tid – t ex från en 1800-talstaxering bakåt till folkvandringstid – utan hänsyn till varierande brukningsmetoder och produktionsinriktning. När det gäller skillnader mellan bebyggelsernas areal förutsätter metoden också, att relativt sena gränser har retrospektiv giltighet bakåt till den namnbärande bebyggelsens anläggningstid. Om sena arealuppgifter skall kunna tillmätas relevans för ursprungliga storleksförhållanden, krävs att inga förändringar har skett i mellantiden.[6]

Mot denna bakgrund måste den kamerala metoden överges som ett tänkbart hjälpmedel för att kronologiskt skikta de individuella bebyggelsenamnen inom uo. Som exempel på riskerna med en förenklad koppling enligt schemat 'stor by – gammalt namn/gammal by' är det tillräckligt att anföra Maglarp: en *torp*-namnsbebyggelse med ett gårdetal (28 gdr), som med mer än det dubbla överstiger häradets genomsnittliga bystorlek (13,2 gdr o 1570). I storlekshänseende är Maglarp inom området närmast jämförbar med *-löv*-namnsbyn Gislöv (29 gdr).

En likaså omdiskuterad utomspråklig dateringsmetod är den s k *geometriska metoden.* Dess företrädare tar sin utgångspunkt i bygränser och ägofigurer, med vars hjälp man söker bedöma, vilka angränsande bebyggelser som

[5] Se ovan 4.2.3.

[6] Stednavneforskning 1, s 208 ff.

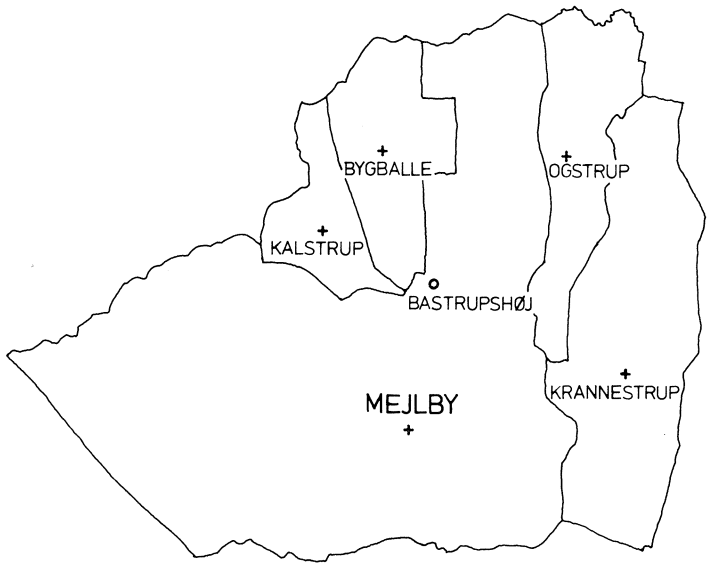

Fig 4: 4. Utgångsläge för geometrisk namndatering. (U Kr. Hald, 1965.)

är primära respektive sekundära, eller, med en annan terminologi, moderbyar och utflyttarbebyggelser. Därmed avser man alltså att uppnå en relativ kronologi för bebyggelsenamnen. Ett par av de invändningar, som återfinnes hos Christensen och Kousgård Sørensen i samband med den geometriska metoden, bör uppmärksammas här. Man arbetar sålunda med gränsdragningar, som knappast är möjliga att identifiera som de ursprungliga, särskilt som gränsförhållandena i ett äldre namnbildningsskede torde ha varit flytande. Stor vikt lägger man vid ägofigurernas *former* i syfte att påvisa, vilka bebyggelseområden som kan ha utskilts ur andra bebyggelsers ägofigurer. Sådana inbördes förhållanden kan visserligen indicera ett historiskt samband men säger inget bestämt om *åldersskillnader*. Det saknas också fasta kriterier för en analysteknik utan dominerande subjektiva inslag.[7] I försöken att datera namnbeståndet i Skytts härad bör av dessa skäl den geometriska metoden undvikas.

Ett urval av metoder för utomspråklig ortnamnsdatering har här presenterats.[8] Sammanfattningsvis måste vi konstatera, att dessa metoder i väsentliga avseenden vilar på svagt teoretiskt underlag. Det torde också ha framgått av presentationen, att de utomspråkliga metoderna inte i första hand gör an-

[7] Ibidem s 214 ff.

[8] Ytterligare några utomspråkliga dateringsmetoder presenteras i Stednavneforskning 1, kap III. Någon större relevans för den bebyggelsehistoriska analysen kan dock inte tillmätas dessa: topografisk datering, geologisk datering eller indexdatering. Betr »overleveringsmæssig» datering, jfr ovan 4.3.1. För arkeologisk datering, se nedan 4.3.3.

språk på att datera *namnen*, dvs de språkliga tecknen för bebyggelser, utan de namnbärande *bebyggelserna*.[9] Därmed motverkas också metodernas möjligheter att fungera som fristående dateringsinstrument i en bebyggelsekronologisk analys. I motsvarande mån befrämjas riskerna för cirkelresonemang. En konsekvens härav måste bli, att i en strävan mot större metodisk fasthet i första hand basera bebyggelsehistoriska tolkningar på dateringar utifrån inomspråkliga kriterier.[10]

Ortnamnsdatering på inomspråklig grund bygger på resultat, som uppnåtts inom den filologiska disciplinen *språkhistoria*. Den analyserar *namnen* och inte bebyggelserna, och denna typ av dateringar står i princip fri i förhållande till historisk-topografiska bedömningar. Inomspråklig datering sker främst utifrån ljudhistoriska, böjningshistoriska och ordbildningshistoriska tolkningar, ibland även på ordhistoriska och syntaxhistoriska grunder. Man uppmärksammar t ex sådana fenomen som i vad mån *i*-omljudet kring 800 e Kr har påverkat ett visst namns ljudhistoriska utveckling eller om man i äldre skriftformer finner belägg för det fornspråkliga kasussystem, som föll samman under tidig medeltid. De anförda exemplen får räcka för att demonstrera, att vi här kommer in på specialiserat filologiska problemområden. Ett vidare tvärvetenskapligt utnyttjande av inomspråklig dateringsmetod i samband med namnmaterialet i uo måste därför baseras på tillgängliga resultat av analyser från namnforskare.

Bebyggelsenamnen i Skytts härad har ännu inte blivit föremål för en samlad undersökning inom ramen för det pågående arbetet med publikationsserien *Skånes ortnamn. Serie A Bebyggelsenamn*.[11] För Söderslättsundersökningens räkning har emellertid Göran Hallberg, verksam namnforskare vid Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund, företagit en preliminär analys av de medeltida bebyggelsenamnen i häradet.[12] Hallberg har därvid genomfört en kronologisk skattning, som innebär ett försök till findatering av dessa namn enligt principen att i främsta rummet datera namnen utifrån inomspråkliga bedömningsgrunder. I det följande kommer Hallbergs resultat och flera exempel på hans resonemang att ingående refereras. Därefter ges en analytisk sammanfattning av resultaten.

Hallberg indelar de medeltida bebyggelsenamnen[13] i Skytts härad i fem

[9] Jfr G. Hallberg, Ortnamnsforskning som tvärvetenskapligt instrument, i Den medeltida byn, (1981), s 40.

[10] För principdiskussioner om ortnamnsdateringar och bebyggelsekronologi, se E. Österberg, Kolonisation och kriser, 1977, s 43 ff och s 86 ff. Jfr G. Hallberg, ovan a a, s 37 ff.

[11] Hittills har följande arbeten utkommit: A 1: Albo härad, 1958; A 3: Bjäre härad och Ängelholms stad, 1964; A 7: Harjagers härad och Eslövs stad, 1979; A 11: Ljunits härad, 1975; A 14: Onsjö härad, 1980; A 16: Rönnebergs härad och Landskrona stad, 1973; A 18: Södra Åsbo härad, 1962.

[12] G. Hallberg, PM rörande bebyggelsenamnen i Skytts hd (opubl. manus) med anf. litt.

[13] I följande redovisning utelämnas tills vidare namnen på de permanenta ödehabitationerna.

grupper. I huvudsak är grupperna 1–4 kronologiskt åtskilda, även om man inte kan utesluta vissa tidsmässiga överlappningar. Speciellt gäller det mellan grupp 2 och 3, som sinsemellan inte är kronologiskt rangordnade. Namnen i grupp 2 har skilts ut på grund av deras karaktär av en enhetlig namngrupp, som bedömts vara yngre än namnen i grupp 1. Vissa namn i grupp 3, t ex *-inge*-namnen, är troligen äldre än namnen i grupp 2. I kartbilden (fig 4: 5) sammanföres grupp 2 och 3 i redovisningen. Till grupp 5 har sådana namn förts, som bedömts som omöjliga att datera på internt språkliga grunder.

Grupp 1 dateras till *sannolikt före vikingatid* och innefattar följande namn: *Anderslöv*, *Fjärdingslöv*, *Gislöv*, *Hammarlöv*, (*Norra*, *Södra*) *Håslöv*, (*Västra*) *Vemmerlöv* och *Haglösa*.

Som synes tillhör merparten av namnen i grupp 1 den s k *-lev-/-löv*-namnstypen, där efterledens grundbetydelse både som fornspråkligt appellativ och som ortnamnselement har tolkats som 'något efterlämnat el överlämnat'.[14] Förleden i namnet *Anderslöv* skulle teoretiskt kunna vara det kristna namnet *Anders*, utvecklat ur *Andreas*. I analogi med namntypen i övrigt förväntar man sig emellertid ett hednatida namn, och i detta fall framstår mansnamnet *Andor* (<*Arndor*, jfr det identiska västnordiska namnet *Arnþórr*, som innehåller gudanamnet Tor) som det mest sannolika alternativet.[15] *Fjärdingslöv* har en sentida språkform, som är resultatet av en förvanskning i lantmäterisvensk anda av ett genuint skånskt namn, vars äldsta belägg skrevs »Fyelensløf» (1340), »Fyælisløøf» (1340), »Fiælisløff» (1469) osv.[16] Förleden tolkas som genitiv av ett förvikingatida mansnamn **Fialin*.[17] *Gislöv* innehåller möjligen det forndanska mansnamnet *Gise*.[18] Förleden i *Hammarlöv* anses innehålla substantivet Hammar, som i Sydskåne avser ler- eller sandhöjder, som brant avtecknar sig i terrängen.[19] Till förleden i *Håslöv* anger Hallberg tre möjliga förklaringsalternativ. Antingen kan den innehålla en sammansättning av adjektivet **hār* 'hög' och substantivet *ās* 'ås' eller enbart adjektivet *hås* 'torr, skrovlig o d' eller, för det tredje, ett mansnamn **Hār*, bildat till motsvarande adjektiv.[20] I namnet *Vemmerlöv* döljer sig i förleden med säkerhet ett sammansatt mansnamn, men det är ovisst vilket namn det rör sig om.[21]

Allmänt gäller för namntypen *-lev/-löv* och dess ovan nämnda representan-

Vi återkommer till dessa (nedan 7.1). Det bör sålunda observeras, att de här redovisade namnen inte representerar något medeltida namnmaximum.

[14] Se B. Søndergaard, Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv), 1972, s 133 ff.

[15] Se även – förutom Hallbergs PM – B. Søndergaard, a a s 41.

[16] Jfr I. Ingers, a a SHÅ 1934, s 30.

[17] Se även B. Søndergaard, a a s 58.

[18] Se även ibidem s 65 f.

[19] Se även L. Elmevik, Kvädö, Kvärlöv och Kvänum, Namn och Bygd 1968, s 174; B. Søndergaard, a a s 71.

[20] Se även L. Elmevik, a a s 174 f; B. Søndergaard, a a s 84.

[21] Se även B. Søndergaard, a a s 118.

ter i uo, att förledernas språkgods i huvudsak är ålderdomligt och ofta dunkelt. Beträffande efterleden lägger man vikt vid, att ingen namngivning med det levande namnelementet *-lev/-löv* säkert kan påvisas under och efter vikingatiden. Mot den bakgrunden kan alltså den utomspråkliga iakttagelsen tillmätas relevans, att namntypen saknas i vikingabygderna i Danelagen och Normandie.

Till grupp 1 har Hallberg även fört namnet *Haglösa*, som är områdets enda representant för namntypen *-lösa*. Den anses i Skåne vara äldre än vikingatid.[22] Namnelementets innebörd och etymologi är omstridd men har troligen haft med 'äng, betesmark' att göra. Namnet är alltså inget primärt bebyggelsenamn, och det kan följaktligen ha existerat en tid, innan bebyggelse uppstod på platsen och då övertog namnet. Det är naturligtvis förenat med stora svårigheter att datera namn av sådan karaktär i deras egenskap av *bebyggelsenamn*. Förleden i *Haglösa* tolkar Hallberg som subst *hak*, syftande på något utskjutande, ett terrängparti, en ägofigur e dyl.

Grupp 2 dateras till *senast vikingatid* och innefattar följande namn: *Fuglie*, (*Lilla*, *Stora*) *Markie*, *Skegrie*, *Stävie* och *Villie*.

I alla dessa namn har efterleden *-høghi*, dvs dativ singularis av subst *hög*, reducerats till *-ie*. Den ljudhistoriska utvecklingen har därvid ägt rum på så sätt, att *-gh-* har övergått till *-j-*, och detta *j*-ljud har kunnat verka omljud på förledens stamvokal, t ex **Stafhøghi > Stävie*. En sådan utveckling förutsätter ett levande kasussystem vid tiden för namnbildningen och en lång språklig utvecklingsgång, vars resultat är genomfört redan i tidig medeltid. Ett problem, som även här gör sig gällande, är, att dessa höjdbetecknande namn länge kan ha burits av höjderna ifråga, innan bebyggelse uppstod i deras närhet. Förlederna innehåller orden *fågel* (*Fuglie*), *mark* (*Markie*), *sked* 'bräde m m' (*Skegrie*) och *stav* (*Stävie*).[23] Förleden i *Villie* är enligt Hallberg etymologiskt flertydig.[24]

Grupp 3 dateras till *sannolikt före vikingatid men med gardering för vikingatid i undantagsfall.* Hit har följande namn förts: *Kämpinge*, *Vellinge*, (*Västra*, *Östra*) *Värlinge*; (*Fru/Östra*, *Lilla/Mellan-*, *Västra*) *Alstad* och (*Södra*, *Västra*) *Virestad* samt *Gylle*.

Enligt Hallberg har *-inge*-namnens huvudmassa tillkommit före vikingatid, men namntypen rymmer olika kronologiska skikt, varför enskilda fall inte utan vidare kan föras till den äldsta gruppen. Ordmaterialet i områdets *-inge-*

[22] Det gäller de s k »äkta» *-lösa*-namnen och inte de yngre s k »bristnamnen» av typen *Brödlösa* o d.

[23] Se även G. Hallberg, a a Elbogen 1979; Om *Skegrie*, se A. Rostvik, Har och harg, 1967, s 49.

[24] Se även G. Hallberg, Skånes ortnamn A 11 (Ljunits härad), 1975, s 131. Här diskuterar Hallberg följande alternativ som förklaring av förleden till det identiska namnet på kyrkbyn (Södra) Villie i Ljunits härad: adj *vill* 'vild', mansnamnet *Vili*, subst *wæll* 'källa', subst *vædhil* 'vadställe' och en vattendragsbeteckning **Väl(l)a*.

namn är ålderdomligt, ofta dunkelt. Avledningarna är i ett par fall bildade till substantiviska grundord, beträffande *Kämpinge* snarast *kamp* 'klappersten o d'[25] och beträffande *Vellinge* ordet **hvall* med okänd innebörd. I fallet *Värlinge* är namnet bildat till ett vattendragsnamn **Värla*.[26]

Både *Kämpinge* och *Vällinge* företer exempel på omljud verkat av avledningssuffixets *-i-*. Fornspråket tycks sakna de motsvarande substantiven **kämping* och **hvälling*. Enligt Hallberg talar dessa omständigheter för att namnen tillkommit före omljudsperioden, dvs grovt räknat före ca 800. Dateringen av namnen i deras *bebyggelsebetecknande funktion* kan göras mot bakgrund av följande tänkta utveckling.[27] Man kan räkna med att en bebyggelse vuxit fram vid det av grundordet (t ex *kamp*) betecknade terrängavsnittet, varav dess invånare fått sin beteckning (t ex **kampingar*). Till denna inbyggarbeteckning har därefter bildats en avledning (**kampingia*) för att beteckna själva *bebyggelsen*. Genom i-omljud och synkope har därefter namnet fått sin historiskt kända form (t ex Kempinge, 1368, Kæmpinge, 1300-talets slut). En väsentlig slutsats för våra syften blir alltså, att *Kämpinge* och *Vellinge* har använts som namn på bebyggelser redan före vikingatiden.

De båda *-sta(d)*-namnen i området, *Alstad* och *Virestad* är sinsemellan språkligt olika. Det senare innehåller ett ålderdomligt, hednatida mansnamn *Wikar*, medan det förra innehåller en kollektiv form eller genitiv pluralisform av trädslagsbeteckningen *al*. Innebörden i namnelementet *-sta(d)* i det äldre namngodset är omdiskuterad inom namnforskningen.[28] Grundbetydelsen är 'plats, ställe', ofta för det som utsägs i förleden. Medan sålunda *Virestad* framstår som ett primärt bebyggelsenamn, kan *Alstad* ha varit ett naturnamn med innebörden 'platsen där det växer al' långt innan det blev bebyggelsenamn.[29]

Till denna grupp har även det svårtolkade *Gylle* förts. Språkliga skäl, bl a den grava accenten, tyder på att namnet snarast är en långt nedslipad ursprunglig sammansättning, vilket talar för en hög ålder. Enligt Hallberg är det inte uteslutet, att *Gylle* (liksom t ex namnet *Malmö*) tillhör en typ av *-hög*-namn som utvecklats annorlunda än de med *-ie* som slutresultat (se ovan grupp 2). Förleden innehåller i så fall ett tills vidare ovisst ord med slut på *-l*.[30]

Grupp 4 dateras till *övergångstiden vikingatid tidig medeltid*. Hit har följan-

[25] Se även C. I. Ståhle, Studier över de svenska ortnamnen på -inge, 1946, s 513.

[26] Se även S. Isaksson, Skånes ortnamn A 14 (Onsjö härad), 1980, s 241 f.

[27] Jfr B. Pamp, a a 1974, s 37.

[28] Se härom i En diskussion om sta-namnen. Förhandlingar vid symposium i Lund 1963, utg av G. Holm, 1967.

[29] Se även J. Kousgård Sørensen, Danske bebyggelsesnavne på -sted, 1958, s 34 f och s 133.

[30] Hallberg avvisar ett tolkningsförslag av K. G. Ljunggren, att namnet är en ursprunglig sammansättning av *gygia* 'jättinna' och *hyllæ* 'höjdsträckning'. (K. G. Ljunggren, Studier över sydsvenska ortnamn, SOÅ 1946–48, s 40 ff.) Jfr S. Isaksson, a a 1980, s 129.

de namn förts: *Annarp*, *Bodarp*, *Bösarp*, *Maglarp*, (*Lilla*, *Stora*) *Slågarp*, *Steglarp*, (*Västra*) *Tommarp*, *Tågarp*, *Ugglarp* och *Åkarp*; *Herrestorp*, *Hermanstorp* och *Ståstorp*; *Klörup* och *Sjörup*; (*Dal-/Öster-*, *Kyrko-*, *Mellan-*) *Köpinge*.

I denna grupp återfinner vi sålunda områdets *-torp*-namn, som här uppträder i de tre varianterna *-arp*-namn, *s+-torp*-namn och *-rup*-namn. Av dessa förutsätter *-arp*-namnen en långsiktig utveckling från förledsslut på *-a+thorp* 'nybygge' till *-arp* (t ex *Bodathorp>Bodarp*). Vid tiden för namntillblivelsen bör vi i princip ha haft ett levande kasusböjningssystem, varefter så småningom har skett dels ett bortfall av intervokaliskt *-th-*, dels en sammansmältning av *ao>a*. Förlederna i *-arp*-namnen har Hallberg tolkat enligt följande: i *Annarp* är det fågelbeteckningen *and* (möjligen som tillnamn), i *Bodarp* genitiv pluralis av ordet *bod*, syftande på enklare hus av något slag, i *Bösarp* mansnamnet *Bøsi*, i *Maglarp* en sammansättningsform *makl-* av adj *mykill* 'stor', i *Slågarp* genitiv singularis av ett obestyrkt mansnamn eller tillnamn **Sloki*, i *Steglarp* subst *stæghl*, senare *stegel*, 'påle o dyl', dock med oviss syftning, i *Tommarp* mansnamnet *Tumi*, i *Tågarp* mansnamnet *Tuki*, i *Ugglarp* antingen *uggla* eller *ulv* i genitiv pluralis[31] och i *Åkarp* mansnamnet *Āki*, senare *Åke*.

Namnet med genitiv *-s+thorp*, dvs *Herrestorp*, *Hermanstorp* och *Ståstorp* är svårare att tidfästa. Förlederna är mansnamnen *Henrik*, *Herman* och *Stor*. *Henrik* är visserligen ett kristet namn, men det var väl etablerat i bl a Skåne redan på 1000-talet. *Herman* är ett nästan lika tidigt etablerat lågtyskt lån. Personnamnen styrker här en datering av de båda bynamnen till *tidigast* övergången vikingatid>medeltid. Någon främre tidsgräns (före de äldsta skriftbeläggen 1315 respektive 1390) är inte möjlig att ge.

Även de båda *-rup*-namnen är svåra att närmare tidfästa. Namnen har redan under senmedeltiden under påverkan av själländsk skrivarpraxis upptagit formen *-rup* och därmed kommit vid sidan av den normala utvecklingen för skånska *-torp*-namn både beträffande skriftform och uttal. Förleden i *Klörup* är oviss. I *Sjörup* är det ordet *sjö* med trolig syftning på någon vattensamling vid byplatsen.

Hallbergs sammanfattande omdöme om *-torp*-namnsbeståndet i uo är, att det ger ett ålderdomligt helhetsintryck. Det saknas sålunda exempel på namntypen med ett ortnamn i förleden plus *-torp*-efterled (t ex *Baldringetorp*, *Holmbytorp*). Likaså saknas *-torp*-namn med de under högmedeltiden populära kristna helgonnamnen i förleden (t ex *Perstorp*, *Jonstorp*).

Till grupp 4 har också förts komplexet av *-köpinge*-namn. Dessa namn innehåller ordet *köping* i den på vikingatiden etablerade betydelsen 'handels-

[31] Se även S. Isaksson, Orden *uggla* och *ulv* som bebyggelsenamnselement i Skåne, SOÅ 1980, s 32.

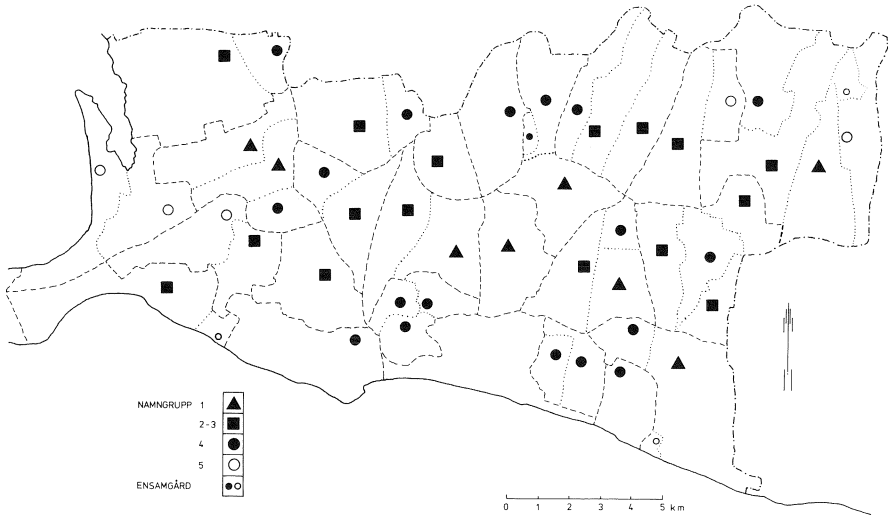

Fig 4: 5. De medeltida bebyggelsenamnen i uo (utom ödehabitationerna), kronologiskt skiktade i grupper. Namngrupp 1–3 är i huvudsak daterbar till före vikingatid (se texten), grupp 4 till vikingatid–tidig medeltid, medan namnen i grupp 5 har bedömts som omöjliga att datera på internt språkliga grunder.

plats'.[32] Köpingebyarnas namn kan alltså enligt Hallberg inte språkligt dateras och sammanhållas med den äldre gruppen av s k äkta *-inge*-avledningar.

Grupp 5, slutligen, innehåller namn, som av Hallberg bedömts som *omöjliga att säkert gruppera på internt språkliga grunder.* Hit har förts dels bynamnen *Domme*, (*Lilla, Stora*) *Hammar, Räng* och *Sörby*, dels gårdsnamnen *Fredshög*, *Serresjö* och *Stävesjö*.

Namnet *Hammar* innehåller det terrängbenämnande substantivet *hammar*, som i Skåne användes om kraftigt markerade sand- och jordhöjder. Namnet är sålunda inte primärt bebyggelsebetecknande, vilket sannolikt även gäller det dunkla *Räng*.[33] Även *Domme* är flertydigt och dunkelt. Hallberg menar, att det möjligen kan återgå på ett försvunnet vattensamlingsnamn **Dumbi*. Även om ett sådant namn mycket väl kan gå tillbaka till förhistorisk tid, dateras därmed inte namnets funktion som bebyggelsenamn. Namnet *Sörby* kan inte närmare dateras på grund av efterledens utsträckta produktivitetsperiod och de relativt sena skriftliga beläggen. Förleden innehåller subst *sör* 'dy, gyttja'.

Ensamgården *Fredshög* bär ett höjdbetecknande namn, där förleden tycks innehålla subst *frid* plus *s*-genitiv, vilket ger namnet en klart yngre prägel än den äldre typen av *-hög*-namn. De båda återstående namnen *Serresjö* och *Stävesjö* är dunkla vad förlederna beträffar. Med hänsyn till de sena beläggen får efterlederna snarast tolkas som ordet *sjö*, även om den möjligheten också

[32] Se även G. Hallberg, Skånes ortnamn A 7 (Harjagers härad och Eslövs stad), 1979, s 61.

[33] Se B. Ejder, art Räng, Svensk Uppslagsbok, bd 24, 1952, sp 1084.

finns, att något av dem eller båda ursprungligen kan vara namn på *-husa*.[34] Dessa sent belagda namn är inte möjliga att närmare avgränsa tidsmässigt.

Ovanstående presentation av bebyggelsenamnsmaterialet i Skytts härad skall här kompletteras med en karta och en tabell. Kartan (fig 4: 5) redovisar de medeltida bebyggelsernas ungefärliga lägen och deras huvudsakliga resursområden.[35] Bebyggelsenamnen har markerats i enlighet med Hallbergs indelning i 5 namngrupper. I denna kartbild redovisas inte de permanenta ödehabitationerna, och följaktligen illustreras inte här det teoretiskt möjliga medeltida namnmaximum.[36] *Tabell 4:2* anger fördelningen av antalet bebyggelsenamn utifrån samma, i huvudsak kronologiska indelning. Av skäl, som nedan kommer att framgå, redovisar tabellen var för sig *dels* antalet namn på alla historiskt kända namnbärande bebyggelser, *dels* det mera begränsade antalet »huvudnamn». I det förra fallet är alla s k *reciproka* namn inräknade. Därmed avses sådana fall, då ett huvudnamn (t ex *Värlinge* eller *Alstad*) bäres av två eller flera självständiga, angränsande bebyggelser, som åtskiljes genom olika språkliga bestämningar[37] (t ex *Västra* och *Östra* eller *Fru*, *Lilla* och *Västra*). Den icke daterbara namngrupp 5 (med 8 namn, varav 7 huvudnamn) har inte redovisats i tabellen.

Tabell 4:2: Antalet daterbara medeltida bebyggelsenamn fördelade på kronologiska namngrupper (1–4, se texten).

	Antal bebyggelsenamn	%	Antal »huvudnamn» (exkl reciprokeringar)	%
Nanmgrupp 1	8	19	7	21
Namngrupp 2 o 3	16	37	11	32
(Delsumma)	(24)	(56)	(18)	(53)
Namngrupp 4	19	44	16	47
Summa	43	100	34	100

I samband med förklaringsdiskussionen till detta kapitel finns det anledning att återkomma till områdets bebyggelsenamn och problematiken kring namnkronologi i relation till bebyggelsekronologi (nedan 4.4.1). I anslutning till den ovan gjorda presentationen av namnmaterialet skall här endast fogas ett par sammanfattande reflektioner.

[34] Jfr G. Hallberg, a a 1975, s 37 ff angående *Kadesjö*.

[35] De angivna bygränserna är hämtade från den s k Gamla ekonomiska kartan från 1913.

[36] Se vidare nedan 7.4.4.

[37] Se fr a B. Jørgensen, Reciprokering. Studier i inbyrdes afhængighed mellem ældre danske bebyggelsesnavne, 1977, s 25 et passim. Det som här är av intresse är alltså de s k B-reciprokeringarna enligt Jørgensens terminologi. Vi bortser sålunda från t ex *Västra Vemmerlöv*, som korresponderar med det fjärran *Östra Vemmerlöv* (C-reciprokering). Jfr V. Dalberg och J. Kousgård Sørensen, a a 1979, s 37 ff.

Det undersökta namnbeståndet inom uo företer allmänt sett påfallande ålderdomliga drag. Till detta bidrager givetvis i första hand det stora antalet namn, som är daterbara till i huvudsak *före* vikingatid, dvs grupp 1–3. Av tabellen framgår, att det rör sig om över hälften av de daterbara namnen, oavsett om man räknar in reciproka varianter eller inte. Om man lägger till de permanenta ödehabitationernas namn (nedan 7.1), får de vikingatida–tidigmedeltida namnen visserligen en lätt övervikt, men likväl består cirka hälften av den historiskt kända bebyggelsen av byar med förhistoriska namn. Till bilden av ålderdomlighet i namngodset hör definitivt också det faktum, att området helt saknar de under tidig medeltid (cirka 1050–1200) och högmedeltid (cirka 1200–1350) produktiva röjningsnamnen, t ex *-ryd-/-röd*-namnstypen. Det tyder på, att namnbildningen i allt väsentligt var avslutad redan under tidig medeltid, och att vi har att söka områdets namnmaximum vid denna tid. Detta förhållande avspeglas även i att inte mindre än 27,2 % av områdets kyrkbyar bär *-torp*-namn, eller att 37,5 % av *-torp*-namnsbyarna i uo var kyrkbyar och sockencentra. Sistnämnda siffra kan jämföras med motsvarande för hela Skåne, nämligen 8 %.[38]

Som ett resultat av namnanalysen kan sålunda en betydande *namnkontinuitet* konstateras i uo. Det förhållandet kan emellertid inte tolkas på så sätt, att cirka hälften av byarna har funnits före vikingatid och att resten tillkom under eller efter vikingatid. Det är i första hand två problem, som komplicerar bilden.

Det första gäller det ovan ofta påtalade förhållandet, att långt ifrån alla namn i grupperna 1–3 kan karaktäriseras som *primära bebyggelsenamn*. Som sådana kan möjligen *-löv*-namnen, *-inge*-namnen och något av *-stad*-namnen passera, dock inte *-lösa*-namnet och *-hög*-namnen, som är *ursprungliga naturnamn*. Vi kan om dessa namn endast säga, att de i sin *bebyggelsebetecknande funktion* är *yngre*. Däremot kan vi inte på språkliga grunder avgöra hur pass lång tid som förflutit, innan de här aktuella naturnamnen attribuerats till de enskilda bebyggelserna.[39]

Det andra problemet är, att vi utifrån den tidigare presenterade forskningsöversikten numera inte gärna som utgångshypotes kan räkna med ett allmänt sammanfall mellan namnkronologi och bebyggelsekronologi. Man kan bl a ställa frågan, hur de reciproka namnen och de därmed betecknade bebyggelserna kronologiskt skall skiktas *inbördes*. Är t ex Västra Värlinge som bebyggelse yngre, äldre eller samtidig med Östra Värlinge? Har vi här att göra med *två* likåldriga bebyggelsenamn, eller är någon av byarna, eller båda, yngre bebyggelser, som övertagit ett gammalt namn? Vi lämnar tills vidare frågor av denna typ öppna men återkommer till dem i ett senare sammanhang (nedan 4.4.1).

[38] S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 27.

[39] Jfr J. Kousgård Sørensen, a a Fortid og nutid, 1981, s 93.

Genom den strävan mot en precisare namnkronologi, som ovan har praktiserats, har vi under alla omständigheter nått ett steg mot metodiskt fastare utgångspunkter för bedömningar av namnkronologi och bebyggelsekronologi. Det kan därmed vara dags att ta nästa steg, nämligen att presentera det föreliggande *arkeologiska* materialet i anslutning till uo:s historiskt kända bebyggelser.

4.3.3 Några huvuddrag i den förhistoriska bygden

Ibland citeras ett exempel på hur man inom äldre forskning kunde etablera förhastade samband mellan ortnamnstyper och arkeologiskt daterade fasta fornlämningar. Man fann, att de danska områdena med den yngre stenålderns megalitgravar i stor utsträckning sammanföll med områden, som tillhörde byar med namn på *-löv*, *-lösa* och *-inge*. Alltså, resonerade man, borde dessa namngrupper ha varit förknippade med den första skandinaviska bosättningen under den danska stenåldern.[1] Redan av språkliga skäl är det givetvis orimligt att föra de nämnda namntyperna tillbaka till stenåldern. Dessutom måste man vid s k arkeologisk datering av namn ställa betydligt större krav, såväl när det gäller att påvisa lokalt sammanfall som när man skall fastställa samtidighet mellan namn och fornlämningar.[2]

Dessa omständigheter får å andra sidan inte förleda oss till att som rena tillfälligheter avfärda de faktiskt förekommande, om än något diffusa, lokala sambanden mellan gravmonument från de äldsta jordbrukarkulturerna och våra äldsta kända typer av bebyggelsenamn. Bakom sådana samband – i hög grad giltiga för ett område som uo – anar man i själva verket faktorer, som har lång varaktighet och som är bestämmande för områdets karaktär som odlingsbygd. För att kunna bedöma detta och för att bättre förstå, mot vilken bakgrund av kontinuitet eller förändring den medeltida bygden växer fram, är det angeläget att här försöka utröna *uo:s huvudsakliga prägel som förhistorisk bygd.*

Inledningsvis kommer därför området beträffande sten-, brons- och järnåldern att insättas i ett komparativt regionalt perspektiv med hjälp av tolkningar utifrån analyser av arkeologiskt material. Framställningen kommer därefter att inriktas på det för våra syften vitala problemet, i vilken utsträckning bebyggelsespår från *järnåldern* är kända i området. Främst knyter sig intresset till eventuella fysiska lämningar av *den yngre järnålderns* bebyggelse, dvs den omedelbara bakgrunden till den medeltida bygden. I ett särskilt avsnitt redovisas sedan vad vi har för direkt arkeologisk information från vissa *historiska* bykärnor i området.

I samband med en modern arkeologisk regionindelning av nuvarande

[1] A. M. Hansen, Landnåm i Norge, 1904, s 102 ff.
[2] Jfr Kr. Hald, a a 1965, s 36; Stednavneforskning 1, s 224.

Sverige påpekar Åke Hyenstrand, att Skåne i arkeologiskt avseende snarare bör sammanföras med Danmark än att framställas som huvudområde i den konstruerade regionen »sydligaste Sverige», som även innefattar södra Halland och Blekinge.[3] När det sedan gäller att *inom* Skånes gränser analysera olika regioners, däribland uo:s särprägel som odlingsbygd inom ramen för de förhistoriska epokernas agrara ekonomier, erbjuder en undersökning av Mats P. Malmer en fruktbar utgångspunkt.[4]

Huvudsyftet med Malmers studie är visserligen i första hand att klargöra väsentliga relationer mellan olika samtida *neolitiska* kulturer, men exempel, resultat och tolkningar får även betydande räckvidd framöver i tid. Malmers metod är att relatera *arkeologiskt material* från de undersökta tidsepokerna till *jordartsförhållandena* i landskapet. De senare har dels avgränsats genom Gunnar Ekströms geologiska indelning av Skånes åkerjordsområden i skilda moräntyper,[5] dels genom Olof Arrhenius' undersökningar av bördighet och markreaktioner hos sydsvenska jordar.[6] Härigenom har fr a *tre* särpräglade områden kunnat urskiljas i Skåne: 1) de baltiska moränernas eller *sydmoränernas* område,[7] 2) *kalkområdet* i Kristianstadstrakten och 3) *nordostmoränområdena* i resten av landskapet. Malmer uppställer den hypotesen, att de avgörande egenskaperna för att vissa typer av odlingsjordar kan ha verkat attraherande för ett primitivt åkerbruk bör ha varit, att marken var *lättbrukad* och *bördig*. I det förra fallet innebär det att odlingsjordarna varken är alltför steniga eller för styvt leriga, i det senare, att de framför allt är kalkhaltiga. Tillräckligt lättbrukade och bördiga jordar bör enligt Malmer endast sydmoränerna och kalkområdena i NO ha erbjudit. I detta perspektiv bör nordostmoränernas grusiga, sandiga, steniga och blockrika, mestadels sura jordar ha varit mindre åtråvärda.

Mot denna regionindelning prövar Malmer sedan den kända *utbredningen* av några viktiga kulturelement från skilda förhistoriska epoker: trattbägarkulturens megalitgravar, stridsyxekulturens flatmarksgravar, föremålsfynd från bronsålderns olika perioder, skelettgravar under flat mark från romersk järnålder och runstenar från vikingatid. Avgränsningen av olika områden efter varierande fyndtäthet visar, att alla de undersökta typerna av kulturelement från de aktuella förhistoriska epokerna har varit starkt koncentrerade till sydmoränernas och kalkområdenas bördiga och lättbru-

[3] Å. Hyenstrand, Arkeologisk regionindelning av Sverige, 1979, s 190.

[4] M. P. Malmer, Pleionbegreppets betydelse för studiet av förhistoriska innovationsförlopp, Finska Fornminnesföreningens Tidskrift nr 58, 1957, s 160 ff.

[5] G. Ekström, Skånes moränområden, SGÅ 1936, s 70 ff; dens., Skånes åkerjordsområden, Socker 6, 1950 s 53 ff.

[6] O. Arrhenius, Markreaktionen hos sydsvenska jordar, Socker 6, 1950, s 63 ff.

[7] *Sydmorän* är en gemensam term för sydvästmoränen och sydostmoränen längs syd- och västkusten. Jfr ovan 2.3.2.

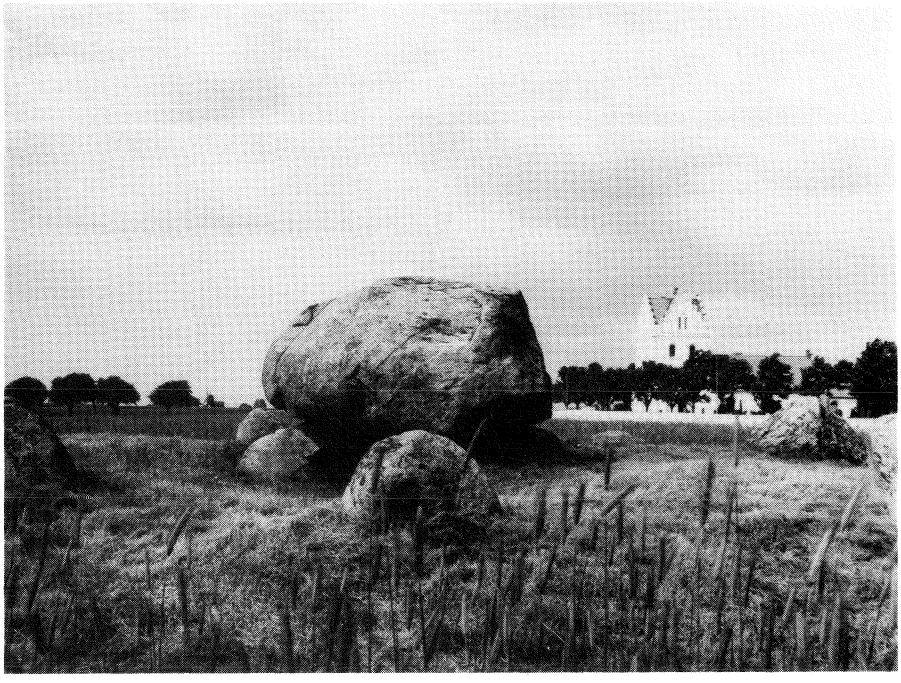

Fig 4:6. Skegriedösen, ett välkänt exempel på de monumentala fornlämningstyper på Söderslätt, som överlevt bortodling. I bakgrunden Skegrie kyrka och by. (Foto: A.-M. Thagaard.)

kade jordar. Malmer drar i en jämförelse även in en av Sven Dahl publicerad karta, som visar proportionen mellan spannmål och smör i de skånska böndernas avgifter 1663, en kartbild som även i stora drag återspeglas i landgilleuppgifter från medeltiden[8]: spannmålsavgifterna dominerar enligt det historiska källmaterialet i sydmoränernas område och i kalkområdena, smöret i nordostmoränerna. Malmer fastslår mot denna bakgrund, att de förstnämnda områdena, där inte minst materialet från uo i alla avseenden och under varje epok spelar en stor roll, representerar *överskottsområden*, »där bondenäringarna är mer än genomsnittligt lönsamma». Detta förhållande bör enligt Malmer ha ägt sin giltighet »ända från början av yngre stenålder till långt in i modern tid».[9]

Enligt en huvudregel, som Malmer formulerar, är en föremålstyp desto säkrare placerad inom dessa överskottsområden ju större och improduktivare kapitalinvestering den representerar. Som exempel anföres megalitgravarna och av den ovan återgivna kartan framgår tydligt, hur en av de största koncentrationerna i landskapet återfinnes i Skånes sydvästra hörn,

[8] Jfr S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 153 ff.

[9] M. P. Malmer, a a 1957; citaten på s 180.

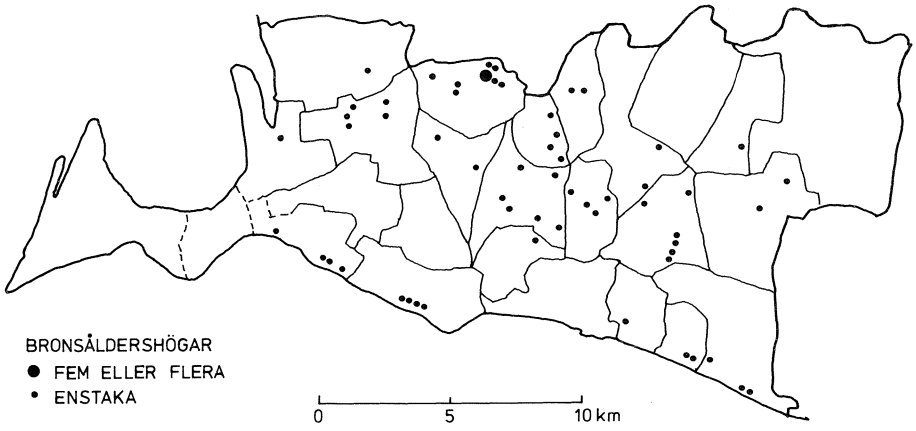

Fig 4:7. Gravhögar från bronsåldens inom uo. (Efter P. E. Sköld, 1968.)

dvs till stora delar inom uo:s gränser.[10] Enligt Per Edvin Skölds redovisning av stenåldersmaterialet på Söderslätt härrör t ex 17 av Skånes cirka 40 kända dösar från sydvästra delen av Söderslätt, med ett kärnområde i Skegrie, Bodarps och Hammarlövs socknar. I sydvästra Skytts härad finns även lämningar efter sex gånggrifter.[11]

Just dessa stort anlagda monument tillhör de fornlämningstyper, som till skillnad från boplatser och gravfält har relativt goda förutsättningar att undgå *bortodling*. Sedan länge, efter den intensifierade markbearbetningen under 1800-talet och särskilt genom efterkrigstidens maskinella produktionsmetoder i jordbruket och skapandet av den nästan totala fullåkersbygden i området, har annars de iakttagbara lämningarna av det förhistoriska kulturlandskapet i hög grad reducerats i området. Som skilda författare har påpekat, blir därför bilden av det förhistoriska Sydvästskåne mera oklar *utifrån fornlämningsbilden* än vad som gäller för områden med gynnsammare bevaringsförhållanden.[12] I varje fall gäller denna oklarhet innan *arkeologiska utgrävningar* kan avslöja de under odlad mark dolda, ännu inte helt förstörda lämningarna av förhistoriska kulturlandskap med rika variationer. Sådana har på senare tid dokumenterats vid utgrävningar i dagens fullåkersmiljöer i t ex Ystadstrakten och Malmöområdet.[13]

[10] Ibidem, s 181; Jfr O. Rydbeck, Fangkultur und Megalitkultur in der skandinavischen Steinzeit, i Medd från Lunds universitets historiska museum, 1938, s 11.

[11] P. E. Sköld, Söderslätts förhistoria, 1968, s 33 ff.

[12] Se t ex S. Welinder, Det förhistoriska kulturlandskapet i Sydvästskåne, Skånes Natur, 1974, s 35 ff; D. Widholm, Fornlämningar i fullåkersbygd, Riksantikvarieämbetets Årsbok 1976; Å. Hyenstrand, a a 1979, s 187. Fornminnesinventeringen från 1960-talet registrerar cirka 20 boplatslämningar från *stenåldern* inom Skytts härads gränser (Skånes Hembygdsförbunds arkiv).

[13] S. Tesch, D. Widholm och A. Wihlborg, Forntidens bopålar. Stora Köpinge-bygden under 5000 år; J. Billberg, A. Reisnert och S. Rosborn, a a META 1981:3–4.

Fig 4: 8. Villie by, belägen i anslutning till ett stråk med större gravhögar. (Foto: A.-M. Thagaard.)

Från *bronsåldern* har en annan typ av monumentala fornlämningar i många fall kunnat räddas från bortodling, nämligen gravhögarna från periodens förra del (ca 1800–1000 f Kr). Hyenstrand har publicerat en karta över de högar, som registrerades i samband med fornminnesinventeringen i Skåne.[14] Härav framgår, att ett av flera tydliga koncentrationsområden återfinnes i sydvästra Skåne, med ett par klungor inom Skytts härad. Överensstämmelsen med kända megalitgravar och andra neolitiska fyndtyper enligt Malmers redovisning är för uo:s räkning påfallande. Omständigheterna får tolkas som en indikation på lång varaktighet i odlingsbygdens utnyttjande, trots att vi måste räkna med fluktuationer i intensiteten och förändringar i formerna för bebyggelse och odling.

Även om de kända boplatserna från bronsåldern för närvarande är ytterst få, torde enligt Hyenstrand koncentrationerna av högar utvisa de centrala bosättningsområdena under perioden. Högarna indicerar med andra ord möjligheten av omfattande boplatslämningar under markytan i omgivningarna.[15] Sköld redovisar fördelningen av gravhögar inom de tre

[14] Å. Hyenstrand, a a 1979, s 81 och s 187 f.

[15] Å. Hyenstrand, a a 1979, s 80 ff. Förutom boplatsindicerande avfallsgropar i Gislövs sn redovisar Sköld endast *en* bronsåldersboplats i Skytts härad, nämligen boplatsen vid Sohög i Käm-

Söderslättshäraderna: Oxie 56, Skytts 74 och Vemmenhög 53. Inom uo återfinner vi de bevarade högarna dels glest nära kusten, dels i ett bälte ett stycke inåt land med speciella ansamlingar i t ex Steglarp, Villie – Hammarlöv och Vemmerlöv – Gylle.[16] Här borde alltså enligt ovan anförda uppfattning bygden ha varit tätast under äldre bronsålder. Fyndmaterialets utbredning har tolkats som att en expansion norrut mot mera marginella områden i backlandskapet har ägt rum under loppet av bronsåldern.[17]

Frågan blir sedan, om vi närmare kan belägga en fortsättning av uo:s ställning som attraktivt bosättningsområde under *järnåldern*. Vilka möjligheter har vi att direkt eller indirekt uppnå kännedom om bebyggelse- och odlingsförhållanden i uo under denna period, speciellt dess yngre skeden? Här anknyter vi direkt till en av de inledningsvis formulerade huvudproblemställningarna till detta kapitel, nämligen hur järnåldersbebyggelsen är relaterad till de historiskt kända byarna.

Beträffande *odlingsförhållandena* har man genom tolkningar av pollendiagram identifierat fyra allmänna huvudfaser i människans inflytande på vegetationsutvecklingen i det sydskandinaviska kulturlandskapet under förhistorisk tid. Som det kanske största och viktigaste expansionsskedet sedan neolitisk tid framstår enligt Björn E. Berglund en period, som för våra syften är av största intresse. Det gäller tiden omkring 700–1100 e Kr, som har tolkats som ett *uppodlingsskede i södra Skåne*, bl a kännetecknat av en ökning av betesindicerande pollen och sädespollen. Tolkningen bygger fr a på ett pollendiagram från Bjärsjöholmssjön (Herredstads hd), vars datering dock inte är oproblematisk. Diagrammets omedelbara relevans för andra områden – t ex uo – kan också diskuteras, eftersom vi måste räkna med variationer i kulturlandskapets utseende från område till område till följd av skillnader i det geologiska underlaget, vegetationen och graden av kulturpåverkan.[18] Vi får avvakta eventuella kompletterande paleoekologiska undersökningar av regional och lokal vegetationsutveckling *inom*

pinge, utgrävd 1910 och 1924. (P. E. Sköld, a a 1968, s 93 ff). På senare tid (1978) har omfattande boplatslämningar från yngre bronsåldern påträffats och undersökts i Fjärdingslöv (Gylle sn), ett boplatsområde, som f ö angränsar till flera välbevarade bronsåldershögar. (D. Widholm, Problems concerning Bronze Age Settlements in Southern Sweden, Medd från Lunds universitets historiska museum, 1979–80, s 43 ff).

[16] P. E. Sköld, a a 1968, s 70 ff.

[17] Ibidem, s 112 ff; S. Welinder, a a 1974, s 41 f; jfr dens., Ekonomiska processer i förhistorisk expansion, 1977.

[18] B. E. Berglund, Vegetation and human influence in South Scandinavia during Prehistoric time, Oikos Suppl 12, 1969; dens. Det skånska kulturlandskapets framväxt, Skånes Natur 58, 1971; Jfr S. Welinder, a a 1974. För en ingående presentation och diskussion av paleoekologiska metoder i samband med bebyggelse- och odlingshistoriska problem, se numera H. Sundström, Ogräs i odlingshistoriens tjänst, 1983.

uo.[19] Under tiden ger likväl de föreliggande vegetationshistoriska tolkningarna en grund för antagandet, att även det sydvästskånska landskapet har präglats av intensifierad mänsklig påverkan under vikingatid och tidig medeltid. Vi får anledning att återkomma till denna tolkning. I hög grad väsentliga för bedömningen av odlingsförhållandena är givetvis även *de klimatologiska betingelserna* under vikingatid och tidig medeltid. Vi kan här notera, att tiden 800–1200 e Kr har tolkats som en period med relativt hög medeltemperatur i jämförelse med klimatet i övrigt under yngre järnåldern.[20]

I övrigt kommer framställningen här att inriktas på det kända arkeologiska material, som är ägnat att belysa *bebyggelseförhållandena* inom uo under järnåldern. I första hand gäller det givetvis de inom området kända *boplatslämningarna* och *gravarna* (gravfält, enkelgravar) från perioden. För det tredje skall det undersökta områdets relativa andel av det totalt kända *fornsaksbeståndet* från yngre järnåldern i landskapet uppmärksammas, i den mån detta är ägnat att belysa bebyggelsens utbredning. I detta syfte kommer i allt väsentligt Märta Strömbergs presentation och tolkningar av den yngre järnålderns arkeologiska material i Skåne att användas.[21] Detta kompletteras dels med Per Edvin Sköld's framställning, som täcker Söderslätt under *hela* järnåldern,[22] dels med Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering, som utfördes i området under senare delen av 1960-talet.[23] Eventuellt tillkommande fakta från tiden efter det att de nämnda arbetena lagts fram har kontrollerats med hjälp av representanter för Skånes Hembygdsförbund och UV-Syd, Lund.

Det har emellertid visat sig, att de för närvarande kända lämningarna från *järnåldersboplatserna* i Skytts härad är försvinnande få till antalet och obestämda till karaktären. Från *äldre* järnålder kan vi notera en boplats från sen bronsålder och tidig järnålder i Fjärdingslöv (Gylle sn).[24] Fornminnesinventeringen registrerar boplatslämningar från senromersk järnålder längst norrut i Stora Slågarps sn, i anslutning till häradsgränsen mot Oxie härad.[25] Resten av en troligen ganska omfattande bosättning från

[19] Ett pollendiagram från Malmöområdet (av Stig Welinder) presenteras i B. Salomonsson, a a 1971, s 17; Jfr S. Welinder, a a 1974, s 38, där ett generaliserat diagram avseende odlingsintensitetens växlingar inom det sydvästskånska slättområdet återges. För framtiden kan förhoppningar knytas till en analys av pollenmaterialet från Havgårdssjön (strax NO om uo), som är föremål för en undersökning med skilda paleoekologiska metoder av den engelske geografen John Dearing.

[20] B. E. Berglund, Vegetationsutvecklingen i Norden efter istiden, Sveriges Natur 1968, s 34 och 39.

[21] M. Strömberg, Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen I–II, 1961.

[22] P. E. Sköld, a a 1968, s 116 ff.

[23] I Skånes Hembygdsförbunds arkiv, Lund.

[24] Muntligt meddelande från antikvarie Bengt Jacobsson, UV-Syd.

[25] Fornminnesinventeringen: Stora Slågarps sn nr 3; jfr P. E. Sköld (a a 1968, s 136), som an-

äldre järnålder har påträffats vid det s k Skyttsie Hage på Skanörs Ljung.[26] Vad sedan gäller *yngre* järnåldern får vi helt enkelt konstatera, att Strömberg inte registrerat någon enda boplats i Skytts härad under perioden folkvandringstid t o m vikingatid, vilket f ö även gäller hos Sköld och i fornminnesinventeringen.[27] Att omständigheterna inte kan tolkas som att området varit mer eller mindre avfolkat under järnåldern, därpå tyder förekomsten av andra fyndgrupper.

Sålunda har man påvisat ett antal gravar/gravfält från järnåldern i området. Från *romersk järnålder* har gravfält av varierande storlek påträffats i, dvs inom bymarkens gränser till Vellinge och Bodarp, på Hammarsnäs (141 utgrävda skelettgravar, enligt Sköld ett av de största gravfälten från perioden i Norden), på Falsterbohalvön i Höllvikens innersta bukt och i Maglarp vid Albäcksåns utlopp. Enstaka eller upp till 2–3 gravar har dessutom påträffats i V Tommarp, Trelleborgs stadsområde, Dalköpinge, Lilla Markie, Västra Alstad och Anderslöv.[28] De mest omfattande fynden av gravar från romersk järnålder är alltså koncentrerade till västra och södra delen av området. Vi kan för övrigt notera en spridning till byar med namn från skilda kronologiska skikt.

När det sedan gäller det kända gravmaterialet från *yngre* järnåldern, som redovisas av Strömberg,[29] kan först konstateras, att gravfältet på Hammarsnäs fortsätter ett stycke in i *folkvandringstid.* Ytterligare gravfynd från denna tid har påträffats i Bodarp, Maglarp och Västra Alstad. Från *vendeltid* registrerar Strömberg ett osäkert gravfynd i Fuglie, en grav i Bodarp och ett gravfält inom Trelleborgs stadsjordar. Det sistnämnda användes in i *vikingatid*, då vi även har kända gravfält i de angränsande byarna Kyrkoköpinge i öster och Maglarp i väster. Gravfältet i Maglarp är unikt såsom det enda välbevarade gravfältet med låga jord- och grushögar (ca 85 bevarade) i en fullåkersbygd, som en gång sannolikt haft åtskilliga motsvarigheter. Enstaka vikingatida gravar har påträffats i Stora Hammar, Fuglie och Bösarp. Det mest omfattande gravmaterialet från yngre järnåldern återfinner vi sålunda snarast i häradets centrala kustområde i söder. Liksom tidigare ser vi en spridning på marker till byar med namn av olika kronologiska skikt.

Av övriga fyndplatser från yngre järnåldern kan här i korthet omnämnas, att av Skånes cirka 50 *runstenar* har 13 återfunnits i de tre Söderslätts-

ger att man i *Lilla* Slågarps sn har gjort keramikfynd, som kan anses härröra från en boplats från romersk järnålder.

[26] O. Källström, Skyttsie Hage på Skanörs Ljung, i SHÅ 1952; L. Ersgård, Falsterbohalvön – en undersökning av medeltida agrarbebyggelse i sydvästra Skåne, Ale 1980:3, s 28.

[27] M. Strömberg, a a 1961, del I, s 175, 187 och 193, del II, s 56 ff och 63 f; P. E. Sköld, a a 1968, s 151 f och 181 f.

[28] P. E. Sköld, a a 1968, s 128 ff.

[29] Se ovan not 27.

häraderna, därav dock endast tre i Skytts härad: i Fuglie *två* stenar och i Södra Virestad fragment av *en* sten (eventuellt av två).[30] Av de många skånska vikingatida/tidigmedeltida *skattfynd*, som i regel tycks ha påträffats i anslutning till samtida bebyggelse,[31] härrör två större skatter från uo, dels en från Villie (med bl a över 900 mynt, de yngsta från början av 1000-talet) och dels en från Stora Slågarps prästgård (över 200 engelska silvermynt, daterade 1029–1035).[32]

Fyndmaterialet i övrigt från yngre järnåldern behöver här inte närmare kommenteras. I stället kan vi hänvisa till Märta Strömbergs samlade värdering av det totala skånska fyndmaterialet från perioden. Strömberg väger samman detta material i en ackumulerad bild av fyndutbredningen i landskapet, varvid boplatsfynd och gravfält värderats 10 gånger högre än övriga fyndgrupper och en isaritmkarta på denna grund har framställts (se nedan). Härigenom urskiljer man tydligt ett antal sammanhängande områden såsom de fyndtätaste, och dessa områden tolkas som *huvudbygder* i den skånska bosättningen under yngre järnåldern. Helt i överensstämmelse med Mats P. Malmers ovan berörda resultat återfinnes bebyggelsens tyngdpunkter på de baltiska moränerna och Kristianstadsslätten.[33] Som ett sådant »Hauptsiedelgebiet» framträder *uo i sin helhet*, väl att märka trots att ingen *boplats* från perioden ännu har påträffats. Som Strömberg själv påpekar är materialet bakom en sådan kartbild inte stort. Många gånger kan det vara tillfälligt hopbragt, och förändringar i fyndbeståndet kan snabbt göra utslag och förändra bilden på vissa punkter. Det finns dock kappast någon anledning att räkna med annat än att omdömet om den relativt höga fyndtätheten skall bestå som ett betecknande drag för sydvästra delen av Skåne under järnåldern. Trots att de konkreta bebyggelseförhållandena förblir höljda i dunkel inom uo utan omfattande arkeologiska insatser, måste undersökningsområdet likväl tolkas som ett attraktivt bosättningsområde även under järnåldern. De direkta *arkeologiska* bedömningarna utifrån den yngre järnålderns material kan här suppleras med såväl iakttagelser rörande *ortnamnens* ålder som med retrospektiva bedömningar utifrån den kända *tidigmedeltida bebyggelsens*, t ex kyrkbyarnas utbredning.

När det gäller ortnamnsbilden har det visserligen tidigare i detta kapitel anförts argument för att man bör avstå från generella slutsatser om bebyggelseutveckling och platskontinuitet enbart utifrån *namntypskronologin*. Vi får emellertid inte kasta ut barnet med badvattnet. I stället är det på sin

[30] P. E. Sköld, a a 1968, s 197 ff.

[31] J. Callmer, Topographical Notes on some Scanian Viking Period and Early Medieval Hoards, i Medd från Lunds universitets historiska museum, 1979–1980, s 132 ff.

[32] M. Strömberg, a a 1961, del II, s 58 och 60; P. E. Sköld, a a 1968, s 179; B. Hårdh, Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Katalog und Tafeln, 1976, s 56 och 63.

[33] M. Strömberg, a a 1961, del I, s 200 ff.

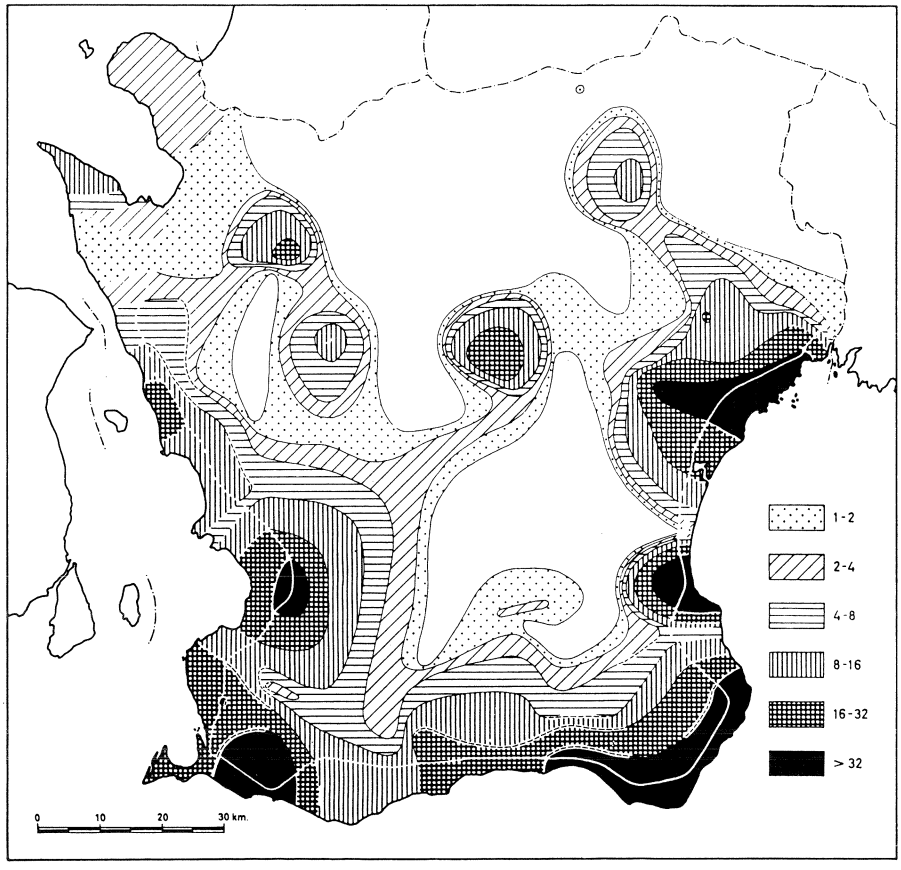

Fig 4: 9. Isaritmkarta över utbredningen av fynd från yngre järnåldern, baserad på det kring 1960 kända arkeologiska materialet. De sammanhängande, mest fyndtäta områdena (svarta eller tätt skrafferade) har tolkats som huvudbygder under yngre järnåldern. (Ur M. Strömberg, 1961.)

plats att här erinra om, att Göran Hallberg med sina tolkningar har visat, att en mycket stor del av bebyggelsenamnen i uo har bildats *före* medeltidens början.[34] Observera, att vi i detta sammanhang helt kan se bort från problemet, om namnen primärt uppstått som bebyggelsenamn eller naturnamn, likaså frågan om vilken eller vilka bebyggelser, som burit dessa namn. Vi behöver i stället enbart ta fasta på den omständigheten, att många av namnen verkligen har *bildats* under förhistorisk tid. Den enda rimliga förutsättningen för att ett förmedeltida namn skall kunna bildas (och senare traderas via ett historiskt källmaterial) måste vara att området vid namngivningstillfället varit befolkat och att befolkningen haft ett behov av att namngiva terrängpartier och bebyggelser i sin omgivning. Mot

[34] Se ovan 4.3.2.

den bakgrunden fungerar sålunda namnbilden som ett intressant indicium på att uo varit ett bosättningsintensivt område under yngre järnålder.[35]

Liksom ortnamnen kan även den tidigmedeltida bebyggelsens fördelning i landskapet användas som argument mot eventuella källkritiska tvivel på den kända arkeologiska fyndbildens representativitet för bosättningsintensiteten i uo under järnålderns slutskeden. Det kan tills vidare vara tillräckligt att här påminna om det ovan konstaterade stora antalet kyrkbyar med tidigmedeltida kyrkor, som har satt sin prägel på uo. Detta förhållande kan lättast förstås mot bakgrund av att det sedan tidigare i bygden bör ha existerat ett betydande underlag i befolkning och bebyggelse.[36]

Som en detalj av intresse kan vi notera, att Strömbergs fyndutbredningskarta för en del av uo ger en helt annan bild av vikingatidens bebyggelse än Sture Bolins tidigare berörda kartbild.[37] Den senare är huvudsakligen baserad på namntypskronologin, vilken har lett Bolin till att framställa *Maglarps* byområde som i stort sett obebyggt under vikingatid. Detta motsäges emellertid direkt av det kända arkeologiska materialet. I själva verket har man inom odlingsmarkerna till denna by med sitt relativt unga namn påträffat i det närmaste kontinuerliga förhistoriska lämningar, t ex boplatslämningar och gravar från yngre stenåldern, bronsåldershögar, gravar/gravfält från förromersk och romersk järnålder, ett större guldfynd från folkvandringstid och gravar/gravfält från yngre järnålder (inklusive vikingatid).[38]

Mot bakgrund dels av tolkningen av uo som en huvudbygd under yngre järnåldern och dels av exemplet med Maglarp, kan frågan ställas, hur den fullständiga avsaknaden av kända boplatser från yngre järnåldern skall förklaras. Som mest värd att beakta framstår uppenbarligen den ofta påtalade möjligheten, att synliga märken och tydliga lämningar av dessa boplatser, liksom i de flesta fall av tillhörande gravfält sedan länge har raderats ut i det intensiva odlingsarbetet i fullåkersbygden. En annan möjlighet, som trots allt först måste prövas för uo, är att resterna av järnåldersbebyggelsen kan återfinnas *under* vissa av de historiska byarna.

[35] Med denna synpunkt närmar vi oss åter i visst avseende den ovan citerade, positiva synen på ortnamn som bebyggelsehistorisk källa (se ovan 4.2.1 med not 13 och jfr nedan 4.4.1).

[36] Se ovan 4.3.1; jfr B. Stjernquist, a a, Bebyggelsehistorisk Tidskrift, 1981, s 19 f.

[37] Se ovan 4.2.2.

[38] L. Halbert, Om Maglarpstraktens förhistoria, i Boken om Maglarp, 1954, s 9 ff; M. Strömberg, a a 1961, del II, s 59; P. E. Sköld, a a 1968, s 72; B. Jacobsson, Det forntida gravfältet vid Albäck, i Det gamla Trelleborg. Årsskrift 1978, s 7 ff.

4.3.4 Det medeltidsarkeologiska materialet

Det har tidigare vid skilda tillfällen funnits anledning att framhålla de *bebyggelsearkeologiska* forskningsresultaten från senare tid som förnyande för uppfattningen om bybildning och kolonisationsförlopp, såväl under de perioder, då järnåldersbyar har etablerats som då den medeltida bybygden har uppstått i stora delar av Sydskandinavien. Det framstod därför som en metodiskt intressant möjlighet, när tillfälle erbjöds att utifrån frågeställningarna inom den pågående Söderslättsundersökningen initiera vissa *arkeologiska provundersökningar* i fyra utvalda bykärnor inom uo. Ekonomiska medel ställdes till förfogande av Vellinge kommun, och Skånes hembygdsförbund ansvarade för den arkeologiska verksamheten. Denna genomfördes av Karna Jönsson och Marit Anglert, dels i december 1980, dels från april till början av juni 1981.

Inom de givna ekonomiska och geografiska ramarna eftersträvades ett sammanhängande mindre undersökningsområde, utvalt enligt följande principer. Dels borde området erbjuda en provkarta på variabler med intresse för bybildningsproblematiken, t ex olikåldriga namntyper och variationer i fråga om bystorlek och status som kyrkby. Samtidigt borde det lilla området inte i dessa avseenden avvika från det större uo utan i möjligaste mån framstå som representativt för kända mönster i Skytts härad i övrigt.

De fyra byar, som mot denna bakgrund valdes ut för arkeologisk provundersökning, blev *Vellinge*, *Herrestorp*, *Södra Håslöv* och *Norra Håslöv*. Förutom frågan, om eventuella variationer kunde urskiljas inom dessa fyra byar som helhet, föreföll det att vara speciellt intressant att här ställa byarna *parvis* mot varandra. De två förstnämnda byarna skiljer sig nämligen markant i väsentliga avseenden. Medan namnet *Vellinge* enligt den ovan presenterade namnanalysen (4.3.2) kan klassificeras som ett primärt bebyggelsenamn, bildat klart före 800, är *Herrestorp* likaså ett primärt bebyggelsenamn, men bildat tidigast vid medeltidens början. Vidare är Vellinge den största byn i Skytts härad (36 gdr o 1570), medan Herrestorp är en av de absolut minsta (5 gdr). Vellinge har status som kyrkby och centrum i en socken, som även innefattar Herrestorps by. Mot denna bakgrund talar det mesta i utgångsläget för att Vellinge bör vara äldre än Herrestorp, kanske rentav att vi står inför konstellationen »moderby – utflyttarby». Följaktligen borde det vara av intresse att verkligen pröva om mönstret från Fyn-projektets resultat går igen i dessa båda bykärnor eller om man även arkeologiskt kan påvisa kronologiska skillnader. På liknande sätt skulle andra konstellationer av byar inom uo kunna inbördes kontrasteras: inom samma sockengränser har vi sålunda byar som Fuglie (24 gdr) – Steglarp (7 gdr), Gislöv (29 gdr) – Åkarp (6 gdr) och Västra Värlinge (15 gdr) – Bodarp (6 gdr, kyrkby).

Att ställa de båda Håslövsbyarna mot varandra skulle också kunna erbjuda intressanta infallsvinklar i bykronologiska frågor. I viss mening skulle en så-

Fig 4: 10. Utdrag ur Skånska rekognosceringskartan från 1810-talet, utvisande en del av uo med bl a de fyra byar, som ingick i den arkeologiska provundersökningen: Vellinge, Herrestorp, Norra Håslöv och Södra Håslöv. Skala 1 : 40.000.

dan jämförelse komplettera byundersökningarna på Fyn, där veterligen inte någon motsvarande bykonstellation prövats med avseende på inbördes bebyggelsekronologiska relationer. Byarna Södra Håslöv (kyrkby, 12 gdr, dvs något under områdets medelstorlek på 13,2 gdr per by) och Norra Håslöv (16 gdr) bär båda samma uråldriga, primärt bebyggelsebetecknande huvudnamn (*Håslöv*) och de åtskiljes i namnhänseende genom väderstrecksbeteckningar. Frågan blir då, om en av de båda byarna har längre platskontinuitet än den andra, om någon av byarna är moderby och en annan är utflyttarby, eller om de två byarna kan vara likåldriga t ex genom att de båda övertagit ett äldre namn från en nedlagd bebyggelse. Vi har inom uo flera exempel på motsvarande uppsättning av angränsande byar med reciproka namn av förmedeltida typ: Västra och Östra Värlinge, Västra, Lilla/Mellan- och Fru/Östra Alstad, Lilla och Stora Markie samt Södra och Västra Virestad.

Huvudsyftet med den arkeologiska provundersökningen, som i det följande skall refereras och kommenteras utifrån grävningsledarnas rapport,[1] var att med enkla medel belysa platskontinuiteten i bykärnorna, i första hand för att få hållpunkter för en bedömning av byarnas tillkomstperioder. För uppläggningen av undersökningarna har den metodik, som Grøngaard Jeppesen redovisat från utgrävningarna på Fyn, spelat en avgörande roll.[2] Anpassning till gällande ekonomiska ramar medförde emellertid, att grävningsschakten i Söderslättsbyarna ofta blev förhållandevis något färre (i genomsnitt cirka 8) och i regel betydligt mindre (1 × 1 eller 1 × 2 m). Utplaceringen av schakten skedde utifrån de äldsta lantmäterikartornas markering av respektive bytomters utbredning, i flera fall i anslutning till de på dessa kartor markerade lägena för gårdsbebyggelse. Hänsyn till nuvarande byggnadsbestånd och markägares önskemål styrde verksamheten i varierande utsträckning. Den sammanlagt undersökta ytan begränsades på grund av dessa omständigheter till cirka 50 m^2. Schakten grävdes med något undantag för hand och jordmassorna genomgicks noggrant.

Bymiljön i *Vellinge* har genomgått stora förändringar från och med tiden efter enskiftet vid 1800-talets början. Ett mindre stationssamhälle utvecklades här kring sekelskiftet, och under efterkrigstiden har denna tätort, tillika kommuncentrum, expanderat kraftigt utåt och förändrats avsevärt inom de centrala delar, där rester av den medeltida byn är att söka. Detta är till stor del förklaringen till det beklagliga faktum, att de för senare bebyggelse outnyttjade och samtidigt för grävning tillgängliga ytorna från den ursprungliga bykärnan visade sig vara mycket få. Efter hand framstod emellertid i lokaliseringsarbetet *ett* område som speciellt lovande. Det var ett större parkområde söder om Vellinge Gästgivaregård och norr om kyrkan, som ligger på ur-

[1] K. Jönsson och M. Anglert, Rapport över arkeologisk undersökning i byarna Herrestorp, Norra och Södra Håslöv samt Vellinge, (febr 1983), Skånes Hembygdsförbunds arkiv.

[2] T. Grøngaard Jeppesen, a a 1981 kap 2. Jfr referatet ovan 4.2.4.

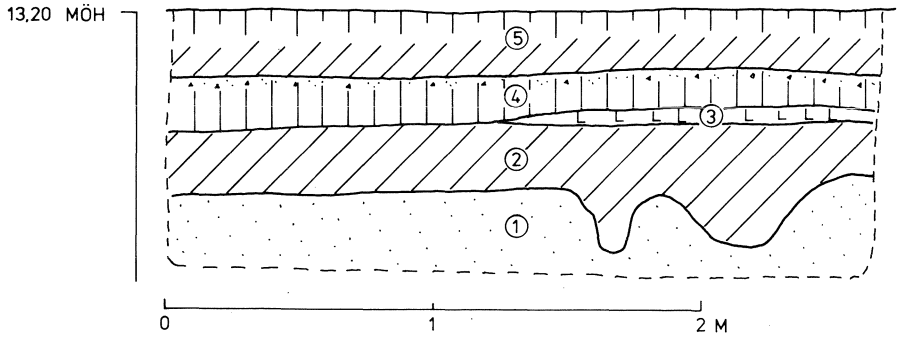

1 STERIL SANDBLANDAD LERA
2 GRÅBRUN LER- OCH SANDBLANDAD MYLLA MED KOL OCH SOT, TROL. OMRÖRT LAGER
3 GRÅGRÖN LERA
4 BRUNAKTIG MYLLA MED KALKBRUK I YTAN, TROL. AVSATT LAGER
5 OMRÖRT LAGER

Fig 4: 11. Exempel på grävningsprofil från Vellinge bykärna (schakt nr 4). Ritat och uppmätt av Karna Jönsson och Marit Anglert.

sprunglig plats och som trots sin sentida gestaltning har kvar vissa medeltida murpartier.

Enligt kartor över bygatumarken före utskiftningen[3] tillhör denna del av byn ett klart avgränsat *centralområde* i den utbredda »bykärnan». Detta bycentrum innehöll förutom kyrkan två gårdar, den tidigare prästgården och gård nr 28. Den sistnämndas läge har fram till utskiftningen varit i södra delen av den nuvarande parken. Här grävdes fyra schakt, varav tre blev i det närmaste fyndtomma (se dock nedan). I parkens södra del upptogs ett schakt på cirka 6 m^2. Under matjordslagret framkom en stensättning, som sannolikt kan sättas i samband med gård nr 28 före enskiftet. Under denna stensättning fanns ett lager innehållande kol, sot, bränd och obränd lera, vilket visar, att det på platsen eller i dess omedelbara närhet funnits bebyggelse. Fynden i detta lager betecknas som talrika i förhållande till undersökningen i övrigt och bestod bl a av ett stort antal keramikskärvor, ett mynt (preliminärt bestämt till 1300-talet) och en mängd obearbetade ben. Liksom beträffande övriga arkeologiskt provundersökta byar i Sydskandinavien spelar keramiken en stor roll för diskussionen om dateringar. Från Vellinge bykärnas centrala delar visar keramikmaterialet en kontinuitet från nyare tid ner till det äldre svartgodsets period, dvs 1000-/1100-tal. Antalet svartgodsskärvor uppgick här till 26 st. Mellan detta lager och det sterila bottenlagret fanns här, liksom i de tre övriga schakten inom parkområdet, ett grågult, sandblandat, lerigt humuslager. Det har preliminärt tolkats som äldre åkermark.

I övrigt visade sig stickprovskontroller på olika håll inom den forna bygatumarken av tidigare nämnda skäl enbart ge omrörda, av senare aktiviteter

[3] Se t ex Vellinge akt nr 4, 1777–79, LMAM.

Fig 4:12. Herrestorps by från norr. I förgrunden t v den s k Klockaredösen, belägen i anslutning till gränsen mellan Oxie och Skytts härader. (Foto: A.-M. Thagaard.)

störda lager. Följaktligen blev resultaten av undersökningen utanför parkområdet i Vellinge by för våra syften intetsägande.

Förutsättningarna för en undersökning av detta slag var helt annorlunda i *Herrestorps* bykärna. Av byns fem gårdar låg två kvar efter enskiftet, och efter en mycket måttfull bebyggelseutveckling möter vi ännu idag en mindre, relativ glest bebyggd bymiljö. Här kunde de nio schakten spridas över en yta med större representativitet för den historiskt kända bytomten. De placerades företrädesvis invid de kvarliggade gårdarna eller på platsen för de utflyttade gårdarna.

Lagerföljden tecknade sig på så sätt, att det i vissa schakt direkt över det sterila bottenlagret följde ett mörkt, fett lager, som var rikligt bemängt med kol och sot. I ett par av schakten fanns häröver ett lager, som innehöll småsten, lera och kalkbruk. Det kan tolkas som ett byggnads- eller raseringslager.

Av fyndmaterialet härrör den största fyndgruppen från nyare tid. Av äldre keramiktyper påträffades endast ett par skärvor från senmedeltid och renässans. Bland ett överlag begränsat keramikmaterial svarade det äldre svartgodset för flest skärvor. Det äldsta daterbara fyndmaterialet i Herrestorp visade sig sålunda vara av samma typ som det äldsta fyndmaterialet i det cent-

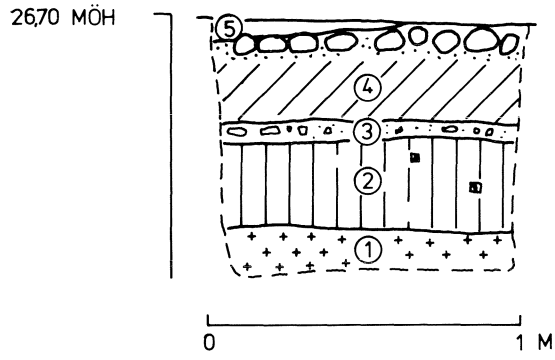

1 STERIL LERA
2 MÖRKT FETT SOTIGT HUMUSBLANDAT LAGER MED KOL OCH BEN, TROL. AVSATT
3 GRUSIGT LAGER MED SMÅSTEN OCH KALKBRUK EV. ÄLDRE MARKNIVÅ
4 BRUNT HUMUSBLANDAT LAGER, OMRÖRT
5 PÅFÖRD SINGEL

Fig 4:13. Grävningsprofil från Herrestorps bykärna (schakt nr 7). Ritat och uppmätt av Karna Jönsson och Marit Anglert.

ralt lokaliserade kulturlagret i Vellinge by. Mera långtgående jämförande slutsatser skall tills vidare inte dragas, fr a med hänsyn till att det begränsade empiriska materialet från Vellinges vidsträckta bygatumark inte utesluter vare sig äldre eller yngre bebyggelseskikt i de icke undersökta delarna. Det är dock väl värt att notera, att där de äldsta aktiviteterna inom Vellinge by över huvud taget kunnat beläggas, i ett centralt läge i den historiskt kända byn, där etableras bebyggelsen ovanpå tidigare odlad mark i perioden 1000-/1100-tal, samma etableringsfas, som kan konstateras i den lilla drabantbyn Herrestorp.

Även om kyrkbyn *Södra Håslöv* i sin östra kant berördes av järnvägslinjen Malmö–Trelleborg (1898), som här hade en station, blev ansatserna till utbyggnad av något stationssamhälle mycket begränsade. Enligt ekonomiska kartan 1913 låg fyra gårdar kvar i byn efter enskiftet. I Södra Håslöv grävdes sju schakt, spridda i byn, mestadels i anslutning till kvarstående eller utflyttade gårdsbyggnader.

Lagerbilden ovanför steril botten framstod som till största delen omrörd och utan tydliga spår av huskonstruktioner. I tre av schakten fanns dock raseringslager och lera, som tolkas som spår av nedrivna gårdar.

Keramikbeståndet dominerades i Södra Håslöv av nyare tids keramik. Av

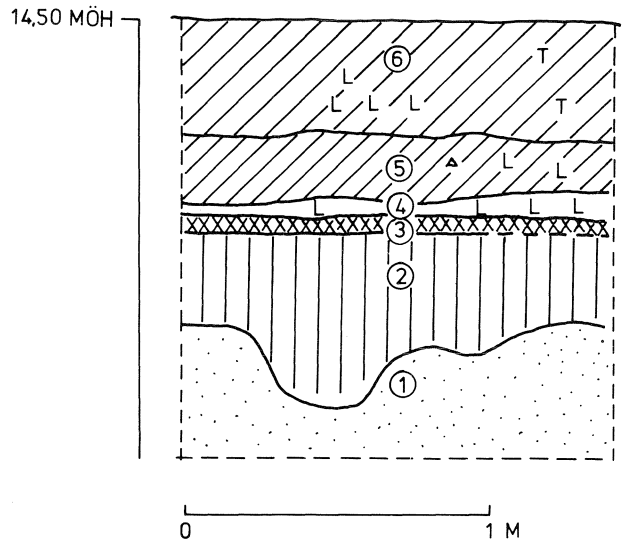

1 STERIL SAND
2 BRUNT SAND- OCH HUMUSBLANDAT LAGER, TROL. AVSATT
3 SOTLAGER
4 GRÖNBLÅ LERA
5 HUMUSBLANDAT LAGER MED KALKBRUK, LERA OCH SMÅSTEN, OMRÖRT
6 OMRÖRT LAGER MED TEGEL

Fig 4:14. Grävningsprofil från Södra Håslövs bykärna (schakt nr 7). Ritat och uppmätt av Karna Jönsson och Marit Anglert.

något äldre keramiktyper kan nämnas nio bitar stengods, åtta bitar yngre rödgods (från renässanstid), en skärva av en s k »jydepotte» (vanlig från senmedeltid till 1700-tal) och en enstaka skärva av äldre svartgods. Denna enda påträffade keramikskärva från 1000-/1100-tal kan naturligtvis inte bära upp en datering av byn. Vi kan emellertid dels konstatera, att det i Södra Håslövs bykärna inte påträffades några förhistoriska lämningar, dels vet vi utifrån den nu raserade romanska kyrkan, att byn bör ha existerat åtminstone sedan 1100-talet.

Det blev mot denna bakgrund av stort intresse att försöka få något grepp om den äldsta bebyggelseetableringen inom den i historisk tid något större byn *Norra Håslöv*. Här låg fyra gårdar kvar längs den långsträckta bygatan sedan tiden efter skiftesreformen. Bymiljön har från och med 1800-talet nästan enbart förtätats med gatehus på den östra, tidigare bebyggelsetomma si-

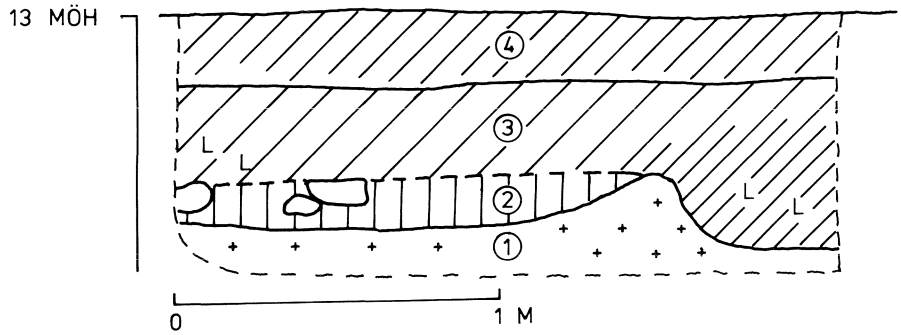

1 STERIL LERA
2 MÖRKT HUMUSBLANDAT AVSATT LAGER
3 OMRÖRT LAGER MED LERA
4 PLOGGÅNG

Fig 4: 15. Grävningsprofil från Norra Håslövs bykärna (schakt nr 10). Ritat och uppmätt av Karna Jönsson och Marit Anglert.

dan. Det borde alltså finnas gott om tomma ytor med lämningar från de utflyttade gårdarna.

Inom Norra Håslövs historiskt kända bygatumark grävdes tolv schakt. I hälften av dessa var emellertid lagren ovanför steril botten omrörda och saknade tydliga spår av bebyggelse. I övriga schakt framkom emellertid, mer eller mindre klart, spår efter huskonstruktioner. Inom ett område på en höjdsträckning i byns södra del påträffades relativt tjocka lager av kol, sot, bränd och obränd lera, vilket tillsammans med en stensättning utgör tydliga spår av äldre bebyggelse.

Bland fyndmaterialet var keramikskärvor från nyare tid rikligt förekommande i Norra Håslöv. Det visade sig vara företrädesvis i de schakt, där spår av konstruktioner kunnat skönjas, som man även påträffade den äldre keramiken. Därav fanns ett fåtal skärvor av yngre rödgods (renässanstid), en bit av en jydepotte och ett par skärvor av yngre svartgods. Dessutom påträffades cirka 25 skärvor av äldre svartgods, som representerade den äldsta konstaterade keramiken i de undersökta delarna längs bygatan. Inte heller inom denna *-löv*-namnsby har några *förhistoriska* lämningar påträffats.

Vid en *utvärdering* av de ovan presenterade arkeologiska undersökningarna måste man klart understryka, att resultaten från de enskilda byarna inte ensamma kan bära upp slutsatser om dateringen av byarnas etablering i deras historiskt kända bebyggelselägen. För det syftet utgör de undersökta ytorna en alltför ringa del av medeltidsbyarnas bebyggelseyta. Det blir först när man *ställer samman* resultaten från de fyra Söderslättsbyarna och därtill jämför

med resultat och tolkningar i första hand från de systematiskt genomförda undersökningarna av medeltidsbyar på Fyn, men även från järnåldersbygrävningar i Jylland, från Steensbergs grävningar på Själland och från övriga relevanta skånska grävningar under de senaste två decennierna,[4] som de kan tillmätas vetenskapligt värde. Vi kan nämligen i det perspektivet se, att fyndbilden i de fyra sydvästskånska byarna klart reflekterar samma mönster, som tidigare har framkommit i andra sydskandinaviska undersökningsområden.

Man har å ena sidan anledning att här notera, att det i de tre byarna med primära bebyggelsenamn från tiden före vikingatid ingenstans påträffats lämningar från yngre järnåldern. Ytterligare tre exempel kan sålunda adderas till övriga belägg för detta fenomen. Å andra sidan kan det i alla fyra byarna *från tidig medeltid* klart beläggas en aktivitet, som så vitt man kan se representerar den ursprungliga bebyggelsefasen på platsen. Denna iakttagelse kan empiriskt underbyggas genom fynden av äldre svartgodskeramik i fr a Vellinge, Herrestorp och Norra Håslöv och genom de kända 1100-talskyrkorna i Södra Håslöv och Vellinge. Undersökningar har inte kunnat påvisa några kronologiska skillnader i anläggningsfasen mellan Vellinges centrala partier och Herrestorps by, inte heller mellan de båda *-löv*-namnsbyarna Södra respektive Norra Håslöv. Den närmast till hands liggande tolkningen pekar för alla fyra byarna mot en anläggningsfas under 1000-/1100-tal.

Till presentationen av denna begränsade men specialinriktade arkeologiska undersökning kan fogas ytterligare några resultat från tidigare grävningar i medeltidsbyar inom Skytts härad. Av särskilt intresse är resultaten från den stora *-torp*-byn Maglarp (28 gdr o 1570), som vid två tillfällen undersökts beträffande lämningar av medeltida profan bebyggelse. Förutsättningarna för att sätta tolkningar av dessa resultat i samband med våra aktuella problemställningar är delvis andra än för de fyra ovan redovisade bygrävningarna. Maglarps by avviker nämligen från det vanliga mönstret i uo genom kombinationen av ett relativt ungt namn (kronologiskt i namngrupp 4) och en bystorlek i det översta skiktet för byar i Sydvästskåne. Som ovan påpekats har vi också inom denna bys gränser genom kända boplatser, gravar och annat fyndmaterial belägg för en områdeskontinuitet i stora drag från neolitisk tid till och med vikingatid.[5] När etablerades då den stora bebyggelsen i bymarkens nordöstra hörn?

Bebyggelsearkeologiska lämningar från medeltiden undersöktes här för första gången 1937–38 av Holger Arbman och Folke Hansen. Undersökningen gällde en yta av 45 m^2 strax öster om den s k Albäcksborgs gård, en vid enskiftet 1812 utflyttad gård, som placerats i östkanten av bygatumarken sådan dennas utbredning framgår av en karta från 1773. Det undersökta boplatsområdet sträckte sig cirka 150 m österut från Albäcksborg. Trots att ingen klar

[4] Se ovan 4.2.4.

[5] Se ovan 4.3.3.

avgränsning gentemot lantmäterikartans bygatumark anges, tolkar Arbman boplatsområdet som rester av en *separat* bybebyggelse.[6] Det framstår som oklart, om det verkligen rör sig om en självständig by eller om den undersökta bebyggelsen västerut kan ha fortsatt och anslutit till den i historisk tid kända Maglarps by enligt dennas utbredning före enskiftet.[7] Arbman daterar de undersökta bebyggelselämningarna med hjälp av mynt och keramik till en period från 1100-talets slut till 1200-talets mitt.[8] Det är emellertid tydligt, att den äldsta keramiken är av typen vendiskt (el äldre) svartgods, som numera vanligen arkeologiskt dateras till 1000-/1100-tal. Bebyggelsens upphörande daterar Arbman främst på grund av avsaknad av stengodsfynd till 1200-talets mitt.[9] Många frågor med relevans för en bebyggelsehistorisk undersökning kan knytas till detta material. Bl a frågar man sig, om vi verkligen i enlighet med Arbmans tolkning står inför nedläggningen av en separat by, eller om vi här har ett arkeologiskt belägg för en högmedeltida strukturomvandling av Maglarps by, eventuellt i kombination med en kortdistansflyttning till den senare kända bygatumarken. Kanske bör materialet snarast tolkas som en hög- eller senmedeltida reducering av en ursprungligen ännu större bebyggelse. Vi återkommer senare (7.1.8) till den diskussionen. Här skall tills vidare uppmärksamheten endast riktas mot dateringen av den undersökta bebyggelsens *äldsta* fas, och denna kan alltså tidfästas genom fynden av vendiskt svartgods.

En liknande bild av anläggningsfasen på platsen för den historiskt kända bybebyggelsen i Maglarp har även framkommit vid en senare arkeologisk undersökning. Denna utfördes 1974 av UV-Syd genom Bengt Jacobsson, och den var föranledd av kabeldragning omfattande en sträcka av 250 m. Det för våra syften intressanta med denna grävning var att denna långa profil visade sig skära igenom ett område i direkt anslutning till en nordlig gårdsrad i Maglarps bygatumark före utskiftningen, cirka 100 m norr om kyrkan. Vid grävningen, som omfattade flera profilsnitt och vissa provgrävda ytor, konstaterades fyndförande kulturlager med en utsträckning av minst 175 m i schaktets längdriktning. I ett mäktigt lager ovanför steril botten påträffades bl a djurben, järnfragment, bränd lera och keramik av ensartad karaktär, nämligen vendiskt svartgods från äldre medeltid jämte en bit av äldre rödgods, som antyder, att lagret torde nå upp i 1200-talet. Mellan detta äldsta kulturlager på platsen och det översta (under ploggången), som hänfördes till bebyggelsen strax före enskiftet, fanns ett mellanliggande lager, daterat till perioden cirka 1200–1800. Här var fynden fåtaliga, men bl a påträffades fragmentariska rödgodsskärvor av yngre typ och ugnskakel. Man konstaterade också stenläggningar och golvnivåer från skilda huskonstruktioner.[10] Sammantaget förmed-

[6] H. Arbman, En medeltida by vid Albäcksborg i Maglarps socken, SHÅ 1939, s 21 ff.

[7] Jfr S. Skansjö, Kring några försvunna medeltidsbyar på Söderslätt, Ale 1977:4, s 22.

[8] H. Arbman, a a 1939, s 31.

[9] Ibidem.

[10] B. Jacobsson, Medeltida boplatslämningar i Maglarp, Maglarps sn, Skåne, 1974. Rapport. Uppdragsverksamheten 1979:15.

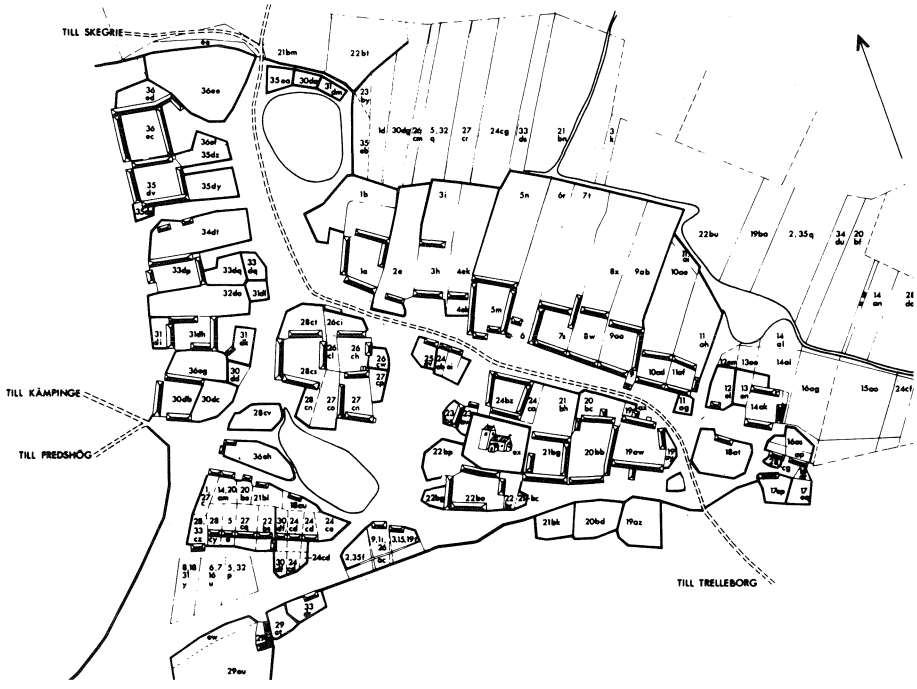

Fig 4: 16. Maglarps bygatumark 1773. (Ur B. Sundnér, 1982.)

lar grävningsresultaten ett intryck av relativt omfattande lämningar från en bebyggelsemiljö, som till synes kontinuerligt utnyttjats från tidig medeltid till 1800-talets början.

Maglarpsgrävningarna måste i en sammanfattande bedömning sägas vara av stort intresse för de här aktuella problemställningarna genom att de så klart påvisat en tidigmedeltida bebyggelseetablering i stor stil i nordöstra hörnet av den bymark, där vi för övrigt ovanligt väl kan dokumentera ett i stora drag kontinuerligt utnyttjande genom de av agrar ekonomi präglade förhistoriska perioderna. Bybildningen på denna plats kan för övrigt ha skett i kronologiskt nära anslutning till anläggandet av den förmodade föregångaren till Maglarps romanska tegelkyrka.[11] Genom undersökningarna kring Maglarps by och kyrka kompletteras alltså tolkningsunderlaget med ytterligare indikationer på aktivitet och förändringar i det tidigmedeltida kulturlandskapet inom Skytts härad.

I samma perspektiv förtjänar ännu ett par lokaler inom uo med konstaterade medeltida bebyggelselämningar att kortfattat omnämnas. Det gäller ett par permanenta ödehabitationer, som inom ramen för Söderslättsundersökningen blivit föremål för arkeologisk provundersökning, nämligen *Skevarp* och *Understorp*. Härtill kommer en tidigare undersökning av *Svenstorp*. De

[11] Jfr ovan 4.3.1.

Fig 4: 17. Maglarps gamla kyrka och de små resterna av den stora byn, från norr. Genom enskiftet tömdes nästan hela den gamla byplatsen i nordöstra hörnet av bymarken på gårdsbebyggelse. I förgrunden ses rester i det moderna landskapet av ett tidigare omfattande våtmarksområde. (Foto: A.-M. Thagaard.)

närmare omtändigheterna kring dessa bebyggelsers nedläggning m m redovisas nedan (7.1). I det sammanhang, som här är aktuellt, är det emellertid lämpligt att föregripa resultaten från dessa undersökningar beträffande frågan om dateringen av respektive bebyggelses *anläggningsfas*. Dessa resultat är entydiga: det arkeologiska materialet utpekar perioden 1000-/1100-tal som det ursprungliga etableringsskedet.[12]

Genom den ovan gjorda presentationen kan den kända bebyggelsearkeologiska bilden för Sydskandinavien kompletteras med direkta arkeologiska iakttagelser i åtta medeltida bebyggelser i Skytts härad. Det redovisade materialet föranleder tillsammans med vad som ovan sagts om kyrkobyggnader, ortnamn och fornlämningar några avslutande reflektioner.

Först och främst ser vi i ett långtidsperspektiv något som närmast får tolkas som ett varaktigt utnyttjande för bebyggelse och odling, en områdeskontinuitet sedan neolitisk tid. Detta hindrar inte, att vi har att räkna med upprepade flyttningar av bebyggelselägen, omväxlande skeden med expansion eller re-

[12] Närmare redovisning härom nedan 7.1.1 ff; jfr S. Skansjö, a a 1977, s 22 ff. Arkeologiska lämningar efter två separata agrara bebyggelser från högmedeltid (ca 1250–1350) har dessutom påträffats på Falsterbohalvön. (Se L. Ersgård, a a, Ale 1980:3). På platserna för de senare städerna Skanör resp Trelleborg har bebyggelselämningar från 1100-talet också påträffats. (Se L. Ersgård, a a, Ale 1980:3, s 29; L. Wallin, Stadsarkeologi i Trelleborg, Ale 1980:2, s 34 f.)

gress och perioder med påtagliga förändringar i bebyggelseformer och odlingsintensitet. Dessa omständigheter får emellertid snarast tolkas som tillfälliga fluktuationer i ett flertusenårigt perspektiv. De kan inte skymma bort det faktum, att det är den långa varaktigheten i utnyttjandet, som framstår som områdets fundamentala karaktärsdrag som odlingsbygd.

När det sedan gäller frågan, i vad mån denna undersökning har kunnat identifiera några perioder med påtagliga brott i kontinuiteten och med förändringar i bebyggelse- och odlingsförhållandena i området, har hypotesen om en omläggningsfas i kulturlandskapet under en period omfattande vikingatidens slut och den tidiga medeltiden kunnat verifieras. Allt tyder på, att vi vid denna tid har ett betydande bybildningsskede även inom uo i Skytts härad. Frågan kvarstår då, hur detta skall förklaras.

4.4 Förklaringsfaktorer, samband och tolkningar

4.4.1 Namnkronologi och bebyggelsekronologi

Ett första steg i en förklaring bör innefatta en strävan att precisera innebörden av *de yttre förändringarna* i kulturlandskapet i den aktuella perioden. En lämplig utgångspunkt blir därvid att försöka reda ut den tidigare konstaterade divergensen mellan bebyggelsenamnens många gånger höga ålder och de historiskt kända bykärnornas i jämförelse härmed begränsade kontinuitet bakåt. Kan de namnvetenskapliga och bebyggelsearkeologiska dateringarna harmoniseras?

Vi har ovan kunnat konstatera, att beståndet av bebyggelsenamn i Skytts härad har en påfallande ålderdomlig karaktär med ett stort antal namn, som bör ha bildats före vikingatidens slut. De härrör alltså från en tid, som ligger klart före den betydande bybildningsperiod, som arkeologiskt konstaterats på flera håll i Sydskandinavien och som även är belagd inom uo. Flertalet av de övriga daterbara namnen (grupp 4) kan å andra sidan mycket väl hänföras till det aktuella bybildningsskedet.

Detta behöver emellertid inte innebära, att ortnamnsbilden helt måste avfärdas som ett källmaterial utan värde i fråga om bybildning och kolonisationsförlopp, något som ovan redan har framhållits.[1] En rimlig ståndpunkt ansluter här till resonemang hos Torben Grøngaard Jeppesen och Erland Porsmose.[2] Den kan preciseras på så sätt, att namnens ålder visserligen inte kan datera enskilda, historiskt kända byars *platskontinuitet* i snäv bemärkelse. Däremot omvittnar namnen av de äldsta typerna *områdeskontinuitet* be-

[1] Se ovan 4.3.3 med not 35.

[2] Se t ex T. Grøngaard Jeppesen, a a 1981, s 121; E. Porsmose, Den agrare bebyggelsesudvikling i middelalderens Danmark, Bebyggelsehistorisk Tidskrift Nr 2, 1981, s 28.

träffande befolkning och markutnyttjande sedan åtminstone yngre järnåldern. Sådana namn kan därmed också uppfattas som indikatorer på nedlagda järnåldersbebyggelser i medeltidsbyarnas närhet. I det avseendet är namnen närmast att jämställa med vissa fornlämningstyper, t ex järnåldersgravar, som konstateras i medeltidsbyarnas omgivning. Denna tolkning förutsätter, att ett gammalt namn kan flyttas över från en nedlagd bebyggelse till en eller flera nyanlagda. Om denna förutsättning är giltig, kan nämligen divergensen mellan namnkronologi och bebyggelsedatering betraktas som skenbar: den uppstår på grund av att äldre namn övertas av yngre bebyggelser.

Från senare tider har vi en mängd välkända exempel på hur framväxande stationssamhällen övertar angränsande gamla bondbyars namn. Ett mera relevant exempel belyser vad som kan ha inträffat i fråga om namnbildning och bybildning *i äldre tid.* Inom uo känner vi fyra angränsande medeltidsbyar, vars namn enligt Göran Hallberg innehåller ordet *köping* i den på vikingatiden etablerade betydelsen 'handelsplats'.[3] Det gäller, från öster till väster, byarna Dalköpinge (eller Österköpinge), Mellanköpinge, Kyrkoköpinge och den sedermera nedlagda Västra Köpinge.[4] Namnen dateras av Hallberg till övergångstiden vikingatid – tidig medeltid. Det framstår som högst osannolikt, att vi här en gång skulle ha haft fyra *separata* vikingatida handelsplatser, uppradade bredvid varandra och efterhand omvandlade till fyra medeltida bondbyar. Mera sannolikt har här funnits *en*, troligen betydande handelsplats. Det exakta läget för denna köpingeort är ännu okänt för eftervärlden,[5] men omgivningarna har helt säkert förknippats med och *benämnts* utifrån denna ort med dess speciella funktioner. Inom ett större område i anslutning till köpinge-orten har så småningom de fyra medeltida byarna etablerat sig. De har tagit upp och bevarat detta områdesnamn, oavsett om köpingeorten redan *hade* upphört eller upphörde *i samband med* eller *efter* bybildningsskedet.

I analogi härmed kan man utan svårigheter föreställa sig, hur namnet på en järnåldersbebyggelse, som upphör, kan leva kvar genom att övertagas av nyanlagda byar inom samma eller till stora delar sammanfallande resursområde. Ett sådant namnövertagande är tänkbart även om någon tid har gått mellan en total nedläggning och en senare nyetablering. Det gamla namnets fortlevande underlättas givetvis i det fall, då det endast rör sig om en *kortdistansflyttning till ett nytt bebyggelseläge i samband med en avsiktlig nedläggning.* I detta sammanhang kan ett par synpunkter från den senare litteraturen i ämnet framhållas.

Grøngaard Jeppesen, som i flera arbeten diskuterar namnkronologi i förhållande till bebyggelsekronologi,[6] pekar bl a på den möjligheten, att ett

[3] Se ovan 4.3.2.

[4] Se härom nedan 7.1.6.

[5] Mera härom nedan 6.4.2.

[6] Se t ex T. Grøngaard Jeppesen, Stedskontinuitet belyst ved hjælp af den arkæologiske me-

namn kan ha bildats före anläggandet av en historiskt känd by i området som naturnamn eller *bygdenamn*. En annan möjlighet är, att bynamnet ursprungligen kan ha tillhört *en annan by* på så sätt, att en by kan ha flyttat flera gånger utan att någon namnändring företagits. Grøngaard Jeppesen, och senare även Porsmose, antyder alltså utifrån bygdenamnsbegreppet en intressant distinktion mellan ett äldre och ett yngre namnskikt beträffande karaktären hos de bebyggelsebetecknande namnefterlederna.[7] En motsvarande uppfattning möter vi hos Göran Hallberg, som accepterar tanken på en bebyggelsemigration inom ett resursområde eller ett »namnrevir». Hallberg meddelar den iakttagelsen, att de förvikingatida efterledstyperna nästan uteslutande innehåller *abstrakta* beteckningar för gods, område e dyl. De eftervikingatida efterledstyperna innehåller däremot *konkreta*, bebyggelsebetecknande ord, såsom i *-bygge*, *-böle*, *-torp* och *-gård*.[8] En klargörande illustration till hur fenomenet med abstrakta bygdenamn av förvikingatida typ kan förhålla sig till medeltida byar, finner vi utanför uo i Görslövsområdet (i Bara, delvis i Oxie härad).

I *Görslöv* har vi ett *-löv*-namn, som enligt belägg från 1300-talets början och framöver inte tycks ha burits ensamt av någon medeltida by. Däremot har, som Ingemar Ingers har visat, *tre* medeltidsbyar burit namnet och benämnts »Gödersleef Kirkæby» (1308), respektive »Götherslef Northenaa» (1350) och »Götherslöff Synnenaa» (1320). Efter hand slopades det framförställda *Görslöv* och byarna skrevs *Kyrkoby* respektive *Nordanå* och *Sunnanå*. Namnet *Görslöv* tycks emellertid ha levat kvar i en funktion, som kan antagas ha varit den »ursprungliga», nämligen som benämning på hela området – namnreviret. Det förhållandet manifesterar sig dels i namnet *Görslövsmölla,* en möllaregård vid Segeå, dels i *Görslövsbro*, den gamla bron över Segeå mellan byarna Sunnanå och Nordanå. Även som sockennamn har *Görslöv* levat kvar omväxlande med *Görslövs Kyrkoby socken* och *Kyrkoby socken* (Bara hd). Det bör observeras, att denna socken enbart omfattar Kyrkoby och Nordanå, däremot inte Sunnanå, som ingått i en annan sockenbildning (Burlövs sn) och tillhört ett annat härad (Oxie) än de två andra Görslövsbyarna.[9] Det ligger nära till hands att tolka omständigheterna på så sätt, att namnet *Görslöv* ursprungligen, dvs någon gång under yngre järnåldern, i varje fall före sockenindelning och häradsindelning, har betecknat ett namnrevir, ett större, delvis extensivt utnyttjat resursområde för en förvikingatida bebyggelse, kanske en vandrande by. Inom Görslövs-området har så små-

tode, i H. Thrane (ed), Kontinuitet og bebyggelse, 1977, s 76 ff; dens., Oldtidsbebyggelse – middelaldersbebyggelse. Kontinuitet eller brud?, Hikuin 4, 1978, s 117 ff; dens., a a 1981, s 121. Jfr diskussionen hos J. Kousgård Sørensen, a a, Fortid og Nutid 1981, s 91 ff.

[7] E. Porsmose, Bondesamfund og rigsdannelse – driftsmåder og samfundsorganisation i middelalderens Danmark, i Studier i historisk metode bd 15, 1980, s 66.

[8] G. Hallberg, a a, Den medeltida byn (1981), s 39 f.

[9] I. Ingers, Burlövs kommun I. Historia och beskrivning, 1972, s 47 f.

ningom tre medeltidsbyar etablerats. Utan arkeologiska iakttagelser i bykärnorna kan tidpunkten för denna bybildningsprocess inte avgränsas närmare än till tiden före 1300-talets första hälft (de skriftliga beläggen) eller, för Kyrkobys räkning till senast 1100-tal (den romanska kyrkan).[10] En hypotes, som här i första hand borde prövas är, att alla tre Görslövsbyarna har etablerats under tidig medeltid, varvid respektive byars resursområden avgränsats innan sockenbildning och häradsindelning tagit fasta former.[11]

Det föreligger en klar parallellitet mellan detta exempel och det ovan anförda exemplet med Köpinge-byarna. I båda områdena framträder som resultat av bebyggelseutvecklingen ett antal byar med gemensamt huvudnamn (*Köpinge* resp *Görslöv*), namnmässigt åtskilda genom reciprokerande namnled. Denna typ av by- och namnkonstellationer är intressanta som pedagogiska utgångspunkter, eftersom sambandet mellan *namnen* indicerar ett *bebyggelsehistoriskt* samband. Det har mot den bakgrunden sitt intresse att inför en tolkning utifrån ett senare forskningsläge jämföra med hur Sven Dahl har sett detta samband i ljuset av sin uppfattning om den treledade namntypskronologins räckvidd och giltighet.

I sin undersökning av alla de angränsande skånska byar, som hade samma namn med särskiljande beteckningar, har Dahl uppmärksammat, att de gamla namntyperna starkt överväger i materialet. Dahl ser i detta »ytterligare ett bevis för den vedertagna relativa kronologins riktighet» och lämnar följande förslag till tolkning: »förhållandet att två intill varandra belägna byar hade samma namn går tillbaka till en tid, då bylandskapet var avsevärt mindre utvecklat och ifrågavarande byar utgjorde en enhet, antingen en släktenhet eller en odlingsenhet, omgiven av icke odlad mark, och att de senare tillkomna byarna (i första hand de med torpnamn) fyllt ut luckorna i odlingen och verkat upplösande på de gamla, flera byar omfattande enheterna.»[12] Denna tolkning vilar bl a på två förutsättningar, som numera inte utan vidare kan accepteras: dels, som bekant, att namnens ålder omedelbart skulle avspegla de historiskt kända byarnas ålder, och dels, att två angränsande byar med reciproka namn av förvikingatida typ (t ex Norra och Södra Håslöv) skulle ha existerat *samtidigt* och kontinuerligt sedan förhistorisk tid som delar i större enheter.

Mot denna bild kan vi numera på basis av de resonemang, som förts genom detta kapitel, sätta upp ett alternativt tolkningsförslag. Till sin karaktär är detta förslag närmast en preliminär mothypotes, som i väsentliga stycken an-

[10] G. Anselm, a a 1947, s 565.

[11] Om härads- och sockenindelning, se nedan 6.2.1 och 6.3.1.

[12] S. Dahl, a a, Namn och Bygd 1941. Denna tolkning har i sen tid vunnit ett visst gehör hos namnforskaren Bent Jørgensen i hans diskussion kring datering m fl frågor i samband med tillkomsten av det språkliga fenomenet reciprokering. Av teoretiska skäl är Jørgensen annars benägen att omedelbart förutsätta någon form av *byklyvning*, en tanke som dock avföres som empiriskt oåtkomlig. (B. Jørgensen, a a 1977, s 43 ff.)

sluter till och inspirerats från byprojektundersökningarna på Fyn och tolkningar hos Grøngaard Jeppesen och Porsmose.[13] En sådan hypotes förefaller i första hand vara närmare prövbar genom tvärvetenskapliga intensivundersökningar i lämpliga mikroområden, något som endast i begränsad omfattning har kunnat äga rum inom ramen för denna undersökning. Tolkningen, som likväl bedöms äga giltighet för uo, kan sammanfattas på följande sätt.

För bebyggelser med förvikingatida namn av den abstrakta bygdebetecknande typen gäller, att den ursprungligen namnbärande bebyggelsen bör ha haft tillgång till ett större potentiellt resursområde, ett namnrevir med ursprungligen relativt flytande gränser. Inom detta kan en by ha flyttat – vandrat – med kortare eller längre tidsintervall. Mot Hannerbergs och Hilbert Anderssons bild av övergivna primärbyar, som flyttat samman i större byagglomerationer,[14] kan man därför lansera hypotesen, att vi snarare har att göra med lokaler för övergivna byplatser i ett system med vandringsbyar. Områdets samlade resurstillgångar i fråga om åker, äng och betesmark har i detta tidiga skede inte *samtidigt* blivit utnyttjade annat än till stora delar mycket extensivt. Under en period, som kan ha sträckt sig från slutet av vikingatid ett stycke in i tidig medeltid (1000-/1100-tal) sker en flyttning till nya bebyggelselägen. Dessa skulle i ett efterhandsperspektiv visa sig bli permanenta. Därvid bibehålles och övertas i många fall de äldre namnen, samtidigt som *nytillkomna* bebyggelser antingen övertar ett gammalt huvudnamn med reciprokerande tillägg eller tillägges nya benämningar, särskilt *-torp*-namn ur äldre skikt.

De *yttre* dragen i periodens kulturlandskapsomvandling kan därmed urskiljas. De kan sammanfattas i begrepp som *kortdistansflyttning* (inom resursområdet), tillkomst av *nya bebyggelser*, *fixering* av bebyggelselägen, en *förtätning* av bygden och ett härav följande mer *utbrett samtidigt resursutnyttjande*. Detta förutsätter i sin tur *nyodlingar*, dvs nyröjning för skapandet av flera samtidigt produktiva, permanenta åkrar.

Bakom dessa förändringar i kulturlandskapsbilden anar vi andra skeenden i tiden. I första hand bör intresset riktas mot förändringar i folkmängd och jordbruksteknologi.

4.4.2 Folkmängd och teknologi i ett nordeuropeiskt perspektiv

På senare år har intresset för sambandet mellan å ena sidan förändringar i *folkmängd* och å andra sidan *teknologiska förändringar* inom jordbruket under olika tider i hög grad stimulerats av nationalekonomen Ester Boserups synsätt och tolkningsförslag i arbetet »The Conditions of Agricultural Growth» (1965). Boserup vänder sig här mot Thomas Malthus och hans ef-

[13] Se ovan i not 2, 6 och 7 anf litt.

[14] Jfr ovan 4.2.3.

terföljare, som uppfattar mänsklighetens livsmedelstillgångar som oelastiska, något som i hög grad påverkar folkökningens takt. I det perspektivet anses det nämligen vid varje tidpunkt och i varje samhälle finnas utrymme för en viss bestämd befolkningstillväxt. Den beroende variabeln är enligt det nymalthusianska synsättet befolkningsökningen, som bestäms av förändringar i jordbrukets produktivitet. Sådana förändringar förklaras i sin tur av t ex tekniska uppfinningar. Här företräder Boserup ett rakt motsatt perspektiv, enligt vilket befolkningsutvecklingen ses som en huvudfaktor, den oberoende eller bestämmande variabeln när det gäller jordbrukets utveckling. Enligt Boserup är nämligen den vanligaste orsakskedjan den, att förändringar i befolkningssituationen leder till jordbrukstekniska förändringar, såsom införandet av nya odlingsmönster och brukningsmetoder. Det bör observeras, att Boserups teknologibegrepp sålunda inte inskränker sig till bruket av olika *redskap* utan gäller hela odlingssystem, där *skördefrekvens*, dvs intensiteten i resursutnyttjandet är ett nyckelbegrepp i analysen. Sålunda kan en övergång till ett intensivare odlingssystem med förkortade trädesperioder, och följaktligen högre skördefrekvens, ses som en *reaktion på befolkningsväxten* inom ett område. Omvänt kan fall av minskad befolkningstäthet till följd av exempelvis demografiska katastrofer på grund av krig eller farsoter leda till återfall i mera extensiva odlingssystem.[1]

Trots att Boserups synsätt i första hand avses äga relevans för studiet av nutida lågtekniska samhällen, har modellen med dess generaliserande karaktär fått stor betydelse för tolkningar av agrarekonomiska processer i bl a Sydskandinavien under förhistorisk och äldre historisk tid.[2] Eftersom de ovan konstaterade förändringarna i samband med bybildningsprocessen i perioden 1000-/1100-tal bl a bör ha inneburit tillkomst av nya bebyggelser och troligen samtidigt ett intensifierat resursutnyttjande, finns det skäl att pröva om Boserups modell kan ange rimliga riktlinjer för en förklaring av skeendet. I första hand gäller då frågan, i vad mån några signifikanta förändringar i fråga om den boserupska modellens huvudvariabler, folkmängd och jordbruksteknologi (i vid mening), är konstaterbara i tidsmässig anslutning till den aktuella bybildningsperioden. För att få en bakgrund till den sydskandinaviska utvecklingen är det här lämpligt att först vidga det geografiska perspektivet.

Det empiriska underlaget för att bedöma allmänna trender i *Nordvästeuropas befolkningsutveckling under tidig medeltid* är synnerligen bristfälligt. Något i egentlig mening demografiskt källmaterial saknas, och man är hänvi-

[1] E. Boserup, The Conditions of Agricultural Growth, 1965, här citerad enligt den sv övers, Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt, 1977, s 9 ff, s 71 et passim. Jfr numera även dens., Population and Technology, 1981.

[2] Se t ex S. Welinder, Ekonomiska processer i förhistorisk expansion, 1977, s 167; J. Jensen, a a 1979, s 84 ff och s 120; E. Porsmose, a a 1980, s 56 ff och s 67 ff; T. Grøngaard Jeppesen, a a, 1981, s 143 ff; jfr B. Stjernquist, a a, Bebyggelsehistorisk Tidskrift, 1981, s 21 f; A. Christophersen, a a i Den medeltida byn, (1981), s 4 f.

sad till metodiskt tveksamma kombinationer av dels regionalt varierande kvantitativa data från kamerala källor eller arkeologiska utgrävningar, dels kvalitativa uppgifter om pester, missväxt m m och dels tolkningar av folkmängdens tillväxt utifrån bebyggelseutvecklingen, sådan denna anses vara speglad i t ex ortnamnsbilden. Underlaget medger alltså inte befolkningsberäkningar utan befolkningsuppskattningar, »demografiska gissningar» (G. Duby), i bästa fall »informed guesses» (J. C. Russell). Detta till trots finner man i moderna, syntetiserande framställningar av Nordvästeuropas agrarhistoria en påfallande samstämmighet i bedömningen av de allmänna trenderna i folkmängdens utveckling – oavsett vilken position man i övrigt tilldelar den demografiska variabeln i kausalresonemangen kring periodens förändringar i stort (se nedan 4.4.3).

Huvudintrycket av folkmängdens växlingar i Nordvästeuropa under tidig medeltid och högmedeltid kan sålunda utifrån ett antal centrala arbeten[3] sammanfattas på följande sätt. Efter en kraftig folkminskning på grund av 500-talets pestepidemier började mellan cirka 700 och 850 en uppgång, som accelererade från och med 900-talets mitt. Under 1000-talet anses en snabb och stark befolkningsökning ha pågått, och denna allmänna befolkningsexpansion tilltog under loppet av 1100-talet och fortsatte till slutet av 1200-talet. Intrycket av demografisk boom förmedlas klart i J. C. Russells »tentative estimate», ett försök till siffermässig bedömning av utvecklingen i Europa, där t ex folkmängden i området »Germany–Scandinavia» uppskattas till att ha ökat från cirka 2 milj kring år 650 till cirka 4 milj kring år 1000 och 11,5 milj kring 1340.[4]

Detta siffermaterial förmedlar endast en skenbar exakticitet, och det bör givetvis utnyttjas med största försiktighet. Kronologin är flytande och de regionala växlingarna förmodligen avsevärda. Likväl måste *huvudtrenden* accepteras som den relativt sett rimligaste tolkningsgrunden. Detta ställningstagande sker under intryck av de samlade indikationer, som enligt initierade helhetsbedömningar talar *för* en kraftig folkökning. Även om vi inte i detalj kan mäta styrkan eller det regionala utfallet i en sådan befolkningsexpansion, måste vi som en tentativ bas för vidare tolkningar utgå ifrån uppfattningen, att en accelererande folkökning har pågått i Nordeuropa under perioden 950–1050. Hur man inom nordisk forskning mera specifikt har uppfattat förhållandena i Sydskandinavien kommer senare att diskuteras.

[3] H. Pirenne, Economic and Social History of Medieval Europe, 7. utg, 1961, s 67 ff; B. H. Slicher van Bath, The Agrarian History of Western Europe A.D. 500–1850, 1963, s 77 ff; C. M. Cipolla, The Origins, i C. M. Cipolla (ed), The Fontana Economic History of Europe, The Middle Ages, (1972), 1981, s 15; J. C. Russell, Population in Europe 500–1500, ibidem s 25 ff; G. Duby, Medieval Agriculture 900–1500, ibidem s 181 f; dens., Krigare och bönder, (1973), sv övers 1981, s 18, 78 f, 86 ff och s 192 ff; P. Anderson, Övergångar från antiken till feodalismen, (1974), sv övers 1980, s 171.

[4] J. C. Russell, a a, s 36 ff.

Samtidigt med att vi sålunda kan räkna med att folkmängden kraftigt har ökat, finner vi i den agrarhistoriska litteraturen en utbredd uppfattning om att djupgående förändringar har skett inom *jordbruksteknologin* i det tidigmedeltida Nordeuropa.[5] Den detaljerade kronologin är även i denna fråga flytande, vilket till stor del har sin förklaring i att förändringarna har ägt rum inom en sektor av medeltidens dagliga liv, som sällan avsätter någon rik skriftlig dokumentation.[6] Även om man sålunda inom forskningen diskuterar varierande dateringar av olika agrarteknologiska fenomen, råder stor enighet om att en period från i runda tal 600 till 1000-/1100-tal för Nordeuropas vidkommande har inneburit ett genombrott för ett flertal produktivitetshöjande redskap och odlingsmetoder. Mot slutet av denna period har av allt att döma ett nytt agrart system varit genomfört, ett system som var avpassat för Nordeuropas fuktiga, tungarbetade men bördiga slättjordsområden.

En hörnpelare i detta system har uppenbarligen varit den tunga *hjulplogen* med rist, plogbill och vändskiva. Det var ett redskap för jordbearbetning, med flera fördelar jämfört med äldre plogtyper eller med årdret. Genom att det senare endast rispade jorden och lossade ytskiktet utan att vända jorden, måste jorden bearbetas genom att fälten ärjades i kors. I det avseendet har hjulplogen inneburit en väsentlig arbetsbesparing och därmed en potential för utökning av brukningsarealen. Genom hjulplogen möjliggjordes över huvud taget åkerbruk på flera typer av tyngre jordar. Detta redskap kan betraktas som en teknologisk förutsättning för den omfattande nyröjning och utvidgning av den permanenta åkerarealen, som man brukar förknippa med den tidiga medeltiden eller högmedeltiden på många håll i Nordeuropa. Eftersom den hjulburna plogen var försedd med vändskiva, effektiviserades jordbearbetningen ytterligare, och jordarnas avkastningsförmåga förbättrades på grund av att gödseln (stallgödsel, märgel, tång m m) först när jorden vändes kunde nedplöjas ordentligt.[7] Genom att man plöjde långsmala tegar i ryggade åsar kunde man dessutom åstadkomma en viss dräneringseffekt.

För att ytterligare förbättra jordbearbetningen fick en ny typ av *harv* stor betydelse. Dess effekter befrämjades av att man alltmera började använda *hästen* som dragdjur. Genom nya *seldon* och *spikade hästskor* hade nämligen hästen i en dittills okänd utsträckning blivit brukbar i jordbruksarbetet. På många håll skulle oxen konkurreras ut av hästen, som var betydligt snabbare

[5] För det följande, se L. White, Jr., Medieval Technology and Social Change, (1962), 1980, s 39 ff; B. H. Slicher van Bath, a a 1963, s 54 ff; Ch. Parain, The Evolution of Agricultural Technique, i M. M. Postan (ed), The Cambridge Economic History of Europe, vol I, The Agrarian Life of the Middle Ages, 1966, s 126 ff; L. White, Jr., The Expansion of Technology 500–1500, i C. M. Cipolla (ed), The Fontana Economic History of Europe, The Middle Ages, (1972), 1981, s 143 ff; J. Gimpel, The Medieval Machine, 1979, s 41 ff; G. Duby, a a (1973), 1981, s 19 ff och s 197 ff; P. Anderson, a a (1974), 1980, s 165 ff.

[6] Jfr G. Duby, a a 1981, s 197; L. White, Jr., a a 1981, s 143.

[7] Jfr E. Porsmose, a a 1980, s 61 f.

och mera uthållig och som därför i princip kunde tillåta den enskilde jordägaren eller brukaren att, om så var önskvärt och möjligt, bruka en större åkerareal. Dessutom kunde man nu öka *antalet* plöjningar per säsong, vilket bör ha haft en avsevärt produktivitetshöjande effekt, speciellt när det gällde att bereda trädesjorden för sådd.[8] Ett brukningssystem, som innebar att jorden regelbundet fick vila, gödslas och plöjas var nämligen en förutsättning för god avkastning av spannmål.[9] Ett sådant odlingssystem anses under denna period ha fått sitt stora genombrott i Nordeuropa, *trevångsbruket* (eller *tresädesbruket*).

Trevångsbruket har beskrivits som »the great agricultural novelty of the Middle Ages».[10] Dess äldsta kända skriftliga belägg härrör från Frankerriket och daterar sig till 700-talets senare del. Genom att resursområdet med åker- och ängsmark indelades i tre vångar med vårsäd, höstsäd och träda i en treårig odlingsrotation, uppnåddes flera fördelar i jämförelse med andra kända samtida odlingssystem såsom ensäde och tvåsäde. Inom trevångsbrukets ram kunde sålunda som ovan antyddes jordens avkastningsförmåga bibehållas genom regelbunden vila, gödsling och plöjning under trädesperioden vart tredje år. Genom grödornas fördelning på vårsäd och höstsäd kunde risken för missväxt spridas. Likaså kunde arbetet med plöjning, harvning, sådd och skörd fördelas jämnare under arbetsåret. I jämförelse med tvåsäde kunde man inom trevångsbruket årligen beså en större areal, närmare bestämt 2/3 i stället för hälften, d v s en ökning med 1/6 (beräknat på oförändrade åkerytor). Redan genom att trädesjorden på detta sätt minskade i omfattning, kunde det årliga skördeutbytet i motsvarande grad höjas. Härtill kom effekterna av den tidigare antydda produktivitetshöjning, som de nya odlingsmetoderna bör ha inneburit, liksom möjligheten att ytterligare öka produktionen per capita genom en nyodlingsverksamhet baserad på de hästdragna, moderna redskapen. Sambandet mellan trevångsbruk och användningen av hästen som dragdjur har möjligen befrämjats av att *havren*, som är en ypperlig basföda för hästen, var en lättodlad vårgröda inom ramen för detta odlingssystem.

I den bild av den agrarteknologiska utvecklingen i Nordeuropa, som här har tecknats utifrån tolkningar av representanter för en modern, agrarekonomisk medeltidsforskning, bortses från att bedömningarna av enskildheter kan variera. Som ovan antytts finns det exempelvis klara divergenser i uppfattningen av de involverade teknologiska fenomenens första uppdykande och deras breda genombrott. Bl a kan Lynn White, Jr. tala om den tidiga medeltidens agrara »revolution» och förlägga de breda framstegen till karolingernas Frankerrike,[11] medan Georges Duby betonar den långsamma utveck-

[8] Se särskilt G. Duby, a a 1981, s 203.

[9] Jfr ibidem s 32.

[10] Ch. Parain, a a 1966, s 136. Beträffande trevångsbruket, se även ovan 3.5.3.

[11] Se t ex L. White, Jr., a a 1980, s 39 ff; J. Gimpel, a a 1979, s 41 ff.

lingen och det relativt sena genombrottet (fr a i perioden 1075–1180) för vissa redskap och odlingsmetoder.[12] Bilden framstår emellertid som entydig i viss måtto. Den tillåter nämligen den sammanfattande bedömningen, att *århundradena kring 1000-talet* för stora delar av Nordeuropa präglats av såväl expansiva befolkningsförhållanden som produktivitetshöjande agrarteknologiska innovationer.

När det sedan gäller tolkningar av *sambanden* mellan den tidens demografiska och teknologiska förändringar, finner vi även här intressanta skillnader mellan olika författare. Det gäller också problemet om hur man sätter in sådana samband i *en vidare samhällsram.*

4.4.3 Exempel på helhetstolkningar

Vi tog utgångspunkten till föregående avsnitt i de resonemang hos Ester Boserup, där befolkningens förändringar tillskrives en vanligtvis avgörande betydelse som impuls till teknologisk förändring och därmed för den agrara ekonomins utveckling i stort. Enligt Boserup bidrar därför detta synsätt till förståelse även av t ex förändringar av sociala strukturer inom jordbrukande samhällen. Boserups utvecklingsmodell framstår kanske som väl schematisk för våra syften i sin avsaknad av specifika anknytningar i tid och rum. De delar, som trots detta kan tillmätas viss relevans här, ser i korthet ut på följande sätt: När den onda cirkeln med glesbefolkade områden och primitiv teknik brytes, tenderar efter hand de vandrande åkrarna och de flyttande bosättningarna att ersättas med mera varaktiga former för bebyggelse och odling. Följderna blir bl a en viss arbetsfördelning och lokala marknader baserade på tillfälliga överskott. Med fortsatt folkökning anlägges permanenta åkrar, fria från sten och rötter, och i närheten av dessa uppstår fast bebyggelse. En följd av denna utveckling blir en differentierad social organisation, och en ytterligare tillväxt i folkmängd kan resultera i att området i viss mån blir urbaniserat. Till förutsättningarna för en urbanisering hör nämligen, att befolkningstätheten är relativt hög och att man genom ett intensivare jordbruk kan producera ett överskott av livsmedel.[1]

Mer eller mindre i linje med Boserups allmänna synsätt med befolkningsförändringarna som den pådrivande faktorn i den agrarekonomiska utvecklingen kan man finna uttalanden hos vissa agrarhistoriker i samband med tolkningar av den nord- eller västeuropeiska utvecklingen under medeltiden. Så menar t ex Charles Parain, som har en hög värdering av trevångsbrukets konsekvenser, att folkökningen ofta har varit »a determining factor», när det har gällt att införa detta odlingssystem,[2] och liknande tankar företrä-

[12] Se t ex G. Duby, a a 1981, s 197 ff.

[1] E. Boserup, a a 1977, s 10, 82 ff et passim.

[2] Ch. Parain, a a 1966, s 137.

der även B. H. Slicher van Bath.[3] Som en ledande representant för ett helt annat synsätt, där *teknologiska förändringar* uppfattas närmast som autonomt verkande, pådrivande krafter i den historiska utvecklingen, framstår Lynn White, Jr.

Att jordbruket före cirka 1700 var en samhällsangelägenhet, som direkt engagerade åtminstone 90 % av befolkningen, utgör en utgångspunkt för White. Under sådana omständigheter borde nämligen väsentliga förändringar i fråga om t ex klimat, bördighet eller agrar teknologi med nödvändighet leda till att hela samhället påverkades och förändrades, t ex i fråga om befolkning, välstånd, politiska och kulturella förhållanden. Den tidigmedeltida agrara omvälvningen var enligt White i hög grad betingad av den tekniska utvecklingen, där plogen uppfattas som en av de mest avgörande faktorerna och där folkökningen ses som en effekt av ökad agrar produktivitet. White misstänker t ex att man i » the Viking outpouring» kan se den nya plogens följder för befolkningstillväxten i Skandinavien. Bondesamhället i Nordeuropa vid 1000-talets slut karaktäriseras som »immensely vigorous and productive» och som »the product of the agricultural revolution», som efter hand även skulle leda till en djupgående *samhällsomvandling*: »the northern peasant» kunde nu genom överskottsproduktion öka sin levnadsstandard och sin köpkraft. Detta tillät en snabb urbanisering och ledde till uppkomsten av en klass av specialiserade köpmän och hantverkare i de nya städerna.[4] I förlängningen av de teknologiska innovationerna inom jordbruket ser vi alltså här som resultat dels en accelererande folkmängd och dels uppkomsten av konstituerande delar av det högmedeltida samhällets sociala struktur.

Whites uppfattning av de tekniska innovationerna såsom i hög grad bestämmande för epokens demografiska, ekonomiska och sociala utveckling har mötts med kritik, bl a från Perry Anderson. Uppkomsten av ny teknologi bör enligt Anderson endast ses som ett av de materiella uttrycken för det rådande produktionssättets inre dynamik. Anderson uppfattar denna dynamik som den grundläggande drivkraften för jordbrukets framsteg, och den härledes i sin tur till olika former av klasskonfrontation inom ramen för det feodala produktionssättet. Bakom medeltidens stora expansionsperiod på 1100- och 1200-talen låg sålunda enligt Andersons historiematerialistiska tolkning en antagonistisk social kamp mellan samhällets militära herrar och de underlydande bönderna, en kamp om jorden och brukarnas prestationer. I sin tur utlöste »produktivkrafternas dramatiska uppsving . . . en motsvarande demografisk boom».[5]

[3] B. H. Slicher van Bath, a a 1963, s 60: »It was nearly always at a time of increasing population that there was a change – over from two- to three-course rotation.»

[4] L. White, Jr., a a 1980, s 38 ff; dens., a a 1981, s 143 ff.

[5] Jfr P. Anderson, a a 1980, s 165 ff och s 288 f. För tidigare kritik av Whites arbete, se R. H. Hilton och P. H. Sawyer, Technical Determinism: the Stirrup and the Plough, Past & Present, nr 24, 1963, s 90 ff.

Det står klart, att vi här har exempel på tre divergerande synsätt i frågan om vilken eller vilka faktorer, som främst har verkat pådrivande i den agrarekonomiska utvecklingen i tidig medeltid och därmed på ett avgörande sätt betingat uppkomsten av högmedeltidens samhällsstruktur. Gemensamt är emellertid, att man på respektive håll tenderar att renodla och därmed riskerar att övervärdera enskilda faktorers förklaringsvärde. En forskare som White har inte utan skäl anklagats för att företräda »teknologisk determinism» just på grund av att han i flera sammanhang upphöjt den tekniska utvecklingen till en oberoende, determinerande faktor i en utveckling med vida konsekvenser på skilda plan.[6] Med motsvarande skäl skulle man emellertid kunna uppfatta Boserups synsätt som utslag av »demografisk determinism» och Andersons som präglat av »klasskampsdeterminism». Därmed inte sagt att vi är hänvisade till teknologisk respektive demografisk nihilism i kausalresonemangen, lika lite som sociala motsättningar kan frånkännas en pådrivande roll i det aktuella skeendet. Det finns emellertid skäl att ställa sig skeptisk till enkla förklaringar av uppenbarligen komplexa och delvis dunkla sammanhang. Det intrycket förstärkes vid en jämförelse med Georges Dubys stora essä om uppsvinget i den europeiska ekonomin i perioden 600–1200.[7] Hos Duby möter vi nämligen en mångfald förklaringsfaktorer i komplicerad växelverkan. Framställningen formar sig till ett avståndstagande till mekanistiska och förenklade förklaringar av undersökningsperiodens samhällsförändringar. Den låter sig i princip inte referera i korthet, eftersom Duby sällan öppet diskuterar och redovisar sina grunduppfattningar eller tolkningsramar. Några huvudtankar kan likväl urskiljas och lyftas fram.

Det ekonomiska uppsvinget skedde utifrån 600-talets samhälle, som Duby beskriver som präglat av låg produktivitet, gles befolkning, låg teknisk kapacitet och ständig risk för hungersnöd och demografiska katastrofer. En väsentlig bakgrund till den kommande utvecklingen var *klimatet*, som enligt Duby blev varmare och mindre fuktigt i perioden från 700-talet till 1100-talets slut. I Dubys tillväxtmodell ges *demografiska* förändringar en framskjuten position, även om man ibland ser att de demografiska och teknologiska faktorerna kan växla roller i kausalresonemangen. Den befolkningstillväxt, som Duby menar har skett under perioden, förklaras bl a med frånvaron av större pestutbrott från och med 600-talet, en efter hand ökad säkerhet efter att invasionerna (speciellt vikingarnas) upphört vid 1000-talets början, en ständig ökning av livsmedelsproduktionen och, inte minst, sociala förändringar i samband med slaveriets upphörande, som ledde till ett utökat antal självständiga produktionsenheter och som därmed innebar en kraftig stimulans till barnalstring. Enligt Duby har befolkningstillväxten utlöst den första impulsen till alla kommande framsteg, till jordbruksproduktionens upp-

[6] Se ovan i not 5 a a.

[7] G. Duby, a a 1981.

blomstring och tekniska nyskapelser. Duby hävdar sålunda, att det demografiska trycket efter hand framtvingade ett intensifierat jordbruk och en förbättring av produktionstekniken.

Medan 600- och 700-talen utmärktes av ofantliga reserver av jord, fanns det brister i arbetskraftens storlek och i redskapen, brister som försvann under perioden före 1000-talet. Den tillväxt, som började på 1000-talet, byggde sålunda bl a på att landsbygdsbefolkningen hade ökat, något som emellertid i sin tur anges vara nära förknippat med förbättringar i jordbruksstekniken. Intressant i sammanhanget är de för Västeuropas ekonomi mycket betydelsefulla nyodlingarna, som började långsamt under 900-talet och som kulminerade i perioden 1075–1180. Här preciseras de olika faktorernas kausala roll inte närmare på grund av flytande kronologier: enligt Duby satte nyodlingarna igång »just när» befolkningstillväxten började och de tilltog »samtidigt som» tekniska innovationer infördes och det demografiska trycket ökade. »Snart» ingrep seigneurerna stimulerande i processen.

Den *tekniska* faktorn verkar som synes i nära växelspel med befolkningsförändringarna. Som nedan framgår bör den också kopplas till sociala och politiska förändringar liksom f ö till förändringar i vardagslivets vanor, normer och värderingar (mentaliteter) m m, varmed Duby – med sina rötter i Annales-traditionen [8] – strävar i riktning mot ett slags integrerad »total historia» i sin framställning. Som exempel kan här nämnas Dubys värdering av matvanornas förändringar i Nordeuropa. De innebar en övergång från den germanska köttkulturen till en från de romerska mattraditionerna inspirerad brödkultur. Det förklarar till stor del brödsädsodlingens växande betydelse, samtidigt som den ökade spannmålsproduktionen fr a berodde på plogen, som låg bakom de agrara framgångarna. Duby förlägger »en av huvudfaserna i produktionsmedlens historia» till Västeuropa mellan år 1000 och slutet av 1100-talet. Till den förbättrade agrara teknikens viktigare *sociala följder* hörde, att jordens brukare fick en minskad arbetsbörda i samband med odlingsarbete på godsen och därmed möjligheten att öka den egna avkastningen. Samtidigt hårdnade emellertid herreklassens strävanden att genom avgifter m m tillgodogöra sig delar av brukarnas produktionsöverskott. I flera sammanhang betonar Duby just de sociala konflikternas pådrivande roll.

I perioden från cirka 800 till mitten av 1000-talet låg emellertid de mest uppenbara drivkrafterna till utveckling på ett annat plan. De låg i angrepp och erövringar, och expansionen gällde då en *krigsekonomi*. De tekniska innovationerna tjänade under denna period främst krigiska syften, men efter hand beredde också krigen vägen för fredliga tillämpningar. Därför utgjorde enligt Duby de aggressiva tendenserna hos de barbariska delarna av Europa

[8] Om Annales-traditionen, se t ex G. G. Iggers, New directions in European historiography, 1975, s 43 ff; B. Odén, Annales-skolan och det svenska forskarsamhället, i J. Le Goff & P. Nora, Att skriva historia. Nya infallsvinklar och objekt, 1978, s 7 ff.

en av de kraftigaste drivfjädrarna i Europas ekonomiska tillväxt. Efter barbarinvasionernas upphörande skapades en ny samhällsordning, en helt och hållet agrar civilisation. Inom dess ramar ägde en andra tillväxtfas rum, gynnad av jordbrukets expansion och präglad av relativ fred och politisk stabilitet.

Impulsen till den inre tillväxten i den europeiska ekonomin under 1000-/1100-talet måste »i sista hand» sökas i det exploateringstryck, som seigneurernas makt utövade på produktivkrafterna. Genom folktillväxten, genom förbättrade redskap och odlingssystem och genom större jordbruksarealer tillförsäkrades på så sätt aristokratin ett större välstånd. Under 1100-talets senare del tog *städerna* över den pådrivande rollen i den ekonomiska dynamiken. I det sammanhanget stimulerades en mentalitetsförändring med betydande konsekvenser. Den gamla anda av frikostighet och slöseri, som sedan krigsekonomins tid hade dominerat hos seigneurerna, försvann. Det var intresset för vinsten, som efter hand ledde till en ny mentalitet, som snart också kom att genomsyra den agrara ekonomin.

Dubys essä karaktäriseras av en imponerande perspektivrikedom. Samtidigt präglas framställningen kring de kausala sambanden av en viss svårgenomtränglighet. Det hänger delvis samman med att avvägningen mellan olika förklaringsfaktorers kausala prioritet sällan expliceras och ofta går förlorad i de många krafternas växelspel. I vissa fall lämnas också frågan om kausalitet mer eller mindre öppen, inte sällan beroende på att ett empiriskt bräckligt kronologiskt fundament inte tillåts bära upp några distinkta avgöranden i fråga om vad som är orsak respektive verkan i relationen mellan olika faktorer. Det är bl a i dessa avseenden, som Duby skiljer sig från de tidigare anförda exemplen på mera renodlade synsätt i fråga om agrar utveckling och samhällsförändring i tidig medeltid.

Ovan har några av de allmäneuropeiska huvuddragen i fråga om demografiska och agrarteknologiska förändringar tecknats. Vidare har en diskussion förts om sambanden mellan dessa förändringar, såväl inbördes som i relation till en vidare samhällsram. Det är lämpligt att här återknyta till de sydskandinaviska förhållandena. Frågan blir, om vi nu är bättre i stånd att förklara de faktorer, som låg bakom det yttre skeende i fråga om bybildningsprocessen under tidig medeltid, som tidigare varit föremål för försök till precisering.

4.4.4 Några danska exempel – från Arup till Porsmose

Kulturlandskapsomvandlingen i berörda delar av den sydskandinaviska slättbygden i perioden 1000-/1100-tal bör enligt den ovan (4.4.1) gjorda tolkningen fr a ha innefattat en omfattande bybildningsprocess, som dels tagit sig uttryck i kortdistansflyttning från äldre byar, dels i tillkomsten av nya bebyggelser. Vidare torde den ha inneburit nyodlingar och ett intensifierat resursut-

nyttjande. Vi har också ovan (4.4.2) kunnat konstatera en enighet i forskningen kring uppfattningen, att århundradena kring 1000-talet för stora delar av Nordeuropa präglats såväl av expansiv demografisk utveckling som av ett flertal produktivitetshöjande tekniska innovationer. Bybildningsprocessen måste rimligen kunna kopplas till dessa samtidigt verkande demografiska och teknologiska förändringar. Skeenden av den arten kan emellertid inte isoleras från den genomgripande omvandling, som samhället även i flera andra avseenden, socialt, ekonomiskt, politiskt och kulturellt, genomgick i den aktuella perioden från vikingatid till högmedeltid. Det finns därför skäl att undersöka om några av de faktorer och de samband mellan olika faktorer, som enligt exemplen ovan (4.4.3) har visat sig använda i förklaringar till den tidigmedeltida utvecklingen i Nordvästeuropa, även har kommit till användning inom nordisk forskning för att förklara bybildningsprocess och samhällsförändring i Sydskandinavien.

Det visar sig, att förändringar i *jordbruksteknologin* har en lång tradition bakom sig som huvudfaktor i förklaringar till uppkomsten av sådana danska byar, som är kända i varje fall sedan historisk tid.[1] Erik Arup, som utgick ifrån namntypskronologin, antog att de äldsta byarna hade bildats från och med vår tideräknings början. Den omfattande bybildningen bör enligt Arup förklaras som de tvingande följderna av en genomgripande förändring av jordbrukstekniken. Närmare bestämt handlade det om införandet av den tunga hjulplogen, som nödvändiggjorde driftssamverkan och därmed sammanslutning i bybebyggelser.[2] Arups dateringar, såväl av de äldsta byarna som av hjulplogen, kom snart att ifrågasättas, särskilt sedan Gudmund Hatt bebyggelsearkeologiskt påvisat byar redan från förromersk järnålder.[3] Vissa delar av Arups hjulplogshypotes skulle emellertid på nytt aktualiseras av Aksel E. Christensen.

Enligt Christensen, som också utgått från namntypskronologins direkta relevans för bebyggelsedatering, skapades redan före folkvandringstidens slut en ny byorganisation, »den regulerede landsby med vist fællesskab». Förklaringen härtill vill Christensen söka i *tekniska* och funktionella omständigheter och han ser »plovfællesskabet» som »et konstituerende element i landsbydannelsen». Christensen finner belägg för att man redan vid denna tid har skapat bättre plogtyper. Sannolikt har det rört sig om hjulplogen med vändskiva, som alltså skulle ha varit i bruk i Danmark redan före vikingatiden. Den omfångsrika bebyggelseexpansion, som enligt Christensen skedde under vikingatid, resulterade i en stor mängd nya bybildningar (fr a byar med efterlederna *-by*, *-tofte*, *-bølle* och *-torp*), liksom i att ny jord togs under kultur och

[1] För det följande, jfr A. E. Christensen, a a 1969, s 52 ff; I. Skovgaard-Petersen, a a 1977, s 83 f; E. Porsmose, a a 1980, s 64 ff; T. Grøngaard Jeppesen, a a 1981, s 137 ff.

[2] E. Arup, a a 1925, s 64 ff.

[3] G. Hatt, Landbrug i Danmarks Oldtid, 1937.

att bygden utvidgades. I sin förklaring till denna kontinuerliga tillväxt under vikingatiden tillmäter Christensen *den demografiska faktorn* den avgörande betydelsen: befolkningstalet har trots utvandringar varit starkt stigande, dock utan att medföra överbefolkning.[4] På liknande sätt har Christensen förklarat fortsättningen av »den store torpdannelse», som ägde rum i perioden från 800-tal till 1200-tal, mot slutet samtidig med etableringen av bebyggelser med röjningsnamn. Enligt Christensens tolkning ligger sålunda en folkökning bakom detta fenomen. Efter den kraftiga stigningen under vikingatid planar befolkningskurvan ut i tidig historisk tid. Enligt Christensen känner vi inga driftsförbättringar eller tekniska framsteg i jordbruket i äldre medeltid. Av betydelse var däremot den stimulerande inverkan på det danska jordbruket, som de stigande priserna fick i samband med grundandet av de tyska Östersjöstäderna.[5]

Befolkningsutvecklingen och det inre tillståndet i Norden är liksom den nordiska kolonisationens omfattning omdiskuterade problem inom vikingatidsforskningen. Den diskussionen kan inte här bli föremål för någon mera ingående presentation. Man noterar emellertid, att mot t ex Arups bild av överbefolkning och svält, som ledde till utvandring i stor stil från det vikingatida Danmark,[6] står Aksel E. Christensens ovan berörda tolkning. Christensen ser vikingatiden som en välståndsperiod, präglad av demografisk expansion, en omfattande kolonisation på andra sidan havet och en stark bebyggelseexpansion i hemlandet, liksom av en i europeiskt perspektiv förhållandevis hög kulturnivå i fråga om t ex sjöfart, handel, jordbruksteknik och politisk organisation.[7] I förhållande till Christensen gör P. H. Sawyer en klar nervärdering av utvandringen och den danska bosättningens omfattning i England. Sawyer anför också vissa tvivel på det empiriska underlaget till tolkningen av en dramatisk folkökning i det danska hemlandet under vikingatid.[8] I de senaste danska synteserna finner vi också en större försiktighet i bedömningen. I ljuset av vikingatågen är det likväl för Inge Skovgaard-Petersen näraliggande att bakom mängden av *-torp*-bebyggelser se en befolkningstillväxt. Indikationerna för bruk av hjulplogen i vikingatidens Danmark är något för osäkra för att Skovgaard-Petersen mera bestämt skall kunna hävda att *-torp*-perioden hänger samman med lantbrukstekniska framsteg.[9] Under intryck av Sawyers argumentering tolkar Niels Lund den danska utvandringen som numerärt obetyd-

[4] A. E. Christensen, a a 1969, s 36 ff och 203 ff; dens., Mellem vikingetid och Valdemarstid. Et forsøg paa en syntese, DHT 1966, s 31 ff.

[5] Dens., a a 1938, s 10 ff och s 30 ff; jfr dens., a a 1977, s 299 ff; liknande hos H. Paludan, Tiden 1241–1340, i Danmarks historie 1, 1977, s 411 f.

[6] E. Arup, a a 1925, s 105 ff.

[7] A. E. Christensen, ovan i not 4 a a.

[8] P. H. Sawyer, The Age of the Vikings, (1962), 2nd ed. 1971, s 148 ff och s 208 ff. Jfr diskussionen av Sawyers teser i A. E. Christensen, a a 1969, s 169 ff.

[9] I. Skovgaard-Petersen, a a 1977, s 61 ff och s 84 f.

lig. Även till frågan om en explosiv intern befolkningstillväxt i det danska hemlandet är Lunds hållning närmast avvisande, fastän han vagt argumenterar för möjligheten av en *stigande* folkmängd.[10]

Av större intresse är Kai Hørbys syn på drivkrafterna bakom den genomgripande samhällsförändringen i Danmark i perioden mellan cirka 1000 och 1250. Hørby ser här en ekonomisk och demografisk expansion i linje med den samtida europeiska. Det är *befolkningsförhållandena*, som uppfattas som i grunden pådrivande i utvecklingen mot ökad produktion, ökad efterfrågan, organiserandet av en fjärrhandel med dagligvaror och framväxten av städer. Befolkningsutvecklingen ledde till en bebyggelseutvidgning, som vid vikingatidens slut hade brutit isoleringen mellan tidigare relativt autonoma bygder. Detta var en nödvändig förutsättning för betydande förändringar på det politiska planet, främst kungamaktens och riksenhetens konsolidering. Befolkningsmässiga resurser var också en förutsättning för den kristna kyrkans etablering.[11]

Med dessa exempel från Arup till Hørby kan vi alltså konstatera, att teknikens landvinningar inom dansk forskning ofta har värderats högt som förklaringsfaktor. Införandet av den viktiga hjulplogen har dock daterats högst olika. Bedömningarna av befolkningstryckets verkningar varierar också, men vanligen tillmäter man den demografiska utvecklingen en betydande förklaringskraft i fråga om bebyggelseutvidgning och samhällsutveckling i perioden från vikingatid till högmedeltid. Handelns stimulerande roll betonas i ett par fall. Det bör åter påpekas, att man har gjort dessa bedömningar utifrån förutsättningen, att namntypskronologin avspeglar bebyggelseutvecklingens faser. Av stort intresse är därför den första helhetsbild av bybildningsprocess och samhällsförändring, som Erland Porsmose tecknat på basis av de senaste bebyggelsearkeologiska resultaten och tolkningarna.[12]

I sitt vittgående förklaringsförsök sätter Porsmose in kulturlandskapsförändringen kring 1000-talet i flera samtidiga agrarekonomiska, samhällsstrukturella och politiska sammanhang. En stor roll spelar i Porsmoses framställning sambandet med riksbildningen i Danmark. Denna politiska process måste förutsätta, att man vid den aktuella tiden kunde åstadkomma ett ackumulerbart agrart produktionsöverskott. Den ekonomiska utvecklingen under denna tid studeras enligt Porsmose bäst utifrån samhällets fysiska struktur, fr a den agrara bebyggelsen (inkluderande byggnader och resursområde), som bildar befolkningens produktionsbas. I Porsmoses agrarekonomiska modell kan den agrara bebyggelsen förstås delvis utifrån *produktionsförutsättningarna*. Därmed avses hur *människan* genom sina *»driftsmå-*

[10] N. Lund, a a 1980, s 35 ff.

[11] K. Hørby, a a 1980, s 171 ff; jfr även s 101 ff.

[12] För det följande, se E. Porsmose, a a 1979 och 1980, a a, Bebyggelsehistorisk Tidskrift 1981 och Den regulerede landsby, 1981 (s 15 ff och s 451 ff).

der» (d v s odlingssystem inklusive redskapsteknologi, arealutnyttjande och arbetsorganisation) interagerar med de *naturgeografiska förhållandena*, varigenom produktionen skapas. Den agrara bebyggelsen kan också förstås utifrån de *samhällsstrukturella förutsättningarna*, varvid bebyggelsens relationer till det omgivande samhället fr a kan studeras genom de *handels-*, *avgifts-* och *ägarförhållanden* som är aktuella vid skilda tidpunkter.

Att den västeuropeiska utvecklingen i perioden från 800-tal till 1200-tal kännetecknas av en väsentlig ökning av produktion och skördeutbyte har enligt Porsmose sin bakgrund i ett nytt odlingssystem, *vångbruket*. Dess »tilhørende bebyggelsesform» var den slutna flergårdsbyn, omgiven av bebyggelsetomma »open-fields». Det var fr a kombinationen av vångbruk i byalag och hjulplog, som även i Danmark medförde en agrarekonomisk omvälvning. De nya driftsmetoderna har enligt Porsmoses bedömning införts i Danmark »på overgangen mellem vikingetid och ældre middelalder». Som en nödvändig följd av det förändrade driftsekonomiska systemet skedde omkring år 1000 en omläggning av bebyggelselägen och en omstrukturering av resursområden. Dessa förändringar följdes av en stabilisering av bebyggelsen på dittills okänd nivå och med vittgående konsekvenser på skilda plan i samhället. Härigenom möjliggjordes t ex investeringar i fasta kommunikationsanläggningar m fl åtgärder för att stärka samhällets inre struktur. Möjligheter skapades för landtransporter och närhandel och därigenom även förutsättningar för de kommande stadsbildningarna. Genom system för uppbörd av avgifter från den agrara överskottsproduktionen till överhet och jordägare lades den ekonomiska grunden för riksbildningen.

Porsmose diskuterar så vilka faktorer, som kan ha *utlöst* denna utveckling. Den demografiska tillväxten sedan vikingatiden – speglad i fr a vikingatidens yttre och inre kolonisation och i bebyggelsenamnen på *-by*, *-tofte* och vissa på *-torp* – tillerkännes en roll som en gynnsam bakgrund till den ekonomiska expansionen. Denna faktor anses dock inte i sig själv kapabel att utlösa den driftsekonomiska omvälvningen. I det sammanhanget vill Porsmose revidera den bild, som Aksel E. Christensen m fl har tecknat av en dramatisk befolkningsexpansion under vikingatid och tidig medeltid. Denna utveckling skulle efter hand ha tvingat till kolonisation av marginella odlingsområden. Porsmoses iakttagelser i det fynska materialet tyder i stället på, att byar med yngre namn är bättre lokaliserade och anpassade till det nya odlingssystemet än byarna med gamla namntyper. Kolonisationen av *-torp*-byarna är enligt Porsmose därför inte emografiskt betingad utan bör snarast ses som en driftsekonomiskt motiverad utskiftningsprocess. Även om ett stigande folktal har haft en viss betydelse, vill Porsmose i främsta rummet förklara den avgörande introduktionen av det nya odlingssystemet utifrån samhällsstrukturella förutsättningar.

En viss roll bör handeln ha spelat, men fr a betonar Porsmose egendoms-

förhållandena och avgiftsstrukturen. Kronan var först med att hävda generella krav på del i överskottsproduktionen, något som senare skulle utvecklas av kyrkan och herremännen. Den expanderande centralmaktens avgiftsbehov har med säkerhet lett kronan in i en aktiv bebyggelsepolitik. Den vikingatida driftsekonomin var i huvudsak baserad på boskapsskötsel och hade en relativt extensiv och arealkrävande karaktär. Impulsen till att övervinna detta system kan enligt Porsmoses bedömning möjligen först ha kommit till Danmark via de soldatkolonistbosättningar, som sannolikt har använts av vikingar i Danelagen.[13] De utmärktes bl a av en byalagsliknande odlingsgemenskap och en viss självägarstatus men med avgiftsplikt till kungen. Prototypen för det nya odlingssystemet härrör enligt Porsmose från detta militärpolitiska sammanhang. Han antyder också, att ett militärt och fiskalt syfte kan ha spelat in vid överförandet av det nya systemet till gamla odlingsområden i hemlandet. Bebyggelseomläggningen här kan ha haft ett samband med ledingsorganisation och bolindelning. Efter denna impuls från en reglerande centralmakt har emellertid snart de agrarekonomiska omvälvningarna kommit att verka med självförstärkande kraft, även långt utöver vad den demografiska utvecklingen ensamt kan ha motiverat.

Porsmoses beskrivning och förklaringsresonemang har stora förtjänster, inte bara i sin strävan mot ett fruktbart helhetsgrepp på en väsentlig men komplicerad förändringsproblematik. Dessutom inrymmer framställningen flera sakhistoriskt intressanta och originella inslag. Det får emellertid inte avhålla oss från kritisk prövning. Porsmose beskriver själv sin framställning av »årsagsforløbet» som en »råskitse», och det ligger närmast i sakens natur att enskildheter i resonemang och bedömningar kan diskuteras och i vissa fall ifrågasättas. En sådan diskussion skall här föras som inledning till en sammanfattande avslutning på detta kapitel.

Det finns exempel på mindre övertygande punkter i Porsmoses framställning. Dels kan man peka på kopplingen mellan kulturlandskapsförändringen och centralmaktens avgiftskrav och därav följande aktiva bebyggelsepolitik, dels på soldatkolonistbosättningarnas roll som prototyp för överförandet av nya driftsmetoder i hemlandet. Som Inge Skovgaard-Petersen till det förra fallet har påpekat, är det diskutabelt, i vad mån kungamakten redan så tidigt i riksbildningsprocessen som kring år 1000 bars upp av avgifter från produktionen. Snarare har den då ännu hävdats genom den prestige, som har följt av stora, lojala krigarföljen och rikedomar och som ytterst har vilat på kontroll över den internationella handelns farleder och marknadsplatser. Till det senare fallet kan invändas, att bönderna själva genom vikingatåg eller annan

[13] Porsmose bygger här på A. K. G. Kristensen, Danelaw institutions and Danish society in the Viking Age: Sochemanni, liberi homines and Köningsfrei. Medieval Scandinavia 8, 1975, s 27 ff. Se särskilt ibidem s 72, där den *politiska* aspekten betonas i diskussionen om den danska byns ursprung: det är nödvändigt att betrakta »the foundation of villages . . . much more as the result of an initiative from above.»

kulturförmedlande verksamhet har kunnat tillägna sig nya agrara system, tekniker och redskap.[14]

Porsmose tonar ned den demografiska faktorns betydelse på olika sätt, bl a genom sin originella hypotes om att byarna med yngre *-torp*-namn eller röjningsnamn anlagts som resultat av en positiv utskiftningsprocess för att på bästa sätt ta till vara möjligheterna med de nya driftsmetoderna på därtill lämpade jordar. Det skulle då också innebära, att byar med äldre namn i motsvarande mån ofta skulle vara sämre lokaliserade. Den anförda evidensen utgör i huvudsak statistiska beräkningar utifrån bonitetsangivelser i matrikelmaterialet från 1682.[15] Som Porsmose själv understryker är jordbonitet en i hög grad kulturberoende variabel, och bonitetsuppgifterna från 1682 anges vara påverkade av jordens naturliga beskaffenhet i förhållande till de använda driftsmetoderna. Den långa perioden på cirka 500–700 år av vanligtvis kontinuerlig hävd sedan byarnas etablering utifrån de nya driftsformerna måste emellertid ha verkat i hög grad utjämnande mellan byar med äldre respektive yngre namn. Möjligheterna till säkra retrospektiva jämförelser förryckes därmed. Under alla omständigheter måste hypotesen utsättas för vidare prövning. Den förefaller emellertid inte vara prövbar i direkt jämförbart material från uo på Söderslätt. Äldre detaljerade bonitetsuppgifter finns väl närmast i storskiftesmaterialet från 1700-talets senare del. Framför allt försvåras en jämförelse med uo av att detta område saknar ett statistiskt relevant skikt av byar med yngre namntyper (t ex yngre *torp*-namn och röjningsnamn; se ovan 4.3.2).

Såsom principiellt mera väsentligt för bärkraften i Porsmoses tolkningsförsök framstår den grundläggande svårigheten att för denna period uppnå en acceptabel inbördes *kronologi* i fråga om de många inblandade faktorerna och deras interaktion. Vi har tidigare i detta kapitel vid upprepade tillfällen ställts inför det faktum, att dateringar, som är väsentliga för en bedömning av bybildningsproblematiken, faller inom vida ramar. Det gäller av naturliga skäl sådana långtidsverkande processer som den gynnsamma *klimatutvecklingen* under vikingatid och tidig medeltid liksom den utsträckta *uppodlingsfas*, som enligt vegetationshistoriska tolkningar samtidigt har präglat det sydskandinaviska landskapet (ovan 4.3.3). Även i andra sammanhang har vi emellertid tvingats acceptera det omöjliga i att göra kronologiskt snävare avgränsningar än till en period, som kan omfatta ett par århundraden. Det har t ex gällt den retrospektiva räckvidden av skriftliga källbelägg, kyrkobyggnaders ålder, olika måttssystem enligt bevarade lantmäteriakter, namntypers

[14] I. Skovgaard-Petersen, Kommentar til Porsmose, i Studier i historisk metode, bd 15, 1980, s 75 f. Se även dens., a a 1977, s 191 ff och s 207 f. Liknande hos N. Lund, a a 1980, s 49 ff.

[15] Se fr a E. Porsmose Christensen, Udskiftningskort som bebyggelseshistorisk kilde – Forsøg med retrospektiv kulturgeografi, i H. Thrane (ed), Bebyggelseshistorisk metode og teknik, 1977, s 42 ff.

produktivitetsperiod, enskilda bynamns ålder och, inte minst väsentligt i detta sammanhang, tidigmedeltida keramiktypers användningsperiod. Möjligheter att uppnå erforderlig kronologisk stringens saknas också i hög grad i samband med sådana nyckelfrågor till resonemangen som folkmängdsökningens utvecklingsförlopp och tidpunkten för det breda genomslaget för de nya driftsmetoderna med hjulplog och trevångsbruk.

Av Porsmoses utredning om plogens kronologi[16] kan man sluta sig till, att hjulplogen av allt att döma bör ha varit allmänt i bruk i början av 1200-talet. Från denna period har vi inte bara det äldsta kända bevarade hjulplogsfragmentet från Danmark (C-14-daterat till 1220 ± 100 år), utan plogen fungerade då på flera håll i landet som taxeringsenhet.[17] Sannolikheten är dock stor, att redan vikingatidens nordbor kom i kontakt med denna plogtyp i Danelagen,[18] vilket ger oss en rimlig terminus post quem. Åter ställs vi sålunda inför en kronologisk ram på 200–300 år, inom vilken en spridning på bred front bör ha skett, utan att vi i efterhand kan iakttaga förloppet.

Motsvarande gäller för trevångsbrukets utbredning i berörda delar av de sydskandinaviska slättområdena. Enligt vad som ovan (4.4.2) berörts, har detta odlingssystem länge varit känt i Nordvästeuropa, innan vi får det äldsta bevarade direkta källbelägget på dansk botten. Det gäller Skånelagen från cirka 1215, där för övrigt även byar med två vångar eller med endast en vång omnämnes.[19] Den evidens, som för närvarande står till buds för att föra trevångsbruket tillbaka till 1000-talet på dansk botten, är högst indirekt till sin karaktär och verkar inte omedelbart bärkraftig. Porsmose anför här dels ett fall av arkeologiskt iakttagna åkersystem, som dock endast är indirekt daterbara genom tillhörande *bebyggelse* till cirka 1000–1200 (Borup Ris), dels de i huvudsak vikingatida bynamnen på *-tofte* och *-by*, som tolkas som indirekta belägg på vångbrukets reglerande delar, tofter och byalag. Under alla omständigheter tillfredsställes inte heller här ett minimibehov av kronologisk fixering av vad som måste vara mera väsentligt än indicier för blotta *förekomsten* av en driftsteknisk innovation, nämligen dess *spridning i stor skala*.[20]

[16] E. Porsmose, a a 1979, s 126 ff och dens., a a 1980, s 62 ff.

[17] Jfr t ex den s k Plogtalslistan i Kong Valdemars Jordebog. Listan omfattar det själländska jurisdiktionsområdet (KV Jb I, s 82). Närmare om medeltida fynd, avbildningar och skriftliga belägg rörande plogar hos A. Steensberg, art. Plov, KLNM XIII, 1968, sp 330 ff och där anf litt.

[18] Jfr här A. E. Christensen, a a 1969, s 61.

[19] Skånelagen kap 75. Se Danmarks Gamle Landskapslove I, Skånske Lov 1, udg. af J. Brøndum-Nielsen och S. Aakjær, 1933, s 51 ff, 220 och 319 ff; Se även Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Skånelagen. Gutalagen, 1979, s 39; jfr S. Gissel, art Trevangsbrug, KLNM XVIII, 1974, sp 624 f och där anf litt.

[20] Jfr E. Boserup, Population and Technology, 1981, s 3 ff och s 95 f.

4.5 Sammanfattning

En grundförutsättning för en strikt analys av kausala samband är givetvis, att man måste kunna avgöra, vilka involverade faktorer som kronologiskt föregår respektive efterföljer varandra. I den ovan förda diskussionen kring bybildningsprocess och samhällsförändring kan emellertid denna grundförutsättning inte uppfyllas. Vi står i stället inför en serie av företeelser och faktorer, som inte låter sig kronologiskt fixera och som därför endast kan bedömas verka och integrera parallellt i en period på 200 år eller mera. En konsekvens av bybildningsprocessens relativt diffusa kronologi blir, att kopplingen till den samhällsförändring, som pågår på flera plan under samma period, blir vansklig att klargöra utan närmare empirisk förankring än den som för närvarande är möjlig. Som bekant har vi att göra med starkt skilda samhällsstrukturer vid 900-talets slut och 1200-talets början i politiskt, ekonomiskt, socialt och kulturellt hänseende. Trots många förtjänster framstår mot denna bakgrund Porsmoses tolkningsförslag som endast ett av flera rimliga alternativ. Hans anknytning av bebyggelseomläggningen till riksbildningsprocessen kräver obetingat att de arkeologiska resultaten i dateringshänseende pressas i riktning mot tiden omkring år 1000. Ännu skulle vi emellertid behöva uppnå snävare dateringar inom ramen för den vendiska keramikens långa användningsperiod,[1] innan vi kan låta detta material fungera som hörnpelare i kronologiskt preciserade helhetstolkningar. Tills vidare framstår därför en alternativ möjlighet som mera rimlig, nämligen att vi visserligen har att göra med en i den tidigare, namntypskronologiskt baserade forskningen obeaktad, generell omläggningsfas i det sydskandinaviska kulturlandskapet, men att vi trots allt måste räkna med en utdragen etableringsperiod för den i historisk tid kvarlevande byn. Dateringsramarna kan omfatta en period från 900-talets slut till 1200-talets början, men i huvudsak bör förändringarna ha skett inom perioden 1000-/1100-tal.

Sammanfattningsvis måste därför tolkningen av den medeltida bybygdens framväxt inom uo bli den, att vi har iakttagbara tecken på en yttre förändring av kulturlandskapet i perioden 1000-/1100-tal. Denna förändring har tolkats som en bybildningsprocess, som dels har skett i form av ett kontinuitetsbrott och en omläggning av *äldre* bebyggelser i samband med kortdistansflyttning och dels i form av etablering av *nya* byar. För denna bedömning av förlopp och kronologi spelar de arkeologiska iakttagelserna i ett antal bykärnor inom uo en stor roll i ljuset av motsvarande resultat från andra sydskandinaviska undersökningar. Väsentligt är här också bynamnsbeståndets karaktär inom området, dateringarna av de individuella bebyggelsenamnen, liksom kyrkobyggnadernas ålder och täta lokalisering. Till bilden av yttre förändringar hör

[1] Möjligen kan förhoppningarna här knytas till ett flertal serier av thermoluminiscens-mätningar. Jfr T. Grøngaard-Jeppesen, a a 1980, s 40 f; E. Porsmose, a a 1980, s 30.

också ett intensifierat resursutnyttjande och nyodlingar i form av upptagande av nya, permanenta åkrar. Även om spridningsförloppet inte kan kronologiskt preciseras, måste vi nämligen räkna med att hjulplogen och trevångsbruket under denna period har fått sitt breda genombrott i området. Från och med tidig medeltid kan vi sålunda räkna med att produktionsinriktningen på Söderslätts jordar *dominerats* av spannmålsodling.[2] Denna bild av utvecklingen stämmer väl överens med den ökade odlingsintensitet, som man utifrån paleobotaniska tolkningar har konstaterat bl a i det sydskånska kulturlandskapet i den aktuella perioden.

Inför frågan om vad som utlöste och drev på förändringarna i kulturlandskapet har diskussionen ovan kretsat kring faktorer som folkökning och teknologi (i vid bemärkelse). Likaså har uppmärksamheten riktats mot svårigheten att fixera de kronologiska och – följaktligen – de kausala sambanden mellan å ena sidan förändringarna i bebyggelse och odling under tidig medeltid och å andra sidan de samtidiga förändringarna på andra plan i samhället. Här förefaller fortfarande flera möjligheter att vara öppna.

Gentemot t ex Porsmoses benägenhet att i vissa avseenden tona ner den demografiska faktorns betydelse till förmån för driftsmetodernas omskapande kraft, förefaller det rimligare att betona Boserups tanke, att en viss folktäthet är en nödvändig förutsättning för teknologisk utveckling. Processen kan primärt ha startat som en reaktion på en folkmängdsökning. Denna har gjort ett intensifierat resursutnyttjande motiverat och lett till ett överförande i stor skala av driftsmetoder och redskap, vars förekomst mycket väl kan ha varit känd sedan tidigare. De har emellertid då varit obehövliga, eller också har de varit svåra att utnyttja. Kortdistansflyttningarna och etableringen av nya flergårdsbyar i samband med trevångsbrukets införande har nämligen krävt nya byggnader, moderna redskap, omfattande hägnader, vägar, dragdjur osv i en omfattning, som vore otänkbar utan stora investeringar av mänskligt arbete. Även om goda befolkningsmässiga resurser inte har varit tillräckliga för att betinga utvecklingen, har de sålunda varit nödvändiga. Det fortsatta förloppet kan ha framskridit i enlighet med vad Boserup beskriver som en »interlinked process» mellan den demografiska och den teknologiska faktorn: folkökningen har motiverat ny teknologi och därmed ökad produktivitet, något som i sin tur har stimulerat till ytterligare folkökning, som efter hand ledde till vidare teknologiska förändringar osv.[3]

Som de primära förklaringsfaktorerna i kulturlandskapsomvandlingen framstår alltså i detta perspektiv befolkning och teknologi. De kan på sydskandinavisk botten ha varit invecklade i något som liknar den ovan beskriv-

[2] Jfr Rikard Holmbergs iakttagelse utifrån bl a osteologiskt material, att en övergång till plog lett till minskat intresse för boskapsskötsel från tidig medeltid (a a 1977, s 80 f). Beträffande liknande iakttagelser från Danmark, se E. Porsmose, a a 1978, s 5.

[3] E. Boserup, a a 1981, s 5 et passim.

na processen, som även bör ha stimulerats av gynnsamma klimatologiska betingelser. Parallellt härmed har den sena vikingatidens samhälle övergått i den tidiga medeltidens respektive högmedeltidens motsvarigheter. Det är givet, att vi i den utvecklingen har att söka väsentliga, bidragande förklaringsfaktorer. Det står emellertid också klart, att tolkningen av dessa samband måste innehålla vissa osäkra inslag. Allmänt sett är det likväl rimligt, att såväl möjligheter för handel med överskottsprodukter som krav på avgifter under en stor del av denna period måste ha stimulerat jordens direkta brukare till ett intensivare resursutnyttjande och en övergång till mera produktiva redskap och odlingssystem. Det är också i hög grad sannolikt, att en expanderande kungamakt, ett storbondeskikt med starkt lokalt inflytande eller företrädare för kyrkan har fungerat som initiativtagare till både omregleringar och nyodlingar i enlighet med moderna principer för agrar produktion.

Med detta har en fortsatt diskussion kring tolkningen av kausalsammanhangen givetvis på intet sätt blivit överflödig. Det finns emellertid skäl att avslutningsvis åter understryka, att den diskussionen numera får ske mot bakgrund av en ny syn på bebyggelseutvecklingen i den sydskandinaviska bybygden. I en äldre syntes, företrädd av en rad framstående danska och svenska forskare, har den historiska bybygdens framväxt beskrivits som en i stora drag kontinuerligt ackumulerad bosättning sedan yngre järnålder. I stället tecknas nu bilden av en storslagen byetablering under framför allt 1000-/1100-talen, som följer på århundraden med återkommande kontinuitetsbrott och flyttningar under förhistorisk tid. Den utvecklingen äger av allt att döma giltighet även som bakgrund till den historiskt kända bybygdens framväxt på Söderslätt.

Ett inslag även i den nya bilden är uppfattningen om att platskontinuiteten i de historiska byarna är påfallande stabil sedan byarna väl etablerats i enlighet med de tidigmedeltida formerna för bebyggelse och odling.[4] Den uppfattningen förefaller emellertid inte att vara omedelbart förenlig med den historiografiskt sett uppmärksammade period av regress och kontinuitetsbrott i bebyggelseutvecklingen, som senmedeltiden utan tvekan har inneburit på många håll. En huvudfråga för den fortsatta analysen blir därför, vilket perspektiv som äger störst giltighet för vårt område i Sydvästskåne. Har senmedeltidens bebyggelseutveckling präglats av stabilitet och kontinuitet eller av regress och kontinuitetsbrott?

[4] Se ovan 4.2.4.

5. Bebyggelseutvecklingen i perioden 1300–1550: Problem och källmaterial

5.1 Inledning

I tongivande agrarhistorisk litteratur indelar man sedan några decennier tillbaka vanligen den medeltida bebyggelseutvecklingen i stora delar av Europa i två väsensskilda faser: en expansiv fas har kulminerat i början av 1300-talet och ersatts av en regressiv fas, som har omfattat större delen av 1300- och 1400-talen. Senmedeltiden förknippas med agrarkris, depression och ödeläggelse. Över praktiskt taget hela Väst-, Nord- och Centraleuropa finner man under denna period belägg för övergiven odlingsmark, öde gårdar och nedlagda byar, liksom fallande jordpriser och arrendeavgifter.[1] Beräkningar gällande exempelvis ett flertal områden i Tyskland och England tyder på att en betydande andel av de totalt kända medeltidsbebyggelserna har försvunnit just under senmedeltiden. Däribland återfinnes även byar inom områden, som uppfattas som gynnsamma odlingsdistrikt i ett europeiskt perspektiv.[2]

I den internationella debatten har man bl a intresserat sig för ödeläggelsens varierande karaktär, dess kronologiska förlopp, dess orsaker och dess följder, t ex på det socio-ekonomiska planet.[3] Denna inriktning har en lång tradi-

[1] För en modern sammanfattning av den internationella forskningen kring senmedeltidens »Wüstungen», se fr a W. Abel, Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters, 3. neubearb. Aufl., 1976; jfr dens., Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, 2. neubearb. und erweit. Aufl., 1966, s 27–96. Se även S. Helmfrid, Europeiska kulturlandskap, s 16 ff; M. Postan, Medieval Agrarian Society in its Prime. England, i The Cambridge Economic History of Europe, I, 1966, s 563 ff; M. Beresford, The Lost Villages of England, 6th impr., 1969; Deserted medieval villages. Studies edited by M. Beresford and J. G. Hurst, 1971; Villages désertés et histoire économique XIe–XVIIIe siècle. Les Hommes et la Terre XI, 1965; G. Duby, Medieval Agriculture 900–1500, i The Fontana Economic History of Europe, The Middle Ages, 1981, s 201 ff; P. Anderson, Övergångar från antiken till feodalismen, 1980, s 177 ff. Jfr S. Gissel i Desertion, 1981, s 15 ff. För kritisk diskussion av begrepp som »agrarkris» och »depression», se L. Jörberg, Den europeiska »depressionen» under senmedeltiden, HT 1969, s 72 ff; se även E. Österberg i Desertion, 1981, s 228 f.

[2] Wilhelm Abel anger sålunda såsom minimumsiffror för »Ortschaftsverlust im Mittelalter» t ex 14 % i Frankenwald, 17 % i Elsass osv, upp till 53 % i Ostharz, 64 % i Anhalt och 66 % i Nordthüringgau. (W. Abel, a a, 1976, s 8 ff, där även vissa metodiska felkällor i sådana beräkningar av »Wüstungsquotienten» diskuteras. Se även ibidem, s 23 ff.) Maurice Beresford anför i motsvarande beräkningar en ödefrekvens av t ex 15 % för Leicestershire och 25 % för Oxfordshire (Deserted medieval villages, 1971, s 36.)

[3] Se fr a W. Abel, a a, 1976, passim.

tion även inom nordisk agrarhistorisk forskning.[4] Som påpekats i inledningskapitlet (1.1), har på senare tid den nordiska debatten kring bebyggelseutveckling och agrarekonomiska förändringar under senmedeltiden främst förts inom ramen för Det nordiska ödegårdsprojektet. I enlighet med vad man till stora delar kunnat förvänta utifrån ett område av Nordens växlingsrika karaktär, har det främst varit de marginella odlingsbygderna, som drabbats av en varaktig bebyggelseregress under senmedeltiden. Även om detta framstår som ett av projektundersökningarnas huvudresultat, finner man, intressant nog, varierande men påtagliga regressfenomen också inom de undersökta sydskandinaviska slättområdena, bl a på Falster, Själland och i Jylland.[5]

Diskussionen om *orsakerna* till bebyggelseregress och landgillereduktion – dvs de »krisfaktorer», som främst kan studeras i nordiskt material – har såväl i den internationella som nordiska forskningen kretsat kring i huvudsak tre förklaringsmodeller.[6] För det första har man pekat på demografiska katastrofer i spåren av upprepade krigshärjningar och återkommande pestepidemier, främst digerdöden eller svarta döden 1348–50. För det andra har man hävdat, att stadsnäringar som handel och hantverk, liksom exempelvis fiske, genom att attrahera delar av den jordbrukande befolkningen kan ha lett till migration från de rent agrara näringarna och därmed till förändringar i den agrara bebyggelsebilden. För det tredje har man diskuterat möjligheten, att odlingsjordarna under trycket av en högmedeltida befolkningsexpansion efter hand på många håll utsatts för överexploatering, eventuellt kombinerad med en klimatförsämring.

Vi får snart anledning att mera i detalj återkomma till ödegårdsprojektets resultat, fr a gällande de danska undersökningarna. Detsamma gäller den här endast antydningsvis berörda diskussionen om de senmedeltida bebyggelseförändringarnas orsaker. Det kommer då att ske utifrån bilden av uo på Söderslätt under senmedeltiden, i den mån konturerna härav kan tecknas genom en analys av det relevanta källmaterialet. Frågan gäller, om bebyggelseutvecklingen även i denna sydskandinaviska centralbygd under perioden 1300–1550 har präglats av regressfenomen såsom öde gårdar och nedlagda byar eller om vi snarare bör räkna med stabilitet och en i huvudsak obruten kontinuitet, sedan den tidigmedeltida bybildningsprocessen avslutats. Kanske har vi här t o m haft en expansiv bebyggelsetrend under senmedeltiden. I den mån regressfenomen och ödeläggelse kan påvisas under perioden, finns det skäl att diskutera dess intensitet, varaktighet och orsaker. I nära anslut-

[4] För uttömmande översikter över den nordiska forskningen inom detta område, se *dels* Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen. Rapporter til Det nordiske historikermøte i Bergen 1964, och *dels* Nasjonale forskningsoversikter. Det nordiske ødegårdsprosjekt, Publikasjon nr 1, 1972.

[5] J. Sandnes i Desertion, 1981, s 78 ff.

[6] Närmare härom hos E. Österberg i Desertion, 1981, s 54 ff. Jfr J. Sandnes, ibidem, s 235 ff.

ning till denna huvudproblematik behandlas frågor kring eventuella förändringar i landbornas avgifter, i jordägarförhållanden, bebyggelsestruktur, produktionsinriktning m m. Inledningsvis måste också frågan ställas, om eventuella nedläggningar av bebyggelser under denna period nödvändigtvis måste tolkas som »kristecken» och inte som avsiktliga regleringar av resursutnyttjandet. Den senare typen av agrarstrukturellt betingade nedläggningar – med Wilhelm Abels term snarast »Scheinwüstungen» till skillnad från »echte Wüstungen» – är långt ifrån okända i den agrarhistoriska litteraturen.[7] En sådan tolkningsmöjlighet förefaller i utgångsläget numera relativt näraliggande mot bakgrunden av den syn, som ovan redovisats i samband med kontinuitetsbrott och bybildning under tidig medeltid (kap 4).

Den följande framställningen inledes med en översikt över det källmaterial, som kan vara relevant utifrån de ovan formulerade problemen. Särskilt kommer det samtida, skriftliga källmaterialet för uo att här presenteras (5.2). För att binda ihop det tidigare avsnittet om den tidigmedeltida bybildningsprocessen med den senmedeltida bebyggelseutvecklingen kommer några huvuddrag i bebyggelsebilden i uo cirka 1300 att skisseras (kap 6). Därmed ges alltså även ett utgångsläge för analysen av perioden 1300–1550 (kap 7). Denna inledes med en presentation av de permanenta ödehabitationer, som med varierande styrka i evidens och indikationer kan påvisas inom uo under medeltiden (7.1). Därefter redovisas i tabellform samtliga *gårdar*, som är belagda i uo som bebodda/brukade respektive öde enligt fr a det skriftliga källmaterialet. De konstaterade fallen med öde gårdar kommenteras särskilt, och olika sätt att beräkna ödefrekvens kommer att diskuteras (7.2). Därefter diskuteras tecken på sjunkande landgilleavgifter från gårdarna i området (7.3). Avslutningsvis analyseras de redovisade senmedeltida regressfenomenen utifrån en uppsättning av geografiska variabler med relevans för en vidare kausaldiskussion kring kontinuitet och kontinuitetsbrott i bebyggelseutvecklingen (7.4).

5.2 Översikt över källmaterialet

5.2.1 Inledning

I centrum för den bebyggelsehistoriska analysen för perioden 1300–1550 bör det samtida, medeltida källmaterialet ställas. På vissa punkter kommer det att behöva kompletteras med senare källor med retrospektiv räckvidd tillbaka till medeltiden. Frågan blir då, vilka *typer* av källmaterial, som här kan komma i fråga och hur pass *användbara* de är för de ovan ställda problemen. En diskussion kring dessa frågor bör inledas med en översiktlig presentation av det för medeltida bebyggelsefrågor relevanta källäget.

Källmaterialet kan grovt skiktas i följande huvudgrupper:

[7] Se t ex W. Abel, a a, 1976, s 8 och s 37 ff; J. Sandnes i Desertion, 1981, s 108 ff.

1. Mest väsentligt för tradering av uppgifter om medeltida gårdar, byar, landbor, ödestatus, avgifter, ägarförhållanden m m är det *samtida skriftliga källmaterialet*, främst i dess traditionella uppenbarelseformer för agrarhistoriska studier: diplom och jordeböcker.

2. Till det samtida källmaterialet med relevans för bebyggelsestudier hör i hög grad även det *senmedeltida arkeologiska materialet*, dvs fysiska lämningar från den medeltida rurala miljön inom uo. Det kan t ex röra sig om fyndmaterial och spår av anläggningar från enklare lantlig profanbebyggelse.[1] Hit hör även t ex borglämningar och kyrkobyggnader. Speciellt värdefullt blir det arkeologiska materialet i anslutning till konstaterade permanenta nedläggningar av gårdar och byar.

3. Bland *eftermedeltida källmaterial* med retrospektivt värde för bedömningen av den senmedeltida bebyggelsebilden kan nämnas jordeböcker, räkenskaper och diplom, främst givetvis från 1500-talet. Det gäller fr a det material som presenterats och bearbetats ovan i kap 3. Som ett speciellt värdefullt exempel kan man här nämna Lunds stifts landebok från 1570-talet med dess uppgifter om marknamn, odlingssystem, vägar o s v.

4. För speciella frågeställningar, t ex rörande permanent nedlagda bebyggelser, kan även uppgifter i betydligt *senare källmaterial* utnyttjas. Förutom delar av det rikhaltiga *kamerala material*, som blev ett av resultaten av Skånes försvenskning,[2] intar *lantmäteriakterna* en särställning i denna grupp. En äldsta serie bykartor för Skytts härad har visserligen bevarats från 1660-talet, men de kartografiskt mera fullvärdiga skattläggningskartorna med fylliga beskrivningar från cirka 1700, bör i de flesta avseenden tillmätas störst källvärde.[3] Till gruppen sena källor, som *kan* förmedla beaktansvärda uppgifter om äldre förhållanden hör även t ex *domböcker* från olika rättsliga instanser, där det bevarade materialet från Skytts häradsting dock först börjar under 1600-talets senare del. Nämnas bör också det äldre *traditionsstoffet* fr a sådant detta möter i de återkommande s k prästrelationerna från 1600- och 1700-talen.[4] Av dessa fyra materialgrupper har alltså den tredje redan presenterats i kap 3.2, medan material ur andra och fjärde grupperna kommer att aktualiseras närmare nedan i avsnittet om de permanenta ödehabitationerna inom uo (7.1). Det är alltså av flera skäl naturligt att inledningsvis något precisera, vad som för det medeltida Söderslätt kan rymmas under beteckningen samtida skriftligt källmaterial.

[1] Jfr ovan 4.3.4.

[2] Se t ex J. Rosén, Skånska privilegie- och reduktionsfrågor 1658–1686, 1944, passim; A. Erlandsson, Skånska Generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv, 1967, s 208 ff; S. Skansjö, a a i Gårdlösa I, 1981, s 35 f; A. Persson, Svedalabygden från svensktidens början till skiftena (1658–c:a 1800), i Svedala genom tiderna, 1981, s 177 ff.

[3] Se G. Nordholm, Skånes geometriska kartläggning före storskiftena, SGÅ 1929, s 104 ff.

[4] Se Prästrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624 och Prästrelationerna från Skåne av år 1667 och 1690, utgivna av John Tuneld, 1934 resp 1960. De s k Prästrelationerna 1729–30 är ännu otryckta. De ingår till största delen i Engeströmska samlingen (KB, Stockholm, fotokopior i LUB).

5.2.2 Det medeltida skriftliga källmaterialet för uo

Texten under ovanstående rubrik skulle kunna utformas som en längre parentation över förlorade medeltidsarkiv. Det finns med andra ord mycket kännbara brister i det medeltida källäget för bebyggelse- och agrarhistoriska studier inom uo. Allvarligast ter sig i detta sammanhang avsaknaden av *jordeboksmaterial* från 1200-, 1300- och 1400-talen. För Söderslätt saknas sålunda varje motsvarighet till exempelvis Falsterlistan i Kong Valdemars Jordebog (o. 1230), Roskildebispens Jordebog (1370-talet) eller Vadstenamaterialets sviter av jordeböcker och räkenskaper från 1400-talet, för att nämna några välkända och flitigt undersökta källor av stort agrarhistoriskt värde. De medeltida jordeböcker, godsförteckningar eller räkenskaper, som berör uo och som nedan skall omnämnas, härrör alla från 1500-talets första hälft (o. 1500–1546).

Det för denna undersökning aktuella medeltida *diplommaterialet* är i betydande utsträckning tillgängligt i tryckta källpublikationer.[5] Även detta material är emellertid behäftat med brister. Det fördelar sig sålunda ojämnt såväl kronologiskt som geografiskt. Det senare har, som påpekats i inledningskapitlet, medfört svårigheter, när det gällt att fixera ett undersökningsområde i sydvästra Skåne med genomgående acceptabel källfrekvens för medeltiden. Det har sålunda visat sig omöjligt att undvika dåligt belagda byar eller t o m socknar, då samtidigt en strävan efter ett *sammanhängande* undersökningsområde har motiverats av andra orsaker. Kvaliteten på de sakhistoriska uppgifter, som diplomen förmedlar, är också ojämn, bl a beroende på olika traderingsformer: från detaljspäckade originalbrev till korrupta avskrifter och lapidariska regester. Väsentliga systematiska brister hos diplommaterialet har tidigare betonats av flera forskare,[6] fr a att användbarheten i agrar- och bebyggelsehistoriska sammanhang är beroende av en växlande praxis när det gällt att i transaktionsdokumenten redovisa gårdars status som bebodda, brukade eller öde.

Källäge och arkivförhållanden[7] kommer nu att summariskt redovisas för

[5] Se källförteckningen, avd »Tryckta källor». För utförliga presentationer av relevanta skånsk-danska källpublikationer för perioden, se t ex S. Gissel i Nasjonale Forskningsoversikter, 1972, s 10 ff; A. E. Christensen, Kilder og kildepublikationer, i Danmarks historie, 1, Tiden indtil 1340, 1977, s 515 ff; E. Ladewig–Petersen, Arkiv- og kildeoversigter, i Danmarks historie, 2, Tiden 1340–1648, 1980, s 557 ff.

[6] Se t ex C. A. Christensen i Ødegårde og bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen, 1964, s 18; S. Gissel i Nasjonale Forskningsoversikter, 1972, s 25; E. Österberg, Kolonisation och kriser, 1977, s 76, s 78 f och s 90 ff; Th. Jexlev i Hornsherredundersøgelsen, 1977, s 71.

[7] Allmänt om skånska medeltidsarkiv, se L. Weibull, Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden, 1901, s 45 ff; C. G. Weibull, Bidrag till Lunds domkyrkas och dess arkivs historia efter reformationen, HTS bd 4, 1910–13, s 119 ff; Kr. Erslev i Rep 1 bd IV, 1912; W. Christensen i Rep 2 bd 8, 1936; J. Rosén, a a, 1944, s 270 ff; J. Liedgren, art. Arkiv, KLNM I, 1956, sp 226 ff; C. Wallin, Tommarps Urkundsbok, I–II (1950–1981).

de olika medeltida jordägarkategorier, som påvisats inom uo.[8]

För *krongodsets* vidkommande förmedlar ofta Kong Valdemars Jordebog den första inblicken för delar av dåvarande Danmark. Beträffande Skytts härad meddelas emellertid endast en häradssumma på 12 mark silver i det s k huvudstycket, medan Gylle och Skanör uppräknas i kungalevslistan.[9] Några enstaka diplom av intresse har hamnat i kronans arkiv, särskilt under Valdemar Atterdags tid. Från den medeltida förvaltningen av kronolänens gods tycks inte något material ha bevarats. En uppbördsjordebok från Malmöhus län föreligger redan så tidigt som från 1546/47.[10] Häri registreras drygt 30 gårdar i uo under de gamla kronolänen Lindholmens birk respektive Falsterbo län.

Bland områdets stora jordägare under senmedeltiden återfinner vi ett flertal kyrkliga institutioner, vars medeltidsarkiv emellertid väsentligen har spolierats. Från *Lunds ärkesätes* godsförvaltning under medeltiden har sålunda endast ett fåtal åtkomstdokument bevarats. Några är enbart kända genom en registratur från 1577.[11] Två senmedeltida jordeböcker förtecknar ärkesätets fatabursgods, dvs det gods som förvaltades från ärkebiskopsresidenset Lundagård. Av dessa upplades den s k Palteboken mellan 1513–17, men originalet har förlorats och den är traderad i en delvis bristfällig avskrift från 1650-talet. I Palteboken registreras landbogårdarna vanligen med såväl avgifter som utsäde. En uppbördsjordebok från 1522 är bevarad i original. Tillsammans berör dessa jordeböcker drygt 80 gårdar i uo.[12]

För *Lunds domkyrkas och domkapitels* stora godsinnehav i uo har ett betydande antal åtkomsthandlingar bevarats, i några fall i original eller i fullständig avskrift från 1494.[13] I andra fall har donationer av gods till fabrica, prebenden, altarstiftelser m m noterats i kapitlets nekrologier och gåvoböcker, fr a i Liber daticus Lundensis vetustior, förd från 1100-talets mitt till början av 1400-talet.[14] En stor mängd kapitelsbrev ingick bland de Skånebrev, som på den svenska centralmaktens initiativ fördes till Stockholm på 1680-talet. Där blev de emellertid i betydande antal lågornas rov vid slottsbranden 1697. Många av dessa är nu endast kända genom den omfattande registreringen av tusentals Skånebrev, som gjordes på 1680-talet i anslutning till reduktionskommissionens verksamhet, den s k Skånebrevsförteckningen. Denna består

[8] Närmare härom nedan 7.4.5.

[9] Kong Valdemars Jordebog, (KVJb), 1–3, utg. av S. Aakjær, 1926–45, texten s 23 och 28.

[10] Reg 108 A nr 56, DRA.

[11] ÆDA 4, s 291 ff.

[12] De båda jordeböckerna är utgivna av Gösta Johannesson i Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut. Skånsk senmedeltid och renässans 7, 1953.

[13] Kapitlets viktigaste brev kopierades 1494 av kantorn Bo Jensen och föreligger i det s k Registrum ecclesie Lundensis (eller »Lundebogen»), cod. A 11, SRA.

[14] Libri Memoriales Capituli Lundensis, Lunde Domkapitels Gavebøger og Nekrologium, utg. av C. Weeke, 1884; Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium, utg. av L. Weibull, 1923.

av regester i tre olika redaktioner och föreligger bevarad i fyra skilda handskrifter. Materialet har betydande luckor och regesternas användbarhet är mycket växlande.[15] En registratur över kapitlets brev föreligger från 1425 och senare.[16] En omtalad jordebok från 1374 har beklagligtvis gått förlorad.[17] Den äldsta bevarade jordeboken över domkyrkans och domkapitlets godsbestånd är däremot inte äldre än 1570.[18]

Även för *klostergodsets* del kan betydelsefulla arkivförluster noteras. Det gäller främst *Börringe kloster*, som av eftermedeltida källor att döma haft ett godsinnehav på nära 90 gårdar i uo. Klosterarkivet har emellertid gått förlorat och därmed åtkomstdokument och eventuella medeltidsjordeböcker. Den äldsta kända jordeboken återfinnes först i en länsräkenskap för Malmöhus län 1565/66.[19]

För *S:t Peders kloster* i Lund saknas också i stort sett medeltida källmaterial till belysning av de drygt 25 egendomar i uo, som registreras först i ett par jordeböcker från 1600–50. Dessa ingår då i kronans länsräkenskaper för S:t Peders klosters län.

Ett smärre antal gårdar i uo tillhörde *Bosjökloster*, vars bevarade åtkomsthandlingar väsentligen traderats i Skånebrevsförteckningen. En jordebok från 1559 återfinnes bland kronans länsräkenskaper för Bosjöklosters län.

De drygt 20 gårdar i uo, som tillhört *Dalby kloster*, registreras i en jordebok från 1530, som bevarats i Anders Berntsen Billes (död 1555) privatarkiv, eftersom denne haft klostret i förläning.[20] Inga åtkomsthandlingar från klostrets medeltida arkiv är bevarade.

Sockenkyrkornas medeltida godsbestånd belyses i enstaka fall genom Lundagårdsregistraturen 1577.[21] Huvudkällan måste emellertid även här bli Lunds stifts landebok, vars uppgifter torde kunna tillmätas stort retrospektivt värde. Dess noggrant registrerade mensalegendomar, kyrkojordar osv kan ibland påvisas gå tillbaka på medeltida donationer för t ex själamässor.[22]

Delar av det *privatägda godset* i uo kan beläggas genom uppgifter om huvudgårdar och strögods i diplom, som ofta via donationer, byten eller försäljningar hamnat i domkapitlets arkiv. Andra har givetvis tillhört ett större antal skilda privatarkiv, vilket här inte skall utredas närmare. Av de två större adelsgodsen med huvudgårdar inom uo är *Markie gård* med tillhörande landbogods relativt väl belagt. En fyllig regest av ett pantebrev har bevarats från

[15] I. Friedlænder, Skånebrevsförteckningarna, i Meddelanden från Svenska Riksarkivet för år 1958, 1961, s 61 ff.

[16] ÆDA 5:1, s 123 ff.

[17] G. Carlsson i Lunds domkyrkas historia, I, 1946, s 477 f.

[18] Se härom ovan 3.2.3.

[19] Jfr ovan s 32 f.

[20] Privatarkiver før 1660: Hr. Anders Berntsen Bille og Frue Pernille Krognos, H. Regnskaber 1519–1532. Arkivnr 5141, DRA.

[21] Se ovan not 11.

[22] Jfr ovan 3.2.1.

1359, och i en förteckning i Anne Mouritsdatters (Gyldenstierne) jordebok från cirka 1504 redovisas godset med landbor och avgifter för cirka 45 egendomar i uo.[23] För *Haglösa gård* och gods, som är känt från tidigt 1400-tal i den skånska Sparresläktens ägo, finns däremot endast enstaka medeltida diplomuppgifter. Hela godsbeståndet med dess cirka 25 gårdar i uo redovisas samlat först år 1611, då det genom s k mageskifte bytes till kronan.[24]

Den ideala målsättningen för en undersökning av denna typ vore att kunna belysa den medeltida bebyggelseutvecklingen under perioden 1300–1550 med resultat giltiga för hela undersökningsområdet. Som ett sammanfattande omdöme om källsituationen gäller emellertid, att man inte torde nå långt på vägen mot detta mål enbart med hjälp av det bevarade skriftliga källmaterialet för uo. För andra undersökta områden i Norden har en kombination av kameralhistoriska och andra historiska metoder för bebyggelsestudier kunnat föra långt, i den mån dessa kunnat baseras på en källsituation med vissa inslag av rikt givande materialtyper. Det är fr a den påtalade bristen på bevarade jordeböcker från hög- och senmedeltid, liksom i viss mån bristen på retrospektionsmöjligheter utifrån ett tidigt heltäckande 1500-talsmaterial, som begränsar möjligheterna för uo för Söderslätt. Hänvisad till förefintliga spillror av en svunnen rik medeltidsmiljö, återstår i denna situation dels att genom kritisk analys av diplom och jordeböcker pröva alla i sammanhanget användbara uppgifter. Dels måste undersökningens inriktning vidgas till att även beakta relevanta resultat från andra vetenskapliga discipliner med äldre bebyggelseförhållanden som forskningsobjekt. Liksom tidigare (ovan kap 4) gäller det även för denna period i första hand medeltidsarkeologi, namnforskning och kulturgeografi.

Behovet av tvärvetenskaplig assistans gör sig omedelbart gällande vid ett försök att beskriva bebyggelsesituationen cirka 1300, dvs mot högmedeltidens slut.

[23] Närmare härom nedan 7.1.2.

[24] Kronens Skøder I, s 370 ff.

6. Undersökningsområdet cirka 1300

6.1 Inledning

Den bybildningsprocess, som ovan (kap 4) har diskuterats, bör enligt den föreslagna tolkningen i huvudsak vara att hänföra till perioden 1000–/1100-tal för uo:s räkning. Dessa slutsatser har i mycket begränsad utsträckning kunnat baseras på de samtida *skriftliga* källornas vittnesbörd. Motsvarande gäller över huvud taget källsituationen för bebyggelsestudier rörande högmedeltiden. Som ovan framgått (tab 4:1) finns skriftliga belägg från perioden fram till 1300 för endast 8 av uo:s medeltida bebyggelser. Det innebär bl a, att den dynamiska 1200-talsutvecklingen, med konsolideringen av högmedeltidens sociala system, med stadsbildningar, olika godssystem osv inte kan göras till föremål för en bred diakron analys med full hänsyn till den pågående forskningsdebatten och med empirisk förankring i specifikt material för uo. Det skulle kräva en tvärvetenskaplig satsning, som ligger utanför ramarna för denna undersöknings möjligheter. I det läget inriktar vi intresset på vad som är möjligt att utröna om bebyggelsesituationen och därmed sammanhörande strukturer i uo i tidsavsnittet *kring 1300*. Källäget kräver visserligen ofta att vi blickar såväl bakom som framför denna ungefärliga tidsgräns. Diskussionen om de kring denna tid iakttagbara strukturernas ursprung och utveckling kommer emellertid i huvudsak endast att antydas.

Undersökningen kommer att inriktas mot ett begränsat antal aspekter med hög relevans för huvudproblematiken. I det perspektivet är det sålunda av intresse att se, hur området vid denna tid är insatt i och indelat i skilda *administrativa system*, som till väsentlig del bör ha vilat på avgifter från produktionen inom uo. Vidare bör frågan ställas, vilka möjligheter bönder och större jordägare på Söderslätt kan ha haft för avsättning av överskottsprodukter via handelsplatser eller *stadsbildningar*. Däremot kan frågan om *jordägare* i uo fram till cirka 1300 endast glimtvis eller retrospektivt belysas. Frågan kommer därför att behandlas längre fram, i ett tidsmässigt senare sammanhang. Det gäller också det näraliggande problemet, i vad mån eventuella tidstypiska förändringar i godsstrukturen kan beläggas inom uo från högmedeltid till senmedeltid.

Närmast kommer några för området aktuella och i tiden väsentliga administrativa indelningar att behandlas. Kring mitten av vår undersökningsperiod, dvs cirka 1300, bör *härads-* och *sockenindelningen* ha uppfattats som väletablerade administrativa strukturer, medan indelningen i kungliga *slottslän* var relativt ny för området vid denna tid.

6.2. Administrativa strukturer

6.2.1 Härad och tingsplats

De äldsta skriftliga källbeläggen för Skytts härad har samband med avgifter till skilda överheter. I det första kända fallet gäller det *kyrkliga* institutioner. Fundationsurkunden till Övedskloster från ärkebiskop Eskils tid (1138–1177) är inte bevarad, men den refereras i ett brev från påven Martin V till biskopen i Linköping år 1421. Häri framgår, att Eskil med kapitlets samtycke till det nystiftade klostret hade överdragit det tionde från byarna i Skytts och Bara härader, som lagligen tillkom ärkebiskopsbordet i Lund.[1] Enligt Lauritz Weibull har brevet 1421 säkerligen avfattats »på grundval av sjelva fundationsurkunden».[2] Trots detta får vi alltså notera, att vi för första gången i det skriftliga källmaterialet möter benämningen *Skytts härad* i ett sent och bristfälligt traderat brev. Eftersom den ursprungliga fundationsurkunden till Övedskloster bör ha tillkommit kring 1100-talets mitt (eller något senare), pekar likväl brevets innehåll tillsammans med vad som i övrigt är allmänt känt, på att byarna i häradet vid denna tid hade att svara för bestämda avgifter till kyrkan. Tiondeavgiften, som i hög grad var aktuell cirka 1300 och för övrigt under större delen av undersökningsperioden, var före reformationen delad med 1/3 till vardera präst, sockenkyrka och biskop (efter reformationen till kronan).[3]

Från början av 1200-talet, då vi har nästa bevarade källbelägg, är Skytts härad omnämnt i samband med den *kungliga* beskattningen. Det s k huvudstycket till Kong Valdemars Jordebog från 1231 innehåller en lista över vissa kungliga skatteinkomster. Häri antecknas bl a: »Skøzheret. xii mr. argenti preter Scanør».[4] Diskussionen om huvudstyckets karaktär och om häradsangivelsernas innebörd är omfattande och skall här inte närmare beröras.

[1] Dipl Dan 1.r 2 nr 73. I referatet heter det bl a ». . . et illi de /. . ./ capituli Lundensis expresso consensu inde Sk(oz)heret et Baraheret dicte diocesis uillarum decimas, que tunc ad mensam archiepiscopalem Lundense legitime spectabant . . .». Påvebrevet anger »Skogheret», vilket (av diplomatariets utgivare) bör härledas ur felläsning av »Skozheret» eller (enligt Lauritz Weibull, se nedan) av »Skøzheret».

[2] L. Weibull, Den skånska kyrkans älsta historia, HTS 5, 1917, s 215; dens., Skånes kyrka från älsta tid till Jacob Erlandsens död 1274, i Lunds Domkyrkas historia 1145–1945, I, 1946, s 229 f.

[3] Enligt diplomatariets utgivare torde fundationsurkunden till Övedskloster snarast tillhöra 1100-talets mitt. Tilläggas kan, att formerna för präst- respektive kyrkotionde är relativt klara redan under 1100-talets förra del. Däremot vacklade formerna för uttagande av *biskopstionde* under större delen av 1100-talet. Det fastslogs som 1/3 av tiondet, dvs i princip 1/30 av skörden i samband med de »kyrkokontrakt», som avslöts i Lunds och Roskilde stift kring 1170. Om man i det ovan refererade fundationsbrevet hänvisar till den skånska kyrkolagen (jfr »legitime»), bör brevet härröra från en sen tidpunkt i Eskils ämbetsperiod. (Jfr S. Bolin, a a 1933, s 234; T. Dahlerup, art. Tiend, i KLNM XVIII, 1974, sp 291 ff; A. E. Christensen, a a 1977, s 341.)

[4] KVJb, utg av S. Aakjær, 1, Text, s 23.

Under alla omständigheter tycks nämligen informationsvärdet i angivelsen av summan på 12 mark silver (förutom intäkterna från Skanör) förbli begränsat och höljt i dunkel.[5]

Vi kan emellertid konstatera, att Skytts härad i KVJb omnämnes bland övriga skånska, historiskt kända härader. Uppdelningen av landskapet i härader bör alltså ha genomförts före 1230. För Skytts härad kan vi peka på ett något äldre belägg, från 1100-talets mitt (se ovan). Häradsindelningen kan dock knappast vara mycket äldre i detta område.[6]

Som bl a Aksel E. Christensen har klargjort, har man i den expanderande kungamaktens intresse genom häradsinstitutionen indelat landet i förvaltningsdistrikt. I vissa fall har man kunnat ansluta till förhistoriska bygder, som sedan tidigare varit naturligt avgränsade. I andra fall har man fått sammanföra flera bygder till ett härad. I de mest tättbefolkade områdena har man i stället delat upp äldre, sammanhängande bygder i passande distrikt. Det sistnämnda förfaringssättet har uppenbarligen kommit till användning i det sydskånska slättområdet, där t ex gränserna mellan Skytts härad och Oxie respektive Vemmenhögs härader helt saknar naturliga skiljelinjer i terrängen.

Enligt Christensen ger oss en jämförelse mellan å ena sidan Knut den heliges donationsbrev till S:t Laurentiuskyrkan i Lund 1085 och å andra sidan KVJb hållpunkter för häradsindelningens kronologi. I donationsbrevet, som är det äldsta nordiska diplom, vars text är bevarad, har man för de nämnda själländska orterna normalt anfört häradstillhörighet. Sådan saknas däremot för de skånska lokaliteterna, varav emellertid vissa hänföres till bygdeområden, som vi i *senare* källor möter som härader. Om häradsindelningen i Skåne sålunda enligt Christensen, som här bygger på Sture Bolins tolkning, ännu inte vunnit fullständigt insteg vid slutet av 1000-talet, framstår den vid 1200-talets början (enligt KVJb) som den kungliga administrationens fasta enhet.

Kring 1300 och för övrigt under resten av den här aktuella undersökningsperioden har häradet fungerat dels som distrikt för den kungliga förvaltningen (efter hand fr a inom slottslänens vidare ramar, se nedan), dels som en regional enhet inom den kyrkliga administrationen[7] och dels som jurisdiktionsdistrikt, centrerat kring häradstinget.

Frågan kan då ställas, var *häradscentrum*, dvs platsen för Skytts häradsting,

[5] För ett referat av diskussionen kring de skånska uppgifterna i KVJb, med bibliografiska upplysningar, se I. Andersson, a a 1974, s 23–44. Jfr Svend Aakjær i hans Indledning till utgåvan av KVJb, s *160 ff. Se även A. E. Christensen, a a 1977, s 390 ff och s 398 f.

[6] För det följande, se A. E. Christensen, Vikingetidens Danmark, 1969, s 75 ff; dens., i Danmarks historie, 1, 1977, s 252 ff. Jfr I. Skovgaard – Petersen, ibidem, s 29 f. För tidigare diskussioner om häradsindelningen i Skåne, se fr a J. Sahlgren, De skånska häradena och deras namn, Namn och Bygd 1920, s 54 ff och S. Bolin, Skånelands historia, II, 1933, s 69 ff. Jfr I. Andersson, Skånes historia, 1, 1947, s 321 ff; T. Andersson, Svenska häradsnamn, 1965, s 73 ff. Knut den heliges gåvobrev är avtryckt i Necr Lund, s 3 ff.

[7] Angående de medeltida skånska s k häradsdekanaten, se T. Dahlerup, Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation, 1963, s 21 ff.

har varit cirka 1300. Enligt vad som tidigare sagts om olika centralbygdskriterier,[8] kan den plats i häradet, där ting hölls offentligt (under bar himmel) och regelbundet (i princip så ofta som var fjortonde dag), markera ett slags funktionell huvudort inom ett härad. Speciellt gäller detta i de relativt ofta förekommande fall, då tingsplatsen har varit knuten till ett kungligt förvaltningscentrum, t ex en kungsgård, en betydande kyrka eller en marknadsplats.[9] Flyttning av tingsställe kan indicera tyngdpunktsförskjutningar inom ett härad, t ex i demografiskt hänseende.[10]

Frågan om lokaliseringen av Skytts härads medeltida tingsplats/tingsplatser har emellertid inte tillfredsställande kunnat klarläggas. Inget av de fåtal påträffade diplom eller andra medeltida källor, som omnämner eller har utfärdats i samband med Skytts häradsting, anger direkt mötesplatsens läge i häradet.[11] I Lyder van Fredens kämnärsräkenskaper från det senmedeltida Malmö omtalas emellertid, hur man i juli 1519 distribuerade »eth wor naadige herres breff (dvs ett kungligt brev) till Lwnd, Hagelösze, Bare herets tyng, Oxsye herets tyng och till Træleborg».[12] Här utpekas indirekt Haglösa som tänkbar tingsplats för Skytts härad, speciellt som staden Trelleborg vid denna tid i judiciellt, administrativt och fiskalt hänseende bör ha varit skild från den omgivande bygden. I diskussionen om Skytts härads äldsta tingsplats har annars fr a tre förslag framförts.

För det första har vissa namnforskare av språkliga skäl föreslagit den plats i sydöstra delen av Skanörs ljung, som efter de äldsta kända beläggen fr o m cirka 1700 brukar benämnas *Skytts* eller *Skyttsie hage*.[13] Till skillnad från den-

[8] Se ovan 2.2.

[9] Se S. Aakjær i KVJb, Indledning s *61 f och s *246 samt Kommentarer, s 188 ff; P. J. Jørgensen, Dansk Retshistorie, 1947, s 244 ff; P. Meyer, art. Herredsting, KLNM VI, 1960, sp 504 f; H. Schledermann, art. Tingsted, KLNM XVIII, 1974, sp 373 ff; K. Hørby, a a, Dansk social historie 2, 1980, s 131 f.

[10] Den möjligheten har bl a diskuterats inom ramen för undersökningen av Horns härad på Själland, dock utan klart ställningstagande i sakfrågan. Se B. Holmberg, Hanghøj og tinghus, i Festskrift til Kristian Hald. Navneforskning. Dialektologi. Sproghistorie, 1974, s 33 ff; S. Gissel i Hornsherredundersøgelsen, 1977, s 266 ff.

[11] 1348 2/9: »in placito Skøzheret»; (Dipl Dan 3.r 3 nr 48.) Från 1489 respektive 1538 är brev utfärdade från Skytts häradsting av tinghöraren respektive tingsfogden, dock utan geografisk angivelse; (LÄU 5 s 88 f respektive 1538 14/5 (Skytts häradsting), i Pergaments- och pappersbrevsamlingen, LLA.) Se även en notis från 1519 i Lyder van Fredens kämnärsräkenskaper för Malmö 1517–1520, utg av L. Ljungberg, 1960, s 140.

[12] Senast a a, s 139.

[13] Häradsnamnet anses innehålla ordet *sköt* (fda skiøth, sködh) i betydelsen 'utskjutande hörn'. Närmare hos J. Sahlgren, a a Namn och Bygd, 1920, s 60; K. G. Ljunggren, Amager och andra namn på *Am-*, Namn och Bygd, 1955, s 85 f; T. Andersson, a a 1965, s 45 f och s 73 ff. Ang äldsta belägg för Skytts hage: »Skiutshage», se historik över Skanör, författad av kyrkoherden Lage Stub (d. 1710), (i C. G. Brunii Samlingar, Bd XLV, s 7 ff, ATA). Jfr Håslövsprästen Peter Hegardt (d. 1769), som i en sockenbeskrivning omtalar »Skyts-hage». (Monumenta Håslövensia et Boderupensia . . ., u.å., Håslövs kyrkoarkiv, P I 1, LLA.) Se även J. L. Gillberg, som omnämner »Skiytse-Hage». (Historisk, Oeconomisk och Geographisk Beskrifning öfwer Malmö

Fig 6:1. Utsikt mot söder från Tingshög, centralt belägen i Skytts härad. Denna plats utpekas av traditioner från 1700-talet som Skytts härads tingsplats. Närmast i söder Hammarlövs by. (Foto: A.-M. Thagaard.)

na perifera del av området knyter sig de båda andra förslagen till mera centralt belägna platser inom häradet. Det gäller för det andra Gylle by, där man dels kan peka på kungalevet och dels på ett par marknamn, som kan innehålla häradsnamnet jämte ordet 'ting'.[14] För det tredje har vi i traditionskällor

Hus Lähn . . ., 1765, s 23.) Bland senare litt om Skytts hage kan nämnas O. Christoffersson, Skytts härad. Kulturhistorisk beskrivning, 1918, s 508; 3:e omarbetade och utökade uppl av samma arbete, 1936, s 706 f; O. Rydbeck, Den medeltida borgen i Skanör, 1935, s 3 ff; O. Källström, Skyttsie hage på Skanörs ljung, SHÅ 1952, s 1 ff; L. Ersgård, Falsterbohalvön – en undersökning av medeltida agrar bebyggelse i sydvästra Skåne, Ale 1980: 3, s 17 ff. Se även nedan 7.1.5.

[14] Denna lokalisering har föreslagits av P. E. Sköld, som uppmärksammat marknamnet »Sköttings agir», som traderats i Lb och där föres till Gylles norra vång. (Lb I, s 328: 23 och 25.) Liksom i Oxie by i Oxie härad fanns det ett kungalev i Gylle. (P. E. Sköld, a a 1968, s 193 f.) Det av Sköld påvisade marknamnet återfinnes i senare källor, t ex »Skiötinge mosse», belägen delvis i Haglösa södra vång och delvis inom Gylle bymark. (L Slågarps sn, akt nr 2 (1688), LMAM.) Intressant med tanke på att källorna ofta utpekar höjder som tingsplatser är det till samma omgivning hänförda namnet »Skiötingebackestycket». (L Slågarps sn, akt nr 6 (u.å.), LMAM.) Enligt en preliminär bedömning av docent Göran Hallberg, DAL, talar inga språkliga skäl mot möjligheten av att vi här har häradsnamnet i en sammansättning med ordet 'ting'.

från 1700-talet mycket klara indikationer på att tingsplatsen för Skytts härad tidigare skulle ha legat inom Hammarlövs by och avrättningsplatsen vid bygränsen till Vemmerlöv.[15] Enligt de äldsta bevarade domböckerna från 1663–65 och 1685–86 hölls Skytts häradsting i Trelleborg, som år 1619 hade mist sina stadsprivilegier.[16]

Det visar sig sålunda, att häradets *medeltida* tingsplats/tingsplatser inte kan beläggas i samtida källmaterial. Det enda alternativ, som på något sätt anknyter till medeltiden, gäller Gylle–Haglösa, om man kan kombinera marknamnen i Lb och senare källor med notisen hos Lyder van Freden 1519. Även om platsen för Skytts häradsting kan ha funnits här under senmedeltid, kvarstår möjligheten av kronologiskt och kausalt oåtkomliga flyttningar av häradscentrum inom undersökningstidens lopp.

Som tidigare påpekats skulle häradet bibehållas som judiciell indelningsgrund under hela undersökningsperioden. Som enhet i den kungliga lokalförvaltningen skulle häradets roll så småningom tonas ner. Det skedde i samband med den administrativa omvandling, som fr a markerades genom anläggandet av kungliga borgar och organiserandet av slottslän.

6.2.2 Kungsgårdar och slottslän

Bakom beteckningen »kunungalef» i KVJb har det sannolikt i de flesta fall funnits en konkret jordegendom, en *kungsgård*. Vissa av de kungsbrytar, som ursprungligen anses ha haft hand om skötseln av kungsgårdarna, svarade även för underhållet vid det kungliga följets kontinuerliga resor genom landet under tidig medeltid. Redan under 1100-talet kan kungsbrytar på en del gårdar omnämnas under titel av *exactor*, motsvarande landskapslagarnas term *umbuthsman*. Dessa ombudsmän var alltså knutna till speciella kungsgårdar, i Skåne vanligtvis en per härad. Deras funktioner som ämbetsmän i statsförvaltningen på landskapslagarnas tid har sannolikt bl a inneburit, att man utkrävde skatter och avgifter och tillvaratog kungamaktens intressen på det lokala planet.[1]

[15] Tingsplatsen lokaliseras i anslutning till den s k *Tinghusbacken*, även känd som *Tingshög*. (Se t ex sockenbeskrivning av L. Hellman från 1729 i Engestr. saml. BXVIII, 2, 50, KB (fotokopia i LUB). Jfr en odaterad 1700-talsbeskrivning om Hammarlöv i C. G. Brunii Samlingar Bd XLV, s 64 f, ATA.) Som avrättningsplats utpekas dels en sedermera borttagen hög, *Galgehög*, vid gränsen mellan Hammarlöv och Vemmerlöv, dels en annan hög invid samma markaskäl, *Skälhög*. (Uppteckningar i DAL:s samlingar av marknamn; jfr V Vemmerlövs sn, akt nr 1 (storskiftesakterna 1767), LMAM.) Jfr O. Christoffersson, a a 1936, s 615 ff.

[16] Skytts härads tingbog 1663–65, Ggka D III ea: 43, LLA; Skytts härads dombok 1685–86, Skytts häradsrätts arkiv A I a: 2, LLA. Jfr O. Christoffersson, a a 1936, s 334 och s 486 f. – Tilläggas kan, att Klörup från och med 1690 begagnades som gemensamt tingsställe för Oxie och Skytts härader. (J. E. Almquist, Lagsagor och domsagor i Sverige, I, 1954, s 399 ff; K. Enghoff, Trelleborg i forn tid och ny tid, 1917, s 65.)

[1] Om den kungliga lokalförvaltningen, se t ex P. J. Jørgensen, a a 1947, s 283 ff; S. Aakjær i KVJb, bd 2, s 188 ff; P. Rasmussen, art. Kungsgård, KLNM IX, 1964, sp 516; A. E. Christensen,

Kungaleven i KVJb representerar alltså betydande lokala centralorter i den tidens kungliga administration, och som tidigare nämnts, fanns det i uo kungalev både i Gylle och Skanör. Man kan utgå ifrån, att kungalevet i Skanör hänger samman med bevakandet av de kungliga rättigheterna och uppbörden av intäkterna i samband med det fiske och den marknad, som utvecklades här. Redan vid tiden för KVJb hade den kungliga maktsfären i Skanör manifesterats genom den borganläggning, som enligt Otto Rydbecks arkeologiska datering, fr a utifrån talrika myntfynd, har existerat här från cirka 1225.[2] Mot den bakgrunden blir det snarast den förmodade kungsgården i Gylle, som framstår som *häradets* administrativa huvudort ännu under tidigt 1200-tal.

Den funktionen har av allt att döma upphört kring sekelskiftet 1300. Vid den tiden torde uo nämligen ha inlemmats i de nya former för rikets försvar och kronans uppbörd och förvaltning, som organiserandet av *slottslän* har inneburit. Under 1200-talets lopp och ett stycke in på 1300-talet genomfördes i Danmark det system, som sedan skulle gälla under senmedeltiden: stora borganläggningar uppfördes som residens för länsmän, som i sin egenskap av regionala företrädare för centralmakten bestred den dubbla funktionen som militära befälhavare och ledare för den civila länsförvaltningen. För borgens underhåll och för försörjning av de militära och civila funktionärerna utnyttjades ursprungligen resurserna från kringliggande landområde. Till de senmedeltida riksfästena anslogs vanligen ett varierande antal härader.[3]

Inom ramen för det medeltida länsväsendet har sålunda befolkningen i Skytts härad genom arbete, skatter och avgifter bidragit till underhållet av olika kungliga borgar och deras personal. Det har i varierande utsträckning gällt Lindholmens borg och Falsterbohus, i någon mån även Skanörs borg. Dessa tre borgar har alla existerat samtidigt kring 1300.

Enligt de äldsta källuppgifterna om Skytts härads länstillhörighet har området varit knutet till Lindholmens borg. Arkeologiskt material, främst myntfynd, pekar tillsammans med uppgifter i skriftliga källor på tiden omkring 1300 som anläggningstid för Lindholmen. När Magnus Eriksson år 1332 inträdde som Skånes kung, förefaller »castrum Lindholm» att ha varit kronans främsta fäste i landskapet näst efter Helsingborg. Den skånska riddaren Jens

a a 1977, s 252 och s 393. Ang kungalev, se numera även A. Andrén, Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230, Scandia 1983: 1, s 34 f. Betr kungaföljets resor, se Th. Riis, Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332, i Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen, 1981, s 155 ff.

[2] O. Rydbeck, Den medeltida borgen i Skanör, 1935, s 52 ff. Mera om Skånemarknaden nedan, 6.4.3.

[3] Om slottslän och länsväsende, se t ex W. Christensen, Dansk statsforvaltning i det 15. Århundrede, 1903, s 196 ff; P. J. Jørgensen, a a 1947, s 349 ff; J. Rosén, art. Län, KLNM XI, 1966, sp 104 ff; A. E. Christensen, a a 1977, s 342 f; H. Paludan, a a 1977, s 466 ff. För Skåne, se I. Andersson, a a 1974, s 311 ff; S. Skansjö, a a i Svedala genom tiderna, 1981, s 137 ff. Jfr B. Fritz, Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434, 1, 1972, passim.

Uffesen (Neb), som 1332 mottagit Lindholmen såsom kung Magnus' betrodde man, frånträdde borgen till kungen 1339. Därmed avsade han sig också alla de rättigheter, som han dittills hade haft med avseende på »prouincias Skøz hæret et Osheng hæret».[4] Omständigheterna tyder på, att Skytts och Oxie härader vid denna tid har legat som resursområde till Lindholmens borg.[5]

Slottslänens geografiska omfattning kunde variera över tid, allt enligt kungens beslut vid förläningstillfället. Skytts härads anknytning till Lindholmen kan beläggas fram till mitten av 1300-talet.[6] Därefter tycks den ha upphört, bortsett från, att hela Lilla Alstads by och 4 gårdar i Gylle tillhörde Lindholmens *birk*.[7] Av de dokument, som år 1369 och 1370 utfärdades i samband med Stralsundsfredens avslutande, framgår det, att »Scøzeherde hørd tho Schonør unde tho Valsterbode».[8] De båda kungliga borgarna i Skanör och Falsterbo har tydligen gemensamt bildat ett länscentrum. Som resurs till borgarna här låg inte bara Skytts härad utan fr a de kungliga intäkterna från marknaderna och de båda städerna.[9] Borgen i Skanör har enligt Otto Rydbeck nedlagts cirka 1425 och dess funktioner har övertagits av Falsterbohus.[10] Det gäller uppenbarligen även rollen som länscentrum för Skytts härad.

Vid Falsterbo har Ragnar Blomqvist arkeologiskt konstaterat rester av två skilda borganläggningar. Ett äldre Falsterbohus, en tegelborg, har ersatts med en ringmursborg med kärntorn och salbyggnad, dvs av samma typ som Lindholmen, men mindre och inte fullt så avancerad. Dateringen av det yngre Falsterbohus kopplar Blomqvist till skriftliga källuppgifter, enligt vilka borgen skulle ha intagits och förstörts av hanseaterna år 1311.[11] Återuppbyggnaden av Falsterbohus skulle sålunda ha ägt rum under 1310-talet, dvs inom Erik Menveds regeringstid. Det är välkänt, att denna tid har präglats av betydande inre och yttre politisk oro. I samband härmed har ett omfattande

[4] Dipl Dan 2.r 10 nr 403; Dipl Dan 2.r 12 nr 182 f.

[5] Jfr E. Ulsig, Danske adelsgodser i middelalderen, 1968, s 92 och s 108. Utförligt om Lindholmen hos S. Skansjö, a a i Svedala genom tiderna, 1981, kap 3.

[6] ÆDA IV, s 23.

[7] Jfr Dipl Dan 3.r 1 nr 396; jb över Malmöhus län 1546/47, Reg 108 A nr 56, DRA. Det är sannolikt dessa fyra senmedeltida gårdar, som i sentida gestalt representerar en kontinuitet från kungalevet i byn enligt KVJb. Om Lindholmens birk, se S. Skansjö, senast a a, s 146 ff. – Nämnas kan också, att Kristoffer av Bayern vid sin förläning av Lindholmen till ärkebiskopen Hans Laxmand år 1442 lät länet omfatta Oxie, Bara, Järrestads och Ingelstads härader samt »wor køpstadh Threlleborgh». (LÄU 3, s 243 f.)

[8] Dipl Dan 3.r 8 nr 369 och 450.

[9] Jfr ett kungligt pantsättningsbrev från 1401, vari pantsättes »the slot oc feste Scanör och Falsterbodhe oc markneth meth the twa köpstædher Scanöreby och Falsterbodheby och meth swo meket aff Skötz heret, som her Jens Dwe oc Gudmund nu i ar til for:de slot haffdhe». (SD I nr 122; jfr ibidem nr 828.)

[10] O. Rydbeck, a a 1935, s 46 och s 58.

[11] R. Blomqvist, Falsterbohus, Kulturen 1950, 1951, s 15 ff. Jfr S. T. Kjellberg, Skånska medeltidsfästen, Kulturen 1959, 1960, s 156 ff.

kungligt borgbyggande ägt rum.[12] I detta sammanhang har det alltså i periferin till uo etablerats två nära samtida, kungliga maktcentra, ringmursborgarna Lindholmen och Falsterbohus.[13]

Enligt senmedeltida källuppgifter har Falsterbohus ensamt fungerat som länscentrum för Skytts härad från nedläggningen av Skanörs borg cirka 1425 till 1534.[14] Då lades länet för en kort tid in under Lindholmen. De båda ringmursborgarna Falsterbohus och Lindholmen ersattes från 1540 som riksfästen och länscentra av Malmöhus, som hade uppförts enligt moderna befästningsprinciper. Som i ett tidigare sammanhang påpekats, ingick det gamla Falsterbo län med Skytts härad från och med 1540-talet som en del i det nyskapade och omfattande Malmöhus län.[15]

6.3 Socknar och kyrktäthet

6.3.1 Sockenorganisationen

Vi har tidigare i denna framställning berört det förhållandet, att uo cirka 1300 förutom stadsbildningarna torde ha bestått av 22 socknar.[1] I samband med bybildningsproblematiken har också kyrkobyggandet i uo och dess kronologi uppmärksammats.[2] Därvid uttalades dels den rimliga förmodan, att många av uo:s stenkyrkor kan ha föregåtts av träkyrkor. Dels konstaterades, att de flesta kända kyrkobyggnaderna i området bör ha uppförts före 1200. Förutom av stadskyrkorna utgöres undantagen enbart av Dalköpinge tegelbyggda sockenkyrka och det lilla s k Lübeckerkapellet i samma socken. Osäkerhet råder också beträffande de tidigt – på 1580-talet respektive efter 1632 – nedrivna kyrkorna i Lilla Hammar och Kämpinge.

Vi måste här avstå från en diskussion av den intressanta frågan, vilka krafter i det tidigmedeltida samhället som en gång tog initiativ och som satsade arbete och kapital till uppförandet av den stora mängden kyrkobyggnader i området. Forskningsläget tillåter oss att förutsätta såväl privata satsningar av lokala stormän som initiativ från kungamakten, representanter för kyrkan själv eller rentav från bondemenigheten. Man kan räkna med, att en initial period med blandad privat och offentlig kyrklig verksamhet ganska snart har

[12] Se t ex H. Paludan, a a 1977, s 466 ff.

[13] Av allt att döma har vid denna tid även en betydande utbyggnad av Kärnan i Helsingborg ägt rum. Närmare härom hos R. Holmberg, Den skånska Öresundskustens medeltid, 1977, s 121 ff. Se även S. Skansjö, a a i Svedala genom tiderna, 1981, s 117 ff.

[14] Da Mag 4.r 2, s 165; jfr ibidem s 147, 161, 166 och 170; LÄU 5, s 88 f; Ny Da Mag 6. Bd 4, s 314.

[15] R. Blomqvist, a a 1951, s 155 f; R. Holmberg, a a 1977, s 179; S. Skansjö, a a i Svedala genom tiderna, 1981, s 150 ff. Se även ovan, 3.2.2.

[1] Se ovan s 10.

[2] Se ovan s 83 ff.

följts av ett minskat världsligt inflytande beträffande dispositionen av kyrkan och dess gods. Källmaterialet från kyrkans äldsta tid är så sparsamt, att de flesta kyrkor förblir anonyma till sin proveniens.[3] Oavsett ursprungliga variationer framstår därför i stort sett alla uo:s kyrkor under högmedeltid som enhetliga sockencentra.[4]

Hur själva processen i samband med sockenbildningen har tillgått, skall inte heller diskuteras närmare här. Vi kan nöja oss med det allmänna antagandet, att socknarna i uo huvudsakligen bör ha bildats i en period från 1000-talets slut till cirka 1200. Man brukar förknippa anläggandet av stenkyrkor med tiondepliktens genomförande kring mitten av 1100-talet. Därav följde sannolikt efter hand en fixering av territoriellt avgränsade distrikt för uppbörd av tiondeavgiften till de enskilda kyrkorna, dvs socknar.[5]

Den högmedeltida sockenorganisationen inom uo bars sålunda i allt väsentligt upp av avgifter från den agrara produktionen i området, främst av tiondet (fabrica-tionde och prästtionde). I linje med denna undersöknings huvudproblematik finns det därför skäl att pröva frågan, om några *förändringar* av sockenstrukturen kan påvisas inom uo under medeltiden. Såväl nedläggningar som nyetableringar av sockenkyrkor, liksom sammanslagningar av pastorat, skulle nämligen hypotetiskt kunna sammankopplas med förändringar över tid i fråga om demografiska förhållanden, agrar produktivitet eller intensitet i områdets ekonomiska aktiviteter.[6] Kan vi sålunda för uo:s räkning återföra sockenindelningen från Landebokens dagar (se ovan tab

[3] För en diskussion om initiativen bakom kyrkobyggandet, se t ex E. Arup, Danmarks Historie, I, 1925, s 149 ff; H. Koch, Danmarks Kirke i den begynnende Højmiddelalder, II, 1936, s 31 ff; G. Smedberg, Nordens första kyrkor, 1973, s 10 ff et passim; I. Skovgaard-Petersen, a a 1977, s 199 ff; A. E. Christensen, a a 1977, s 307 ff; R. Holmberg, a a 1977, s 104 f.

[4] För indikationer på ursprungligen världsliga kyrkopatronat i uo kan Lilla Slågarp och Maglarp anföras som exempel. I *Lilla Slågarp* har bebyggelsen vid medeltidens slut bestått av enbart en stor gård med en kyrka. Någon bybebyggelse är här inte känd. Den äldsta kyrkan på platsen har genom arkeologiska undersökningar konstaterats vara en romansk stenkyrka med små dimensioner och med ett ursprungligt brett västtorn. Förhållandena kan tolkas som tecken på ett samband mellan en storgård och en ursprunglig *gårdskyrka*, något som också skulle kunna förklara det påfallande ringa avståndet (cirka 700 m) mellan de båda 1100-talskyrkorna i Stora resp Lilla Slågarp. (Se härom E. Frostin, a a I, 1960, s 10 ff; E. Thun, Fynd i Lilla Slågarps kyrka, Ale 1964: 1, s 37 ff; S. Skansjö, Skånes minsta kyrkby. Något om prästgårdslösa socknar och miljösamband mellan huvudgård och kyrka, (opubl manus).) – Betr *Maglarp* diskuterar Barbro Sundnér ett privat initiativ bakom uppförandet av den romanska tegelkyrkan. Diskussionen föranledes bl a av gravar, som påträffats i torngolvet och som tolkas som patronusgravar. Dessutom har det breda västtornet troligen haft emporvåning. (B. Sundnér, a a 1982, s 29, s 95 f och s 101 ff.)

[5] Allmänt om sockenbildningen, se t ex H. Koch, a a 1936, s 38 ff; A. E. Christensen, a a Nordisk Kultur 2, 1938, s 16 ff; P. J. Jørgensen, a a 1947, s 400; T. Dahlerup & P. Rasmussen, art. Sogn, KLNM XVI, 1971, sp 374 ff; I. Skovgaard-Petersen & A. E. Christensen, i Danmarks historie 1, 1977, s 199 ff och s 307 ff.

[6] För tolkningar av kyrkonedläggningar och pastoratssammanslagningar i Jylland som tecken på agrarkris, se A. E. Christensen, a a 1938, s 37 ff; jfr T. Dahlerup, Sogn og Pastorat. Fra Viborg Amt 1956, s 8 och s 61 ff.

3: 4) till slutet av högmedeltid (kring 1300), eller föreligger det några indikationer på kyrkor eller socknar, som försvinner eller tillkommer inom loppet av denna period? Ett par fall kan här diskuteras.

I C. G. Styffes översiktsverk rörande Skandinavien under unionstiden redovisas för Skytts härad 3 medeltidssocknar, som dock inte återfinnes i Lb. Styffes uppgifter går igen i ett modernare arbete.[7] Bland häradets socknar anger sålunda Styffe även *Lilla Alstad, Virestad* och *Markie*. Dessa uppgifter går alla tillbaka på ett och samma källbelägg, riddaren Niels Pedersens (Gyldenstierne) testamente från 1456. I detta nämnes några skånska kyrkor som mottagare av penninglegat, nämligen bl a »Markiæ sangnækirke i Skåne /. . ./ jtem Lillæ Alstædhe kirke /. . ./ jtem Wiærstædhe kirke».[8] Om testamentets angivelser är trovärdiga, skulle vi här alltså ha klara belägg för tre i övrigt helt okända medeltida sockenkyrkor i uo. Tanken på en nedlagd sockenkyrka i Markie skulle möjligen kunna finna visst stöd. Dels kan man peka på, att den efterreformatoriska Anderslövs socken, där Stora Markie by ingår, framstår som den avgjort största socknen inom uo (57 gårdar cirka 1570; genomsnittet för uo var 27,7 gdr). Dessutom skär *häradsgränsen* mellan Skytts och Vemmenhögs härader näranog mitt *genom* Anderslövs sn, där Stora Markie och Ugglarps byar i den undersökta perioden har räknats till Skytts, medan resten av socknen har hört till Vemmenhög.[9] Emellertid tycks testamentets anmärkningsvärda uppgifter inte kunna verifieras i något annat medeltida material och har inte heller avsatt några senare traditioner.[10] Det finns också en rimligare förklaring till testamentets angivelser. Niels Pedersen, som tillhörde sin tids verkligt godsrika adelsmän, hade sina egendomar spridda över stora delar av Danmark. Han skrev sig till Ågård i Jylland men hade flera huvudgårdar, bl a Markie gård, vars tillhörande landbogårdar huvudsakligen var belägna inom uo.[11] De skånska byar, som omnämnes i testamentet, återfinnes alla i Markie gårds omedelbara omgivningar, där Niels Pedersen alltså har varit besutten med landbogods. Uppenbarligen har testators välvilja varit större än hans lokalkännedom med avseende på de enskilda byarnas sockentillhörighet. Utan annat källstöd kan därför Styffes bokstavliga tolkning av testamentet inte upprätthållas, och tanken på tre försvunna medeltidskyrkor i uo måste avvisas.

I detta sammanhang kan den för området egenartade omständigheten även

[7] C. G. Styffe, Skandinavien under unionstiden, 1910, s 74 f. Liknande i specialkartan över Skåne i verket Atlas över Sverige. Kulturella förhållanden: Det medeltida Sverige, 1967, 133–134: 1.

[8] Da Mag 3.r 3, s 298 ff.

[9] För belägg angående häradstillhörigheten under den här aktuella undersökningsperioden, se t ex Rep 2 nr 9172; LÄU 5, s 132 och Kr Sk I, s 16 f.

[10] Jfr Olof Christoffersson, som återger en tradition om att Markie och Ugglarps byar tidigare har hört till Fru Alstads sn, (a a 1936, s 435 f).

[11] Mera härom nedan, 7.1.2. Jfr E. Ulsig, a a 1968, s 306 ff.

beröras, att *Villie* by i Lilla Slågarp socken enligt det äldsta lantmäterimaterialet helt saknar gemensamma gränser med någon av de övriga bebyggelserna i samma socken (se ovan fig 3: 1). Byns avskilda läge skulle alltså kunna föranleda en hypotes om att Villie tidigare utgjort en egen socken, särskilt som man kan peka på analogin med de två angränsande byarna Stora Slågarp och Vemmerlöv, som var och en ensam har bildat socken. Vidare finner vi enligt lantmäteriakterna i byns norra vång marknamn som »Kiörkebiär» (1769), »Kyrkobergsstycket» m fl.[12] Sådana namn kan emellertid inte omedelbart sättas i samband med en försvunnen kyrka. Snarare kan därmed avses en kulle, varifrån en eller flera kyrkor är synliga (e dyl). Hypotesen om en nedlagd kyrka i Villie kan alltså inte verifieras på befintliga empiriska grunder. Byns sockentillhörighet under senmedeltid anges dessutom uttryckligen i ett originalbrev från 1494: »Wæliæ i Slogerupp soghen i Skøsherit».[13]

Som tidigare nämnts är vår kännedom om kyrkobyggnaderna i Lilla Hammar och Kämpinge begränsad i flera avseenden. Bland annat kan anläggningarnas ålder för närvarande inte klargöras, eftersom inga systematiska arkeologiska undersökningar har kunnat göras på de platser för kyrkoruinerna, som annars är väl lokaliserbara genom äldre kartmaterial.[14] Det som i vårt aktuella sammanhang framför allt är av intresse, gäller frågan om vilken karaktär och funktion de båda byggnaderna haft under medeltiden: sockenkyrkor eller fristående kapell? En eller två nedlagda sockenkyrkor i uo skulle onekligen kunna implicera förändringar av stort intresse.

Det föreligger inga skriftliga källbelägg, som kan styrka en hypotes om att det i *Lilla Hammar* har funnits ett separat medeltida sockencentrum. Det äldsta påträffade källbelägget rörande Lilla Hammars kyrka/kapell är ett brev från 1546, som har traderats i en kortfattad regest i Skånebrevsförteckningen: räntemästaren Joakim Beck ger kvittens på, att han på kungens vägnar av stiftslänsmannen Stig Porse har mottagit »en del silver af Harjagers och Lilla Hammars kyrckior».[15] Därmed indiceras alltså, att kyrkan först nu kan ha tagits ur bruk. Mot den bakgrunden är det av intresse att notera, att Landeboken ett par decennier senare inte på något sätt antyder, att det till för kort tid sedan skulle ha funnits en med jordegendomar vederbörligen doterad *sockenkyrka* i Lilla Hammar.[16] År 1584 fick hospitalet i Malmö i ett kungligt gåvobrev tillåtelse att för byggnadsmaterialets skull bryta ner »den lille Kirke eller Kapell» i Lilla Hammar, som länge skulle ha stått öde.[17]

[12] DAL:s samlingar av marknamnsbelägg.

[13] LÄU 5, s 224 f.

[14] Se E. Frostin, a a I, 1960, s 95 och s 112.

[15] Skbrf B 29 nr 185, SRA.

[16] Jfr i det avseendet den tydliga notisen om den nedlagda sockenkyrkan i Aggarp, vars f d prästgård lagts till Malmöhus. (Lb I, s 492 ff.) Mera härom i S. Skansjö, a a i Svedala genom tiderna, 1981, s 109 ff.

[17] Brevet citerat efter regest i Kanc.Br. 1584 25/10; jfr ibidem 1585 27/1. Jfr E. Frostin, a a I, 1960, s 110 ff.

Byggnadens ringa storlek talar i samma riktning som Lb:s tystnad: den medeltida kyrkobyggnaden i Lilla Hammar har, så vitt man för närvarande kan bedöma, inte haft status som församlingskyrka (ecclesia).[18] Den får betraktas som ett fristående kapell, dvs en kyrkobyggnad med begränsade funktioner och rättigheter (särskilt beträffande dop och begravningar). Som kapell har den också preliminärt tolkats av Rikard Holmberg, som pekar på det fristående kapellet vid stranden i Arilds fiskeläge (Brunnby sn) som ett analogt fall.[19]

Nerläggningen av Lilla Hammars kapell har kanske i det perspektivet mindre att göra med reformationsverkets delvis demografiskt motiverade kyrkonedläggningar och skapande av bärkraftiga pastorat, något som annars både sakligt och tidsmässigt skulle passa väl in som förklaring.[20] Det ligger närmare till hands att peka på den avtynande ekonomiska aktiviteten i anslutning till Skånemarknaderna vid samma tid.[21] I bl a det avseendet kan man se vissa paralleller med det s k Lübeckerkapellet vid Dalköpinge, som tycks ha upphört att fungera ungefär samtidigt.[22]

De båda kapellens funktion har förmodligen haft ett samband med sjöfart och säsongsfiske. Deras tillkomst och nedläggning får alltså i första hand kopplas till fluktuationer i den sydvästskånska kustregionens fiske och de fr a därav motiverade handelsförbindelserna med hanseater och andra. Endast högst indirekt kan kapellens existens och försvinnande sägas reflektera några förändringar i områdets agrara förhållanden.

Däremot anges uttryckligen just en försämring av de agrarekonomiska förutsättningarna ligga bakom den något senare nedläggningen av kyrkan i Kämpinge och socknens införlivande med Räng. Ett kungligt beslut härom uppges nämligen ha sin bakgrund i att man i Kämpinge socken på grund av sandflykt inte förmått vidmakthålla kyrkan och försörja prästen.[23] Dessa svå-

[18] Annorlunda hos O. Christoffersson, a a 1936, s 703, som hävdar, att Stora och Lilla Hammar under medeltiden hade var sin socken.

[19] R. Holmberg, a a 1977, s 194. För distinktionen mellan begreppen »kyrka» och »kapell», se även J. Steen Jørgensen och I. Swartling, art. Kapel, KLNM VIII, 1963, sp 246 ff; E. Cinthio, art. Kyrka, KLNM IX, 1964, sp 607 ff.

[20] Se härom G. Johannesson, Den skånska kyrkan och reformationen, 1947, s 280 f; K. G. Ljunggren, Lb III, 1965, s 6 ff och s 45 ff.

[21] Se t ex O. Rydbeck, a a 1935, s 51 f; I. Andersson, a a 1974, s 182 ff; jfr nedan 6.4.3.

[22] Detta kapell omtalas i prästrelationen 1624 såsom »S. Ibs Cappel», där det hade predikats »den thid den store Sildefiskind var». Samma källa uppger, att kapellet blev ödelagt 1538. (PR 1624, s 111.) Något samtida skriftligt källmaterial rörande detta kapell har inte påträffats. Däremot har en arkeologisk undersökning genomförts av Folke Hansen 1936. Därvid frilades grundmurar av gråsten, som troligen tillhört långhus och kor. De flesta myntfynden härrör från 1400-tal och 1500-talets förra hälft. De äldsta mynten går tillbaka till 1300-talet, medan något enstaka fynd i övrigt kan vara något äldre (en blypolett från 1200–/1300-tal). Ang grävningen, se O. Christoffersson, a a 1936, s 376 och s 529 f; E. Frostin, a a II, 1966, s 89 ff.

[23] Kanc.Br. 1632 5/11.

Fig 6: 2. Ruinerna från det s k Lübeckerkapellet på strandängarna väster om Gislövs läge. (Foto: A.-M. Thagaard.)

righeter har även kommit till uttryck i något äldre källor, bl a Lb.[24] Det framgår klart av Lb och andra *efterreformatoriska* källor, att Kämpinge kyrka – oaktat de påtalade svårigheterna – betraktades som *sockenkyrka* och att Kämpinge var annexsocken till Maglarp fram till nedläggningen. Man har vanligen utgått från, att Kämpinge även under medeltiden har varit egen socken.[25] Ett problem i sammanhanget utgör emellertid det faktum, att inga samtida källuppgifter tycks kunna bekräfta Kämpinges status som *medeltida* sockenkyrka. Problemet är onekligen påtagligt, eftersom ett enstaka medeltida källbelägg, som särskilt anger Kämpinge bys sockentillhörighet, talar i en annan riktning.

En anteckning, som sannolikt på 1360-talet införts i Liber daticus vetustior, omtalar ett anniversarium för Lundaborgaren Lythbert Bokhorn och hans

[24] I Lb anges prästgården i Kämpinge vara förfallen och mesta delen av dess odlingsmark »haffuir saand forderffuit». (Lb I, s 340 f.) Enligt Prästrelationerna 1624 säges socknen vara »migit Forarmitt och bode kirchen och Byen och Marcken Aff Sand ödelagt». (PR 1624, s 109.)

[25] Se t ex C. G. Styffe, a a 1910, s 75 (och på grundval av fr a Styffe även i specialkartan över det medeltida Skåne i Atlas över Sverige, 1967, 133–134: 1); K. Ahlenius & A. Kempe, Sverige, I, Malmöhus och Kristianstads län, 1908, s 95; O. Christoffersson, a a 1936, s 696; E. Frostin, a a I, 1960, s 96; R. Holmberg, a a 1977, s 100 f (med fig 20). Jfr dock Monica Rydbeck, som talar om »de nedrivna *kapellen* (kursiverat här) i Lilla Hammar och Kämpinge» (a a SHÅ 1938, s 42).

hustru. Det skulle hållas av frukterna från »una curia in Kæmpinge *in parochia Hammar*».[26] Överförandet av denna gård i Kämpinge till fabrican vid Lunds domkyrka är även känt genom ett i avskrift bevarat brev från 1368.[27] Häri fogas dock ingen sockenangivelse till bynamnet Kämpinge, vilket givetvis också skulle vara helt obefogat i den mån det var fråga om en kyrkby och ett sockencentrum. Frågan blir då, hur den korta notisen i gåvoboken skall tolkas, och om man på detta begränsade källunderlag kan avvisa den förhärskande uppfattningen om Kämpinge som självständig medeltidssocken.

En förklaring kan vara, att kyrkan i Kämpinge är en sen anläggning, tillkommen efter 1360-talet men före 1543, då vi har det äldsta uttryckliga belägget för Kämpinge sockenkyrka i funktion.[28] Nyetablerandet av en sockenkyrka under senmedeltiden skulle emellertid framstå som närmast unikt för regionen, i varje fall utanför städerna.[29] Samma omdöme skulle gälla en helt nybildad, efterreformatorisk socken, vars etablerande inte givit något nedslag i källmaterialet. I utgångsläget framstår alltså detta som ett föga sannolikt alternativ. Vi får därför snarare räkna med att Kämpinge verkligen haft en kyrkobyggnad redan på 1300-talet. Det kan t ex inte uteslutas, att gåvobokens i övrigt obekräftade notis om att Kämpinge ingick i Hammars socken helt enkelt har bottnat i bristfälliga informationer. I så fall kan Kämpinge redan kring 1300 ha varit egen socken, liksom fallet enligt samstämmiga källor har varit under 1500-talet och en del av 1600-talet. Som utgångspunkt till en tredje förklaringsmöjlighet kan man ta fasta på att gränsen mellan kyrka och fristående kapell många gånger har varit flytande.[30] Kyrkobyggnaden i Kämpinge skulle sålunda i det perspektivet kunna ha haft en växlande status under medeltiden. Den kan tidvis – möjligen i likhet med och samtidigt med Lilla Hammars kapell – såsom filial- eller annexkyrka ha varit knuten till en väletablerad, större sockenkyrka som Stora Hammars kyrka.[31] Tidvis kan den ha fungerat som sockencentrum med utvidgade befogenheter, något som efter hand permanentats i enlighet med de efterreformatoriska förhållandena.[32]

Ytterligare förklaringsalternativ skulle här kunna tillfogas i diskussionen. Under alla omständigheter måste emellertid tolkningarna i ett fall som detta förbli osäkra, i varje fall så länge vi inte kan komplettera källunderlaget med

[26] Lib dat, s 151 f; (kursiverat här).

[27] Dipl Dan 3.r 8 nr 161. Jfr ÆDA 5, s 145 och s 168.

[28] I Malmöborgaren Morten Bryggers räkenskaper finns noteringar om uppbörd av tiondespannmål från olika kyrkor i sydvästra Skåne år 1543, bl a »aff Kiempinge kircke y Skyss herrit». (Malmø skifter 2. Købmandsregnskaber 1537–1559, utg av E. Bager, 1978, s 45.)

[29] Se härom R. Holmberg, a a 1977, s 136 ff och s 183 ff. Jfr för Danmark som helhet, A. E. Christensen, a a 1938, s 17 ff.

[30] Se ovan i not 19 anförd litt.

[31] Om Stora Hammars kyrka, se C. Hommerberg, Kring Stora Hammar, SHÅ 1955, s 25 ff; E. Frostin, a a I, 1960, s 97 ff; R. Holmberg, a a 1977, s 93 ff.

[32] Jfr T. Dahlerup i art. Sogn, KLNM XVI, 1971, sp 376.

arkeologiska iakttagelser rörande kyrkobyggnad och kyrkogård i Kämpinge. Tills vidare måste alltså olika möjligheter hållas öppna, men det är endast med reservationer som den gängse uppfattningen kan upprätthållas, nämligen att Kämpinge utgjorde en av uo:s 22 högmedeltida sockenbildningar.

Diskussionen om eventuella förändringar i den medeltida sockenstrukturen i uo kan kort sammanfattas: den har trots allt varit i huvudsak stabil. Så vitt vi kan bedöma har antalet kyrkobyggnader i uo (utanför städerna) varit konstant i perioden från slutet av högmedeltid till reformationstiden. Med detta konstaterande kan föreliggande avsnitt om uo:s medeltidskyrkor avslutningsvis föras in på den intressanta frågan om områdets relativa kyrktäthet.

6.3.2 Kyrktäthet

I sin undersökning av Danmarks medeltida befolknings- och bebyggelseutveckling har Aksel E. Christensen utgått från sockenorganisationen för att bedöma dessa förhållanden i olika delar av nuvarande Danmark vid Valdemarstidens slut. Som ovan redan har antytts, menar Christensen, att nya sockenbildningar efter denna tid har varit rena undantag. Kyrksocknarna avspeglar därför befolkningens utbredning och täthet vid 1200-talets mitt. Bestämmande för sockenbildningen har nämligen varit tiondets storlek och därmed omfånget av den odlade arealen. Mot bakgrund av dessa överväganden jämför Christensen sedan kyrktäthetens variationer i Danmark västansunds.[1]

Det framstår som angeläget att jämföra dessa siffror med några skånska motsvarigheter och att även sätta in uo i det perspektivet. En relativt sett stor kyrktäthet i ett område vid högmedeltidens slut kan nämligen i anslutning till Christensen tolkas som reflexer av en eller flera av följande faktorer: en för sin tid hög befolkningstäthet, hög bebyggelsetäthet, hög uppodlingsgrad, hög produktivitet i odlingsmarken och goda möjligheter till överskottsproduktion. Av stor betydelse kan också den ekonomiska förmåga ha varit, som härrör från icke-agrara tillgångar i ett område (t ex ett rikt kustfiske). Även ideella omständigheter, såsom intensiteten i det andliga livet, kan i princip ha spelat en stor roll i samband med uppförandet och utsmyckandet av de kristna kultbyggnaderna. Sådana förhållanden är emellertid oåtkomliga i materialet, och de torde under alla omständigheter knappast ha kunnat verka helt fristående från de demografiska och ekonomiska realiteter, som ovan exemplifierats.

Bland dessa, mera materiellt betingade faktorer möter vi för övrigt flera exempel på det som i diskussionen om centralbygdsbegreppet ovan anförts som kriterier för hög centralitet enligt begreppets *första* dimension.[2] I det

[1] A. E. Christensen, a a 1938, s 16 ff.

[2] Se ovan 2.2.

sammanhanget anfördes också som kriterium på hög centralitet enligt begreppets *andra* dimension ett områdes speciella funktioner beträffande bl a kult, vilket under högmedeltid kan likställas med stor täthet på märkliga och påkostade kyrkobyggnader.

Nu är det givetvis inte så, att de ovan nämnda förklaringsfaktorerna i sig är *tillräckliga* som betingelser för uppkomsten av flera och tätt belägna kyrkor i ett område. Därtill har även krävts initiativ, makt och vilja att satsa resurser på kyrkobyggande från lokala jordägare och andra krafter i det tidigmedeltida samhället. Väsentligt för våra syften är emellertid det faktum, att dessa faktorer har varit *nödvändiga* inte bara för byggandet utan också för upprätthållandet av en hög kyrktäthet och en stabil sockenstruktur i ett område.[3] Mot denna bakgrund kan vi ta upp Christensens siffror över den högmedeltida kyrktätheten i olika danska områden till jämförelse med skånskt material.

Christensen har räknat fram den genomsnittliga arealen per medeltida kyrka inom nuvarande Danmarks gränser: 22,5 km^2. För exempelvis Nordslesvig var motsvarande siffra 33 km^2, för Fyn var den 17,5 km^2, för Sjælland med Møn var den 19,4 km^2 och för de danska öarna sammantagna var den 18,7 km^2.[4] För att snabbt få fram sådana mått för Skåne, som i allt väsentligt låter sig jämföras med de av Christensen redovisade, kan man utgå från antalet socknar, som redovisas i Landeboken eller f ö är kända från denna tid.[5]

Det visar sig då, att den genomsnittliga siffran för Skåne, Halland och Blekinge blir 38 km^2 per kyrka, för enbart Skåne blir den 29 km^2, för nuvarande Malmöhus län blir den 20 km^2, dvs en siffra, som ligger nära genomsnittet för hela nuvarande Danmark respektive de danska öarna. Gör vi så en jämförelse på häradsnivå i Skåne visar det sig, att de fyra härader, som hade störst kyrktäthet var de tre Söderslättshäraderna Skytts (10,8 km^2 per kyrka), Oxie (11,3) och Vemmenhög (13,2) jämte Harjagers härad (13,5).[6] Siffran för uo kan justeras något i olika riktningar.[7] Likväl kvarstår faktum, att vi här torde ha haft ett av det dåtida Danmarks, och därmed förmodligen även ett av det

[3] Som bekant blev många kyrkor *under medeltidens lopp* föremål för diverse ombyggnader, utvidgningar, valvslagningar osv. Se härom t ex R. Holmberg, a a 1977, s 136 ff och s 188 ff. För detaljer beträffande uo:s kyrkor, se E. Frostin, a a I–II, 1960–66.

[4] A. E. Christensen, a a 1938, s 20.

[5] Lb I och II. Landareal per härad har erhållits ur Ahlenius & Kempe, a a I, 1908, passim.

[6] I intervallet 15–19 km^2 per kyrka hamnar (i rangordning) Järrestad, Ljunits, Rönnebergs, Bara, Torna, Ingelstad och Herrestad; mellan 22 och 28 hamnar Onsjö, Luggude och Södra Åsbo; mellan 31 och 35 finner vi Bjäre, Färs, Albo, Gärds, Frosta och Villands, medan (Östra+Västra) Göinge och Norra Åsbo båda har genomsnittligen 68 km^2 per kyrka.

[7] Vi har här räknat bort stadsjordsområdena från arealen (och givetvis likaså bortsett från stadskyrkorna): arealen 237,5 km^2 har dividerats med antalet sockenkyrkor 1570 (22). Med andra ord har varken Lilla Hammars kapell eller Lübeckerkapellet inräknats. Om vi också bortser från Kämpinge kyrka och ställer de 21 kända romanska stenkyrkorna mot arealen för *hela* uo (dvs inklusive stadsjordsområdena) blir likväl siffran för uo relativt sett mycket hög: 12,7 km^2 per kyrka.

dåtida Nordens kyrktätaste områden. Intrycket av central odlingsbygd under högmedeltiden blir sålunda härmed förstärkt.

Resultatet av denna undersökning av den relativa kyrktätheten och dess vidare implikationer kan snabbt sammanfattas. Uo har alltså kring 1300 i förhållande till sin yta kunnat bära upp ett i det nordiska perspektivet ovanligt stort antal sockenkyrkor (jämte ett par fristående kapell). Den omständigheten tyder på att området för sin tid har kännetecknats av bl a god produktivitet, en hög grad av uppodling och betydande demografiska resurser. Kustområdets kapellkyrkobyggnader kan fogas till bilden såsom indikationer på en relativt sätt hög intensitet i områdets ekonomiska aktiviteter.

I samma riktning som kyrktätheten talar områdets anknytning till handelsplatser och medeltida städer.

6.4 Handelsplatser och städer

6.4.1 Inledning

Flera problem kring den medeltida stadens framväxt, karaktär och utveckling tillhör de klassiska frågorna inom europeisk, inte minst nordisk medeltidsforskning. Under senare år har diskussionen om den medeltida urbaniseringsprocessen i Norden varit omfattande och den pågår ännu livligt.[1] Med utgångspunkt i de ganska speciella förhållanden, som präglat uo i Skånes sydvästra hörn cirka 1300, finns det skäl att här beröra ett par aspekter av den diskussionen. Vid denna tid har det nämligen i uo funnits inte mindre än tre orter, som delvis har varit av olikartad karaktär men som likväl kan uppfattas som »medeltida stadsbildningar»: Skanör, Falsterbo och Trelleborg. Vi har dessutom indikationer på, att det har funnits delvis andra, sannolikt i tidigare skeden fungerande handelsplatser inom uo. Dessa platser kan även ha haft andra funktioner, dock utan att de för den skull kan betecknas som »städer».

Vi tangerar här olika frågor med relevans för undersökningens huvudproblematik. Inledningsvis gäller frågan helt enkelt, vilka olika *kriterier* man kan tillgripa för att göra distinktioner mellan å ena sidan »landsbyar» och städer och å andra sidan mellan olika typer av urbaniserade orter under medeltiden.

[1] Huvudtemat vid det nordiska historikermötet i Trondheim 1977 gällde urbaniseringsprocessen i Norden genom tiderna. För forskningsrapporter rörande problem kring medeltidsstäderna i de olika nordiska länderna, se Urbaniseringsprosessen i Norden, del 1, Middelaldersteder, 1977; jfr Det XVII. nordiske historikermøte, Trondheim 26.–29. juli 1977. Rapportdiskusjon, 1978. Sedan 1976 har projektet »Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering (Medeltidsstaden)» publicerat ett flertal rapporter rörande medeltidsstäder inom nuvarande Sveriges gränser. Motsvarande projekt är för närvarande i verksamhet även i Danmark och Finland. För en presentation av aktuella problemområden för antikvarisk-arkeologisk forskning, se numera även Bebyggelsehistorisk tidskrift Nr 3, 1982: Den medeltida staden, redigerad av Margit Forsström.

Vidare kan man diskutera frågan om vilka olika *förutsättningar*, som på nordisk botten, fr a i Sydskandinavien, har visat sig påverka uppkomsten av städer. Av särskilt intresse är i detta sammanhang frågan om staden i dess regionala sammanhang, å ena sidan i vad mån det agrara omlandets karaktär utgör en förutsättning för stadsbildning och, å andra sidan, i vad mån staden kan visas ha effekter på utvecklingen i det agrara omlandet. Innan vi tar upp förhållandena inom uo, bör sålunda några synpunkter på dessa principiella frågor diskuteras.

Det har inom stadsforskningen visat sig vara förenat med problem att kortfattat definiera begreppet »stad» med relevans för ett område som Norden och för ett långt och dynamiskt tidsskede som medeltiden. En välkänd och i forskningsutvecklingen grundläggande definition av Adolf Schück kan i det perspektivet upplevas som på en gång för vid och för snäv: »en tätare bebyggelse, vars invånare på grund av sina gemensamma handelsintressen bilda en samhällsenhet i ekonomiskt eller rättsligt avseende eller i bägge dessa hänseenden».[2] För att avskilja en agrar »landsby» från en stad har man i Schücks efterföljd betonat just stadens bebyggelsetäthet, dess ekonomiska specialisering och dess rättsliga avsöndring från omgivningen.[3] Man har även kombinerat detta med kravet på att bosättningen i en »stad» måste kunna visas vara av *permanent* natur.[4] Som nedan kommer att beröras tar denna typ av definitioner inte hänsyn till att flera orter, som brukar uppfattas som medeltidsstäder, kan ha förändrats påtagligt över tid beträffande t ex graden av urbanisering och huvudsakliga funktioner under medeltidens lopp. Interaktionen mellan stad och omland blir inte heller belyst. I bl a det avseendet förefaller det lämpligt att i stället utgå ifrån den uppsättning av kriterier för systematisk beskrivning av medeltida urbaniserade orter, som Hans Andersson har presenterat.

Andersson delar in dessa kriterier i tre huvudgrupper: funktionella, topografiska och inre rättsligt-administrativa. Med hjälp av *funktionella* kriterier kan man beskriva en orts förhållande till sitt omland och spåra i vad mån den genom att erbjuda speciella funktioner (t ex i fråga om marknadsväsende, administration, kultur osv) haft karaktär av *centralort* för omgivningen. Genom *topografiska* kriterier kan man beskriva ortens bebyggelsestruktur och genom detaljer som gatunät, stadsmurar, olika institutioner osv avgöra om platsen varit en *tätort* eller inte. De *inre, rättsligt administrativa* kriterierna klargör om orten i formellt avseende haft ställning som *stad*, vilket ger sig tillkänna genom t ex belägg för stadsprivilegier, borgmästare, råd, eget sigill osv. En tänkbar utvecklingsmodell för en fullt utbildad medeltidsstad kan exem-

[2] A. Schück, Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling, 1926, s 3 f. Enligt Schück avses definitionen gälla det svenska stadsväsendet före 1350.

[3] Se B. Fritz, art. Stad, KLNM XVI, 1971, sp 545 f.

[4] Se H. M. Jansen i forskningsrapporten för Danmark i Urbaniseringsprosessen, 1, 1977, s 11 och där anf. litt.

pelvis vara en centralort, som utvecklas till tätort och formellt upphöjes till stad.[5] Som Andersson själv påpekar kan gränserna mellan olika typer av kriterier bli flytande, men utan tvekan tycks hans förslag till beskrivningssystem på ett fruktbart sätt kunna användas såväl för att karaktärisera enskilda urbaniserade orters utveckling över tid som för att göra jämförelser mellan olika orter. Vi återkommer snart till detta när det gäller förhållandena inom uo.

Vi kan här inte gå djupare in på en kausaldiskussion kring det medeltida stadsväsendets uppkomst och utveckling. Likväl kan vi utifrån det moderna nordiska forskningsläget, bl a sådant detta sammanfattas i samband med nordiska historikermötet i Trondheim 1977, peka på ett antal relevanta, allmänna *förutsättningar*, som har gjort sig gällande vid uppkomsten av städer på nordisk botten. Vi kan då utgå från den talande omständigheten, påpekad av Grethe Authén Blom, att Island helt har saknat medeltidsstäder, att Norge har haft ett antal av 8 till 10, att Sverige har haft mellan 30 och 40 och att Danmark (inklusive Skånelandskapen) har haft cirka 90 vid medeltidens slut (varav drygt 60 före 1300). Att den tidiga medeltidens och högmedeltidens allmäneuropeiska stadsutveckling får så pass varierade genomslag på olika håll i Norden, ger antydningar om relevanta variabler i sammanhanget: skillnader i befolkningstäthet, folkmängd och bosättningsmönster, i fr a naturgeografiskt betingade överskottsvolymer från de primära näringarna av produkter, som kunde kanaliseras till städernas marknadssystem, av centralmaktens förmåga att koncentrera handelsaktiviteter och andra urbana verksamheter till speciella, privilegierade och kontrollerade platser. Stor roll har även kommunikationsförhållandena spelat och möjligheterna till kontakt med den uppblomstrande internationella handeln under högmedeltiden. Likaså torde klimatsituationen ha påverkat t ex handelssäsongens längd och därmed möjligheten till permanent bosättning och verksamhet i städer.[6]

I fråga om de flesta av de här uppräknade variablerna framstår Sydskandinavien i ett nordiskt perspektiv som gynnat. När det gäller problemet, i vad mån det agrara omlandet har fungerat som stadsbildande faktor, kan vi notera, att det enligt Birgitta Fritz finns en påtaglig anknytning mellan nordiska medeltidsstäder och rika jordbruksbygder.[7]

Jämför man de tolkningar, som närmare berör framväxten av medeltidsstäder i Danmark och Skåne, finner man snart en intressant skiljelinje. I tongi-

[5] H. Andersson, Zentralorte, Ortschaften und Städte in Skandinavien – Einige methodische Probleme, Kiel Papers '72. Frühe Städte im westlischen Ostseeraum, s 23 ff; dens., Sverige. En forskningsöversikt, i Urbaniseringsprosessen, 1, 1977, s 91 ff. Jfr B. Fritz, Tidigmedeltida sjöfart, handel och stadsväsen, HT 1976, s 200 ff; N. Blomkvist, Samhällsekonomi och medeltida stadstillväxt – till frågan om generella förklaringar, Bebyggelsehistorisk tidskrift, Nr 3, 1982, s 42.

[6] Jfr – förutom forskningsrapporterna i Urbaniseringsprosessen, 1, 1977 – fr a Birgitta Fritz' diskussionsinledning och rapportsammanfattning i Rapportdiskusjon, 1978, s 1 ff; jfr även Grethe Authén Blom, ibidem, s 14.

[7] B. Fritz, senast a a, s 7.

vande danska sammanfattningar, i mycket präglade av Aksel E. Christensens tolkningar, betonas gärna den obrutna *kontinuiteten* i framväxten av städer från vikingatid till Valdemarstidens slut. Stadsutvecklingen anses i regel ha skett utifrån handelsplatser, och man betonar *handelsmotivet* som den mest grundläggande, stadsbildande faktorn. I det sammanhanget representerar perioden kring 1225–50 en påtaglig förändring av handelns karaktär och kvantitet: då skedde det stora genombrottet för den lybska handelsverksamheten i Danmark. Den blomstrande stadsutvecklingen under Valdemarerna kulminerade, och den hanseatiska dominans, som följde, resulterade bl a i att det danska stadsväsendet antog tyskinfluerade organisationsformer.[8]

När det gäller skånska urbaniserade orter från perioden från vikingatid till högmedeltid ger Erik Cinthio en till stora delar annan bild av skeendet. I en föregripande syntes, fr a baserad på ett växande arkeologiskt material från ett begränsat antal orter, tecknar Cinthio ett *diskontinuerligt* förlopp i tre faser med *skilda funktioner* för de aktuella orterna. De vikingatida/tidigmedeltida s k köpingeorterna (Löddeköpinge, Stora Köpinge m fl) har haft prägel av säsongsmässigt använda handelsplatser med begränsad fjärrhandel. De har varit belägna 2–5 km från kusten, ofta vid en segelbar å. Ingen av de skånska köpingeorterna utvecklades till köpstad under medeltiden. Deras omvandling till agrara byar sammanföll i tiden med nästa fas, då vissa *tidigmedeltida stadsbildningar* med speciella funktioner på kungligt initiativ etablerades i landskapet (Lund, Helsingborg, Vä och Tommarp). Dessa har inte primärt haft kommersiella syften, bortsett från att de naturligen präglats av viss närhandel. De anses i stället ha tillkommit som led i den tidigmedeltida kungamaktens konsolidering. De har främst haft funktioner som kungliga maktinstrument och administrativa centralorter. Först under loppet av 1200-talet uppstod vid Skånes kuster egentliga *köpstäder*. De har visserligen vuxit fram i kölvattnet på hanseaternas kommersiella aktiviteter i Skånes farvatten och stadsplanemässigt och organisatoriskt modellerats med den tyska rådsstaden som förebild, men de har också befrämjats av den framväxande adelsklassens behov av avsättningsmöjligheter för den lokala överskottsproduktionen från de agrara näringarna.[9]

[8] Se t ex A. E. Christensen, Danmark. Det nordiske syn på forbindelsen mellem Hansestæderne og Norden. Det nordiske Historikermøde i Århus 7.–9. august 1957, s 55 ff; dens., Scandinavia and the Advance of the Hanseatics, SEHR 1957, s 89 ff; dens., a a 1977, s 318 ff; E. Kroman, art. Stad, i KLNM XVI, 1971, sp 561 ff; O. Olsen, Die Frühen Städte in Dänemark – Forschungsstand, i Kiel Papers '72, s 72 ff; H. M. Jansen, i Urbaniseringsprosessen, 1, 1977, s 12.

[9] E. Cinthio, Variationsmuster in dem frühmittelalterlichen Städtewesen Schonens, i Kiel Papers '72, 1973, s 57 ff; dens., Köping och stad i det tidigmedeltida Skåne, Ale 1975: 1, s 1 ff; dens., Den sydskandinaviska 1200-talsstaden – ett kontinuitets- och omlandsproblem, Bebyggelsehistorisk tidskrift, Nr 3, 1982, s 33 ff. – Betr köpingeorterna, se även A. Schück, a a 1926, s 145 ff; T. Ohlsson, The Löddeköpinge Investigation I och II, Medd från Lunds universitets historiska museum 1975–76 och 1979–80. – Betr de tidigmedeltida stadsbildningarna som kungliga maktinstrument, se även A. Christophersen, Den urbane varuproduktionens oppkomst og be-

Mot bakgrund av de ovan refererade resonemangen kring kriterier på urbanisering, förutsättningar för stadsbildningar och olika faser och skilda huvudfunktioner hos medeltida urbaniserade orter, kan vi nu göra en bedömning av förhållandena inom uo i sydvästra Skåne.

6.4.2 Köpingeort och marknadsplats

Som tidigare framgått, har åtminstone *en* av landskapets *köpingeorter* funnits inom uo.[1] En sannolikt betydande handelsplats är indirekt känd genom att den fått ge namn åt fyra medeltidsbyar längs kusten, öster om Trelleborg: Västra Köpinge, Kyrkoköpinge, Mellanköpinge och Dalköpinge (eller Österköpinge). Handelsplatsens exakta läge är ännu inte påvisat.[2] Vi har sålunda för närvarande ingen möjlighet att mera specifikt för denna handelsplats pröva Cinthios hypotes om dateringar och funktioner för de skånska köpingeorterna. Tills vidare får vi alltså nöja oss med antagandet att vi någonstans vid de fyra *-köpinge*-byarna har haft en säsongsmässigt begagnad handelsplats för lokalt handelsutbyte med inslag av fjärrhandel under delar av vikingatid och tidig medeltid. Det är vidare fullt möjligt, att vi har haft ytterligare en plats med nära samtidiga funktioner som handelsplats, belägen i anslutning till Fotevikens naturliga hamn.

Man har nyligen genomfört marinarkeologiska undersökningar av en omfattande stenspärr, som är daterbar till 1000- eller 1100-talet och som spärrat av inloppet till Foteviken. Inom ramen för den pågående Foteviksundersökningen diskuterar man fr a om avspärrningen gällt en befäst samlingsplats för ledingsflottan (dvs en ledingshamn), en marknadsplats eller en omlastningsplats för transitering av varor. I det senare fallet kan Foteviken eventuellt ha stått i förbindelse med Kämpinge som två samverkande handelsplatser i analogi med de senare Skanör och Falsterbo.[3] Folke Hansen försökte på sin tid mot bakgrund av järnåldersgravfältet på Hammarsnäs, iakttagelser om senare »massgravar» vid Stora Hammar, skriftliga uppgifter om slaget vid Foteviken osv att identifiera Hammarsnäs (mellan Foteviken och Höllviken) med en inte närmare lokaliserad marknad i Danmark, *Halör*, som omnämnes fle-

tydning for den tidigmiddelalderske byutviklingen, Bebyggelsehistorisk tidskrift, Nr 3, 1982, s 118 ff; A. Andrén, Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230, Scandia 1983: 1, s 31 ff.

[1] Se ovan s 125.

[2] Jfr E. Frostin, (a a II, 1966, s 55 och 75), som utifrån namnen och belägenheten vid åar ett stycke in från kusten uppfattar både Kyrkoköpinge by och Dalköpinge by som handelsplatser. – Det kan här erinras om, att vikingatida gravfält är kända från såväl Trelleborgs stadsjordsområde som Kyrkoköpinge (ovan s 108). Om Dalköpinge, se även nedan not 6.

[3] O. Crumlin-Pedersen, Fotevik 1981 – En marinarkæologisk rekognoscering ved Fodevigkomplekset, Skåne, (stencil 3/9 1981), s 31 ff.

Fig 6:3. Ur Skånska rekognosceringskartan från 1810-talet: området kring Trelleborg med de tre kvarlevande -köpingebyarna Kyrkoköpinge, Mellanköpinge och Dalköpinge. Det förmodade läget för Västra Köpinge är markerat med fylld cirkel. (Jfr nedan 7.1.7.) Skala 1:40.000.

Fig 6: 4. Dalköpinge tegelkyrka från senare delen av 1200-talet. (Se vidare nedan not 6.) (Foto: A.-M. Thagaard.)

ra gånger i den isländska sagalitteraturen.[4] En sådan precis identifikation kan emellertid inte verifieras i ett källäge, som erbjuder olika alternativa lokaliseringsmöjligheter för Halör även inom nuvarande Danmark. Det hindrar inte, att man i anslutning till Hansen, som alltså inte kan ha känt till stenspärrens datering, har skäl att antaga, att det innanför Foteviken bör ha existerat en plats, som i början av 1100-talet kan ha haft skilda icke-agrara funktioner, bl a som marknadsplats. Så kan man i varje fall tolka Saxo, när han på olika ställen omnämner det bekanta slaget vid Foteviken nära Hammars by 1134 som »pugna forensis», dvs 'marknadsstriden' eller 'striden på marknadsplatsen'.[5] Undersökningarna inom ramen för det s k Fotevіksprojektet pågår än-

[4] F. Hansen, Hammarsnäs. Halör, 1936, s 96 ff. För en tidigare diskussion om Halör som föregångare till Skånemarknaden, se P. Lundbye, Haløre Marked, DHT 1902–04, s 503 ff, där källbeläggen refereras; se även A. E. Christensen, Danmarks handel i middelalderen, Nordisk kultur XVI, 1934, s 113. Jfr I. Andersson, a a 1947, s 293 och s 452 f; E. Eriksson, Flygspaning efter sagans Halör, Limhamniana 1967, s 36 ff; O. Crumlin-Pedersen, a a (1981), s 31 f.

[5] Saxo skrev sitt historieverk kring 1200, och då var av allt att döma den stora marknadsplatsen vid Skanör i funktion. Även om man alltså inte helt kan utesluta möjligheten, att Saxo lokaliserat slaget i anslutning till *sin* samtids marknadsplats, inte alltför långt från Foteviken, verkar det mindre troligt. I det nära samtida Necrologium Lundense talas det om striden »apud uillam hamar», medan det av Saxo lokaliserats »ad Fotam sinum» och av dennes äldre samtida Svend

nu, och inför en mera slutgiltig tolkning får man avvakta resultaten av vissa landarkeologiska insatser kring bl a Lilla Hammar och Kämpinge för att om möjligt utröna vad den stora spärranläggningen vid inseglingen i Foteviken närmare bestämt har varit avsedd att skydda.

Vi vet inte exakt hur länge handelsplatserna vid *-köpinge*-byarna respektive Foteviken har existerat. Enligt Cinthios modell får vi alltså hypotetiskt utgå ifrån, att köpingeorten upphört att fungera, innan Trelleborg vid 1200-talets mitt har etablerats som stad (se nedan), även om vissa förbehåll kan anföras beträffande Dalköpinge.[6] På motsvarande sätt har de till Foteviken knutna marknadsfunktionerna troligen upphört före 1200. Under högmedeltid har under alla omständigheter en marknad med mycket speciell karaktär etablerats ute på Falsterbohalvön, där Skanör och Falsterbo efter hand också framträder som stadsbildningar.

6.4.3 Skånemarknaden, Skanör och Falsterbo

Det har inte funnits något skäl att i samband med denna undersökning systematiskt gå igenom primärmaterialet kring Skånemarknaden och städerna på Falsterbohalvön. För det första föreligger en omfattande litteratur i ämnet.

Aggesen till »loco. . .quem Fotuik uulgus consueuit nuncupare». Motsvarande Saxos benämning »pugna forensis» möter vi hos Svend Aggesen även uttrycket »nundinarum locus» om platsen för slaget. Källorna pekar närmast mot att slaget stod *vid* Hammars by, i *anslutning till* Foteviken och *på* den dåvarande marknadsplatsen. (Se Necr Lund, s 75 med Lauritz Weibulls kommentarer i not 2; jfr C. Weibull, De skånska upproren 1180–82, HTS 7, 1918, s 96 f; dens., Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena 1368 och 1398–1400, Scandia 1966, s 76 med not 3; F. Hansen, a a 1936, s 94 f; I. Andersson, a a 1947, s 293 och s 452 f.)

[6] Jfr den kronologiska och funktionella relation, som man har räknat med mellan köpingeorten vid Stora och Lilla Köpinge och den senare, högmedeltida köpstaden Ystad. (A. Schück, a a 1926, s 149; E. Cinthio, a a Ale 1975: 1, s 8; S. Tesch och A. Wihlborg, Medeltidsstaden – Ystad, 1981, s 10 ff). En analogi med förhållandena kring köpingeorten och medeltidsstaden vid Trelleborg förefaller dock inte omedelbart giltig. Ett par anmärkningsvärda omständigheter kring *Dalköpinge* by och socken måste i detta sammanhang noteras. För det första har Dalköpinge varit häradets minsta socken (till ytan 3,8 km^2; genomsnittet var cirka 11 km^2; antalet tiondegivare var enligt Lb: 11 bönder; genomsnittet i häradet var 27). För det andra har man uppfört tegelkyrkan i Dalköpinge först efter 1275, dvs något senare än Trelleborgs stadskyrka. (M. Rydbeck, a a SHÅ 1938, s 41; jfr ovan 4.3.1.) För det tredje har vi inom den lilla socknen även haft det tidigare nämnda Lübeckerkapellet beläget i anslutning till stranden. (Se ovan s 168 f.) Dessa fakta pekar mot att man inom socknens gränser dels förfogat över resurser utöver vad odlingsmarken motiverat, dels att området även präglats av icke-agrara funktioner såsom marknadsaktivitet i anslutning till sillfisket. Även om det är för mycket sagt att tala om ansatser till urbanisering, tycks man i varje fall inom Dalköpinge ännu cirka 1300 hävda vissa traditioner från köpingeortens dagar, möjligen i konkurrens med köpstaden Trelleborg. Under senmedeltid låg hela byn under Näsbyholms län, som sedan cirka 1400 tillhörde ärkesätet. Dessförinnan var Näsbyholm adelsgods i den namnkunniga släkten Galens ägo. (Jb för Malmöhus län 1546/47; Uppbjb 1522, i G. Johannessons utgåva, s 549 och s 552; Rep 1 nr 4377; E. Ulsig, a a 1968, s 92 och s 199.)

För det andra kommer det nedan att framgå, att framväxten av marknaden i det aktuella området och därmed uppkomsten av städerna måste tolkas såsom i huvudsak oberoende av omlandets agrara resurser, vilka här står i fokus för intresset. Ett annat problem blir sedan, vilka effekter närheten till marknaden kan ha haft på den agrara bebyggelsen i Skytts härad. Den frågan finns det för övrigt skäl att även senare återkomma till i samband med den senmedeltida bebyggelseutvecklingen inom uo. Här skall som en bakgrund för diskussionen några väsentliga drag anges beträffande Skånemarknadens förutsättningar, karaktär och tidsramar. Redan i det perspektivet kan vi nämligen göra vissa bedömningar om i vilken utsträckning Skanör och Falsterbo – i jämförelse med Trelleborg – har fungerat som centralorter, i topografiskt avseende utgjort tätorter och i formellt juridisk mening betraktats som köpstäder.

Kring 1300 stod Skånemarknaden i sitt flor.[1] En grundläggande förutsättning för marknadsbildningen har varit den rika tillgången på sill utanför Falsterbohalvön. Säsongsmässig fiskarbosättning kan enligt arkeologiska observationer ha funnits i Skanör redan under 1100-talet, och skriftliga källor från sekelskiftet 1200, bl a Saxo, ger målande skildringar av det ymniga sillfisket. Med Öresundssillen som en lättillgänglig råvara utvecklades under 1200- och 1300-talen en produktion av fr a saltad sill under närmast industrimässiga former. Skånesillen blev en internationellt efterfrågad handelsvara för masskonsumtion, inte minst som fastekost i det katolska Europa. Denna efterfrågan i ett Europa präglat av folkökning utgjorde en andra väsentlig förutsättning för Skånemarknadens framväxt. En tredje förutsättning var den stimulans till fisket och den organisation av bearbetningen och distributionen av den förädlade varan, som hanseaterna svarade för. De gjorde detta i kraft av tillgång till kapital, saltgruvor och handelsfartyg med stor transportkapacitet. Hanseaterna kom ganska snart att dominera sillmarknaden.

Till förutsättningarna för Skånemarknadens framväxt hör även den danska kungamaktens intressen i sammanhanget, liksom dess förmåga att upprätthålla kontroll och garantera marknadsfrid under de hektiska höstmånader, då marknaden pågick (15/8–31/10). Som tidigare nämnts var Skanör kungalev

[1] Nedanstående beskrivning av Skånemarknaden bygger fr a på följande arbeten: D. Schäfer, Das Buch des Lübeckischen Vogts auf Schonen, (1877) 2. Aufl. 1927, Einleitung, s I ff; C. Weibull, Lübeck och Skånemarknaden, 1922; dens., a a Scandia 1966, s 1 ff; A. E. Christensen, a a 1934, s 113 ff; dens., La foire de Scanie, (1953), nytryckt i A. E. Christensen, Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte Afhandlinger, 1976, s 98 ff; O. Rydbeck, a a 1935, s 1 ff; R. Blomqvist, a a Kulturen 1950, 1951, s 142 ff; K. Hørby, art. Skånemarkedet, KLNM XVI, 1971, sp 68 ff; I. Andersson, a a 1974, s 161 ff; L. Redin, Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör, 1976, s 27 f; R. Bunte, Fiske och fiskelägen i Skåne, SHÅ 1976, s. 65 ff; R. Holmberg, a a 1977, s 150 ff; H. Paludan, a a 1977, s 425 ff; L. Ersgård, Det medeltida Falsterbo – aktuella problem och undersökningar, Ale 1978: 4, s 3 ff; dens., a a Ale 1980: 3, s 14 ff; H. S. Eriksson, Skånemarkedet, 1980.

cirka 1230. Det var kungen, som tilldelade de utländska handelsstäderna privilegier på Skånemarknaden, varvid fr a Lübeck fick en gynnad ställning. Han delade också upp halvön i speciella områden för skilda verksamheter. Kungen gav t ex de främmande köpmännen deras noggrant avgränsade koncessionsområden (s k *fit*), vilka vid medeltidens slut uppgick till cirka 30 st. Å andra sidan gjorde sig kungamaktens fiskala intressen ständigt märkbara genom tullar och en mängd avgifter av olika typer. I själva verket har Skånemarknaden under högmedeltiden representerat en mycket betydande inkomstkälla för den danska staten.

Som ännu en väsentlig förutsättning för Skånemarknaden framstår det geografiska läget på den udde, där Östersjön och Öresund möts. Det gjorde platsen lämplig som mötesplats för handelsutbyte mellan köpmän från Östersjöområdet och Nordsjökusten (de s k »omlandsfararna», som rundade Jylland). Läget i förhållande till seglatsrutterna bidrager till att förklara, att *sillmarknaden* under högmedeltid kunde utvecklas till en internationellt besökt *allmän varumässa*. Som sådan var Skånemarknaden den enda egentliga motsvarigheten i det dåtida Norden till de kontinentala varumässorna i det högmedeltida Europa.

Just frågan om vilka varor, som förutom sillprodukter förmedlades på Skånemarknaden, förtjänar här speciellt intresse. I den mån danskt spannmål och andra inhemska agrara produkter salufördes på höstmarknaden ute på Falsterbohalvön, har alltså jordägarna på Söderslätt redan av transporttekniska skäl haft ett gynnat utgångsläge, när det gällt att vinna avsättning för ett produktionsöverskott. Möjligheterna att bedöma olika varugruppers betydelse på Skånemarknaden kring 1300 är emellertid obetydliga. Ett senare material, de s k Lübecks pundtullböcker från 1368 och 1398–1400 ger däremot en konkret inblick i Lübecks sjöfart och handel på Skånemarknaden. Visserligen var staden Lübeck specialinriktad på sillhandeln och anses inte svara för någon representativ del av den övriga handeln. Likväl visar Curt Weibulls beräkningar av uppgifter om de väl registrerade införselvarorna till Lübeck 1398–1400, att stadens handel på Skånemarknaden även bortsett från sill har varit väsentligen större än exempelvis hela dess Sverigehandel. I listan på det femtiotal varor, som salufördes på Skånemarknaden finner vi bl a korn, havre, råg, mjöl, smör, ost, hästar osv. Förutom Lübeck har alltså även de flesta nordtyska städer bedrivit handel på Skånemarknaden. Enligt Weibulls slutomdöme har Skånemarknaden ännu kring 1400 varit en huvudort för handeln i Nordeuropa.[2]

I det omfattande handelsutbytet har sålunda agrara produkter spelat en stor roll. Även om proveniensen för de flesta varugrupper är oåtkomlig i

[2] C. Weibull, a a Scandia 1966, s 76 ff. Omdömet gäller Skånemarknaden i en vidare bemärkelse än cirka 1300, då Skanör och Falsterbo var huvudorterna. Ännu kring 1400 var Falsterbo en betydande handelsplats men då framstod Malmö som den ledande orten.

materialet, ligger det nära till hands att förmoda, att även spannmål från Söderslätts odlingsjordar har vunnit avsättning på marknaden. Ett belägg för sillmarknadens betydelse för befolkningen inom Skånelagens jurisdiktionsområde finner vi redan vid 1200-talets början. Enligt en känd passus ur Andreas Sunesens latinska parafras av Skånelagen (tillkommen mellan 1206 och 1215) skulle nämligen landborna erlägga sitt landgille före 15/8, så att jordägaren skulle kunna anskaffa »suum commodum in piscacionis nundinis».[3] Visserligen talas det i lagtexten om avgift i pengar (ex soluta pecunia), men de uppgifter om landgille vi känner från Skåne före 1300-talets mitt tyder på att spannmålsavgifter då var vanligast. Det har också gällt för uo på Söderslätt.[4]

Även om omlandets (eller baklandets) agrara resurser inte tillhör de ovan nämnda förutsättningarna för marknadens uppkomst på Falsterbohalvön, bör sålunda effekterna på omlandet, fr a uo, ha varit betydande. Som redan påpekats bör jordägarna ha haft ekonomiska fördelar av marknaden. För befolkningen i regionen har marknadsperioden dessutom medfört osedvanligt många tillfällen till inbringade bisysslor: det var lokalbefolkningen (med förstärkningar från stora delar av dåvarande Danmark), som huvudsakligen svarade för fisket, likaså för bearbetningen av sillen och för diverse transporter.

Som mest betydelsefull för uo har förmodligen marknaden varit fram till en bit in på 1300-talet. Även bortsett från att krig, handelspolitiska förvecklingar, sjöröveri m m tidvis drabbade verksamheten kring Skånemarknaden under senare delen av 1300-talet, var det på lång sikt viktigare, att flera andra orter under 1300-talet växte fram som delar i en utvidgad Skånemarknad. Det har fr a gällt Öresundsstäderna Malmö, Dragør och Köpenhamn, men även t ex Trelleborg och Ystad har växt i betydelse. Inom Falsterbohalvön har samtidigt även skett en tyngdpunktsförskjutning från Skanör till Falsterbo, som från 1400-talet helt har övertagit huvudrollen här. Då har också en omläggning av seglationsmönstret gjort sig gällande på så sätt, att Falsterbohalvön upphörde att fungera som mellanstation och omlastningsplats för sjöfarten mellan Östersjöländerna och Nordvästeuropa. Under 1400-talet och fram till dess att marknaden från förra delen av 1500-talet börjar ebba ut, anses Skånemarknaden ha varit reducerad till en ren hanseatisk sillmarknad.

När det slutligen gäller stadsbildningarna Skanör och Falsterbo och deras karaktär kring 1300, råder det inom forskningen enighet om att dessa även under Skånemarknadens storhetstid under 1200- och 1300-talen har varit små och relativt outvecklade som urbaniserade orter.[5] De tidigmedeltida stads-

[3] Danmarks Gamle Landskapslove I, Skånske Lov 2, udg. af Svend Aakjær og Erik Kroman, 1933, s 660 ff. Jfr A. E. Christensen, a a (1953) 1976, s 101.

[4] Jfr S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 92 ff.

[5] Se även för det följande ovan i not 1 a a. Härtill kan nämnas, att uppgifterna om städerna under medeltiden för närvarande är föremål för en sammanställning och analys av Lars Ersgård

bildningar, som enligt Cinthios ovan refererade tolkning representerar ett skikt av kungliga administrationsorter och regionala maktinstrument, var alla kungalev enligt KVJb: Lund, Helsingborg, Vä och Tommarp. Den regionala maktsfären för kungalevet Skanör har sannolikt varit begränsad till området för marknaden på Falsterbohalvön. Som stadsbildning har Skanör uppstått som en följd av fisket och marknaden, i anslutning till den borg, som varit knuten till kungens kontroll av marknaden, och vid den närbelägna S:t Olofs kyrka. Motsvarande torde med viss tidsförskjutning ha gällt Falsterbo, där urbaniseringsprocessen emellertid har varit mera komplicerad, särskilt under senmedeltid.[6] Vi kan kort ange läget cirka 1300 på så sätt, att Skanör och Falsterbo då har fungerat som *centralorter* för den anslutande agrara bygden i mycket speciella former: säsongsmässigt begränsat men ekonomiskt betydelsefullt. Bortsett från marknadstidens folkmassor har här inte funnits underlag för verkliga *tätorter* med urbana verksamheter året runt. Visserligen omtalar källorna flera kyrkor och kapell både i Skanör och Falsterbo, men även dessa får antagas ha haft sina funktioner begränsade till marknadstiden. Speciellt talande i det sammanhanget är tiggarordnarnas begränsade etablering i städerna: endast ett franciskanerkapell i Falsterbo är känt. Närvaron av dominikaner- och franciskanermunkar under marknadsperioderna är annars väl dokumenterad, men befolkningsunderlaget för resten av året har inte kunnat motivera permanent verksamhet.[7] Trots detta har både Skanör och Falsterbo i juridiskt och formellt hänseende haft status som medeltida *rådsstäder*, även om de skriftliga källbeläggen härför är sena.[8]

Man kan sammanfatta förhållandena på så sätt, att det förutom fisket och marknaden har saknats betingelser för att Skanör och Falsterbo skulle kunna utvecklas till fullt utbildade medeltidsstäder, funktionellt, topografiskt och på permanent basis. Som bl a Ragnar Blomqvist har påpekat har läget för Skanör och Falsterbo varit något för avlägset från ett rikt omland. Dessutom har där saknats naturliga och skyddade hamnlägen.[9] Bortsett från det särpräglade och intensiva kvartal, då marknaden hölls, torde »städerna» i huvudsak ha präglats av icke-urbana sysslor, främst boskapsskötsel. I jämförelse med Skanör och Falsterbo företer Trelleborg som medeltidsstad såväl likheter som skillnader av intresse.

inom ramen för projektet Medeltidsstaden. Ovanstående framställning bygger även på intryck från en muntlig presentation från Ersgårds sida på Erik Cinthios medeltidsarkeologiska forskarseminarium 1983-04-25.

[6] Jfr L. Ersgård, a a Ale 1978: 4 och 1980: 3.

[7] Jfr R. Blomqvist, a a 1951, s 152 ff.

[8] Jfr ovan s 163 not 9 citerade brev från 1401, vari omtalas »the twa köpstædher Scanöreby och Falsterbodheby». År 1410 och 1415 omnämnes borgmästare och råd i Skanör respektive Falsterbo (SD II s 290; SD III s 86); Jfr O. Rydbeck a a 1935, s 12; R. Blomqvist, a a 1951, s 159.

[9] Jfr R. Blomqvist, a a 1951, s 156.

6.4.4 Trelleborg

Trelleborg har inom uo utgjort en mera typisk representant för högmedeltidens skånska kustköpstäder. I Cinthios trefasmodell är den jämförbar med fr a Malmö, Ystad och Simrishamn. Dessa orter har alltså enligt Cinthio haft primära handelsfunktioner, som dels betingats av uppsvinget i de internationella handelsförbindelserna, fr a med hanseaterna, och dels svarat mot lokala jordägares behov av avsättning av överskottsprodukter.[1]

Även i fallet Trelleborg har emellertid fisket spelat en roll som förutsättning för ortsbildningen.[2] Möjligen har man här bedrivit fiske i säsongsmässiga former redan innan en permanent stadsbosättning har etablerats på platsen. Så har man preliminärt tolkat resultaten av nyligen gjorda arkeologiska undersökningar, som på ett par ställen inom den högmedeltida stadskärnan givit fynd av föremål och anläggningar från perioden 1000–/1100-tal.[3] I detta sammanhang kan närheten till Skånemarknadens ursprungliga huvudorter ha fungerat som en stimulans, dels till fiske och dels till handelsförbindelser. Av allt att döma har Trelleborg haft ett eget fit-område vid Skanör redan före 1316.[4] Efter hand har den geografiskt expanderande merkantila verksamheten i anslutning till de skånska farvattnen lett till direkta kontakter med hanseater och med köpmän från Nordvästeuropa. Av betydelse för Trelleborg som stadsbildning anses även ha varit den relativt skyddade tilläggsplatsen för fartyg innanför vågbrytande sandrevlar och i anslutning till två åmynningar.[5]

Beträffande ytterligare en förutsättning för stadens uppkomst och utveckling skiljer sig Trelleborg från Falsterbohalvöns städer men har paralleller i exempelvis Malmö och Ystad: Trelleborg har ett utpräglat medelpunktsläge vid kusten till en folkrik odlingsbygd. Omlandets produktionsresurser och behovet av avsättning av agrara överskottsprodukter måste här tolkas som en stadsbildande faktor av betydelse. Den torde verksamt ha bidragit till, att orten har utvecklats från säsongsfiskeplats till en centralort i permanenta, urbaniserade former. I Trelleborg växer under relativt kort tid fram en fullt utbildad medeltidsstad i topografiskt, formellt-juridiskt och funktionellt hänseende. Några fakta om datering och urbaniseringskriterier antyder stadens huvudsakliga karaktär.[6]

[1] Jfr ovan s 176 not 9 a a.

[2] Någon systematisk genomgång av allt relevant skriftligt primärmaterial för Trelleborgs stad under undersökningsperioden har här inte gjorts. Där inget annat särskilt anges hänvisas i nedanstående behandling av Trelleborg som medeltidsstad till följande arbeten: K. Enghoff, Trelleborg i forn tid och ny tid, 1917, s 2 ff; H. Lindal, Trelleborgs medeltid, 1956; I. Andersson, a a 1974, s 287 ff; B. Jacobsson, Trelleborg. Medeltidsstaden 38, 1982.

[3] L. Wallin, Stadsarkeologi i Trelleborg, Ale 1980: 2, s 34 f; B. Jacobsson, a a 1982, s 38 f.

[4] Dipl Dan 2.r 7 nr 391; H. Lindal, a a 1956, s 98 ff.

[5] H. Lindal, a a s 150 f; På 1360-talet talar man i staden t o m om skepp, som låg kvar i *hamnen* (»in portu nostro»). (Dipl Dan 3.r 7 nr 424.)

[6] Framställningen nedan följer här i allt väsentligt Bengt Jacobssons nyligen presenterade sammanställning (a a 1982, s 10 ff).

Arkeologiska fynd och kulturlager från stadskärnan visar tillsammans med de första kända omnämnandena i skriftligt källmaterial, att staden har anlagts under 1200-talet. Trelleborgs inbyggare betecknas som borgare (cives) år 1257. Det sker i ett för övrigt mycket dunkelt sammanhang i processaktsmaterialet från striden mellan kung Kristoffer och ärkebiskopen Jakob Erlandsen.[7] Att kungamakten har stått som byherre och sannolikt som grundare indiceras bl a av att Trelleborg och Malmö omtalas som brudgåva för Erik Plogpennings dotter Sofia 1260 och att en »advocatus», dvs en kunglig fogde i staden, omtalas 1291.[8] I motsats till de ovan nämnda s k tidigmedeltida städerna i landskapet, är Trelleborg *inte* omnämnt i KVJb. Det kan tolkas som indicium på, att staden har anlagts efter 1230-talet, men alltså, enligt det ovan sagda, före 1257.[9] Stadskyrkan (S:t Nicolai) har också daterats till strax efter mitten av 1200-talet.[10] Ett intressant kriterium på den medeltida urbaniseringsprocessen i Trelleborg är vidare anläggandet av ett franciskanerkloster, som är känt från 1200-talets senare del.[11] Till de tidiga topografiska stadskriterierna får man förmodligen också räkna den påträffade rest av en kraftig grundmur, som tolkats som en del av den högmedeltida östra stadsmuren.[12] Till de ovan nämnda inre rättsligt-administrativa stadskriterierna (beteckningarna »cives» och »advocatus») hör också Trelleborgs råds- och borgarsigill respektive stadssigillet, som på stilistiska grunder daterats till perioden 1200-talets slut/1300-tal.[13] Det äldsta kända omnämnandet av stadens råd hänför sig till året 1359.[14]

[7] Acta processus litium inter regem Danorum et archiepiscopum Lundensem, ed. A. Krarup et W. Norvin, 1932, s 40 ff. På en av kungens anklagelsepunkter, vars text har gått förlorad och vars innebörd är okänd, försvarar sig ärkebiskopen med att han inte hört »de injusta vocacione civium in Treleburg». På vilket sätt borgarna i Trelleborg kan ha blivit olagligen kallade (eller uppbådade) är alltså okänt. Harald Lindal kopplar utan acceptabla skäl ihop detta försvar med en helt annan kunglig anklagelse, som har gällt »ville episcopi forenses». Han argumenterar mot denna bakgrund kraftigt för uppfattningen, att staden grundats som »ärkebiskopens torgstad». (H. Lindal, a a 1956, s 29 ff.) Lindals tolkning kan inte biträdas. Närmare härom i S. Skansjö, PM rörande »Ärkebiskopens torgstad». Appendix till B. Jacobsson, a a 1982, s 61 f och där anförd litt.

[8] Angående brudgåvan, se H. Lindal, a a 1956, s 43 ff; S. Skansjö, ovan a a s 62 med not 6. – Beträffande byfogden i Trelleborg, se dipl Dan 2.r 4 nr 9.

[9] Jfr härom S. Skansjö, Malmös tidigmedeltida föregångare? Ale 1980: 2, s 11 f. Se numera även B. Jacobsson, a a 1982, s 46.

[10] M. Rydbeck, a a SHÅ 1938, s 42; dens., Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor, 1943, s 155 ff.

[11] Enligt uppgift från 1500-talskrönikören Peder Olsen skall klostret ha grundlagts år 1267. Franciskanordens provinsialkapitel skall ha sammanträtt i Trelleborg år 1278. (Se härom H. Lindal, a a 1956, s 51 ff.) På 1280-talet har klostret mottagit testamentariska penninggåvor. (Dipl Dan 2.r 3 nr 150 och nr 379.) Ett bevarat originalbrev från 1291 har burit ett sigill, som hört till »gardiani fratrum minorum» i Trelleborg. (Dipl Dan 2.r 4 nr 9.)

[12] H. Lindal, a a 1956, s 155 ff.

[13] Ibidem s 24 ff.

[14] ». . . aduocato et consulibus in Drelborgh»; (Dipl Dan 3.r 5 nr 255.). Beträffande senmedeltida belägg för rådhus, stadsprivilegier, torg osv, se B. Jacobsson, a a 1982, s 11.

Det ovan sagda räcker för att verifiera Trelleborgs karaktär och status som högmedeltida rådsstad och avgränsad tätort. Dess funktion som plats för internationell handel är också känd. Visserligen spelar staden en relativt obetydlig roll i de bevarade lybska pundtullsräkenskaperna från slutet av 1300-talet. Som ovan påpekats speglar emellertid det materialet endast samfärdseln med Lübeck, och andra källor tyder på kontakter med t ex Stralsund, Stettin, Rostock, liksom med köpmän från Flandern och England.[15]

Stadens funktion som centralort för omlandet ger sig dock inte direkt till känna i det bevarade källmaterialet. Vi har t ex, bortsett från sillsaltningen, föga kännedom om den urbana varuproduktionen och hantverkets betydelse för det medeltida Trelleborg och dess omgivningar.[16] Likaså kan stadens funktion som varuförmedlare till och från de lokala jordägarna endast beläggas indirekt. Vi har sålunda flera uppgifter om samröre mellan kyrkliga eller adliga jordägare i omgivningarna å ena sidan och representanter för stadens råd å den andra. Det rör sig då givetvis om andra slag av kontakter än rena handelstransaktioner, t ex fastighetsaffärer inom stadsområdet.[17] Från 1330-talet känner vi emellertid ett exempel på en skuldförbindelse, som indicerar handelskontakter mellan ett par »villani» i staden Trelleborg och en av den tidens största privata jordägare på Söderslätt, riddaren Jakob Jensen (Galen) till Markie.[18] Trots brister i det empiriska underlaget måste det ömsesidiga beroendet mellan staden och det agrara omlandet tolkas som betydande.

6.5 Sammanfattning

I detta kapitel har vi uppmärksammat, hur den agrara odlingsbygden i uo, dvs den under tidig medeltid etablerade bybygden, i skilda avseenden har förhållit sig till eller inpassats i tidstypiska strukturer i det högmedeltida samhället.

Vi har därvid noterat, hur områdets bönder och jordägare – i stort sett ännu cirka 1300 anonyma och okända till sin fördelning – har inordnats i centralmaktens förvaltningsdistrikt och genom den agrara produktionen, genom skatter och avgifter delvis har burit upp dem. Den tidigmedeltida häradsindelningen med anknytning till en kungsgård (kungalevet i Gylle) har från cir-

[15] H. Lindal, a a 1956, s 98 ff; C. Weibull, a a Scandia 1966, s 42 ff; jfr I. Andersson, a a 1974, s 288.

[16] Hantverksaktiviteter i staden är endast antydda genom dokumentariska belägg på tillnamn av typen »Ebbe Skomager», »Morten Skredder», »Jep Pedersen Remesnijder» osv. Se härom H. Lindal, a a 1956, s 128; angående köpmän och gillen i Trelleborg, se ibidem s 94 ff.

[17] Se exempel hos H. Lindal, a a 1956, s 65 ff, där testamentariska gåvor till franciskanerklostret och donatorernas anknytning till sydvästra Skåne beröres. Jfr ibidem, s 124 f, s 127 f, s 132 och s 146 ff, där olika fastighetsaffärer med jordägare på Söderslätt behandlas.

[18] Dipl Dan 2.r 11 nr 207.

ka 1300 uppgått i fögderierna kring de kungliga slottslänen. De nyanlagda ringmursborgarna Lindholmen respektive Falsterbohus har här fungerat som länscentra för uo:s befolkning.

Vidare har områdets indelning i kyrksocknar, dvs i territoriellt avgränsade tiondedistrikt, genomförts i en period från 1000-talets slut till cirka 1200. Sockenorganisationen har därefter i huvudsak varit stabil med ett konstant antal kyrkobyggnader i tiden från högmedeltid till reformationstid. Av speciellt intresse har det varit att konstatera, att uo cirka 1300 i ett sydskandinaviskt perspektiv har utmärkts av en påfallande hög kyrktäthet, när det gäller påkostade anläggningar av sockenkyrkor. Förhållandet kan enklast förklaras av att uo under tidig medeltid och högmedeltid har utmärkts av en för sin tid hög grad av uppodling och av betydande demografiska resurser. Ett par kapellkyrkobyggnader indicerar speciella ekonomiska aktiviteter i kustområdet.

I samma riktning pekar områdets anknytning till handelsplatser och städer. Redan när det gäller perioden vikingatid/tidig medeltid har den icke precist lokaliserade köpingeorten öster om det senare Trelleborg av allt att döma fungerat som en betydande handelsplats i regionen. Det har möjligen även gällt den förmodade marknadsplatsen vid Foteviken.

Under högmedeltiden har i uo:s periferi den omtalade Skånemarknaden gjort sig gällande på olika sätt. Dess karaktär av ett nordeuropeiskt centrum för sillhandel och en internationell, allmän varumässa har här tolkats som en stimulans för områdets agrara produktion och som en möjlighet för säsongsmässiga extrainkomster för breda lager av befolkningen. Som stadsbildningar har Skanör och Falsterbo i första hand varit betingade av de säsongsbetonade marknadsaktiviteterna och därmed snarare av de internationella sjöhandelsrutterna än av det agrara baklandets resurser. Däremot torde det ömsesidiga beroendet mellan stad och omland ha varit av helt annan karaktär i fråga om Trelleborg, som under 1200-talets senare hälft växer fram som en fullt utbildad medeltidsstad i ett centralt läge vid uo:s sydkust.

Ett flertal samstämmiga tecken tyder på, att uo i Skytts härad bör ha tillhört de folktätaste agrara odlingsbygderna i Norden under högmedeltiden. Mot den bakgrunden är det av intresse att åter aktualisera de problem, som ovan (kap 5) formulerades kring den *senmedeltida* bebyggelseutvecklingen i uo. Har vi i denna centrala odlingsbygd tecken på regress i bebyggelse och odling? Den första frågan att behandla gäller eventuella belägg på totalt och permanent nedlagda medeltidsbebyggelser i området.

7. Den senmedeltida bebyggelse-utvecklingen

7.1 Ödehabitationer i centralbygd

7.1.1 Inledning

De problemställningar, som fr a är aktuella beträffande den *senmedeltida* bebyggelseutvecklingen, har redan formulerats relativt detaljerat ovan, i inledningen till kap 5. Det är nu dags att försöka få grepp om frågan i vilken utsträckning det relevanta källmaterialet från uo verkligen förmedlar några tecken på ödeläggelse och agrarkris i perioden 1300–1550. Denna fråga framstår som angelägen att besvara inte minst mot bakgrund av de bedömningar av bebyggelseutvecklingen inom området, som här har gjorts i fråga om äldre historisk tid: efter en betydande bybildningsperiod under 1000–/1100-tal har området vid högmedeltidens slut, cirka 1300, karaktären av en för sin tid och i ett nordiskt perspektiv mycket folkrik, högt uppodlad och tätt bebyggd agrar odlingsbygd, som även haft nära anknytningar till marknadsplatser och städer. Som tidigare nämnts har man funnit varierande men påtagliga regressfenomen i andra gynnsamma odlingsdistrikt i Europa, bl a i de sydskandinaviska slättområden, som undersökts inom Det nordiska ödegårdsprojektet (t ex på Falster och Själland).[1] Sådana fenomen kan sålunda eventuellt uppträda även på Söderslätt. I sin mest påtagliga form kan det t o m röra sig om helt nedlagda medeltida bebyggelser, eller, med andra ord, om ödehabitationer i en central odlingsbygd.[2]

För att bedöma graden av ödeläggelse kan man utgå från det s k Wüstungsschema, som utarbetats av Kurt Scharlau och Wilhelm Abel. Enligt detta schema kan man göra följande distinktioner i fråga om ödeläggelse av *odlingsmark* och *bebyggelser*:[3]

[1] Se ovan kap 5.1 och där anförd litt.

[2] Termen »ödehabitation» användes här för att täcka såväl »öde flergårdsby» som »öde ensamgård». Även om den senmedeltida bebyggelsestrukturen i uo liksom på 1570-talet (ovan kap 3) har präglats av flergårdsbyar, framgår inte alltid de nedlagda bebyggelsernas storlek och karaktär klart.

[3] W. Abel, Wüstungen in historischer Sicht, i Wüstungen in Deutschland. Ein Sammelbericht herausgegeben von Wilhelm Abel, 1967, s 1 f.

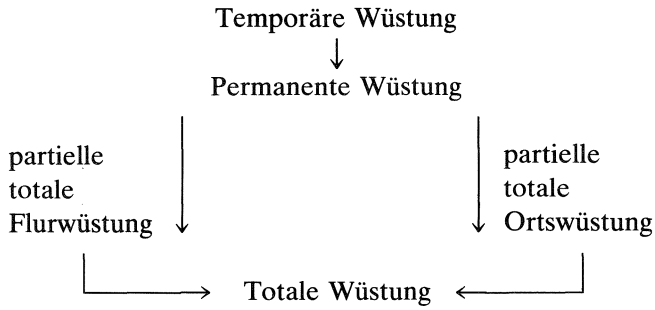

Det som här (7.1) främst skall undersökas är eventuella exempel på permanent och total »Ortswüstung» inom uo. Närmare bestämt gäller det förekomst av bebyggelser, vars existens under medeltiden är klarlagd (eller högst sannolik genom retrospektiva indikationer) men som upphör som separat namngiven och fungerande bebyggelse, i varje fall fram till undersökningsperiodens slut.[4] Frågan om »Flurwüstung», dvs i vilken utsträckning även *odlingsmarken* till en nedlagd bebyggelse har legat öde och ekonomiskt outnyttjad är sällan möjlig att tillfredsställande klarlägga. I det följande diskuteras alltså i första hand hela bebyggelser, som ur demografisk synvinkel blivit och förblivit öde, vilket alltså inte omedelbart kan förutsättas vara liktydigt med »totale Wüstungen». I ett kommande avsnitt (7.2) diskuteras även belägg på partiell ödeläggelse, t ex i form av enstaka exempel på temporärt eller permanent öde gårdar i för övrigt kvarlevande flergårdsbyar inom uo.

Metodiken för insamlandet av fakta kring de enskilda ödehabitationer, som nedan kommer att presenteras, har i tillämpliga delar följt ett och samma schema.[5] Utgångspunkten har vanligtvis varit belägg på en sedermera försvunnen bebyggelse i *skriftligt källmaterial.* Källsituationen kan emellertid variera avsevärt mellan olika ödehabitationer. I några fall har ett antal samtida medeltida källbelägg i diplom och jordeböcker förmedlat värdefull information. I andra fall har medeltidsbelägg saknats, men där har en retrospektiv analys av vissa eftermedeltida källtyper visat på en nedlagd medeltidsbebyggelse. Det gäller t ex olika kamerala källor från 1500- och 1600-talen, inte minst Landeboken, där ett antal bebyggelseindicerande marknamn har traderats. Så har ibland även skett i det äldre *lantmäterimaterialet.*[6] Genom att

[4] Från vår synpunkt är det emellertid betydelselöst för bedömningen av ödeläggelsens varaktighet, att platsen för en sedan länge nedlagd bebyggelse på nytt har kunnat bebyggas och att ett äldre bebyggelsenamn åter har kunnat komma i bruk i samband med det gamla kulturlandskapets upplösning *efter enskiftet.* Flera exempel på detta fenomen redovisas hos I. Ingers, Nedlagda byar och gårdar i Skåne, I–II, Ale 1971: 3 och 1972: 1.

[5] För en utförlig diskussion av lokaliseringsmetoder m m i fråga om nedlagda byar, se Hornsherredundersøgelsen, 1977, passim. Se även E. Österberg i Desertion, 1981, s 50 ff.

[6] Ett värdefullt hjälpmedel har här DAL:s excerptsamling av marknamnsbelägg för Skytts härads socknar varit.

man i detta material kan knyta bebyggelseindicerande marknamn till en kartbild, blir rekonstruktioner av en försvunnen bys tidigare markområde i vissa fall möjliga.

Vid ett mera detaljerat arbete för att i terrängen lokalisera läget för en försvunnen medeltidsby har *fosfatmetoden* varit vägledande. Denna metod för att påvisa boplatser och avgränsa bebyggelselägen är inom arkeologisk och kulturgeografisk forskning väletablerad. Den bygger som bekant på att kontinuerlig mänsklig aktivitet på en och samma plats genom organiskt avfall från människor och djur (hushållsavfall, särskilt ben, gödsel m m) ger upphov till en fosfatackumulation, som fixeras i marken. Ett lättillgängligt hjälpmedel, när det gäller att observera intressanta fluktuationer i fosfathalten inom uo, erbjuder den karta över fosfathalten i de skånska jordarna, som på 1930-talet uppgjordes av fosfatmetodens pionjär, Olof Arrhenius.[7] Kartan baseras på en relativt gles provtagning med i princip ett prov per hektar över de skånska odlingsjordarna. På många håll, även inom uo, finns det större eller mindre luckor i provtagningen. Kartans värde har på senare tid diskuterats, fr a dess användbarhet som hjälpmedel vid lokalisering och analys av förhistoriska boplatser.[8] När det gäller den historiska bebyggelsen, står det emellertid klart, att Arrhenius' fosfatkarta trots det glesa fångstnätet på ett övertygande sätt har fångat upp de fosfatförhöjningar, som härrör från områdena på och i anslutning till uo:s *medeltida* byplatser (fig 7: 1). Däremot ger sig de utflyttade enskiftesgårdarna i regel inte till känna i materialet.[9]

För våra syften är det sålunda av stort intresse, om man på Arrhenius' karta finner en fosfatförhöjning inom ett område, som genom bebyggelseindicerande marknamn m fl indikatorer utpekas som platsen för en förmodad medeltida ödehabitation. Om de förhöjda fosfatvärdena framstår som omotiverade i förhållande till senare känd bebyggelse, kan den sannolika platsen för en nedlagd medeltidsbebyggelse anses vara preliminärt identifierad och avgränsad.

För att bekräfta hypotesen om den förmodade ödehabitationens lokalisering vidtager lämpligen *terrängstudier* som ett nästa steg. Området avsökes därvid fr a för att konstatera eventuella ytfynd av medeltida keramik, bränd lera, tegel m fl bebyggelseindikatorer. I den mån man därefter kan sätta in *ar-*

[7] Kartan framställdes i samband med att man i Svenska Sockerfabriksaktiebolagets regi på 1930-talet undersökte markreaktionen hos betodlarnas jordar. O. Arrhenius, Fosfathalten i skånska jordar, SGU ser C N:o 383, 1934. – Ytterligare om fosfatmetoden hos t ex U. Sporrong, Phosphatkartierung und Siedlungsanalyse, Geogr. Annaler Vol. 50 B 1968, s 62 ff; W. Christensen och S. Lundh i Hornsherredundersøgelsen, 1977, s 27 ff.

[8] Se J. Callmer, a a 1979–80, s 133 ff och S. Tesch, Fosfatkarteringsmetoden i sydskånsk fullåkersbygd, META 1982: 2, s 25 ff. Jfr debattinlägg av S. Rosborn i META 1981: 3–4, s 53 och 1982: 2, s 39.

[9] Jfr O. Arrhenius, a a 1934, »Förklaring till tavla 3». Se även J. Callmer, a a 1979–80, s 133; S. Tesch, a a META 1982: 2, s 36.

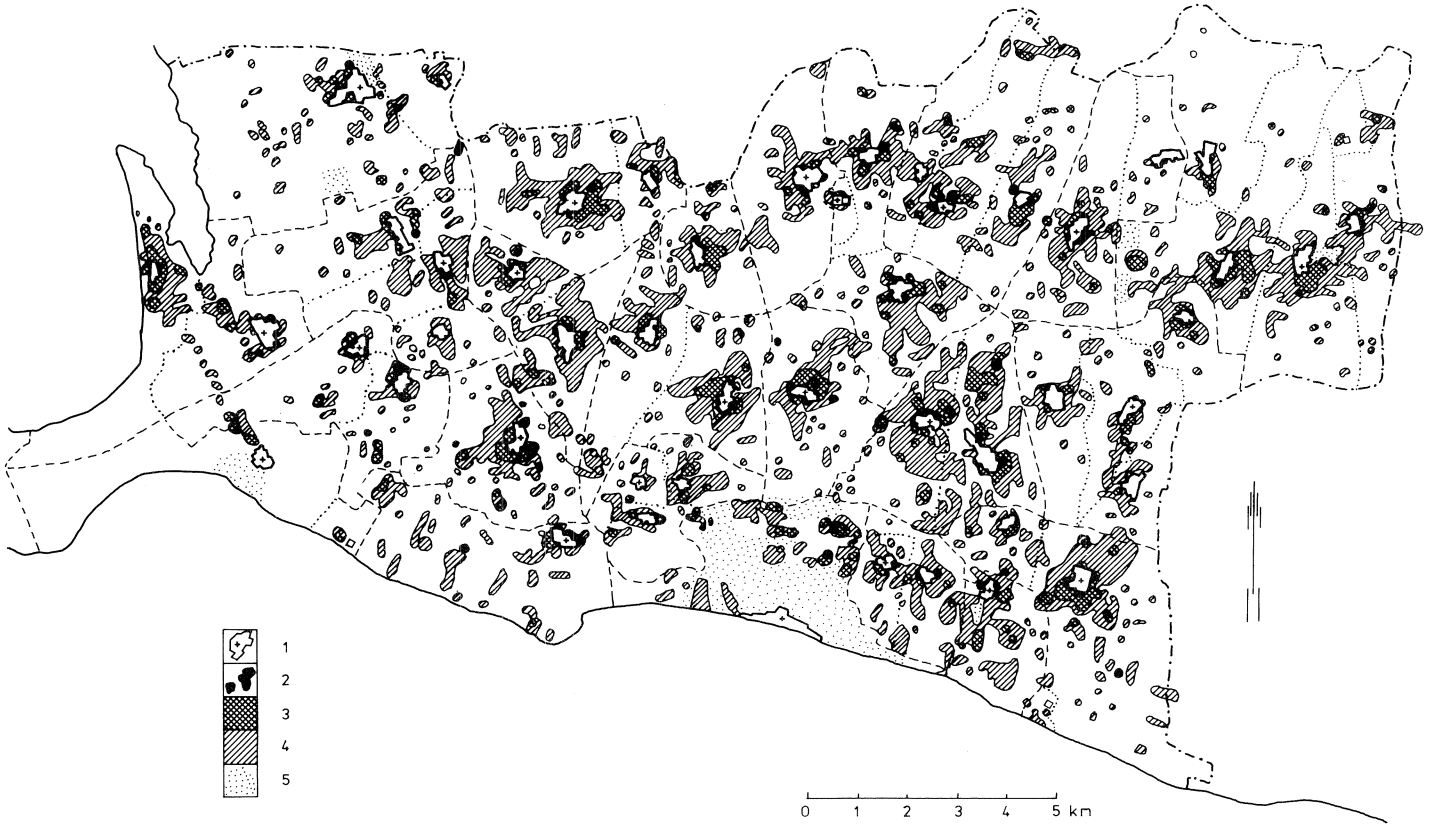

Fig 7:1. Fosfathalten i undersökningsområdets jordar enligt Olof Arrhenius' fosfatkarta från 1934. I ovanstående kartbild har bykärnorna från tiden före enskiftet lagts in, liksom bygränser och sockengränser (jfr ovan fig 3:1). Fosfatkoncentrationerna i anslutning till de historiska byarna framgår tydligt, även om de höga fosfathalterna inuti bykärnorna inte registreras i denna kartbild. Teckenförklaring: 1. bygatumark (med kyrka); 2. jordar med över 200 »fosfatgrader» (dvs 1/1000 % P_2O_5 (i 2 % citronsyra)); 3. jordar med 100–199 fosfatgrader; 4. jordar med 45–99 fosfatgrader; 5. ej undersökta områden.

keologiska provgrävningar, får man möjlighet att dels verifiera en hypotes om lokalisering av en medeltida ödehabitation, dels kan man genom dateran-de fyndmaterial få grepp om tidsramarna för den aktuella bebyggelsens exi-stens.

I samband med Söderslättsundersökningen har inte samtliga förmodade ödehabitationer blivit föremål för analys i alla led enligt det ovan skisserade forskningsschemat. Av flera skäl har det varit nödvändigt att koncentrera en sådan prövning till ett par fall. De bäst demonstrerade exemplen, fr a Skevarp, men även i någon mån Understorp och Svenstorp, kommer därför i nedanstående beskrivning att få störst utrymme. För flera andra fall återstår nödvändiga, kompletterande tvärvetenskapliga insatser att göra. För dessa fall skall likväl indikationerna utifrån det skriftliga källmaterialet presenteras och diskuteras.

I det följande kommer alltså de konstaterade eller förmodade medeltida ödehabitationerna inom Skytts härad att kasuistiskt presenteras. De skriftliga beläggen refereras, och de varierande insatserna i samband med lokalise-ringsarbetet redovisas. Uppnådda resultat av analysen presenteras. Det kan gälla information kring enskilda ödehabitationer om datering, ägare, utnytt-jande efter ödeläggelsen m m. Däremot beröres inte här frågan om *orsakerna* till bebyggelsenedläggningen. Den frågan tas senare upp till en samlad analys (7.4), där även den partiella ödeläggelsen i uo väges in.

7.1.2 Skipathorp – Skevarp

I det bevarade skriftliga medeltida källmaterialet omnämnes Skevarp direkt som existerande by vid tre tillfällen. I de två fall, som tidigare har uppmärk-sammats i litteraturen,[1] rör det sig om överlåtelsedokument med arkivprove-niens i Lunds domkapitel. Det tredje hänför sig till en i sammanhanget inte tidigare observerad pantsättning av Markie gård med tillhörande landbo-gårdar.

Det äldsta belägget är ett gåvobrev från 1303. Enligt detta donerade And-reas, »Lundensis prepositus» allt sitt gods till upprättandet av ett altare i Lunds domkyrka. Bland gårdarna fanns »iiii: or (4) curias quas possideo in Væstrakøpingæ, unam curiam in Kirkykøpingæ, unam curiam in Skipathorp et unam curiam in Stawøghø in Skøshæræth».[2] En av dessa sju gårdar i Skytts

[1] I tidigare litteratur är Skevarp omnämnt på flera ställen i Olof Christofferssons beskrivning av Skytts härad (a a 1918, s 54, 58, 62, 66, 137 ff m fl; dens., a a 1936, s 440, 504 och s 511). Chris-toffersson var hemmansägare i Fru Alstad och väl lokalkänd i trakten. Det är värt att lägga märke till att han omnämner Skevarpstrakten som ett område mellan Fru Alstad och Stora Markie utan att platsen förknippas med någon nedlagd bebyggelse. Som ödehabitation omnämnes Ske-varp av Sven Dahl (Torna och Bara, 1942, s 34) och av Ingemar Ingers (a a Ale 1972: 1, s 21 f). I anslutning till Ingers användes här namnformen *Skevarp*, som har stöd i folkmålets uttal och som skiljer sig från kyrkbyn Skivarp, belägen i östra delen av Vemmenhögs härad.

[2] Dipl Dan 2.r 5 nr 243. Vi noterar här, att även gårdar i den sedermera nedlagda byn Västra Köpinge ingår i gåvan. Se nedan 7.1.6.

härad har alltså legat i Skipathorp, dvs Skevarp. Om altargodsets donator, domprosten Andreas, är föga känt mer än att han innehade sitt höga ämbete en kort tid kring sekelskiftet 1300.[3] Brevet ger inga uppgifter om gårdarnas landbor, avgifter e dyl. Den typen av information var ännu vid denna tid relativt ovanlig i transaktionsdokumenten. Enligt C. A. Christensen är det först i perioden 1401–20, som man i diplommaterialet finner flest uttryckliga angivelser av om gårdarna vid transaktionstillfället var öde eller besatta med landbor.[4] Från just denna tidpunkt föreligger ännu ett belägg på en gård i Skevarp.

År 1409 överlät sex präster i Skytts härad med häradsdekanen i spetsen och med samtycke från prästkapitlet i häradet två gårdar till Lunds domkyrkas byggningsfond (fabrican). Överlåtelsen avsåg att en gång för alla avlösa en årlig avgift kallad Laurentiusöre. De båda gårdarna omnämnes på följande sätt: »vnam curiam in Bøsarp, in qua pronunc Mathias Petri residet, et vnam curiam desolatam in Skiborp eiusdem parochie in Skøtz hæred predicta».[5] Vi noterar här, att gården i Bösarp med namngiven landbo anges som bebodd, medan gården i byn Skiborp, dvs Skevarp, uttryckligen betecknas som öde. Skevarps by har alltså vid denna tid präglats av åtminstone partiell ödeläggelse. Dess belägenhet inom Bösarps socken är väl dokumenterad, särskilt som sockenprästen i Bösarp var en av de sex brevutfärdarna.

Enligt vad som närmare kommer att framgå nedan, är brevet från 1409 det sista kända källställe, där Skevarp kan förknippas med bebyggelse. Mellan 1303 och 1409 finns emellertid ett fylligt belägg, som har samband med en av Söderslätts större medeltida adliga huvudgårdar, Markie gård.

Huvudgården i Markie är för första gången omnämnd i källmaterial från 1330-talet.[6] Då är gården knuten till släkten Galen, vars företrädare enligt Erik Ulsig från 1200-talet framträder som politiskt och socialt dominerande i Skåne, i det avseendet jämförbara med Hvide-släkten på Själland. Bland »stamfadern» Erlands söner kan nämnas ärkebiskopen Jakob Erlandsen och Niels Erlandsen, som länge innehade det högsta världsliga ämbetet i Skåne i sin egenskap av kungens »gälkare». Deras godsbesittningar är emellertid dåligt kända, men en anknytning till Söderslätt kan klart beläggas. En av Niels Erlandsens söner, riddaren Jens Nielsen, skrev sig sålunda till Näsbyholms huvudgård i Vemmenhögs härad.[7] En av dennes söner innehade Näsbyholm,

[3] Om domprosten Andreas, se Lib dat s 169 med not 2.

[4] C. A. Christensen i Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen, 1964, s 18.

[5] SD II nr 1069. Om häradsdekanat, prästkapitel m m, se T. Dahlerup, a a 1963, s 21 ff.

[6] För det följande, se E. Ulsig, a a 1968, s 92 f, s 99 och s 198 ff.

[7] Dipl Dan 3.r nr 201. – I okänd omfattning har gods från Galensläkten tillförts Börringekloster, som enligt jb 1565/66 har haft cirka 90 gårdar inom uo. Redan 1262 testamenterade fru Estrid, änka efter Peder Erlandsen (Galen) en del icke närmare specificerat skånskt gods till Börringekloster. (Dipl Dan 2.r 10 nr 103, nr 198 f och nr 237; Rep 1 nr 3845.)

en annan, Peder Jensen, var ärkebiskop i Lund 1334–55. En tredje son var Jakob Jensen, den förste kände ägaren till Markie.[8]

Jakob Jensen (Galen) är nämnd som väpnare i diplom från 1330. Han skrev sig till Markie 1335 och han förde från 1340 riddartitel. Detta år upprättade han en altarstiftelse för sig och sin hustru, varvid han bl a skänkte en gård i Fjärdingslövs by (Gylle sn), belägen cirka 5 km från huvudgården.[9] Från mitten av 1350-talet ger källorna upplysningar om ett antal godstransaktioner från Jakob Jensens sida. En serie av pantsättningar och försäljningar ledde slutligen till att han hade avhänt sig allt sitt gods: år 1362 överlät han till kung Valdemar och hertig Kristoffer allt sitt pantegods, arvegods och köpegods och pantsatte sin hustrus gods.[10]

Förhållandena pekar på privatekonomiska bekymmer för Jakob Jensen av en art, som tydligen delades av flera medlemmar av godsägaradeln vid denna tid.[11] Vi återkommer senare till detta, men dessa krisindikationer är av intresse som bakgrund till pantsättningen av Markiegodset 1359 och till de upplysningar, som pantebrevet förmedlar om Skevarps by.

Originalhandlingen till pantsättningen 1359 är förlorad. Tillsammans med ett flertal dokument, som rörde Jakob Jensens gods och affärer, hamnade denna i kungens arkiv, förmodligen i samband med att Jakob Jensen överlät sina jordagods 1362. År 1476 registrerades de kungliga brev, som då förvarades på Vordingborgs slott. Det är genom en fyllig regest i det s k Vordingborgske registratur, som pantebrevets innehåll är känt för eftervärlden.[12] Dessa traderingsförhållanden är naturligtvis inte oväsentliga, då det gäller att bedöma brevets källvärde ur olika aspekter.

Innehållet i brevet 1359 är det, att herr Jakob Jensen för 500 mark silver till riddaren Anders Nielsen av Skabersjö pantsätter »sin howetgaardh i Marchiæ oc i (en) wæthermøllæ liggendis vesten hoss then sammæ gaardh, oc alt annet godz, som han hadhæ i Marchiæ by oc i Owaxthorp oc i Vgebølæ ligger».[13] Därefter uppräknas ett preciserat antal gårdar (40), som ingick i panten och som var belägna i 3 byar i Skytts härad och 2 byar i Vemmenhögs härad. Landgilleavgifter anges för 34, men väl att märka alltså inte för alla de fyrtio egendomarna. I uppräkningen av landbogodset omnämnes mellan byarna Fru Alstad (väster om huvudgården) och Västra Virestad (i Bösarps sn, belägen söder om Fru Alstad) byn »Skipathorp». Denna bebyggelse bör utan tvekan identifieras med den här aktuella ödehabitationen Skevarp i Skytts hä-

[8] Jfr C. Weeke i utgåvan av Lib dat, s 43 med not 2 och s 89 med not 4.

[9] Dipl Dan 2.r 10 nr 237, 11 nr 47, 207, 265 och 321; Lib dat s 44; Dipl Dan 3.r 1 nr 33.

[10] Dipl Dan 3.r 4 nr 156, 5 nr 268 (mera härom nedan), 6 nr 127, nr 252 och nr 273 f.

[11] Närmare härom hos E. Ulsig, a a 1968, s 198 ff. Se även nedan 7.4.5.

[12] ÆDA 1, s 154 f; jfr ÆDA 4, s 23. Brevet 1359 även tryckt i Dipl Dan 3.r 5 nr 268.

[13] Vi noterar här två oidentifierbara medeltida bebyggelser, Owaxthorp och Ugeböle. Vi återkommer nedan 7.1.7 till dessa ödehabitationer.

rad.[14] Vi lägger då märke till att 8 gårdar i Skevarp hörde till Markie gårds landbogods, men att endast 5 av dessa anges med landgilleuppgifter (från 3 till 6 pund spannmål). Trots vissa förbehåll med hänsyn till pantebrevets otillfredsställande tradering, tyder förhållandena 1359 indirekt på, att Skevarp redan vid denna tidpunkt varit partiellt öde: 3 av 8 landbogårdar saknar angivelse av landgille.[14b]

Uppgifterna om Skevarp 1303–1359–1409 tyder på, att byn bör ha varit i närheten av medelstorlek för området med sina 8–10 gårdar. Den dominerande jordägaren har varit ägaren till adelshuvudgården Markie gård. Brevsviten antyder en ödegårdsprocess i perioden mellan 1359 och 1409. Vid den senare tidpunkten omnämnes uttryckligen en ödegård i byn.

Försök att spåra de belagda medeltidsgårdarna i senare material har blivit resultatlösa när det gäller de båda Skevarpsgårdar, som tillförts domkapitlets altargods respektive domkyrkans fabrica-gods.[15] Ingenting tyder exempelvis på att Lunds domkyrka och domkapitel enligt jordeboken 1570 gör anspråk på att äga gårdar eller jord i Skevarp. I en senmedeltida godsförteckning över Markie gård och gods kan vi emellertid ana vissa spår av den medeltida Skevarps by.

Ägarlängden till Markie huvudgård är inte fullt klarlagd under senmedeltiden.[16] Även om godset efter 1362 en tid kan ha varit i kunglig ägo, är det vid

[14] Därpå tyder *dels* de identiska namnformerna i de refererade breven 1303 och 1359, *dels* ordningsföljden i uppräkningen av byarna i pantebrevet och *dels* att Skevarpsmarken som nedan framgår även efter nedläggningen kan knytas till Markie gård. Skipathorp kan alltså inte identifieras med kyrkbyn Skivarp på gränsen mellan Vemmenhögs och Ljunits härader, vilket man tidigare har gjort. (Se t ex ÆDA 1 s 454; jfr Diplomatarium Danicums ortnamnsregister; E. Ulsig, a a 1968, s 110.) Identifieringen med Skevarp i Skytts härad stärker på ett avgörande sätt Ulsigs omdöme om Markie gods som välarronderat (ibidem).

[14b] Pantebrevet har alltså traderats genom registreringen 1476 av brev i kronans arkiv på Vordingborg, dvs mer än ett sekel efter pantsättningen. Vid en källkritisk värdering kan man stödja sig på Thelma Jexlevs omdöme om de vordingborgska och kalundborgska arkivregistraturerna från 1476, nämligen att dessa är »gennemgående meget udførlige og nøjaktige». (Th. Jexlev i Hornsherredundersøgelsen, 1977, s 67. Jfr E. Ulsig, a a 1968, s 133.) Okontrollerbara misstag kan givetvis aldrig uteslutas i enskilda regester av numera förlorade originalbrev. En undersökning av tillämpad praxis vid registrering av ödegods har här gjorts för att bättre kunna bedöma, hur pass rimlig tolkningen av regesten till pantebrevet 1359 kan vara. Vordingborgske registratur har därvid genomgåtts i sin helhet och regesterna har jämförts med bevarade originalbrev. Resultatet av undersökningen kan snabbt sammanfattas: den metod, som användes vid registreringen av Jakob Jensens pantebrev, saknar helt motsvarighet. Den bevarade regesten framstår som ett unikt dokument såväl till form som innehåll.

[15] Det omfattande medeltida och efterreformatoriska källmaterial, som ovan (5.2.2) presenterats såsom rester av Lunds domkyrkas och domkapitels verksamhet som godsägare har genomgåtts. Häri registreras *inte* de båda Skevarpsgårdarna. Av domprosten Andreas donation återfinnes däremot de övriga gårdarna i Skytts härad bland altargodset i den äldsta jordeboken 1570 (se ovan 3.2.3).

[16] Jfr G. Ljunggren, Skånska Herregårdar, IV: 1, 1856; J. Hagerlöf, Försök till Beskrifning öfwer Grönby Pastorat i Skåne, 1856, s 46 ff; S. T. Kjellberg, Slott och herresäten i Sverige. Skåne II, 1966, s 287 ff.

1400-talets mitt åter adelsgods. Genom giftermål kom Markie till släkten Gyldenstierne.[17] Vi har i tidigare sammanhang omnämnt Niels Pedersen (Gyldenstierne), som i sitt testamente betänkte en del sockenkyrkor i Markies omgivningar.[18] Sonen Mourits Nielsen efterlämnade vid sin död 1503 en förmögenhet i jordagods, som enligt Ulsig bestod av 4 huvudgårdar och 516 landbogårdar.[19] Den enda arvingen var Anne Mouritsdatter, och siffrorna är framräknade ur hennes bevarade jordebok, där bl a Markie gård och gods har registrerats.

Anne Mouritsdatters jordebok (AMJb) är odaterad, men har av allt att döma tillkommit cirka 1504, upprättad som ett godsregister strax efter faderns död. Originalet har försvunnit, men jordebokens text har bevarats i en avskrift från 1552, som gör intryck av att vara ett ordagrant återgivande av förlagan.[20]

Under rubriken »Thette gods ligger til Marcki gaard i Skonne» räknas i AMJb upp 61 landbonamn och 4 ödegårdar fördelade på byar i Skytts och Vemmenhögs härader. För varje enhet anges landgille och andra avgifter.[21] I likhet med vad vi genom pantebrevet 1359 får veta om byarna kring huvudgården, registrerar AMJb ett antal landbogårdar i Fru Alstad och Västra Virestad, även om antalet enheter varierar vid de båda tillfällena. För första gången är här dessutom Domme by belagd i skriftligt källmaterial, och antalet landbor i huvudgårdsbyn (»Marcki by» dvs Stora Markie) preciseras. Av primärt intresse är det emellertid att här kunna konstatera, att till skillnad från förhållandena 1359 anföres inga landbor i Skevarp under Markie gård cirka 1504. Vi lägger däremot märke till, att 5 av 13 namngivna landbor i »Allestad» (dvs Fru Alstad)[22] vid sidan av avgifter för annan egendom även registreras för en avgift på 10–18 skilling för vardera »en øde iord».

En hypotes om att detta uttryck avser delar av den tidigare odlingsmarken till Skevarps by och att vi sålunda i denna senmedeltida jordebok över Markie gård och gods verkligen har spår av Skevarps nedlagda by, kan förankras på olika sätt. För det första kan man hänvisa till terminologisk praxis i tidens kamerala källmaterial, för det andra till den nedan presenterade lokaliseringen av Skevarpsmarken och, för det tredje, till dess utnyttjande enligt senare källor.

[17] Närmare härom hos E. Ulsig, a a 1968, s 150, s 207, s 227, s 232 och s 306 ff.

[18] Se ovan s 166.

[19] E. Ulsig, a a 1968, s 231.

[20] AMJb ingår som en del av svärdottern Eline Gøyes jordebok, som är utgiven av A. Thiset (Fru Eline Gøyes Jordebog med tilhørende Brevuddrag, 1892; citeras i forts. EGJb). För tradering och datering av AMJb, se A. Thiset, inledn till EGJb, s I ff; E. Ulsig, a a 1968, s 310 och s 470.

[21] EGJb, s 483 ff. Förutom de ovan nämnda anges även 3 avgiftsbelagda enheter i staden Trelleborg. (Jfr ovan 6.4.4.)

[22] För identifieringen, se Mourits Olsens (Krognos) jordebok från 1552, vari halvparten av Markiegodset redovisas. Här upptages 10 gårdar i »Wor Frw Alsted». (EGJb, s 20 ff.)

Termen »öde jord» kan, sådan den möter i källor från senmedeltid och 1500-tal, inte sällan visas gå tillbaka på »öde gårdar».[23] I skånskt 1500- och 1600-talsmaterial kan man ibland klart urskilja, att beteckningar som »öde jord», »öde mark» eller »öde grund» refererar till jord, som tillhört en försvunnen bebyggelse (gård eller by) och som brukas av grannar eller grannbybönder. Ett par exempel kan anföras. I jb över Malmöhus län 1546/47 antecknas en landbo i Glostorp och en i Fjärdingslöv (Oxie hd) för avgifter »aff en øde iord j Bastrup», dvs för att de utnyttjat delar av den nedlagda kyrkbyn Bastorps odlingsmark.[24] Enligt samma jordebok ger en landbo i Kabbarp (Bara hd) en avgift »aff en øde iord», som enligt andra källor måste ha varit en del av ödehabitationen Tirups mark.[25] De båda exemplen visar, att termen »öde jord» ibland kan uttryckligen förbindas med den nedlagda bebyggelsens namn (såsom i fallet Bastorp) men inte alltid (såsom i fallet Tirup). Det är troligt, att vi i AMJb har exempel på den senare företeelsen, och att fem bönder i Fru Alstad vid 1500-talets början erlagt avgift för att de utnyttjat delar av den då nedlagda byn Skevarps tidigare odlingsmarker. Den slutsatsen förutsätter givetvis, att Skevarpsmarken kan lokaliseras till Fru Alstads omedelbara grannskap.

De tidigare refererade medeltidsbeläggen ger ingen exakt *lokalisering* av Skevarp, men brevet 1409 hänför byn till Bösarps socken. Genom Landeboken får vi en klar antydan om att Skevarps by har legat norr om kyrkbyn Bösarp. Vid beskrivningen av prästgårdsjorden i Bösarp anföres i Lb bl a ett stycke kornjord med ett utsäde på 2 1/2 skäppor i byns norra vång, de s k »Skibrupp ryggene».[26] Marknamnet skulle kunna tyda på, att en del av Skevarp införlivats i Bösarps norra vång. Enligt Ingers avses emellertid snarast några tegar vid gränsen mot Skevarpsmarken.[27] Därom råder alltså ovisshet, och det är först med *lantmäterihandlingar* från cirka 1700 och framöver, som konturerna kring Skevarps gamla bymark klarnar.

En geometrisk karta med beskrivning från 1698 gällde »trenne stycken Jord /. . ./ med een lijten Eng håhla på Marckie Hofgårdz ägor, Skibarp benembd». Det karterade stycket var föremål för tvist mellan jordägaren, dvs innehavaren av Markie gård, och klockaren i Fru Alstad, som hade arrenderat det aktuella området. Dess areal utgjorde cirka 17 tunnland och dess läge

[23] S. Gissel, a a 1968, s 137 ff; dens., a a i Nasjonale Forskningsoversikter, 1972, s 29.

[24] Om Bastorp, se S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 33; I. Ingers, a a Ale 1971: 3, s 32.

[25] I PR 1624 (s 21) antecknas i samband med byarna i Tottarp sn (däribland Kabbarp): »Ligger och en öde Iord her thill». Denna kallas i annat sammanhang »Thierups jord». Närmare om Tirup hos S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 31 och I. Ingers, a a, Ale 1972: 1 s 25 f. Jfr för ett flertal andra exempel på samma företeelse Ingers' presentationer av ödehabitationerna Annarp, Hunnerup, Kropp, Norra Knästorp, Skumparp, Understorp och Vragerup, (a a Ale 1971: 3 och 1972: 1).

[26] Lb I, s 372.

[27] I. Ingers, a a 1972: 1, s 22.

var strax öster om gränsen mot Fru Alstads odlingsmark.[28] I denna karta, som endast återger en del av Skevarpsmarken, har vi det första påträffade belägget på namnet *Skevarp* sedan Landebokens tid. Det framgår klart, att området tillhörde Markie gård, att det till viss del var utarrenderat till brukare från grannbyarna Fru Alstad och Domme men att den största arealen upptogs av »Marckie Gårdz ängiar». Två kartor från 1721 kompletterar bilden.

I samband med en geometrisk avmätning och beskrivning över Stora Markie by år 1721 uppgjordes en karta över byn.[29] Söder om huvudgården låg vid denna tid Stora Markies bygata, omgiven i väster, söder och norr av de tre sädesvångarna. Häri låg huvudgårdsjorden i ägoblandning med landbogårdarnas. Längre norrut, mellan Norre vång och Börringesjön, fanns dels en för huvudgård och by gemensam fäladsmark, dels den för huvudgården enskilda s k Markie gårds hästhage. Omedelbart väster om Stora Markies Västre vång fanns ytterligare ett markområde utan åbyggnader karterat. Eftersom även detta område tillhörde huvudgårdens enskilda egendom, blev det inte föremål för någon närmare beskrivning. Det låg som ett slags fjärde vång till byn och gränsade i norr till Domme by, i väster till Fru Alstads ägor och i söder till Lilla Markie by (Bösarps sn). Av en samtida karta över Domme by (1721) framgår, att området söder och sydost om denna by benämndes »Skevarpswången till Markie gård».[30] Uppenbarligen har även en del av Domme bys odlingsmarker i söder räknats till Skevarpsmarken: på kartan över Stora Markie 1721 antecknas på gränsen mot Domme: »Skevarpswången till fierdingshemmanen i Domme möter här». På storskifteskartan till Lilla Markie by 1784 finns på motsvarande sätt antecknat nordväst om bygränsen: »Skiefvarps marcken här».[31]

Därmed skulle alltså odlingsmarken till den nedlagda Skevarps by vara preliminärt lokaliserad och avgränsad. En del av byns mark kan möjligen på Landebokens tid ha ingått i Bösarps norra vång. Den största delen låg enligt lantmäteriakter från 1700 och framåt som en enskild extravång tillhörig huvudgården i Markie, och en del har ingått i Domme bys marker. Denna by har för övrigt av tillgängliga källor att döma enbart bestått av landbogods under Markie gård. Skevarpsmarkens areal kan utifrån lantmäteriakterna beräknas till minst 450 tunnland.

Inför frågan om den nedlagda byns bebyggelseplats ger lantmäterimateria-

[28] Anderslövs sn, akt nr 338, (deposition i LMAM från Göta hovrätts arkiv). Ytterligare en karta över samma område i »Markiegårds wång Skiberup» uppgjordes 1701 och har ingått i Skånska lagmansrättens arkiv (akt nr 7/1701, LLA). Jfr Dombok för lagmansrätten i Skåne 1699, där målet beskrives. (LLA).

[29] Anderslövs sn, akt nr 49, LMAM. Både karta och beskrivning ger intryck av halvfärdigt koncept. Den kvalitativt mera fullgångna renovationsakten i Lantmäteristyrelsens arkiv har här också undersökts. Här betecknas extravången i väster som »Skevarp wången».

[30] Fru Alstads sn, akt nr 3, LMAM.

[31] Bösarps sn, akt nr 11, LMAM.

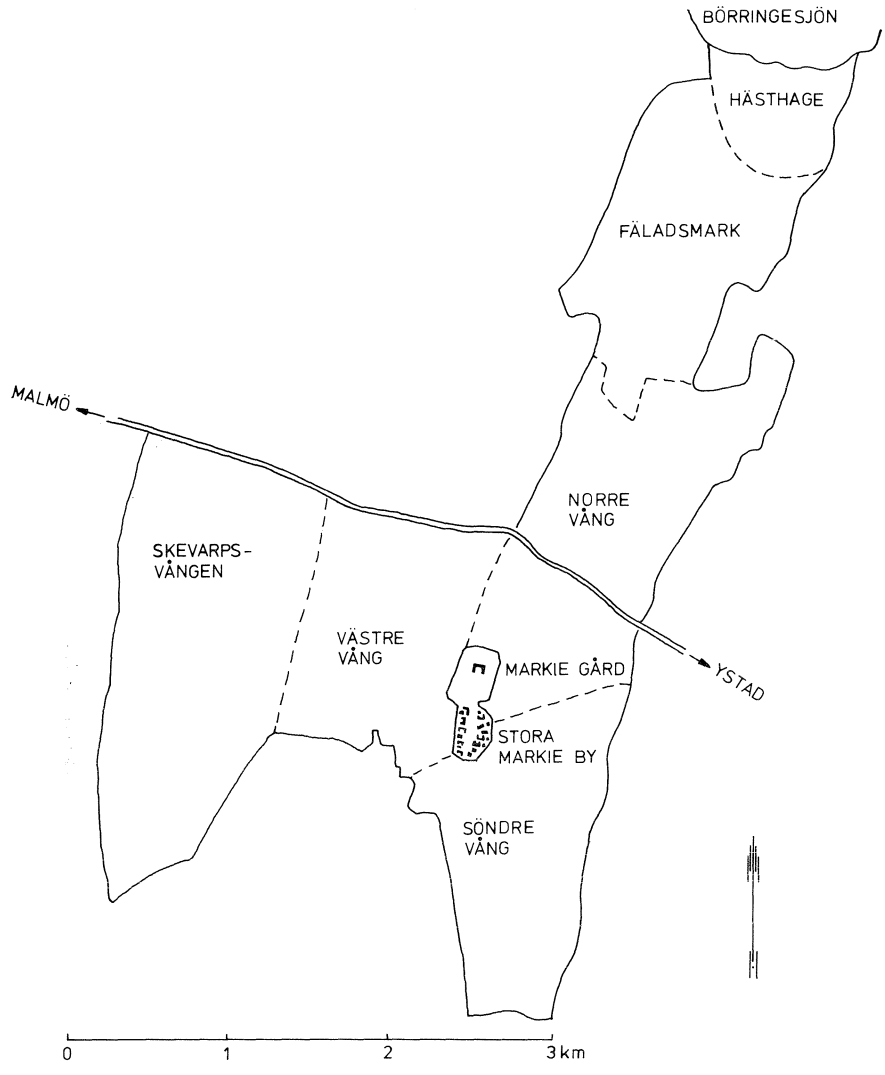

Fig 7:2. Markie säteri och Stora Markie by vid 1700-talets början. (Efter en geometrisk uppmätning 1721, Anderslövs sn akt nr 49, LMAM.)

let inga närmare besked. Skevarpsvången beskrevs aldrig 1721 och några byplatsindicerande marknamn har därmed inte traderats. Vi lägger dock på kartan 1721 märke till två dammar centralt inom Skevarpsvången. Ett åkerstycke väster om södra dammen, »Damb banken», anges bestå av »swart mylla» och präglas av en mängd små stenrösen.[32] Man associerar onekligen

[32] ». . . een hopper små steen Röör, som ligga på åckeren» föranleder minskning i kalkulationen av utsädet just här. Se ovan i not 28 omnämnda lantmäteriakter 1698 och 1701.

till gammal bydamm och bygatuplats, eftersom jorden just i detta centrala parti av Skevarpsdammen visar markanta förhöjningar i *fosfathalten.*

Det står redan utifrån Arrhenius' fosfatkarta (fig 7: 1) klart, att det mellan fosfatkoncentrationerna från å ena sidan Fru Alstads by i väster och å andra sidan Stora Markie by i öster finns en tydligt utbredd fosfatkärna, som inte tillfredsställande kan förklaras med sentida bebyggelse i närheten.[33]

Allt pekade sålunda mot att platsen för den nedlagda medeltidsbyn Skipathorp – Skevarp preliminärt var identifierad. I det läget inleddes ett samarbete med UV-Syd i Lund för att med hjälp av arkeologiska metoder pröva hypotesen om lokalisering av den tidigare byplatsen och eventuellt även få kompletterande hållpunkter för en datering av byns nedläggning.

Provgrävningen föregicks av en fosfatkartering med drygt 1000 jordprover med 25 meters lucka. Denna fosfatkartering bekräftade och kompletterade bilden från Arrhenius' glesa provtagning. Inom en relativt väl avgränsad yta av cirka 325×400 m uppmättes på flera ställen fosfathalter, som klart indicerar tidigare bebyggelse med viss varaktighet.[35] På basis av fosfatkarteringens resultat genomfördes i september 1975 den arkeologiska provundersökningen. Den omfattade 52 st gropar (1×1 m) och leddes av dåvarande amanuensen Bengt Jacobsson.

Det undersökta området är beläget i åkermark, som sedan flera år tillbaka har varit föremål för rationell jordbruksdrift med moderna djupplöjande redskap. Denna omständighet har sannolikt lett till att flera typer av arkeologiskt källmaterial har spolierats, t ex ytligt liggande lager och konstruktioner. Trots detta kunde medeltida lagerbildningar konstateras inom området, typiskt nog belägna i sänkor, som skyddats genom jordförflyttningar från högre liggande partier. Sålunda påträffades på sluttningen omedelbart sydväst om Skevarpsgården ett fyndförande lager med fynd av keramik, tegelflis och djurben. Ett liknande lager var cirka 100 m längre norrut avsatt på en svag sluttning. Här fanns ett parti med ett fetare, gråsvart kulturlager med större inblandning av fynd. Här påträffades även en nergrävd laggad tunna och delar av ytterligare tre anläggningar med sten i ytan. De blev endast delvis undersökta, och deras funktion kunde inte bestämt fastställas. Ytterligare 250

[33] I samband med att Stora Markie by enskiftades 1817, flyttade 8 gårdar ut på Skevarpsmarken. (Anderslövs sn, akt nr 55, LMAM.) Av dessa 8 gårdar (en siffra, som f ö erinrar om pantebrevet 1359) placerades ett par inom ett område, som ansluter till den karterade fosfatkoncentrationen. En av gårdarna tog f ö upp marknamnet, den s k *Skevarpsgården.* Att inte dessa utflyttargårdar ligger bakom fosfatförhöjningen på Arrhenius' karta visas bl a av att de övriga enskiftesgårdarna inte har givit något motsvarande utslag vid karteringen.

[34] Grävningen bekostades av Arbetsmarknadsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet. För det följande se B. Jacobsson, Medeltida kulturlager. St. Markie, Anderslövs sn, Skåne. Arkeologisk undersökning 1975. Rapport, Uppdragsverksamheten 1979: 12, 1979.

[35] Inom nämnda område varierade fosfathalten vanligen mellan 125 och 355 s k »fosfatgrader», dvs 1/1000 % P_2O_5 (i 2 % citronsyra). Jfr härom O. Arrhenius, a a 1934, s 5 ff.

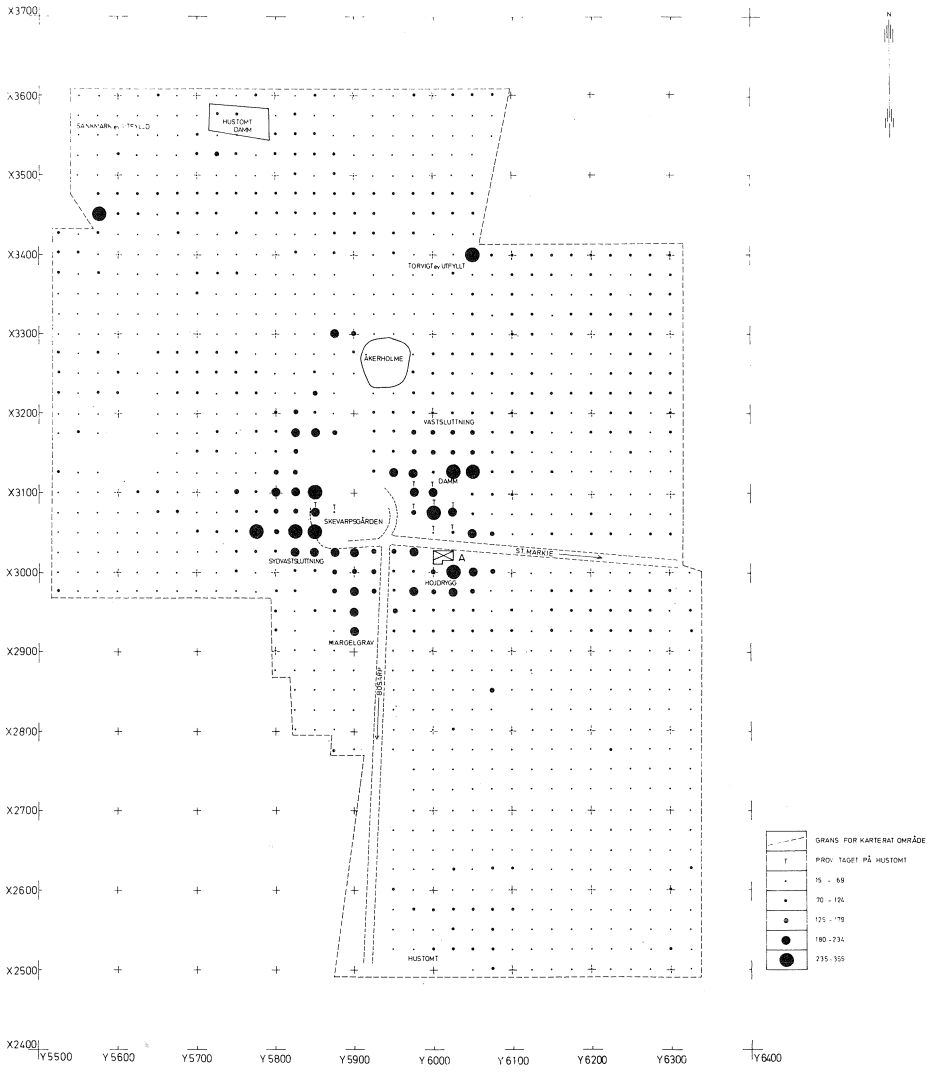

Fig 7:3. Resultat av fosfatkartering av Skevarpsmarken. Kartan upprättad av Bengt Jacobsson.

m längre mot nordost påträffades ännu ett lager på slänten ned mot en svacka. På grund av tidsbrist kunde lagrets utbredning ej klarläggas.

Det *daterbara* materialet från de fyndförande lagren består uteslutande av keramikskärvor. De äldsta daterbara skärvorna utgöres av äldre svartgods från 1000-/1100-talen. Övrigt keramikmaterial utgöres av ett fåtal skärvor av yngre svartgods, äldre rödgods samt av en stengodsskärva. Det yngsta materialet bör enligt Jacobsson föras till 1400-talet.

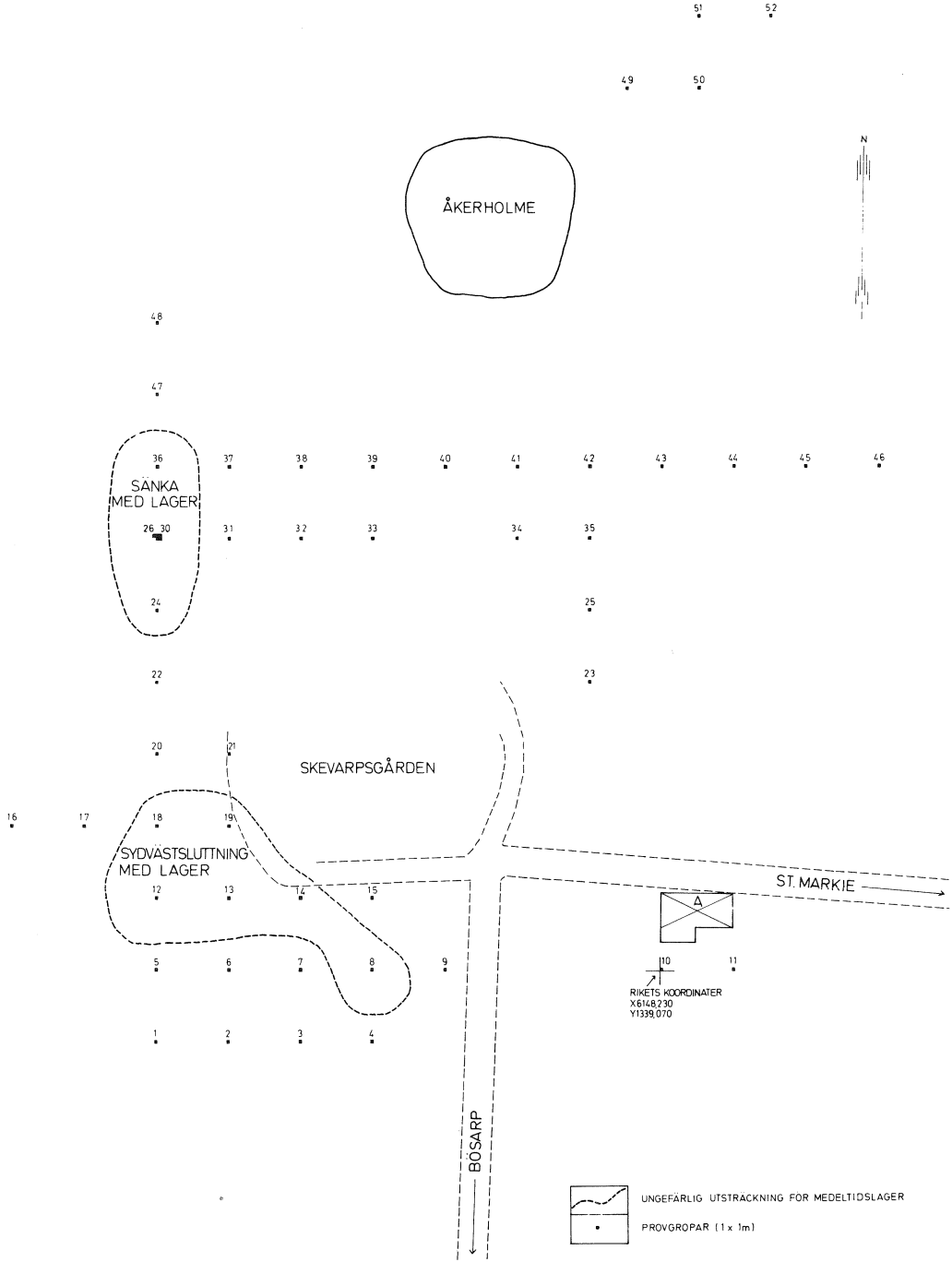

Fig 7: 4. Översiktsplan över provgrävningsschakt i Skevarpsmarken. Områdena med påträffade medeltidslager markerade. Kartan upprättad av Bengt Jacobsson.

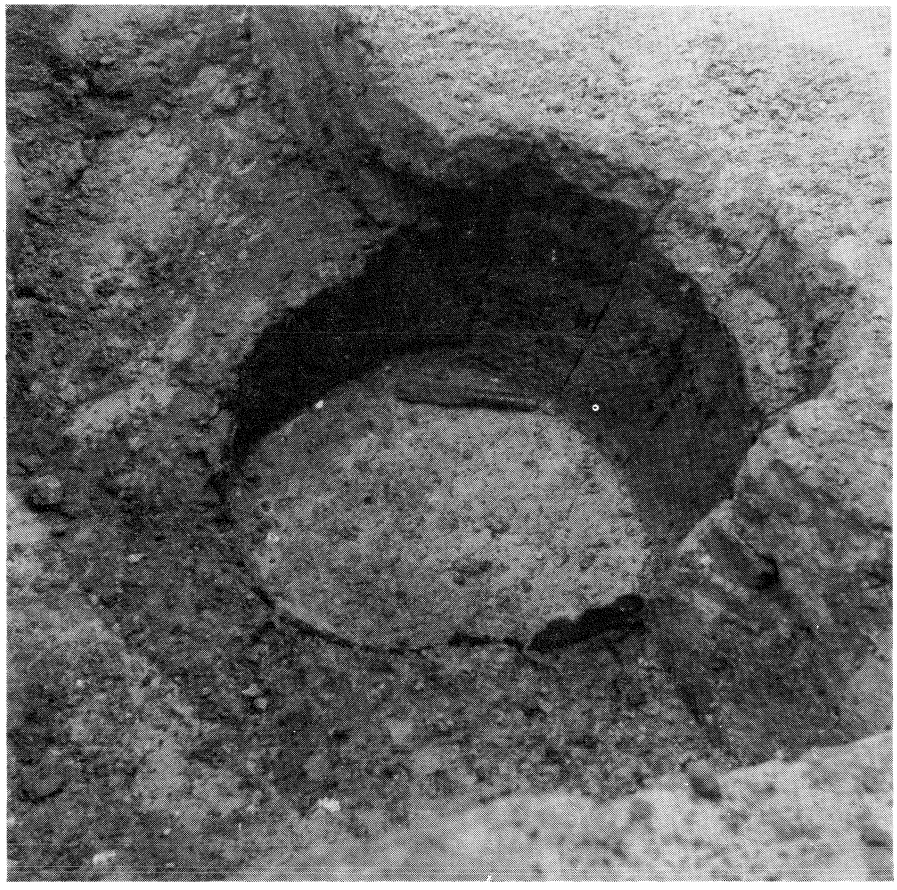

Fig 7:5. Från Skevarpsgrävningen: en laggad avfallstunna, delvis bortgrävd. På botten en hornskaftad järnkniv. (Foto: B. Jacobsson).

Enligt Jacobssons tolkning har hypotesen om platsen för en medeltida bosättning kunnat verifieras av provundersökningen, trots alltså att inga huskonstruktioner eller andra än de ovan nämnda anläggningarna framkom. De medeltida kulturlager, som trots odlingsintensiteten i senare tid fläckvis bevarats, är kvarlevor från Skevarps existens som medeltidsby inom det undersökta området. Om man får döma utifrån det begränsade daterbara materialet, kan byns existens föras en bit in på 1400-talet.

Med all reservation för keramikdateringen som ett trubbigt dateringsinstrument får man emellertid till detta foga, att inget renässansmaterial eller annat eftermedeltida material påträffades. Om man kombinerar den arkeologiska fyndbilden med de ovan refererade historiska källorna kan följande tolkning av Skevarps utveckling tecknas: byn har etablerats under den väl-

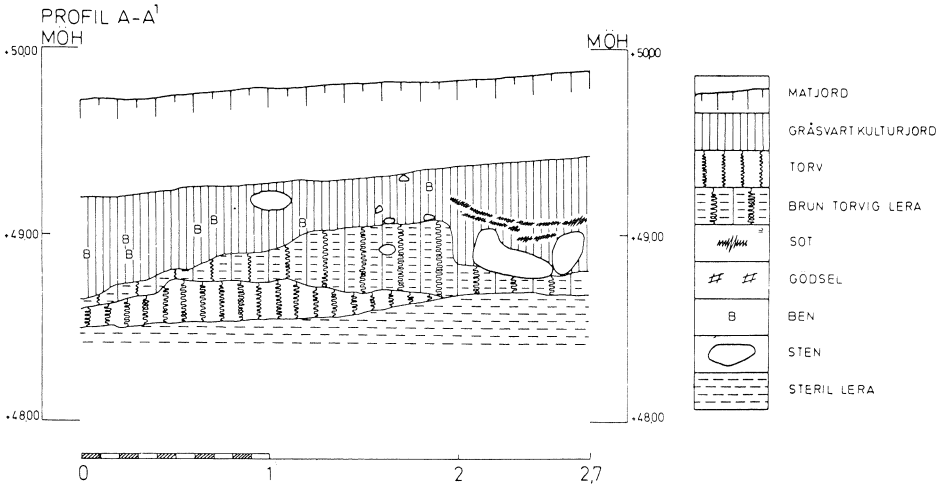

Fig 7:6. Profilritning utvisande lagerbilden i ett avsnitt av Skevarpsmarken. Ritat och uppmätt av Bengt Jacobsson.

kända bybildningsperioden 1000-/1100-tal. Den är nämnd för första gången i skriftliga källor 1303. År 1359 antydes en partiell ödeläggelse och 1409 omnämnes uttryckligen en öde gård i byn. Byn kan ha existerat i reducerad form ett stycke in på 1400-talet, men den slutliga nedläggningen har av allt att döma skett under 1400-talet. Skälen till den dateringen är, förutom den arkeologiska fyndbilden, dels den omständigheten, att byn endast indirekt ger sig till känna som »öde jord» i AMJb från cirka 1504. Dels kan vi peka på en sannolik kontinuitet i markutnyttjandet mellan tiden för AMJb och det äldsta lantmäterimaterialet. Här framstår Skevarpsmarken som ett bebyggelsetomt område, som enskilt tillhör Markie huvudgård men som delvis utlejes till grannbybönder.

7.1.3 Understorp

Ödehabitationen Understorp har på ett tidigt stadium rönt uppmärksamhet inom lundensisk historieforskning. I den rad av historisk-topografiska, akademiska avhandlingar, som från 1700-talets mitt tillkom under Sven Lagerbrings ledning, ingår ett arbete om Skytts härad från 1778: Dessertio Gradualis de Territorio Skyttiano. Författaren, Nils Henrik Lovén, var prästson från Räng. En allmän reflektion från Lovéns sida kan vara av intresse att här först referera. Han förmodar nämligen, att en del av områdets byar, som tidigare hyst en jordbrukande befolkning, blivit övergivna. Lovén menar dock, att det inte finns några säkra bevis för detta antagande.[1] Trots denna dystra

[1] N. H. Lovén, Dissertio Gradualis de Territorio Skyttiano (Skytts härad), 1778, § VIII: ». . . aliqua suspicio adest, nonnullos pagos desertos esse, qui olim et culturam et incolas admiserint.

inställning till bebyggelsehistoriens möjligheter, meddelar han i ett annat sammanhang följande iakttagelser rörande en av häradets nedlagda bebyggelser: »i den västra utkanten av byn Gylle ligger en åker, vars areal omfattar cirka 150 tunnland, vilken där i trakten kallas Unnestorps Marken. Här skall, enligt vad man berättar, en herrgård ha varit uppförd. Lämningar efter en källare eller brunn finnas också kvar, något som styrker traditionen.»[2] Vi noterar att Lovén trots sin upplyst skeptiska attityd är beredd att tillmäta »vulgaris rumor et fama» ett visst källvärde i detta fall. Han torde nämligen med egna ögon ha observerat bebyggelserester på platsen. Sådana antydes även genom annat 1700-talsmaterial.[3]

Redan därigenom att traditionen om en nedlagd bebyggelse lever kvar, skiljer sig Understorp från Skevarp.[4] En ur vår synvinkel principiellt viktigare skillnad har vi i det samtida, medeltida källäget: för Understorp saknas skriftliga källbelägg från den tid, då bebyggelsen existerade. Den ger sig endast retrospektivt till känna i kamerala källor från 1500- och 1600-talen. Ett urval av källställen skall här refereras.

Det första påträffade källbeläget har vi i jb över Malmöhus län 1565/66. Under rubriken Börringeklosters län redovisas 4 landbor i Gylle by. Förutom penninglandgille och gästeriavgifter för sina gårdar erlade dessa bönder 5 mark årligen »aff Wnderstorpe iordt». Jordeboksnotisen tyder på en nedlagd bebyggelse med *-torp*-namn. Detta bebyggelsenamn har levat kvar och odlingsmarkerna till Understorp har utnyttjats av grannbybönder. Avgiften på 5 mark (=80 skilling) ger en antydan om att området torde ha motsvarat minst en storgård eller två à tre normalstora gårdar.[5] Härtill kommer, att det har funnits fler ägarintressen knutna till Understorpsmarken under senare delen av 1500-talet. Nämnas kan, att prästen i Vemmerlöv erlade en avgift på

Fateor tamen nulla certa hujus conjecturæ indicia in promtu esse.» Lovéns avhandling har även utgivits i svensk översättning: N. H. Lovén, Skytts härad. En akademisk avhandling från slutet av 1700-talet, 1960; (citatet återges här på s 31).

[2] Texten citerad efter den ovan anförda svenska översättningen, 1960, s 90.

[3] En äldre samtida lokalkänd iakttagare var Carl Hallenborg, som var född på Markie gård och som länge var häradshövding i Skytts och Vemmenhögs härader. I ett interfolierat exemplar av Carl von Linnés Skånska resa, som utkom 1751, har Hallenborg nedtecknat en mängd detaljanmärkningar mot Linnés framställning. Bl a menar han, att Linné har förväxlat ruinerna efter Lindholmens borg med en plats på slätten »kallad Unnestorp». Om Hallenborgs anmärkning är det minsta befogad, måste Understorp rimligen ha haft spår av befästningsanläggningar. (Carl Hallenborgs Anmärkningar till Carl von Linnés Skånska resa, utgivna av C. G. Weibull, HTS 4, 1910–13, s 338. Om Hallenborg och hans tillförlitlighet, se Weibulls inledning och Å. Campbell, a a 1928, s 6.)

[4] Se kyrkoherden L. Hellmans beskrivning av pastoratet Hammarlöv–Vemmerlöv i Engestr. Saml. B –VIII, 2: 50 (KB; fotokopia i LUB). För en sen tradition, se O. Christoffersson, a a 1936, s 629: »Man lärer å marken ha funnit rester av ett slott.»

[5] Jfr landgille och utsäde för gårdarna i Slågarps län, ovan tab 3: 1: »skudgården» i Stora Slågarp med 120 tunnors utsäde och 150 lass äng erlade 90 sk i landgille.

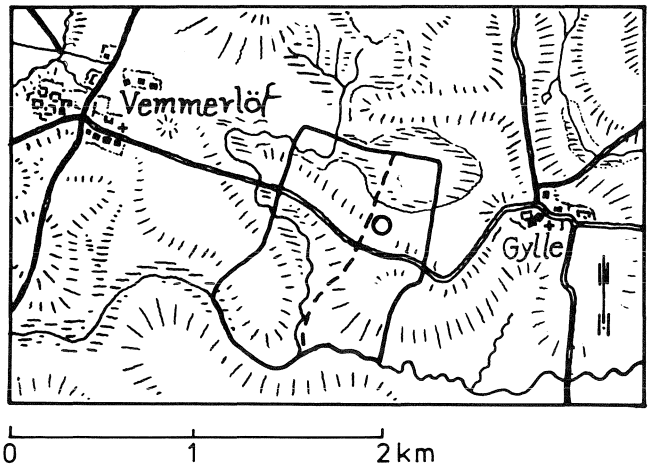

Fig 7:7. Rekonstruktion av Understorps bymark (minimiareal), med Skånska rekognosceringskartan som underlag. De heldragna gränserna baseras på lantmäteriakter från 1767–95. Den streckade linjen är by- och sockengränsen mellan Vemmerlöv och Gylle. Cirkeln markerar platsen för arkeologiskt konstaterade lämningar av medeltidsbebyggelse.

2 tunnor havre för »enn Jord kaldis Wnderstorp iord».[6] Av kronans länsräkenskaper för S:t Peders kloster i Lund från 1600-talets början framgår, att två av länets bönder i Maglarp erlade 3 mark i landgille »aff it stöcke Jord kaldis Wnderstorp Jord, ligger wid Haggelösa».[7]

Om vi går fram till svensktidens kamerala källmaterial, finner vi i de sk Jordrevningsprotokollen från 1671 (JR) ett omfattande material, som kan förknippas med Understorp. Det visar sig, att minst 6 gårdar i tre byar (Vemmerlöv, Gylle och Fjärdingslöv) har delar av »Understruppe grund» att bruka under sina gårdar. Enligt JR 1671 var två av gårdarna i Gylle och två i Vemmerlöv av krononatur och gården i Fjärdingslöv var skattehemman. De två stycken av Understorpsmarken, som hörde till en tredje gård i Vemmerlöv, uppgavs tidigare ha tillhört S:t Peders klosters län. De hade sedan köpts från kronan och klassificerades nu som utsockne frälse grunder.[8]

Vi behöver här inte gå ytterligare i detaljer kring JR:s eller andra samtida kamerala källors vittnesbörd om den svenska administrationens försök att re-

[6] Jb för Malmöhus län 1590/91, under rubriken »Formarskhafre». Samma avgift erlägges av prästen redan enligt jb 1574, dock utan att Understorp nämnes. (LR, DRA.)

[7] Se t ex jb för S:t Peders kloster i Lund u.å. omkr 1600–1650; se även räkenskap för samma län 1613/14, LR, DRA.

[8] Jordrevningsprotokoll för Skytts härad 1670–71 (citeras JR 1671) i Kammarkollegiets arkiv. Ang. jordrevningen, se G. Nordholm, a a 1967, s 102 ff. Jfr I. Ingers (a a 1972:1, s 28), som anger 1671 som sitt äldsta belägg för Understorp. Sven Dahl nämner Understorp i Vemmerlövs sn utan kommentar. (Torna och Bara, 1942, s 32.)

da ut vissa oklarheter beträffande kronans rättigheter i området. Det kan räcka med att här konstatera, att JR 1671 ger uttryck för kontinuitet med de dansktida kamerala källorna på ett par viktiga punkter: Understorpsmarken har saknat skattlagd bebyggelse. Den har legat som en öde jord, vari olika ägare haft intressen. I viss utsträckning har odlingsmarken blivit utnyttjad av kringboende bönder.[9]

Lokaliseringen av Understorpsmarken är indicerad redan genom de nyttjande böndernas hemvist, och det äldsta lantmäterimaterialet konkretiserar belägenheten. Av storskiftesakten till Gylle by 1770 framgår klart, att en del av byns mark, »Ongerstorpe marcken», är belägen längst i väster i Västre vång. Denna mark brukas främst av gårdarna nr 7 och 9 i byn som augmentsjord. Även Gylle kyrka och Tommarps kyrka har någon åker- och ängsmark inom området. Detta gränsar i öster mot andra, mera konsekvent ägoblandade åkerfall inom Gylles Västre vång, och i väster mot utsockne frälsejorden Understorp (se nedan). Understorpsmarken har sålunda till en del inlemmats i Gylle bys vångsystem, även om fr a endast två av bygårdarna nyttjar marken. Denna anges omfatta cirka 60 tunnland åker och äng och fördelar sig på båda sidor av den väg mellan Vemmerlöv och Gylle, som fortfarande går genom området i öst-västlig riktning.[10]

År 1795 uppgjordes en karta med beskrivning över området väster om det ovan beskrivna, en »Utsockne Frälsejord Benämnd Understorp», som vid denna tid tillhörde ägaren till Trollenäs. Den räknades till Vemmerlövs socken och omfattade åker- och ängsmark både söder och norr om vägen. Sammanlagt motsvarade området cirka 90 tunnland.[11]

Lantmäteriakterna klargör alltså, att Understorpsmarken blivit uppdelad mellan Vemmerlöv och Gylle och att sockengränsen skär rakt igenom området. Vi får också en arealuppgift, som fö stämmer väl med vad Lovén i sin ovan citerade beskrivning angav: 150 tunnland. Vi kan utifrån dessa uppgifter ungefärligen avgränsa Understorps minimumsareal, och frågan är, om vi även kan närmare lokalisera platsen för den bebyggelse, som nedlagts redan före 1565.

Här ger oss de ovan nämnda lantmäteriakterna inga hållpunkter, trots att de alltså är nära samtida med Lovéns iakttagelser. Däremot framträder en tydlig fosfatkoncentration med värden mellan 100 och 200 s k fosfatgrader på Arrhenius' karta just i anslutning till sockengränsen, norr om vägen mellan Vemmerlöv och Gylle. På platsen, som ligger centralt inom Understorpsmar-

[9] Jfr Ingers' citat ur Jb 1671, där »Unnestrupmarck» definieras som »en öde Mark som ingen Åbo föda kan». I senare jordeböcker betecknas Understorp som »en utjord». (I. Ingers, a a Ale 1972: 1, s 28.)

[10] Gylle sn, akt nr 1, LMAM. Trots att området även innefattat viss ecklesiastik jord, omnämnes inte Understorp i Lb. I kartbeskrivningen har även ängsmarken omräknats till tunnland (motsv 14.000 kvadratalnar eller cirka 0,5 ha).

[11] V Vemmerlövs sn, akt nr 2, LMAM.

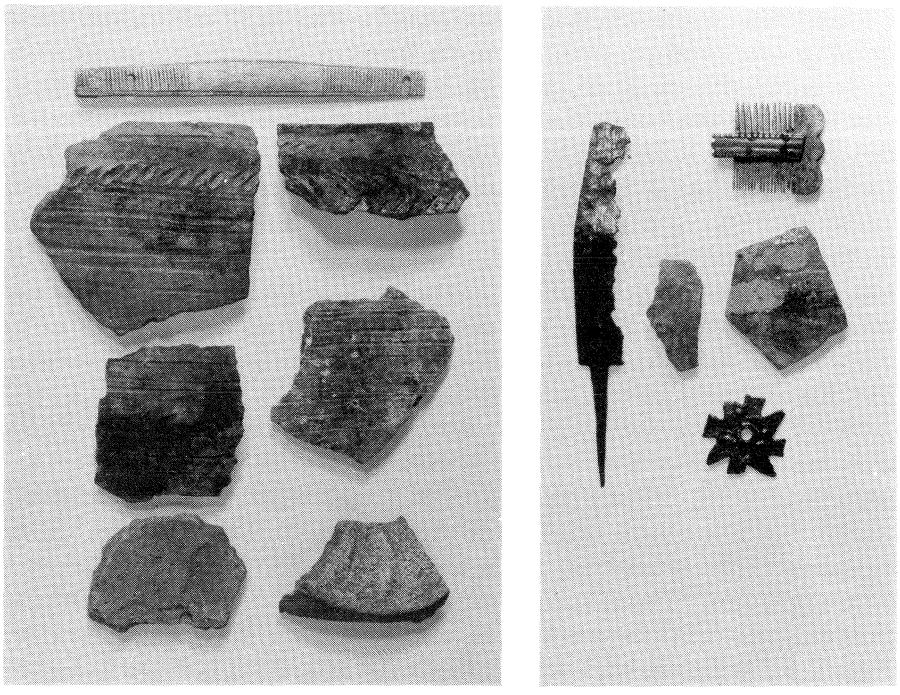

Fig 7:8. Fynd från den arkeologiska undersökningen vid Understorp. Till vänster enkelkam av ben och skärvor av vendiskt svartgods (1000–/1100-tal). Till höger dubbelkam av ben, skärvor av äldre, glaserat rödgods, järnkniv och sporrtrissa av järn (1200–/1300-tal). (Foto: B. Centerwall.)

ken påträffades ytfynd av tidigmedeltida keramik. Därmed bedömdes utsikterna som gynnsamma att med hjälp av en arkeologisk provundersökning avgöra, om det verkligen existerat en *medeltida* bebyggelse på den plats, som annars endast var indicerad genom marknamnsuppgifter i eftermedeltida material och sena traditioner.

I september 1976 genomfördes en mindre provundersökning under ledning av Lars Ersgård vid Lunds universitets historiska museum.[12] På grund av växande gröda var endast området omedelbart öster om Gylles bygräns tillgängligt för undersökning. Ett antal av 11 provschakt (2×1 m) upptogs, framför allt i anslutning till by-/sockengränsen, där fosfatvärdena var högst. Området ligger i rationellt brukad åkerjord, och senare tiders odling har förmodligen utplånat spår efter byggnader och konstruktioner. Likväl har undersökningen enligt Ersgård givit tydliga indikationer på att en medeltida bebyggelse har funnits på platsen.

[12] För det följande, se L. Ersgård, Rapport över arkeologisk undersökning vid Understorp, Gylle sn, Skåne. Sept 1976 (stencilerad rapport, LUHM:s arkiv). Grävningen bekostades med ett anslag ur Syskonen Willers donationsfond för studier i Skånes, Hallands och Blekinges historia och arkeologi.

Lagerbilden utgjordes i de flesta schakten endast av ett mörkbrunt, starkt lerhaltigt matjordslager ovanför den sterila moränleran. Dess tjocklek varierade mellan 20 och 50 cm. Häri påträffades de flesta fynden. Ett konkret spår efter en äldre bebyggelse utgjorde en gles, oregelbunden stensättning, ca 1,80 i diameter. Den låg i ett lager, som även innehöll en del bränd lera. Den största delen av svartgodskeramiken påträffades i samma (utvidgade) schakt (119 skärvor), till stor del i anslutning till stensättningen. Förutom svartgodskeramiken, som grovt daterats till 1000-/1100-tal påträffades ett smärre antal skärvor av glaserat rödgods, som daterats till 1200-/1300-tal. Enligt Ersgård indiceras genom keramikens fyndomständigheter bebyggelse på platsen från 1000-/1100-tal och 1200-/1300-tal. Bland övriga fynd kan nämnas kammar, knivar, järnspik, bränd lera och djurben.

De arkeologiska resultaten kompletterar här ett bristfälligt skriftligt källunderlag och möjliggör en preliminär tolkning av fallet Understorp. Den karaktär av nedlagd, befäst storgård, som traditionsmaterial från 1700-talet förmedlar, har inte kunnat bekräftas, varken genom de äldsta skriftliga källornas retrospektiva vittnesbörd eller genom den begränsade arkeologiska provundersökningen.[13] Likväl är existensen av den medeltida bebyggelse, som indicerats genom marknamn och höjda fosfatvärden, klarlagd genom provgrävningen. Bebyggelsens kronologiska ramar kan genom keramikdatering grovt anges till 1000-/1100-tal och 1200-/1300-tal. De eftermedeltida källorna klargör för det första, att Understorpsmarken är uppdelad på två byar, Vemmerlöv och Gylle, även om graden av integration i respektive bys vångsystem är större i det senare än i det förra fallet. För det andra finner vi, att ett flertal ägare har intressen i Understorpsmarken. Omständigheterna tyder närmast på en nedlagd, mindre flergårdsby. Av den rekonstruerade arealen att döma kan här uppskattningsvis ha funnits utrymme för minst 3–4 normalstora gårdar av senmedeltida typ.

I metodiskt hänseende har det i samband med fallen Skevarp och Understorp varit av stort intresse att pröva arkeologiska provundersökningar på två ödehabitationer, som kännetecknas av ett så pass olikartat utgångsläge i fråga om skriftliga källbelägg. Det har i dessa båda fall skett genom att vissa arkeologiska insatser direkt kunnat initieras för att tillföra Söderslättsundersökningen kompletterande data. Det gäller emellertid inte för de fall av ödehabitationer, som i det följande presenteras. Som tidigare antytts återstår olika typer av tvärvetenskapliga insatser att göra i fråga om många av områdets

[13] Möjligheten kvarstår, att den arkeologiska undersökningen endast berört den östra kanten av en bebyggelse, och att vi sålunda ännu vet för lite för att definitivt avvisa en hypotes om en medeltida storgårdsanläggning väster om sockengränsen. Enligt muntliga uppgifter från ägaren till den nuvarande s k Understorps gård framkommer på vissa ställen större stenar vid plöjning på det vid grävningstillfället besådda fältet. Någon kompletterande undersökning har dock inte kunnat äga rum här.

nedlagda medeltidsbebyggelser. I ett par fall kan man emellertid utnyttja arkeologiska grävningsresultat och tolkningar, som tagits fram i andra sammanhang. Det gäller exempelvis Svenstorp.

7.1.4 Svenstorp

Lokaliseringen av läget för ödehabitationen Svenstorps bebyggelseplats, cirka 2,2 km nordväst om torget i Trelleborg, erbjuder inga problem. Dels är en anläggning bestående av en vallgravsomgärdad platå ännu väl synlig i dagens landskap. Den är för övrigt registrerad som fast fornlämning av en typ, som har relativt få kända motsvarigheter i Malmöhus län. Dels är Svenstorps medeltida stormansgård arkeologiskt dokumenterad genom en undersökning, som Erik Cinthio genomförde 1947–50. Ett problem har här i stället varit, att Svenstorp enligt tidigare forskning endast har varit omnämnt i *eftermedeltida* skriftliga källbelägg.[1] Utifrån ett hittills icke uppmärksammat medeltidsbrev har emellertid ett antal 1300-talsbelägg bestämt kunnat knytas till Svenstorp vid Trelleborg.

Resultaten av Cinthios undersökning har endast publicerats i form av en preliminär sammanfattning. Enligt denna visar ett komplex av huslämningar, att platsen varit kontinuerligt bebyggd från tidig medeltid till omkring mitten av 1300-talet. Vid den senare tidpunkten tycks samtliga byggnader, såväl boningshus som ekonomibyggnader, ha ödelagts genom eld. Ett försvarstorn av tegel och trä från 1200-talet har sannolikt rivits redan före 1300-talet. Det daterbara materialet, främst mynt, keramik och benföremål (t ex kammar) anger gårdens existens till en period från cirka 1100 till 1350. Enligt Cinthio pekar lösfynden tillsammans med anläggningen som sådan mot »en tämligen välsituerad men krigisk miljö», där gårdens ägare varit personer med viss stormannaställning. Deras sociala ställning tycks utifrån fyndmaterialet ligga på en nivå mellan den rena bondebebyggelsens och de egentliga borgherrskapens. Cinthio uppfattar Svenstorp som en ensamliggande herrgårdsanläggning utan samband med någon bybebyggelse.[2]

Frågan blir då, i vad mån det skriftliga källmaterialet kan bekräfta Cinthios bild av Svenstorps sociala miljö, bebyggelsens struktur och dateringen av dess nedläggning. De bevarade medeltidsbeläggen för Svenstorp är alla att hänföra till 1300-talets senare del.

År 1365 pantsattes gods i bl a Bösarps socken i Skytts härad till väpnaren Johannes Paa av Svenstorp, som 1367 fick kung Valdemars stadfästelsebrev

[1] Enligt Harald Lindal skulle Svenstorp för första gången vara skriftligt belagt som marknamn vid mitten av 1500-talet, (a a 1956, s 143 f). Så även hos I. Ingers, som anger Lb:s »Suenstruppe iordtt» som äldsta belägg (a a 1972: 1, s 24 f).

[2] E. Cinthio, »Svenstorps herregård», tryckt i H. Lindal, a a 1956, s 140 ff; jfr E. Cinthio, Vad är medeltidsarkeologi? Ale 1965: 1, s 30.

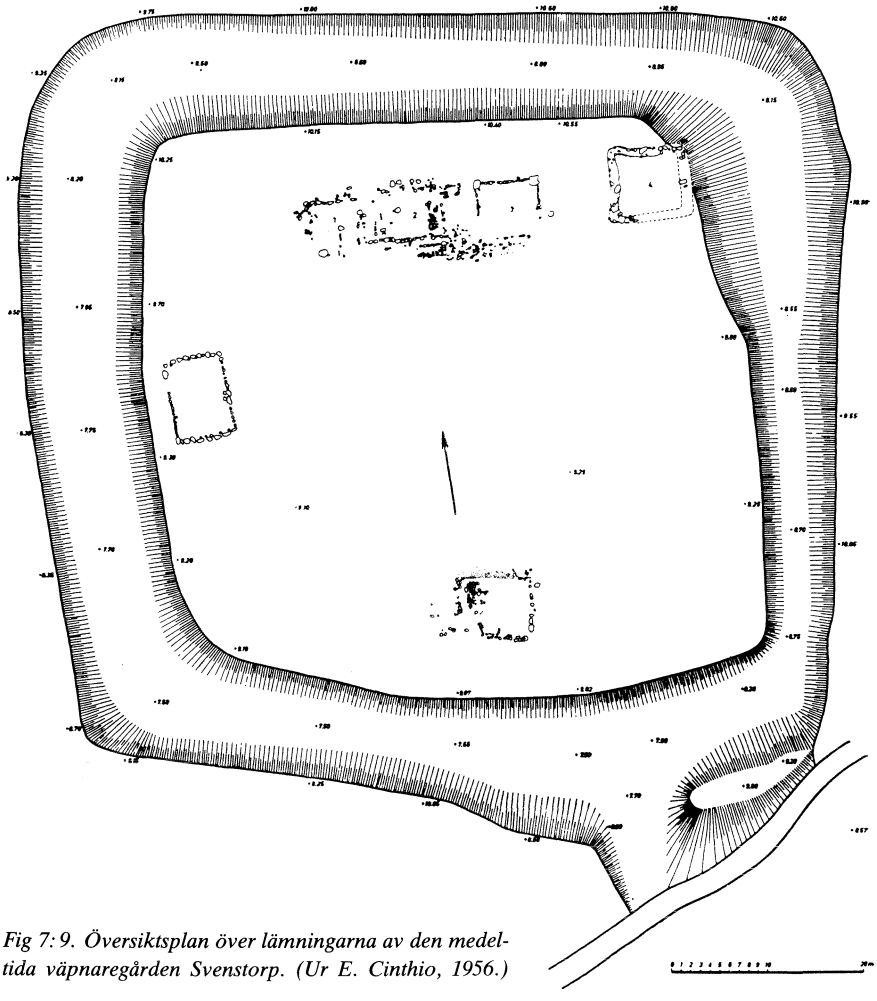

Fig 7: 9. Översiktsplan över lämningarna av den medeltida väpnaregården Svenstorp. (Ur E. Cinthio, 1956.)

på godset.[3] Denne väpnare figurerar samma år som landstinghörare i Skåne.[4] En notis i Liber Daticus från 1300-talets sista tredjedel ger upplysningar om ett anniversarium, som instiftats för Johannes Paa och hans hustru Benedicta, varvid gårdar i Bösarp donerats till domkyrkans fabrica.[5] Dessa uppgifter förefaller att klart verifiera Cinthios tolkning av Svènstorps sociala miljö. Svenstorp har varit huvudgård för en väpnare, som visserligen har tillhört en lokal lågfrälsesläkt men som därutöver har haft vissa ekonomiska resurser

[3] Båda breven är traderade genom Skbrf och tryckta i Dipl Dan 3.r 7 nr 164 resp 3.r 8 nr 10, där Svenstorp felaktigt lokaliserats till Torna hd. Jfr ÆDA 5: 1, s 164. Det kan tilläggas, att ett register till DAL:s ortnamnsexcerpter ur skånska jordeböcker anför inte mindre än 25 exempel på namnet Svenstorp i Skåne. (Otryckt register, 1967, DAL.)

[4] Dipl Dan 3.r 8 nr 50.

[5] Lib dat, s 202 f.

och som utövat judiciella funktioner på en regional nivå. När det sedan gäller dateringen av ödeläggelsen av Svenstorp, härrör alltså de första skriftliga beläggen från 1360-talet. Det pekar mot en något senare nedläggning än vad Cinthio föreslår. När Svenstorp därefter omnämnes i ett tidigare okänt brev från 1390-talet, kan man emellertid inte av brevtexten avgöra, om bebyggelsen ligger öde eller ej.

Enligt detta brev omvittnas en transaktion, som vid den tiden hade ägt rum på Skånes landsting. Hustru Margareta, änka efter Håkan av Vintrie, hade till två namngivna borgmästare i Trelleborg sålt och avhänt »quandam villam dictam Svenstorp, apud villam Trelleburg /. . ./ sitam /. . ./ et post mortem sororis suæ Benedictæ relictæ Johannis /. . ./ armigeri jure hæreditario advolutam».[6] Svenstorp har alltså efter den ovan nämnde väpnaren Johannes Paas död först ärvts av hustrun och därefter av en svägerska, varefter staden Trelleborg kollektivt förvärvat egendomsrätten. När Svenstorp på detta sätt från 1390-talet uppgick i stadens jordar, kan bebyggelsen enligt Cinthios tolkning mycket väl ha varit ödelagd sedan ett par decennier. Ingenting antydes dock härom i brevets text. Å andra sidan ger denna inte heller några hållpunkter för den alternativa tolkningen, att bebyggelsen nedlagts först *efter* transaktionen och då som en självklar konsekvens av att Svenstorps funktioner som självständig bebyggelse upphörde, när dess odlingsmarker lades till stadens jordar. Vi återkommer senare till frågan i samband med en diskussion om orsakerna till nedläggningen av Svenstorp och övriga ödehabitationer i uo (nedan 7.4).

Vi lägger i den ovan refererade brevtexten märke till, att Svenstorp betecknas såsom »villa». Termen är mångtydig, vilket klart belyses av att den i samma text även användes om staden Trelleborg. Vanligtvis är termen »villa» i sådana sammanhang liktydig med »by». Därmed finns det alltså anledning att åtminstone hålla frågan öppen, om Svenstorp förutom huvudgården kan ha bestått av ytterligare samtida agrara bebyggelser belägna utanför vallgraven.[7] Några möjligheter att beräkna arealen på Svenstorpsmarken tycks emellertid inte finnas. Området har som ovan framgått tidigt införlivats med stadsjordsområdet och framstår enligt lantmäteriakter från 1700- och 1800-tal som en icke närmare avgränsbar del av Trelleborgs Västre vång.[8] Själva gårdsplatsen betecknades i en lantmäteriakt från 1833 som »utjorden Lilla Svenstorp»,

[6] Brevet utgöres av en vidimerad avskrift från 1670-talet av ett ännu otryckt medeltidsbrev på latin, som påträffats i dokumentboken för Skytts härad från jordrevningen 1671–72, (Ggko GIII c: 11, fol. 953, LLA). Brevet saknar årtalsangivelse, men att döma av i brevet omnämnda landstingsfunktionärer och övriga identifierbara personer, torde originalbrevet vara avfattat någon gång under 1390-talet. Brevet bör ha tillhört Trelleborgs stads medeltida arkiv.

[7] Ytfynd av medeltidskeramik har gjorts söder om vallgravsanläggningen. Arrhenius' fosfatkarta registrerar en fosfatförhöjning vid Svenstorp, men dess omfattning framgår inte på grund av stora luckor i provtagningen just i detta område.

[8] Se Trelleborgs sn, akt nr 1, 1770 och akt nr 16 B, 1884, LMAM.

som hörde till Tommarps kyrka och var belägen i Trelleborgs Västre vång. På tillhörande karta anges platån med de sedermera framgrävda resterna av Svenstorps medeltida huvudgård som åker och vallgravsområdet som äng.[9] Att Tommarps kyrka hade rättigheter i Svenstorpsjorden framgår redan av Landeboken.[10]

7.1.5 »Villa Haghen»

Det har under medeltiden existerat åtminstone en, kanske flera agrara bebyggelser ute på Falsterbohalvön. Forskningen kring dessa frågor pågår för närvarande, dels i anslutning till Foteviksundersökningen och dels i samband med projektet Medeltidsstadens undersökningar av Skanör och Falsterbo. Mönstren är inte helt klarlagda och olika tolkningsmöjligheter diskuteras ännu, särskilt som källäget är förknippat med vissa komplikationer. Vi har nämligen å ena sidan arkeologiska iakttagelser och tolkningar av ett, möjligen två fall av nedlagda agrara medeltidsbebyggelser. Å andra sidan har vi skriftliga belägg från 1300-talet på en namngiven by i närheten av Falsterbo (»villa Haghen»). Problemet är bl a, att det enligt den senaste forskningen inte är självklart, hur iakttagelserna i det arkeologiska respektive skriftliga materialet skall kunna kombineras.[1] Här skall problematiken kommenteras med utgångspunkt i de skriftliga källornas vittnesbörd.

Mellan 1335 och 1372 omnämnes en by vid namn Haghen eller Hagha i tre brev med anknytning till tyska städer och Skånemarknaden. År 1335 besvarade företrädare för staden Kampen några anklagelser, som Magnus Eriksson hade riktat till dem för deras uppförande under Skånemarknaden. En av de omtalade händelserna gällde sökandet efter ett antal beväpnade män, som sades uppehålla sig »in uilla dicta Haghen» och i sanddynerna i närheten. Man drog dit utan att finna dessa, varefter man återvände. På vägen bort mot Falsterbo (»in transitu in Falsterbo») tillstötte många danskar och tyskar och i Falsterbo blev så ett antal hyddor (»case») brända.[2] Magnus Eriksson överlämnade år 1346 till Anklams borgare ett fit-område i Falsterbo (»spacia ac loca unius vitte in Falsterbude»). Detta område sade sig kungen genom köp ha förvärvat av tre namngivna män, Johannes Gjordsen, Peder Nielsen och Niklas Thymik, som betecknas som invånare i byn Haghen (»uillanis in Hagha»).[3] Härav framgår alltså, att Haghen bör ha varit en by med åtminstone

[9] Trelleborgs sn, akt nr 14, 1833, LMAM.

[10] Från en del av »Suenstruppe iordtt», som enligt Lb brukades av »Trelleburgs raadtt» fick kyrkan och prästen i Tommarp årligen 2 mark och 1 skilling. (Lb I, s 383.) Jfr I. Ingers, a a Ale 1972: 1, s 24 f.

[1] Se härom fr a L. Ersgård, a a Ale 1980: 3, s 14 ff.

[2] Dipl Dan 2.r 11 nr 214.

[3] Dipl Dan 3.r 2 nr 230.

tre gårdar. De båda refererade breven klargör dessutom, att Haghen bör ha legat strax utanför Falsterbo och Skanör (som båda nämnes i brevet 1335). Byns odlingsmark har uppenbarligen sträckt sig in till Falsterbo, men frågan är hur nära själva bebyggelsen har legat.

När Valdemar Atterdag år 1372 sålde ett fit-område till staden Kolberg angavs gränserna för detta område i vanlig ordning noggrant i transaktionsurkunden. Denna har hittills inte beaktats i diskussionen kring byn Haghen. Fit-området anges ligga mellan Skanör och Falsterbo och tar sin början, där Stralsunds respektive Stettins fit-områden slutar. Från sistnämnda område skall Kolbergs fit på längden utgöra 480 alnar och på bredden skall det sträcka sig ända fram till Haghen (». . . schal syk de brede strecken vort an wente an den Haghen»).[4] Det är oklart om man här åsyftar byns bebyggelse eller en gräns för dess odlingsmark. I det förra fallet skulle en relativt precis lokalisering av Haghens bebyggelse kunnat göras utifrån de studier och rekonstruktionsförsök av Falsterboområdets komplicerade medeltida topografi och indelning, som tidigare forskning har gjort. Både Dietrich Schäfer och Ragnar Blomqvist placerar Kolbergs fit omedelbart norr om Falsterbos bebyggelse, sådan denna är känd före 1890-talet.[5] I det senare fallet står olika alternativa lokaliseringar fortfarande öppna, men sannolikt har vi då att söka Haghens bebyggelseläge öster om staden Kolbergs fitområde, inom den s k Falsterbo vång eller längre ut på Skanörs ljung.[6]

I tidigare forskning har man också vanligen förknippat uppgifterna från 1335 och 1346 med den plats i sydöstra delen av Skanörs ljung, som brukar benämnas Skytts (eller Skyttsie) hage.[7] Som tidigare nämnts är Skytts hage belagt som marknamn i traditionskällor och kartor från cirka 1700 och framåt.[8] I en av 1700-talskällorna (Gillberg) förknippas platsen med en nedlagd, befäst herrgård, men de äldre uppgifterna i frågan är långt ifrån samstämmiga.[9] Otto Rydbeck har emellertid kombinerat Gillbergs uppgifter, 1300-talsbeläggen för Haghen–Hagha och senmedeltida uppgifter om en ladugård under Falsterbohus: orten »Haga» ses dels som en möjlig föregångare till

[4] Dipl Dan 3.r 9 nr 230, (tr. 1982).

[5] D. Schäfer, a a 1927, Karte II; R. Blomqvist, a a 1951, s 145.

[6] Se D. Schäfer, a a 1927, Karte I: »Die Halbinsel von Skanör und Falsterbo».

[7] D. Schäfer a a 1927, s XVII f: O. Rydbeck, a a 1935, s 3 ff.

[8] Se ovan s 159 f med i not 13 anf litt.

[9] Enligt J. L. Gillberg (a a 1765, s 23 not d) synes mellan Skanörs stad och Lilla Hammars by »Grafwar och wallar, som säges omgifwit en Herregård, hwilcken Plats nu kallas Skiytse-Hage». Enligt det äldsta påträffade belägget i kyrkoherden Lage Stubs ovan (s 159 f not 13) anförda historik från cirka 1700 heter det emellertid, att det till Falsterbo slott »hafver legat en ladugård på liungen kallat Skiutshage, hvarefter nu icke ses det minsta tecken, utan några små diken». Håslövsprästen Peter Hegardts lokaliserar i sin ovan (ibidem) omtalade sockenbeskrivning (före 1769) »Skyts-hage» till en plats i närheten av kusten i väster, vid »Kongs-gården», dvs Kungstorp. Där »skola finnas rudera af någon i förra tijder derwarande bygnad.»

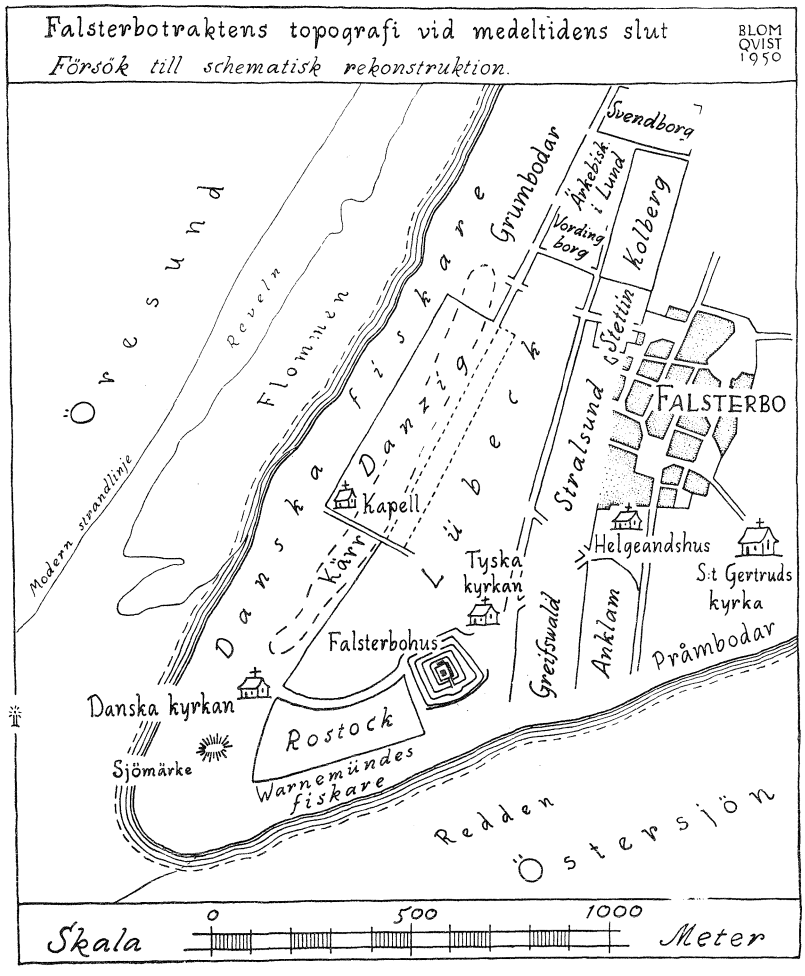

Fig 7: 10. Rekonstruktion av den medeltida topografin kring Falsterbo. Öster om Kolbergs fit-område bör byn »Haghen» ha legat. (Ur R. Blomquist, 1951.)

Falsterbo, dels som platsen för en befäst kungsgård.[10]

De arkeologiska undersökningar, som företagits vid Skytts hage på Skanörs ljung av Olle Källström 1951 och Lars Ersgård 1979 har inte bekräftat existensen av någon befäst kungsgård på platsen.[11] Däremot står det genom fr a Ersgårds grävningsresultat klart, att en agrar bosättning av permanent karaktär har funnits vid Skytts hage under en del av medeltiden (1200-/1300-tal). Ersgård avvisar emellertid tanken på en identifiering mellan de skriftliga källornas »villa Haghen» och de arkeologiskt konstaterade bebyggelseester-

[10] O. Rydbeck, a a 1935, s 3 ff.

[11] O. Källström, a a SHÅ 1952, s 15 ff; L. Ersgård, a a Ale 1980: 3, s 19 ff.

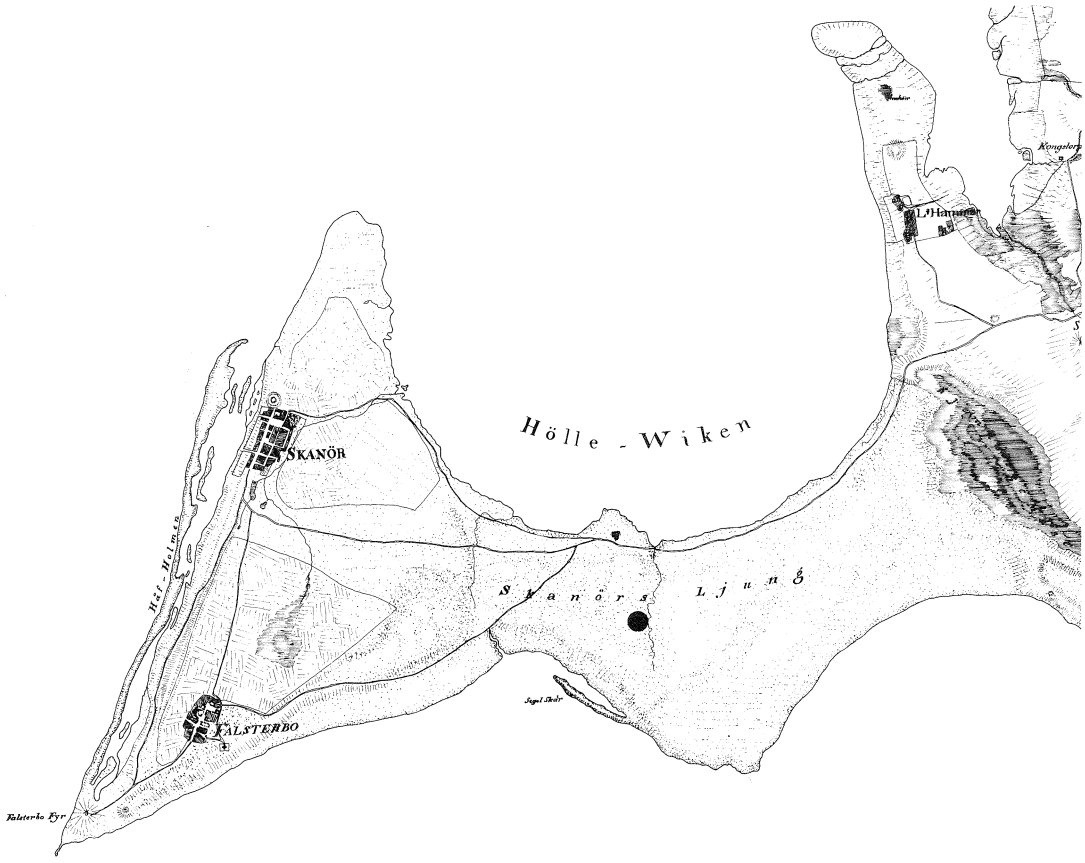

Fig 7: 11. Falsterbohalvön vid 1800-talets början enligt Skånska rekognosceringskartan. Läget för de medeltida bebyggelselämningar, som påvisats av Källström och Ersgård vid Skytts hage, har markerats med fylld cirkel. (Skala 1:80.000.)

na vid Skytts hage. Visserligen är det enligt Ersgård vanskligt att *utifrån grävningen* avgöra den medeltida bosättningens omfattning och karaktär. Likväl är han benägen att utifrån områdets förutsättningar i fråga om marktopografi och bonitet avfärda möjligheterna för en *bybebyggelse* att existera på platsen. Det är huvudskälet till att han tolkar bosättningen vid Skytts hage som en agrar *ensamgård*. Denna har under en högmedeltida expansionsfas etablerats på ett marginaljordsområde. Dess existensperiod har med keramikfynden som dateringsgrund avgränsats till 1200- och 1300-talen.

Bebyggelsens fysiska omfattning och utsträckning har alltså ännu inte helt klarlagts. Den totala åkerarealen måste inte nödvändigtvis uppfattas som begränsad till 1/2 ha i anslutning till bebyggelselämningarna, något som Ersgård antyder. Därför måste frågan hållas öppen om det trots allt inte är en del av byn Haghen, som blivit utgrävd. Som Ersgård själv framhåller kan tillgången

på goda betesmarker och möjligheter till fiske här ha betytt mera för ekonomin än spannmålsproduktionen. Dessa faktorer kan t o m ha utgjort bas för en mindre bys existens.

Ersgårds tolkning av bebyggelsen vid Skytts hage kopplas till en hypotes om att den kända 1300-talsbyn Haghen i själva verket legat söder om Falsterbo kyrka. Här har i tidigare undersökningar (1976, 1978) bebyggelserester från två separata skeden konstaterats arkeologiskt. Bebyggelsen från cirka 1250 till 1300-talets senare del tolkar Ersgård som delar av byn Haghen. Efter ett kontinuitetsbrott i samband med byns nedläggning har den senmedeltida stadsbebyggelsen i Falsterbo etablerats på platsen (1400-/1500-tal).[12]

I avvaktan på fortsatta undersökningar kan man som en rimligare mothypotes föreslå, att redan det äldsta bebyggelseskedet söder om kyrkan har med orten Falsterbo och inte med byn Haghen att göra. Tidsmässigt förefaller det finnas anknytning både till S:t Gertruds kyrka och till det äldsta Falsterbohus.[13] Eftersom byn Haghen utifrån brevet 1372 snarast bör ha legat öster om Kolbergs fit-område, kan en del av denna by ha legat vid Skytts hage, dvs där vi faktiskt har en separat medeltida bebyggelse dokumenterad. Byn har omfattat minst tre gårdar, förmodligen dock inte flera. Den har existerat fram till 1300-talets slut.

7.1.6 Västra Köpinge

Bland de fall av ödehabitationer, där vi å ena sidan har medeltida skriftliga belägg men där en förmodad lokalisering å andra sidan inte har kunnat prövas arkeologiskt inom denna undersöknings ram, bör Västra Köpinge först nämnas.[1] Den har berörts tidigare i framställningen, bl a i samband med diskussionen om namnkronologi (ovan 4.4.1) och tidiga marknadsplatser inom uo (ovan 6.4.2).

Västra Köpinge är känd som medeltidsby genom två skriftliga källbelägg. I den donation av sju gårdar i Skytts härad, som domprosten Andreas gjorde år 1303 till upprättande av ett altare i Lunds domkyrka, ingick 4 gårdar i Västra Köpinge (»iiii:or curias in Væstrakøpingæ»).[2] Det står utifrån brevet 1303 klart, att Västra Köpinge varit en by på minst 4 gårdar och att den rimligen bör ha legat väster om Kyrkoköpinge. I samma brev nämnes nämligen även Kyrkoköpinge, som i efterhandsperspektiv har kommit att framstå som den västligaste belägna av de tre kvarlevande *-köpinge*-byarna.

Nästa påträffade belägg är från 1476, och då ligger byn av allt att döma

[12] L. Ersgård, a a Ale 1978: 4, s 18 ff; dens., a a Ale 1980: 3, s 25 f.

[13] Jfr ovan s 163 f och s 183 f.

[1] För tidigare litteratur om V. Köpinge, se H. Lindal, a a 1956, s 136 ff; I. Ingers, a a Ale 1972: 1, s 31.

[2] Dipl Dan 2.r 5 nr 243. Jfr ovan (7.1.2) beträffande Skipathorp–Skevarp, som också nämnes i detta brev.

öde. Vid detta tillfälle upprättade Trelleborgs borgmästare, råd och menig allmoge ett kontrakt med den kanik, som då förestod domprosten Andreas altarstiftelse. Stadens företrädare kungör genom brevet, att de har »i leeye anammeth /. . ./ teel wor byes nytte och gaffn een marc, som aff ærelde haffwer wareth een by, som heeth Wæstre Køpinge».[3] Av detta kan man sluta sig till, att hela byn tillhört domkapitlets altargods, och att nedläggningen har skett mellan 1303 och 1476. Det är möjligt, att tidpunkten för nedläggningen av byn legat nära 1476, men man kan inte utesluta, att liknande kontrakt tidigare uppgjorts men gått förlorade. Frågan blir då, om läget för Västra Köpinges byplats kan lokaliseras närmare. Ett förslag till lokalisering har gjorts av Harald Lindal, som anger platsen för bebyggelsen till ett läge cirka 1,2 km öster om Trelleborgs kyrka, endast cirka 350 m från gränsen mot Kyrkoköpinge.[4] Lindals främsta argument för denna lokalisering är, att det utpekade området i sen tid benämnes »Köpinge vång». Denna benämning ger dock endast en antydan om *odlingsmarkens* utsträckning i sydost och bidrager inte till en finlokalisering av *bebyggelsens* läge.

För detta ändamål bör man i stället ta sin utgångspunkt i några jordeboksnotiser, vilka även citeras av Lindal. I den äldsta jordeboken över Lunds domkapitels godsbestånd från år 1570 antecknas i samband med altargodset en avgift »aff thend öster woong».[5] Detta område kan följas i senare jordeböcker och det benämnes i 1671 års jordrevningsprotokoll »Westre Kiöpinge eller Lunde Capitels jorden hwilken ähr belägen utj Trelleborgs östre wang».[6]

Med dessa notiser kan man alltså belägga en kontinuitet från brevet av år 1476, enligt vilket Västra Köpinges bymark uppgick i Trelleborgs stadsjordar. I samband med en lantmäteriförrättning 1884 karterades dessa jordar. I beskrivningen till denna lantmäteriakt hänföres marknamnet »Köpinge ängen» till Trelleborgs östra vång. På kartan kan denna äng lokaliseras till området mellan Östre vångvägen i väster och i öster ett område med åkermark, som ligger innanför, dvs väster om sockengränsen mot Kyrkoköpinge. Köpingeängen sträcker sig västerut bort mot några åkerstycken, som är belägna i anslutning till nämnda väg, vilken här slutar blint.[7] Om man identifierar området för dessa åkrar på Arrhenius' fosfatkarta, finner man här en markant fosfatförhöjning registrerad.

Marknamn och fosfatvärden pekar sålunda mot ett nytt förslag till lokalisering av Västra Köpinges försvunna bybebyggelse: cirka 2 km NNO Trelleborgs kyrka, cirka 1,3 km VNV Kyrkoköpinge kyrka och cirka 2,3 km öster om Svenstorps ödehabitation (se ovan fig 6: 3, s 178). Det föreslagna bebyg-

[3] LÄU 4, s 267.
[4] H. Lindal, a a 1956, s 135 (kartan).
[5] Se ovan s 35 f.
[6] JR 1671, KA.
[7] Trelleborgs sn, akt nr 16 B, LMAM.

gelseläget (strax öster om nuvarande vattentornet) ligger från kusten räknat i nivå med de tre kvarlevande *-köpinge*-byarna.[8]

7.1.7 Owaxthorp och Ugeböle

Bland de bebyggelser, som omnämnes i det ovan refererade pantebrevet rörande Markie gård och gods från 1359, noterar vi även »Owaxthorp» och »Vgebølæ».[1] Dessa båda bebyggelsenamn omnämnes alltså i en regest från 1476 av ett förlorat originalbrev. Försök att identifiera Owaxthorp och Ugeböle med kända bebyggelser i närheten har varit resultatlösa.[2] Det är rimligt att förutsätta, att brevregistratorn inte har gjort sig skyldig till två på varandra följande grova felläsningar, eftersom alla de övriga bebyggelsenamnen återges i lätt identifierbart skick. Sannolikt står vi alltså då inför de enda bevarade uppgifterna om två medeltidsbebyggelser, som senare har försvunnit.

Att döma av ordningsföljden i uppräkningen av Markiegodset har dessa båda bebyggelser troligen varit belägna i huvudgårdsbyns närhet. Efter det att Markie huvudgård och en vädermölla väster om gården omnämnts talas det nämligen först om »allt annet godz, som han hadhæ i Marchiæ by oc i Owaxthorp oc i Vgebølæ ligger». Därefter följer 40 landbogårdar från byar i trakten och för de flesta av dessa gårdar anges landgilleavgifter i spannmål eller pengar. Sådana avgifter nämnes varken för huvudgårdsbyn eller för Owaxthorp och Ugeböle. Därmed antydes, att de senare haft en speciell funktion i förhållande till huvudgårdens drift. Möjligen har vi här en återspegling av en högmedeltida godsstruktur, som utmärktes av en relativt sett större egendrift på huvudgårdar eller brytegårdar, som omgavs av mindre landbobebyggelser, ofta små *torp*-bebyggelser. Det senmedeltida systemet har däremot kännetecknats av mindre egendrift och av att landbogodset har utstyckats på större arrendegårdar.[3] I AMJb från 1504 ser vi att huvudgårdsbyn Stora Markie framträder som en ordinär flergårdsby med 16 landgille-

[8] Det kan tilläggas, att området blivit föremål för en mindre fosfatundersökning enligt den s k snabbmetoden (da. »hurtigmetoden» eller »lynmetoden»). Höga fosfatutslag erhölls speciellt i ett område cirka 50–100 m öster om Trelleborgs nya vattentorn. (Om denna snabbmetod för fosfatkartering, se K.-E. Frandsen & Aa. H. Kampp, Fosfatanalyse efter »lynmetoden». Et nyt redskab til historisk-geografisk feltanalyse, Geografisk Orientering 1977: 2; jfr S. Lundh i Hornsherredundersøgelsen, 1977, s 30 f.) En ytbesiktning i området gav vissa keramikfynd, som av medeltidsarkeologer preliminärt bedömts som medeltida. Området skall enligt gällande planer exploateras för vägar och industribyggnader. Om dessa planer verkställes, bör den här föreslagna lokaliseringen beaktas i samband med den antikvariska kontrollen.

[1] Dipl Dan 3.r 5 nr 268. Angående pantsättningen, Markie gård m m, se ovan 7.1.2.

[2] Jfr ortnamnsregistret till Diplomatarium Danicum, som utan att övertyga föreslår »Ö. Klagstorp (?)» respektive »Ugglarp (?)». Erik Ulsig talar i sitt referat av pantebrevet 1359 om »to idag ukendte torper» (a a 1968, s 110).

[3] Om olika godssystem under medeltiden, se fr a E. Ulsig, a a 1968 och C. A. Christensen, a a DHT 1964. Jfr P. Raslow i Hornsherredundersøgelsen, 1977, s 213. Se även nedan 7.4.8.

betalande landbor. Däremot har Owaxthorp och Ugeböle försvunnit ur sammanhanget.[4]

Den här föreslagna tolkningen kan sammanfattas på följande sätt: Owaxthorp och Ugeböle har varit två mindre bebyggelser, knutna till Markie huvudgårds högmedeltida driftssystem. Sannolikt har de nedlagts före 1504. De bör ha varit lokaliserade i anslutning till Stora Markie by, kanske *inom* de gränser för denna by, som vi känner genom lantmäterikartor från 1700- och 1800-talen. Varken marknamnsindikationer eller fosfatförhöjningar har emellertid påträffats här. Möjligheterna att pröva dessa hypoteser beträffande de båda bebyggelsernas funktion, datering och lokalisering framstår alltså som små.

Trots att vissa frågetecken kvarstår kring tradering och lokalisering framstår Owaxthorp och Ugeböle i likhet med de flesta i detta kapitel tidigare nämnda fallen som skriftligt belagda, medeltida, så småningom försvunna habitationer inom uo. För de fall, som i det följande skall presenteras, baseras vår kännedom i första hand på retrospektiva slutsatser utifrån eftermedeltida indikationer, främst bebyggelsebetecknande marknamn och fosfatförhöjningar.

7.1.8 Ödeindikationer i Maglarp

Inom den historiskt kända odlingsmarken till Maglarps stora kyrkby har vi dels arkeologiskt konstaterade bebyggelselämningar, som i tidigare forskning tolkats som en nedlagd medeltidsby. Dels har vi indikationer på ytterligare en, kanske två ödehabitationer inom området.

Det första fallet avser den i ett tidigare sammanhang nämnda undersökning, som Holger Arbman och Folke Hansen på 1930-talet gjorde vid Albäcksborgs gård strax öster om Maglarps bygatumark, sådan denna är känd före enskiftet 1812. Vid undersökningen påträffades rester av två hus, som tolkades som delar av ett nedlagt bysamhälle. Dess existens har med myntfynd och keramik daterats till en period från 1100-talet till 1200-talets mitt.[1] Trots att ingen avgränsning västerut anges, tolkas bosättningen som rester av en separat bebyggelse. Denna tolkning kan ifrågasättas, dels med tanke på den historiskt kända bykärnans närhet och dels eftersom man inom den historiska bygatumarken påträffat bebyggelserester, som är *samtida* med de av Arbman och Hansen undersökta.[2] Det är därför rimligare att uppfatta huslämningarna i öster som en del av den historiskt kända och kvarlevande byn

[4] EGJb, s 483 ff.

[1] H. Arbman, En medeltida by vid Albäcksborg i Maglarps socken, SHÅ 1939, s 21 ff; jfr ovan s 120 f. Se även B. Sundnér, a a 1982, s 17 f.

[2] B. Jacobsson, ovan s 121 not 10 a a.

Maglarp.[3] Det skulle i så fall tyda på, att Maglarps by antingen har reducerats i storlek genom partiell ödeläggelse eller att den blivit föremål för en strukturomvandling under högmedeltiden. Det problemet har vi begränsade möjligheter att klarlägga. Faktum kvarstår dock, att vi rimligen bör kunna avföra tanken på ett bysamhälle öster om Maglarp som en separat medeltida ödehabitation.

I samband med analysen av kulturlandskapets huvuddrag inom uo cirka 1570 diskuterades även bebyggelsetäthet och avstånd mellan de från denna tid kända byarna.[4] Resultatet från en mätning av avståndsrelationerna visade, att medelavstånd och medianavstånd låg i närheten av 2000 m. I ett par fall kan vi konstatera extremt långa avstånd mellan angränsande byars bebyggelselägen, över 4000 m. Det visar sig att dessa fall på något sätt kan förknippas med misstänkta ödehabitationer. I naturgeografiskt homogena områden av uo:s typ skulle med andra ord utpräglat långa avstånd mellan kvarlevande byar kunna fungera som en av flera indikationer i samband med lokaliseringen av nedlagda bebyggelser. Det kan framför allt belysas utifrån Maglarps by.

Maglarp är med sina 28 gårdar (på 1570-talet) en av häradets största byar. Den omfångsrika bebyggelsen låg grupperad i anslutning till Albäcksån i ett utpräglat perifert läge i nordöstra hörnet av byns markområde. Avstånden till närmaste grannbyar österut och norrut kan betecknas som normala, eftersom de varierar mellan 1800 och 2000 m. Västerut är det emellertid tomt på bebyggelse ända fram till Fredshög, en av häradets få medeltida ensamgårdar, belägen nära kusten och cirka 4300 m från Maglarp. Sistnämnda by har också gemensam gräns med Stävie (Rängs sn), som ligger cirka 4500 m nordväst om Maglarp, samt (enligt kartmaterialet cirka 1700) med Kämpinge by i väster. Mellan Kämpinge och Maglarp har det för uo maximala avståndet 6200 m konstaterats, dvs cirka 3 gånger medelavståndet. Det kan emellertid då vara värt att notera, att det i anslutning till sträckan Maglarp–Kämpinge finns indikationer på en, eller t o m två nedlagda bebyggelser.

Vid en punkt mer eller mindre exakt 2000 m väster om centrum av Maglarps bygatumark har Arrhenius' fosfatkarta registrerat en markant fosfatförhöjning i marken. Denna fosfatkoncentration återfinnes alltså i ett utpräglat *centralt* läge inom Maglarps historiskt kända bymarksområde. Den måste uppfattas som klart bebyggelseindicerande (delvis över 200 »fosfatgrader») men den kan inte knytas till några korresponderande marknamnsindikationer. Rekognosceringar i fält och från luften har inte heller kunnat bidraga till att verifiera hypotesen om en nedlagd bebyggelse på platsen. Det finns för närvarande ingenting annat än möjligen det kända normalavståndet som pekar mot ett *medeltida* bebyggelseläge. Tills vidare saknas alltså tillräckligt un-

[3] Liknande uppfattning hos Sundnér, a a 1982, s 18.

[4] Se ovan 3.5.4.

derlag för att denna fosfatindicerade centralbebyggelse i Maglarp skall kunna inräknas bland uo:s medeltida ödehabitationer.

Man finner å andra sidan inom Maglarps odlingsmark även ett klart bebyggelseindicerande eller t o m *bebyggelsebetecknande* marknamn.[5] Det lokaliseras emellertid till ett ställe, där fosfatkartan *inte* ger något klarare utslag. Det gäller namnen »Torpe Agir» och »Torpe Agerenn», som på Landebokens tid registrerades i byns Västre vång.[6] Namnet lever kvar och möter i form av »Östre och Wästre Torpen» i storskiftesakten 1770 som beteckning på ett bebyggelsetomt område.[7] Vi noterar med visst intresse, att detta område ligger mellan 1500 och 2000 m från den ovan omtalade centralt belägna fosfatförhöjningen inom Maglarps odlingsmark. Torpåkern har ett perifert läge i bymarken, i Västre vångs nordligaste del vid gränsen mot Skegrie. Det visar sig, att även det angränsande området inom Skegries bymark år 1700 kallas »Torpen» och att detta Skegries Torp skjuter in som ett block mellan Maglarp i söder och Stävie i norr.[8] Även det angränsande området innanför Stävies gränser i norr kallas i Lb för »Torp agir» resp »torp ageren». Vi kan nämligen *retrospektivt* lokalisera namnet utifrån en lantmäteriakt från 1700, där namnet »Torppe stumpen» återfinnes på denna plats.[9] Med andra ord bildar Maglarps, Skegries och Stävies Torp-åkrar ett sammanhängande område, som delats upp mellan de tre angränsande byarna. Frågan blir då, vad namnet *Torpåker* bebyggelsehistoriskt representerar.

Namnet skulle för det första kunna syfta på en *existerande bebyggelse*. I det här omtalade fallet framstår detta som osannolikt, eftersom dess odlingsmarker redan enligt det äldsta källmaterialet, Lb, så tydligt är uppdelade och inlemmade i skilda bymarker. För det andra skulle namnet kunna förklaras som benämning på ett område, som *vetter åt* en bebyggelse med *-torp*-namn. I det aktuella fallet är dock Maglarp själv den enda kända *-torp*-namnsbebyggelsen med rumslig anknytning till området. Då återstår ett tredje förklaringsalternativ, nämligen att Torp-åkrarna representerar en *försvunnen bebyggelse*, nedlagd före Lb:s tid.

Tolkningen blir alltså den, att det genom Lb traderade namnet »Torpe agir» (med olika varianter) retrospektivt omvittnar en medeltida ödehabitation, Torp, som ungefärligt kan lokaliseras till området, där Maglarps, Skeg-

[5] Om distinktionen mellan *bebyggelseindicerande* och *bebyggelsebetecknande* marknamn, se B. Holmberg & B. Jørgensen i Hornsherredundersøgelsen, 1977, s 19 ff.

[6] Lb I, s 339 f.

[7] Maglarps sn, akt nr 1, LMAM.

[8] Skegrie sn, akt nr 1, LMAM. För flera belägg, se Skegrie sn akt nr 2, 1770: »Skegrie Torp» resp »Torpen». Lb, som endast registrerar ecklesiastika hemmans odlingsmarker, anger ingen Torpåker i Skegrie. Det framgår också av kartbeskrivningen 1700 (akt nr 1), att prästgården var den enda gård i Skegrie by, som inte brukade någon del av Torpen. Så var förmodligen fallet redan på Lb:s tid, vilket förklarar tystnaden i denna källa.

[9] Lb I, s 342; Rängs sn, akt nr 2, LMAM.

ries och Stävies bymarker stöter samman. Det faktum, att fosfatindikationerna här är obetydliga eller oklara, kan förklaras med att vi har att göra med en mindre bebyggelse och en kortvarig kolonisationsföreteelse.

7.1.9 Övriga Torp-åkrar och andra ödeindikationer

Mot bakgrund av att marknamnet »Torpe agir» i Lb tolkats som belägg på en medeltida ödehabitation är det av intresse att kunna konstatera, att det finns fler exempel på Torp-åkersfenomenet inom uo. I Lb registreras en »Torpe agir» i södra vången till *Stora Slågarps by*.[1] Namnet har förmodligen inte levat kvar under 1700-talets senare hälft, eftersom det inte traderas i lantmäterimaterialet. Torp-åkern i Stora Slågarp har därför inte kunnat lokaliseras. Förmodligen har området legat perifert i bymarken, eftersom det i Lb registreras bland havrejordsåkrarna. Någon markant fosfatförhöjning registreras knappast inom Stora Slågarps gränser enligt Arrhenius. Strax söder om gränsen, där byarna Stora Slågarp, Haglösa och Vemmerlövs bymarker möts finns däremot en mindre fosfatkoncentration (inom Haglösas bymark).

Ytterligare två Torp-åkrar inom uo registreras av Lb i de båda grannbyarna Vellinge och Norra Håslöv, där det även finns andra, påtagliga indikationer på ödehabitationer. I *Vellinge* bys Norre vång fanns det enligt Lb både kornjord och ängsmark med benämningen »Torpe agir», »Torpe agrene» resp »Torpe agerenn».[2] Förhållandet motsvaras i en lantmäteriakt från 1706 av »Torp åcker» med råg- och kornjord och »Torp åckers äng». Dessa områden kan likaså lokaliseras till Norre vång.[3] Här har dock inte några nämnvärda fosfatförhöjningar markerats på Arrhenius' karta. Vidare hållpunkter för en finlokalisering av denna förmodade ödehabitation saknas alltså för närvarande.

I Norra Håslövs bymark förekom enligt Lb »Torpe agir» bland kornjordsåkrarna i Västre vång.[4] Genom en lantmäteriakt från 1765 kan området identifieras som den »Torpåker», som på kartan är lokaliserad NV om Norra Håslövs bygatumark, längs gränsen i norr mot Vellinge by.[5] Denna del av byn har alltså ingen förbindelse med den ovan omtalade Torp-åkern i Vellinges norra vång. Däremot ansluter Torp-åkern i Norra Håslöv västerut till ett område, som helt enkelt benämnes »Björstorp». Det är rimligt, att Torp-åkern i Norra Håslöv inte skall ses som en separat ödeindikation. Snarare bör den

[1] Lb I, s 365.

[2] Ibidem s 359 f.

[3] Vellinge sn, akt nr 1, LMAM. I Norre vång förekommer också namnen »Eskilstorpp agir» (Lb) resp »Eskelstorpzryggen» (lantmäteriakten 1706). Av den senare källan framgår, att det därmed avsedda området inte är identiskt med Torp-åkern i Vellinges Norre vång.

[4] Lb I, s 350.

[5] Håslövs sn, akt nr 4, LMAM.

kopplas till *Björstorp*, som framstår som ett mycket klart fall av bebyggelsebetecknande marknamn.[6]

Redan på Landebokens tid var *Björstorp* namn på ett område, som förefaller vara uppdelat mellan Vellinge och Norra Håslöv. I den senare byn har vi alltså den nämnda Torp-åkern, och bland de ecklesiastika gårdarnas odlingsmark i Möllevången i sydöstra delen av Vellinge registreras i Lb kornjord i »Biörstorpp», havrejord på »ett sticke kallis Biörstorpp» och ängsmark i »Biörnstorpp» eller »wid biörstorpp».[7] Genom de tidigare nämnda lantmäteriakterna från 1706 resp 1765 står det klart, att Björstorpsmarkens läge har varit i anslutning till det markanta inskott norrut, som ännu kännetecknar gränslinjen mellan Norra Håslöv och Vellinge. Här finns söder om denna gräns antydningar till höjda fosfatvärden hos Arrhenius, men området norr om gränsen utgör beklagligtvis en vit fläck på fosfatkartan. Ingen närmare lokalisering har därför kunnat ske i detta fall. Björstorp måste likväl preliminärt tolkas som en medeltida bebyggelse, som nedlagts vid oviss tidpunkt före 1570 (Lb). Dess odlingsmark har inlemmats i de stora byarna Vellinges respektive Norra Håslövs vångsystem. Inga skriftliga medeltidsbelägg har kunnat knytas till Björstorp i Skytts härad.

Öster om Björstorpsmarken har vi inom Vellinge bymark ännu ett bebyggelsebetecknande marknamn registrerat i Lb och senare källor. Det gäller »Geropp» eller »Gerrorp», ett *-torp*-namn, som i Lb dels betecknar kornjord och ängsmark i Vellinges Möllevång, dels kornjord i Norra Håslövs Östre vång.[8] I lantmäteriakterna för Vellinge omtalas »Giäråppz åcker» flera gånger 1706, och 1767 talas det i kartbeskrivningen exempelvis om »äng på Hjerp».[9] Geropsmarken kan grovt lokaliseras till Vellinge bys sydöstra del, där det också finns ett par ställen med förhöjda fosfatvärden. Liksom i fallet Björstorp måste Gerop, trots att ingen närmare lokalisering har gjorts, tolkas som en medeltida ödehabitation, nedlagd före 1570 och införlivad med Vellinge bys odlingsmarker.

Ett intressant fall av marknamnsindikation på nedlagd bebyggelse hänför sig till det nordöstra hörnet av Norra Håslövs by, ganska nära Geropsmarken. I Lb omnämnes i byns Östre vång havrejord och ängsmark i »Øbölle».[10] Denna namnform är enligt Göran Hallberg uppenbarligen en utveckling av ett **Ödeböle*. Namnet betecknar med andra ord en öde bebyggelse. Platsen för Ödeböle kan lokaliseras genom lantmäteriakter över Norra Håslöv 1765, där det talas om »Öbölle» resp »Öbbele» och över Fuglie by 1700, där det

[6] För en bedömning av namnindikationer i samband med de här diskuterade fallen av misstänkta ödehabitationer, se G. Hallberg, PM rörande bebyggelsenamnen i Skytts hd (otr. manus, 1982).

[7] Lb I, s 358 ff.

[8] Ibidem, s 350 och s 358 ff.

[9] Vellinge sn akt nr 1 och 2, LMAM.

[10] Lb I, s 350.

längst upp i nordväst på kartan står antecknat »Öeböhleängarna».[11] På den lokaliserade platsen i Norra Håslövs nordöstra hörn finner vi på Arrhenius' karta en markant fosfatförhöjning (över 200 »fosfatgrader»). Markrekognosceringar i området har emellertid varit resultatlösa. Eftersom namn- och fosfatindikationerna här talar i samma riktning, kan Ödeböle tolkas som platsen för en bebyggelse, som stått öde en oviss tid före Landebokens registrering av namnet. Hållpunkter för en närmare datering än till tiden före 1570 saknas för närvarande.

I sin genomgång av nedlagda byar och gårdar i Skåne behandlar Ingemar Ingers även Annarp och Kungstorp i Skytts härad.[12] *Annarp* är enligt Ingers belagd som ödegrund under 1600- och 1700-tal. Däremot kan denna bebyggelse inte räknas till häradets *medeltida* ödehabitationer, eftersom Annarp är dokumentariskt belagt från tidigt 1300-tal till 1530-talet.[13] Vid den senare tidpunkten kan vi möjligen notera en första ödeindikation för denna bebyggelse.[14] I det material, som ligger till grund för bebyggelserekonstruktionen cirka 1570 registreras inte Annarp.[15]

Kring *Kungstorp* finns det enligt Ingers traditioner om en gammal sätesgård, och enligt en källa, som citeras av Sven Dahl, sades Kungstorp 1699 ha legat öde i 300 år.[16] Håslövsprästen Peter Hegardt (d. 1769) förmedlar i en sockenbeskrivning en uppgift om att det skulle finnas ruiner av någon byggnad vid »Kongsgården», dvs Kungstorp. Som ovan berörts förknippar Hegardt denna tradition med Skytts hage.[17] Några samtida källbelägg rörande Kungstorp som existerande *medeltida* bebyggelse har inte påträffats. Däremot är områdets anknytning till kungamakten och Falsterbo slott och län belagd genom kronans äldsta bevarade jordeböcker.[18] Av jb 1546/47 framgår sålunda, att flera bönder i »Hamer», dvs i Stora och/eller Lilla Hammar, årligen skulle erlägga en avgift av 16 tunnor havre och 2 lass hö »aff Kongsmarckenn liggende tiill Falsterbode Slott». Området har tydligen varit extensivt brukat från Hammars byar. Troligtvis har så den gård, som anlades här i början av 1700-talet, tagit upp förleden *Kungs-* i områdesnamnet *Kungsmarken*. Så länge man inte arkeologiskt kan påvisa medeltida bebyggelselämningar inom Kungstorps gränser, saknas egentliga skäl för att inräkna Kungstorp bland häradets medeltida ödehabitationer.

[11] Håslövs sn, akt nr 4; Fuglie sn, akt nr 1, LMAM.

[12] I. Ingers, a a Ale 1971: 3, s 30 och s 39 f.

[13] Se t ex Dipl Dan 2.r 5 nr 222, 3.r 6 nr 263 och EGJb, s 484.

[14] Närmare härom nedan s 239.

[15] Se ovan kap 3. Det är av denna anledning, som Annarp inte är medräknad i t ex tabell 3: 4, medan *Annarp* som medeltida bebyggelsenamn diskuteras i kap 4.3.2.

[16] S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 34; I. Ingers, ovan not 12 a a.

[17] P. Hegardt, Monumenta Håslövensia et Boderupensia, u.å., Håslövs kyrkoarkiv, P I 1, LLA. Jfr ovan s 159 f och 7.1.5 med not 9.

[18] Se härom ovan 3.2.2.

7.1.10 Sammanfattning

Som ett resultat av ovanstående genomgång av ett antal misstänkta fall med permanenta nedläggningar av medeltidsbebyggelser kan vi konstatera en påtaglig »ortsförlust» i uo under senmedeltiden. Det gäller följande 13 fall: Skevarp, Understorp, Svenstorp, Haghen, Västra Köpinge, Owaxthorp, Ugeböle, Torp (i 3 fall: 1. i anslutning till Maglarp/Skegrie/Stävie, 2. Stora Slågarp/Haglösa, 3. Vellinge), Björstorp, Gerop och Ödeböle.[1]

Det torde ovan ha framgått, att dessa ödehabitationer har påvisats med varierande styrka i indikationerna. Efter graden av säkerhet kan de grovt skiktas i 4 grupper:

1) *Skevarp* och *Svenstorp*: belagda i medeltida skriftligt källmaterial, för Skevarps del även med explicit ödemarkering. Härtill kommer marknamn, fosfatindikationer och arkeologiskt konstaterade lämningar.
2) *Haghen*, *Västra Köpinge* och *Understorp*: Av dessa är Haghen belagd i skriftliga källor och det finns förmodligen arkeologiskt konstaterade lämningar av byn, även om viss osäkerhet kvarstår beträffande bebyggelseläget. Västra Köpinge är väl belagd i medeltida skriftligt material, även som explicit angiven ödeby. En föreslagen lokaliseringshypotes har ännu inte kunnat prövas med arkeologiska metoder. Understorp är retrospektivt indicerad genom *eftermedeltida* skriftligt källmaterial, bebyggelsebetecknande marknamn, fosfatindikationer och arkeologiskt konstaterade lämningar.
3) *Owaxthorp* och *Ugeböle*: belagda genom ett enstaka medeltida källställe; därefter har de spårlöst försvunnit.
4) *Torp* (3 fall), *Björstorp*, *Gerop* och *Ödeböle*: indicerade genom eftermedeltida marknamn, i ett par fall även med fosfatförhöjningar.

Grupp 1 och 2 innehåller alltså de säkrast påvisbara fallen med nedlagda medeltidsbebyggelser i uo. Vi kan konstatera, att fallet Understorp vid en analys av enbart det skriftliga materialet närmast hade fått placeras i den fjärde gruppen. Här har källäget kompletterats med arkeologiska data, varigenom en medeltida ödehabitation säkert har kunnat påvisas. Med brister i det skriftliga källäget och i avsaknad av systematiskt genomförda, tvärvetenskapliga satsningar måste i övrigt en del nedlagda bebyggelser i dagens läge ses som ovissare än andra.

Trots att vår kännedom är så begränsad i fråga om några av dessa ödehabitationer, representerar antalet likväl i viss mening ett minimum. Vi kan nämligen inte förvänta, att *samtliga* nedlagda bebyggelser ger sig till känna genom tillgängligt material och använda metoder. Ovan (tabell 4:1) har första beläggstillfälle för de 51 kvarlevande medeltida bebyggelserna i uo redovisats.

[1] Beträffande läget för de nedlagda bebyggelserna, se nedan fig 7:12, s 256.

Om vi till dessa lägger de 13 mer eller mindre väl kända ödehabitationerna, får vi en antydan om ett möjligt maximum av 64 agrara bebyggelser, som kan ha existerat samtidigt i uo kring 1300. Av dessa har alltså inte mindre än cirka 20 % försvunnit före 1500-talets mitt.

Denna siffra kan förefalla något drastisk, och det bör genast understrykas, att vi här enbart gjort beräkningar utifrån antalet *totala* bebyggelser utan hänsyn till byarnas varierande storlek. Merparten av de konstaterade ödehabitationerna tycks ha varit relativt små som bebyggelser. En mera rättvisande bild torde vi därför få, om vi kunde bedöma antalet permanent ödelagda *gårdar* i relation till den kvarlevande bebyggelsen. Samtidigt är det för helhetsuppfattningen av den senmedeltida ödeläggelsen i uo angeläget att även få ett mått på den *partiella* ödeläggelsen, dvs antalet senmedeltida öde gårdar i för övrigt kvarlevande byar. Ett försök till kvantifiering i enlighet med dessa syften kommer här närmast att presenteras.

7.2 Öde gårdar i uo. Ödefrekvens under senmedeltid

7.2.1 Inledning

I föregående avsnitt rörde sig diskussionen kring permanenta nedläggningar av hela bebyggelser. I uo med dess utpräglade bystruktur är som bekant »bebyggelse» nästan aldrig liktydig med »enstaka gård». Likaså vet vi, att antalet gårdar per by har varierat avsevärt. För att bättre bedöma ödefrekvens m m i området måste därför frågan också ställas, huruvida regressiva förändringar *inom* bybebyggelsernas ram har förekommit i perioden 1300–1550. I vilken utsträckning kan man i materialet konstatera partiell ödeläggelse i vissa byar, dvs nedläggning av enskilda bygårdar? Kan både regress och expansion inom byarna ha förekommit under senmedeltiden?

Enligt vad som tidigare klargjorts medger källsituationen i regel aldrig olika mätpunkter under medeltidens lopp för de enskilda byarna. Därför kan man sällan belysa någon utveckling i egentlig mening för uo. Analysen inriktas av det skälet primärt på att registrera de individuella gårdar och övriga agrara bebyggelseenheter (såsom huvudgårdar, fästor och möllor), som är belagda i skriftligt källmaterial från medeltiden. De frågor, som materialet mera oförmedlat kan förmodas ge svar på blir i stället dessa: Vilka av medeltidsgårdarna i uo redovisas i diplom och jordeböcker som *bebodda och brukade*, eventuellt *nyupptagna*, respektive *öde*? Den ödeläggelse, som därvid direkt eller indirekt kan konstateras, kan sedan undersökas utifrån flera aspekter:

1) Hur fördelar sig de öde gårdarna kronologiskt?
2) Kan man vid jämförelse med material från 1500-talet bedöma om den från medeltiden kända ödeläggelsen varit av temporär eller permanent natur?

3) Anges i materialet direkt några orsaker till ödeläggelsen eller avslöjas indirekt sådana samband, som kan bidraga till att förklara gårdarnas ödestatus?

Närmast kommer de två första frågorna att behandlas. Diskussionen angående orsaker till öde gårdar och byar i uo tas nedan upp i ett särskilt avsnitt (7.4).

Den empiriska undersökningen har bedrivits med detaljanalys av varje påträffat medeltidsbelägg rörande gårdar i uo:s byar. Redovisningen av resultaten sker dels samlat för hela uo i form av en tabell med kommentarer, dels i form av en kasuistisk presentation av beläggen för de konstaterade senmedeltida ödegårdarna inom uo.[1] Som avslutning diskuteras ödegårdarnas kronologi och olika sätt att ange den senmedeltida ödefrekvensen i området.

7.2.2 Resultat: öde och bebodda gårdar

Tabell 7:1 avser att registrera minimisiffror över de i företrädesvis skriftligt källmaterial belagda medeltidsgårdarna. Dessa har sammanförts i tidsaggregat omfattande 5 femtioårsperioder under tiden 1300–1549.

För varje tidsaggregat anges de belagda gårdarnas status som bebodda respektive öde. Det är här primärt fråga om en *demografisk* tolkning av ödebegreppet. Det enda, som källorna någorlunda genomgående kan förväntas registrera, är nämligen, om gårdarna varit försedda med landbo/brukare eller inte vid beläggstillfället. I en struktur med bygårdar utan individuella gårdsnamn fungerade nämligen namngivandet av aktuella landbor som samtidens vanliga metod att identifiera de skilda gårdar och brukningsenheter, som var föremål för transaktion. Det får förutsättas, att bebodda gårdar är brukade gårdar. Däremot kan man inte lika enkelt förutsätta, att obebodda gårdar är helt obrukade av grannbönderna i ett odlingssystem, som fr a kännetecknas av tegskiftade storbyar med stark ägoblandning. Det är också ytterligt sällsynt med direkta uppgifter om i vilken mån de ödebetecknade gårdarnas odlingsmark verkligen har legat outnyttjad, dvs att gårdarna även i *ekonomiskt* avseende varit öde.

Den varierande praxis i redovisningen av gårdarnas tillstånd såsom bebodda (brukade) eller öde, som speciellt utmärker diplommaterialet, har ovan (5.2.2) berörts. På grund härav har för varje tidsaggregat gjorts en indelning av de belagda gårdarna i följande 4 kategorier, som anger källmaterialets växlande tydlighet vid angivandet av gårdarnas status som bebodda (brukade) eller öde.

[1] Däremot presenteras här ingen kasuistik över samtliga genomgångna medeltidsbelägg för uo:s »kvarlevande» bebyggelser. Den övervägande delen av påträffade belägg är topografiskt och kronologiskt inordnade i DAL:s samlingar, till vilka den intresserade hänvisas.

A: *Gårdar explicit belagda med namngivna landbor* i jordeböcker och diplom. Sådana gårdar förutsättes alltså vara såväl bebodda som brukade.

B: *Implicit bebodda och brukade gårdar*, dvs gårdar, som belagts på ett sådant sätt, att landbonamn visserligen inte redovisas i källan, men där påtaglig anledning saknas att misstänka ödetillstånd.

Exempel: I ett skiftesbrev omfattande ett större antal egendomar anges generellt, att skiftet gäller godset »öde eller byggt» e dyl, dvs utan att man för *någon* av de registrerade gårdarna specificerat anger vare sig landbonamn eller ödestatus. Här kan uppenbarligen förekomma ödegods, som undslipper registreringen. Såvida öde enheter inte är individuellt påvisbara, måste emellertid sådana enheter föras till kategori B.

C: *Implicit öde gårdar*, dvs gårdar, som belagts på ett sätt, som ger grundad anledning misstänka, att de aktuella enheterna inte var bebodda och brukade av landbor vid beläggstillfället.

Exempel: I ett skiftesbrev uppräknas ett större antal gårdar i flera byar. De flesta anges uttryckligen med landbonamn och landgillesats. Ett begränsat antal gårdar saknar emellertid uppgift om landbonamn och landgillesats. Dessa bedöms då som implicit öde. Det kan sedan diskuteras, vilken varierande indiciekraft, som dessa kriterier bör tillmätas. Om enbart *landbonamn* saknas men landgillesats anges, tolkas detta förhållande som att gården temporärt stod utan landbo, men att den förväntades att bli återbesatt. Det kan här röra sig om väsentliga skillnader i varaktigheten för detta tillstånd, från en tillfällig skarv i samband med ett normalt landbobyte till en inledning av ett permanent ödetillstånd. Varaktigheten får bedömas från fall till fall genom indikationer i senare material. Om även *landgillesats* saknas, kan detta tolkas som att den aktuella gården varken är bebodd eller brukad, vilket i så fall kan ses som en starkare ödeindikation.

I kategori C redovisas även en typ av ödeläggelse, som av andra skäl bedömts som implicit. Den berör vissa av områdets permanent nedlagda bebyggelser, och här gäller vagheten i indikationerna därför inte frågan, om gården/byn verkligen nedlagts eller ej. I stället kan tveksamhet råda om *tidpunkten* för nedläggningen, och om *hela* bebyggelsen nedlagts inom ett och samma tidsaggregat. Tveksamheten beror då dels på att uppgifter i skriftligt källmaterial saknas eller är oklara, och dels på att räckvidden för arkeologiska dateringar utifrån begränsade provundersökningar kan diskuteras. Som indicier på att ödeläggelse förekommit, framstår dock dessa fall som starka.

I den kasuistiska kommentar, som följer efter tabellen nedan, kommer samtliga fall inom kategori C att mera i detalj refereras.

D: *Explicit öde gårdar*, dvs gårdar, som i källmaterialet uttryckligen betecknas som »öde». Även här kommer varje fall att närmare presenteras i kommentaren till tabellen.

Tabell 7:1: *Den belagda medeltidsbebyggelsen i uo: öde och bebodda gårdar.*

Kategori \ Period	1 1300–49	2 1350–99	3 1400–49	4 1450–99	5 1500–49	Summa
A: Expl. bebodda gårdar	8	17	11	37	245	318
B: Impl. bebodda gårdar	25	47	12	23	34	141
C: Impl. öde gårdar	—	11	—	12	9	32
D: Expl. öde gårdar	—	—	1	6	11	18
Summa	33	75	24	78	299	509

Tabell 7:1 är i första hand avsedd att fungera vertikalt, dvs att avspegla relationen mellan bebodda och öde gårdar för den belagda medeltidsbebyggelsen inom varje enskilt tidsaggregat. Den kan läsas horisontellt med det förbehållet, att det för kategori A och B kan förekomma vissa dubbelbelägg, dvs att samma gård redovisas i ett par skilda tidsaggregat (dock aldrig mer än en gång under samma femtioårsperiod). För ödebeläggen, dvs kategori C och D, har eventuella dubbelbelägg varit lättare att kontrollera. De påvisade öde gårdarna registreras endast en gång i tabellen, vid första beläggstillfället.

Siffrorna betecknar företrädesvis ordinära landbogårdar av växlande storlek. Även enstaka huvudgårdar döljer sig i siffermaterialet, dels eftersom dessa gårdar förvisso representerar en viktig medeltida bebyggelse- och brukningskategori inom uo, dels eftersom de i några fall ses förlora sin status som huvudgård under senmedeltiden och övergår till att bli landbogårdar. I siffermaterialet har heller inte särskilt utskilts övriga typer av bebyggelseenheter med jordbruk, såsom fästor och ett fåtal möllor, som belagts med brukarnamn.

Tabellens siffror representerar ett *minimum* av den säkert belagda medeltidsbebyggelsen i uo. Detta innebär, att ytterligare flera möjliga medeltidsbelägg har utmönstrats, eftersom de trots ingående identifierings- och lokaliseringsarbete inte definitivt kunnat knytas till uo. Det innebär också att gods, som i ett diplom ej specificeras till antalet gårdar, t ex enligt formuleringen »bona in Wimmerlef», endast redovisas med 1 (implicit bebodd) enhet.

De permanenta ödehabitationernas gårdar är inräknade i tabellen. Även dessa gårdar är förda till de olika kategorierna A–D, beroende på deras tillstånd som explicit/implicit bebodd/öde vid skilda beläggstillfällen. I de fall då ödehabitationernas gårdetal är okänt, räknas även här med minimisiffran *1 gård*. I fråga om fr a vissa dateringsaspekter har för ett par av ödehabitationerna de skriftligt belagda uppgifterna kompletterats med arkeologiska data i enlighet med den ovan (7.1) presenterade redovisningen.

7.2.3 Öde gårdar i perioden 1350–99

För period 1 (1300–49) kan inga nämnvärda ödeindikationer registreras i det begränsade källmaterial, som berör uo:s agrara bebyggelser. Däremot finns

det för period 2 (1350–99) ett antal skriftliga belägg och arkeologiska tolkningar, som visar ödeläggelse i området. Materialet förtjänar stort intresse, eftersom det förmedlar ett par olika krisindikationer på Söderslätt vid denna tid.

Vi har redan i tidigare sammanhang noterat, hur ägaren till Markie gård, riddaren Jakob Jensen (Galen), genom en serie av pantsättningar och försäljningar år 1362 hade avhänt sig allt sitt gods. Samtidigt med dessa privatekonomiska problem för en av de främsta representanterna för godsägararistokratin i uo finner vi exempel på implicit belagd ödeläggelse i landbogodset under Markie gård enligt det ovan omtalade pantsättningsbrevet 1359.[2]

Av de 40 landbogårdar i Skytts och Vemmenhögs härader, som ingick i det pantsatta godset, saknas uppgifter om landgillesats för 6 gårdar. För de aktuella byarna inom uo, Fru Alstad, Skevarp och Västra Virestad anges sammanlagt 24 gårdar och 3 fästor. Av dessa saknar 3 gårdar i Skevarp och 1 gård i Fru Alstad angivelse av landgille. Detta har ovan i samband med diskussionen om ödehabitationen Skevarp tolkats som ett indicium på partiell ödeläggelse: 3 av 8 gårdar i Skevarp har vid tillfället stått utan landgillebetalande landbo. Motsvarande bedömning gäller då 1 gård i Fru Alstad. Dessa 4 gårdar uppföres i tabell 7:1 som implicit öde (kategori C), medan pantebrevets övriga 23 enheter inom uo föres till kategori B.

Pantebrevet 1359 antyder, såsom det här har tolkats, olika senmedeltida kristecken: kapitalbrist för godsägararistokratin, viss ödeläggelse av landbogårdar, bl a i en by, som senare permanent ödelägges. Belägget är emellertid alltför ensamt i sitt slag för att tillåta några omdömen om en generell agrarkris på Söderslätt. Här kan emellertid inte mindre än tre fall av nedlagda bebyggelser komplettera intrycket från den aktuella perioden.

Enligt de tolkningar, som ovan gjorts utifrån arkeologiska dateringar eller en kombination av skriftliga och arkeologiska källor har nedläggning bedömts ske före 1400 för Understorp (minst 3 gårdar), Svenstorp (minst 1 storgård) och Haghen (minst 3 gårdar). Dessa 7 gårdar har införts i ruta 2C i tabell 7:1. Att de nämnda ödehabitationernas gårdar hänföres till de implicita ödebeläggen, beror enligt vad som tidigare påpekats inte på att det råder någon tvekan om att gårdarna verkligen nedlagts. Tveksamheten gäller endast tidpunkten, för vilken klara och direkta belägg inte tillhandahålles i det skriftliga källmaterialet.

Sammantaget pekar materialet och tolkningarna mot att perioden 1350–99 har präglats av ett icke helt obetydligt inslag av öde gårdar. Visserligen begränsar det stora bortfallet värdet av det presenterade siffermaterialet. Om vi emellertid enbart beräknar den källmässigt *belagda* bebyggelsen, kan vi konstatera att upp emot 15 % av gårdarna är belagda som öde.

[2] Dipl Dan 3.r 4 nr 268; se ovan 7.1.2 och 7.1.7.

7.2.4 Öde gårdar i perioden 1400–49

Början av 1400-talet har enligt ledande uttolkare inneburit en kulmination av tecknen på agrarkris i Danmark.[3] Beklagligtvis är perioden 1400–49 den källmässigt sämst belagda för uo under senmedeltid. Vi kan här endast notera det äldsta kända exemplet på en i diplommaterialet explicit angiven ödegård inom uo. Det gäller den gård i Skevarp, som enligt ett tidigare refererat överlåtelsebrev år 1409 överfördes till Lunds domkyrkas fabrica.[4] Överlåtelsen gällde dels en gård i Bösarp »in qua nunc Mathias Petri residet, et unam curiam desolatam in Skiborp.» Källstället ger alltså två klara exempel till kategorierna A och D i tabell 7: 1, och termen »curia desolata» kan utifrån brevkontexten endast tolkas som att gården saknade landbo. Den definitiva nedläggningen av hela Skevarps by kan möjligen ha ägt rum i perioden. Det förefaller dock säkrare att i tabellen registrera nedläggelsen under den följande femtioårsperioden.

7.2.5 Öde gårdar i perioden 1450–99

De 6 explicit öde enheterna från denna period hänför sig alla till 1470-talet. En av de öde gårdarna anges emellertid då ha blivit ödelagd tidigare. Det skall ha skett i ett sammanhang, där den äldste kände ägaren till det andra av de båda större medeltida adelsgodsen i uo agerar, nämligen väpnaren Tule Tygesen (Sparre) i Haglösa, som omnämnes i källorna 1421–47.

I ett bevarat originalbrev från 1475 erkänner väpnaren Jep Tulesen (Sparre) i Skurup, att han av domkapitlet i Lund och domkyrkovärdarna har mottagit »i leyæ /. . ./ two bygde gorde j Hagløse (2 landbor nämnes vid namn) /. . ./ oc een ødhe gord liggende norden nest howitgorden j for:de Hagløse, hwilken ødhe gord myn fadher Tule Tyghessøn /. . ./ til foren i leyæ haffde met the andre ij gorde oc lagde ager oc æng fra for:de gord oc til howitgorden». Som ett av arrendevillkoren utlovar Jep Tulesen, att han skall »strax lathe bygge then øde gaard igeen oc late utlegge ager oc æng fra for:de howitgord /. . ./ oc lathe strax komme wornet uppo for:de gord.»[5]

Om brevutfärdarens uppgift är riktig, kan tidpunkten för ödeläggelsen föras tillbaka till 1400-talets förra del. Frågan om hur varaktig ödeläggelsen av den aktuella gården i praktiken blev, kan inte avgöras utifrån Jep Tulesens löfte 1475 om att bebygga gården och förse den med landbo. De tre gårdarna ses även i fortsättningen vara utlejda till Sparresläktens medlemmar och ägare till Haglösagodset under perioden 1523–68, men det bevarade materialet

[3] C. A. Christensen i Ødegårde og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen, 1964, s 18; S. Gissel i Hornsherredundersøgelsen, 1977, s 313; jfr J. Sandnes i Desertion 1981, s 82 f och s 112.

[4] Se ovan 7.1.2.

[5] LÄU 4, s 219 f.

säger ingenting säkert om gårdarnas status som bebyggda eller öde.[6] Av en anteckning i domkapitlets jordebok 1570 framgår emellertid, att fru Johanne Sparre på Haglösa tidigare givit 6 skilling grot »aff iij øde gaardsteder», vilka nu har blivit bortbytta. Tydligen har alla de tre kapitelsgårdarna efter hand blivit öde, och den dominerande jordägaren i byn, Haglösa gård har förvärvat egendomsrätten genom mageskifte.

Ett annat ödebelägg hänför sig till adelsgods inom uo i släkten Broks ägo. I skiftet efter Esge Brok och fru Eline fördelades bl a 6 egendomar i Kyrkoköpinge mellan arvtagarna, varav Korfitz och Tönne Rönnow fick vardera 1 gård med landbo, medan 3 gårdar med namngivna landbor samt 1 »øde jord» tillföll riddaren Lage Esgesen Brok.[7] Denna öde jord torde motsvara en *gård*, som vid okänd tidpunkt före 1472 blivit öde, men där detta tillstånd möjligen inte blivit bestående någon längre tid därefter. Vid skiftet efter Lage Brok 1509 fördelades nämligen bl a 4 gårdar »i Kirchekøbing».[8] Det utsäges emellertid klart, att skiftesdokumentet 1509 avser fritt gods »øde og bygt», varför inte individuella ödegårdar kan förväntas bli registrerade.

Nästan samtidigt med uppgiften 1472 om en partiell, troligen temporär ödeläggelse i Kyrkoköpinge, kan en total och, som det i efterhand visar sig, permanent ödeläggelse av närmaste grannbyn, Västra Köpinge, konstateras. Enligt vad som framgår av presentationen av Västra Köpinge ovan, torde byn ha bestått av 4 gårdar. Den omtalas som öde mark år 1476.[9]

Bland implicit ödebelagda gårdar i perioden kan först anföras ett relativt vagt exempel rörande en gård i Hermanstorp (Håslövs sn). År 1468 överlämnade borgmästareänkan Elne i Lund till domkapitlet en gård i Hermanstorp, som hon köpt av väpnaren Torsten Pedersen. I det bevarade originalbrevet är landbonamnet utelämnat: »en gaard, liggendhe i Hermenstorp i Skødtz hæreth, som nw (lucka) j boer och giffwer iiij sk. grot till landgillæ».[10] Avsaknad av landbonamn kan tolkas som tecken på tillfällig demografisk ödestatus. En gård i Hermanstorp, av allt att döma identifierbar med gården från 1468, fanns också bland kapitlets »bona communia» enligt domkapitlets jordebok 1650.[11]

Tre enheter, som bedömts som implicit öde, hänför sig till ett brev från 1494. Däri skänker Gregers Jepsen (Ulfstand) i Torup till Vår frus och Johannes Döparens altare i Lunds domkyrka 8 egendomar i bl a Skytts och Vemmenhögs härader. För alla gårdar namnges landbor utom för 1 gård och 1 fästa i Fjärdingslöv samt för 1 fästa i Bösarp. Även för dessa enheter anges dock landgillesatser, för gården och fästan i Fjärdingslöv samlat till 1 löde-

[6] Skbrf, B 29 nr 571, 720, 938 och 1086; B 30, fol. 54, (SRA). Kr Sk 1, s 99.
[7] Rep 2 nr 3145; jfr E. Ulsig, a a 1968, s 424.
[8] Rep 2 nr 11365.
[9] Närmare härom ovan 7.1.6.
[10] LÄU 4, s 102 f.
[11] Lunds domkapitels arkiv, G VI: 7, LLA.

mark och för fästan i Bösarp 10 skilling.[12] Avsaknaden av landbonamn uppfattas här som ödeindicerande, medan formuleringen »gyffwende (giffwer) /. . ./ till landgildh» kan tyda på tillfällig ödestatus. På grund av brist på hållpunkter i senare material kan den förmodade ödeläggelsens varaktighet inte avgöras. Det av Gregers Jepsen skänkta godset återfinnes nämligen inte i domkapitlets äldsta jordeböcker 1570 och 1614. Förklaringen härtill kan vara att godset återtagits, då donator förbehållit sig och sina arvingar bl a dominialrätten samt rätten att återtaga godset från nämnda altare. Flera exempel på godsbyten och återtagande av donerat adelsgods är kända från tiden efter reformationen.[13]

Till perioden 1450–99 har också i tabellen förts ett antal gårdar i tre av de ovan nämnda ödehabitationer, vars nedläggning daterats till 1400-talet, i varje fall till före början av 1500-talet. Det gäller dels den slutliga nedläggningen av Skevarp, som sannolikt har bestått av 10 gårdar. Härav har redan 4 registrerats i tabell 7:1 under tidigare perioder (ruta C2 och D3). Siffran för de 6 eventuellt kvarvarande gårdarna har införts i ruta C4. Motsvarande datering har ovan förmodats gälla även för nedläggningen av Owaxthorp och Ugeböle, som vardera noterats med minimisiffran 1 gård i ruta C4.

Med dessa tolkningar kommer perioden 1450–99 att framstå som den tid, som kännetecknas av den relativt sett största andelen ödebelagda gårdar i uo under senmedeltiden (23 %). Även här är emellertid bortfallet stort och möjligheterna till meningsfulla jämförelser med angränsande perioder är begränsade, speciellt med den källmässigt sämst belagda perioden 1400–1449. Till detta kommer, att kronologin för ödeläggelsen här oftast gäller *beläggen.* Den faktiska ödeläggelsen kan alltså i vissa fall ha skett tidigare än den period, där den blir källmässigt registrerad. Även av det skälet bör man avstå ifrån vittgående slutsatser om förändringar i ödeläggelsens intensitet över tid.

7.2.6 Öde gårdar i perioden 1500–49

Från januari år 1500 har vi belägg på ännu en öde gård, som tillhör det medeltida adelsgodset i uo och som har anknytning till den i tidigare sammanhang nämnda Sparresläkten. Vid den tiden förvärvade nämligen Niels Clausen Sparre, i vars arkiv originalhandlingen har bevarats, 3 gårdar, varav 1 gård i vardera Torrlösa (Onsjö hd) och Arrie (Oxie hd) anges med landbonamn och landgillesats. Den tredje gården, »en gordh i Skötzheret i Hammerlöff är ödhæ», men den uppges ränta 3 pund byg, 3 skilling grot och 1 s k teja.[14] Detta är ytterligare ett fall, där det inte går att avgöra hur långt till-

[12] LÄU 5, s 267.

[13] Se härom C. G. Weibull, a a HTS 4, 1911, s 137 ff.

[14] Perg 1500 13/1, SRA; Rep 2 nr 9017. »Teja» är en avgift, som vanligen består av 1 lamm, 1 gås och 2 höns.

baka ödetillståndet griper, ej heller hur länge det varar. Formuleringen antyder, att gården möjligen uppfattades som tillfälligt öde. Av landgillenivån att döma torde gården i Hammarlöv ha varit av relativt betydande storlek, såvida inte landgillet var för högt satt och gården därför stod utan brukare. Utan uppgift om gårdens areal eller möjlighet till jämförelse med säkert identifierat senare belägg, kan detta inte avgöras.

En öde gård i Vellinge sn och en i Ståstorp (V Tommarps socken) är belagda 1501 och i båda fallen tycks ödetillståndet bli bestående. Enligt ett bevarat originalbrev från mars 1501 arrenderade Fru Margrete Vernersdatter (Parsberg), änka efter Knud Truedsen (Has) till Örtofta och Klågerup, en del kyrkogods av ärkebiskop Birger. Det gällde 16 gårdar, som låg till Hyby prästbord, de flesta i Hyby socken i Bara härad. Av det utsockne godset låg 3 enheter i Skytts härad: 1 gård i Virestad, »jtem en ødhæ gard i Hwellinghe, jtem en ødhæ gord i Storstorp». Inga landbonamn eller landgillesatser anges för gårdarna.[15] Vid en jämförelse med Landebokens redovisning av Hybyprästens mensalgods återfinnes alla enheterna från brevet 1501 utom ödegården i Ståstorp. Den öde gården i Vellinge redovisas i Landeboken som »en iordtt y Huellinge».[16] Av Landeboken framgår, att de flesta enheterna var små, med landgilleavgifter på 10–17 skilling, och att de låg under dominium till Klågerups huvudgård.[17] Om den öde Ståstorpsgården har vi alltså inga direkta uppgifter, vilket kan tyda på att det rört sig om en mindre gårdsenhet, som permanent nedlagts.

Den största koncentrationen av explicit angivna öde enheter inom uo meddelas vid registreringen av det landbogods, som tillhörde Markie gård enligt Anne Mouritsdatters (Gyldenstierne) jordebok (AMJb) från cirka 1504. Under Markie gård låg enligt AMJb vid denna tid 61 gårdar med namngivna landbor, 5 öde jordar och 4 öde gårdar. Godset var fördelat på byar i Skytts och Vemmenhögs härader.[18] Av ödegodset låg allt utom en öde gård inom uo och allt var dessutom knutet till Fru Alstads by, belägen i huvudgårdens omedelbara närhet.

I »Allestad» namnges 13 landbor.[19] Fem av dessa antecknas vid sidan av annan egendom för en avgift på 10–18 skilling för vardera »en øde iord». Efter uppräkningen av allt landbogods, som låg till Markie gård, återkommer som sista punkt rubriken »Alstad». Nu upprepas tre gånger uttrycket »Item en øde gaard». Två av dessa öde gårdar »pleir att giffue» respektive »skylder» 4 skilling grot samt 20 skilling i gästeriavlösning, medan den tredje ödegården »skylder» 3 skilling grot samt 20 skilling gästeri.

[15] LÄU 6, s 18 f.

[16] Lb I, s 488 ff. Tre av gårdarna återfinnes under rubriken »Bona Ecclesiæ» till Hyby.

[17] Jfr ÆDA 4, s 331 ff.

[18] EGJb, s 483 ff.

[19] För ortnamnsidentifieringen, jfr EGJb, s 20 ff, där halva Markiegodset är registrerat bland Mourits Olsens (Krognos) skånska gods. Här upptages 10 gårdar i »Wor Frw Alsted».

Enligt en tidigare presenterad tolkning hänsyftar anteckningen om de fem öde jordarna på delar av odlingsmarken till den nu helt nedlagda byn Skevarp.[20] Dessa öde jordar motsvarar alltså en demografiskt öde, tidigare självständig bybebyggelse, vars odlingsareal åtminstone delvis blir ekonomiskt utnyttjad.

De tre öde gårdarna i Fru Alstad representerar en annan typ av ödetillstånd. De saknar landbo, men anteckningen om vad de brukar erlägga i landgillepengar och gästeriavgifter kan tyda på, att de betraktades som tillfälligt öde, och att de förväntades att åter bli bebodda och räntegivande. Visserligen har vi ovan för Fru Alstads by noterat ett belägg på 1 implicit öde gård redan 1359, men då vi saknar hållpunkter under mellantiden, kan ingen kontinuitet fram till tiden för AMJb beläggas. Ödeläggelsens varaktighet kan bedömas först långt fram på 1500-talet. Hälften av det från AMJb kända Markiegodset redovisas i jordeboken över sonen Mourits Olsens (Krognos) skånska gods från år 1552. Bland de 10 redovisade gårdarna i Fru Alstad saknas ödegods.[21] År 1576 bytte dåvarande ägaren till Markie, Eggert Bille, genom mageskifte till sig bl a 2 gårdar och 4 gatehus i Fru Alstad från sin kusin Mourits Podebusk. Ej heller här omtalas eventuellt ödegods i byn.[22] Något arvskiftesdokument efter Anne Mouritsdatter är inte känt, men Mourits Olsens och svågern Mourits Podebusks andelar av godset i Fru Alstad motsvarar sammanlagt praktiskt taget allt som redovisats i AMJb. Eftersom inga ödeindikationer kan förmärkas, borde ödegårdarna vara återbesatta senast under 1500-talets andra hälft.

I ett tidigare sammanhang har de 2 senmedeltida ödegårdar omnämnts, som tillhörde ärkesätets gods i Stora Slågarps by och som registrerats i Palteboken från cirka 1514.[23] I denna jordebok betecknas de båda enheterna med termen »ödegaardt» vilket innebär att de saknade landbo. Det är dock ovisst i vad mån de utnyttjats och givit avkastning. Av uppgifterna om areal och landgille framgår, att de öde gårdarna ligger på den lägsta nivån bland bygårdarna: för den ena anges utsädet till 6 pund land och 12 lass äng, för den andra 7 pund land och 20 lass äng, vilket motsvaras av ett landgille på 21 respektive 22 skilling. Hur långt tillbaka i tiden de båda Slågarpsgårdarna legat öde, kan inte bedömas. Däremot finns klara hållpunkter för varaktigheten av ödetillståndet. I jordeboken över Malmöhus län 1546 redovisas Slågarpsgårdarna under Lundagårds län. Den ena av ödegårdarna är återbesatt med landbo och redovisas som en självständig enhet. Den andra ligger till en annan land-

[20] Närmare härom ovan 7.1.2.

[21] Se ovan not 18.

[22] Perg. 1577 2/9 (vidisse av brev 1576 12/8), Karsholms godsarkiv, LLA. Eggert Bille var son till Anders Bille i äktenskapet med Pernille Krognos, som var dotter till Anne Mouritsdatter i hennes första äktenskap med Oluf Stigsen (Krognos). Mourits Podebusk var son till Claus Podebusk och Anne Krognos, ännu en dotter till Anne Mouritsdatter och Oluf Stigsen.

[23] Se ovan s 39 ff.

bogård, vars brukare ger 27 skilling »aff en feste». Detta förhållande kvarstår enligt jb 1565, 1572 och 1590 m fl med den enda skillnaden att termen »fästa» ersättes med »bolig». Det innebär med andra ord att denna gårds ödestatus i demografiskt hänseende permanentas, men att den utnyttjas i ekonomiskt avseende samt att den uppmärksammas som en särskild kameral enhet i jordeboksmaterialet.

I kronans jordeböcker 1546/47 och 1565/66 registreras en landbo i Rängs by med en avgift på 3 skilling grot »aff j öde jord». Denna enhet ingick i ett byte, som kronan hade gjort 1541 med Mats Stensen Laxmand.[24] I jb 1572/73 benämnes denna enhet »enn ödegaard». Ödetillståndet tycks alltså bli bestående i varje fall till undersökningsperiodens slut (cirka 1600). När gården i Räng lades öde, är emellertid okänt.

Motsvarande gäller för en öde jord i Kämpinge, som registreras under Falsterbo län i den äldsta jordeboken 1546/47 och som återkommer i de följande jordeböckerna. För denna öde jord i Kämpinge erlägges en avgift på 1 pund korn. Troligen rör det sig om en tidigare enskild bygård, som lagts öde.

Två fall, som har sakliga och terminologiska beröringspunkter med Slågarpsgårdarna, hänför sig till Bösarps by, där två gårdar under period 5 har belagts som explicit respektive implicit öde.

I Dalby klosters jordebok från 1530 redovisas två landbor i Bösarp. Den ene av dem antecknas även för »en øde Jordh».[25] I jb för Malmöhus län 1546 ff redovisas den öde enheten som »en feste» med avgiften 13 skilling. Denna enhet införes i ruta D 7. Man kan antaga att såväl denna som den ena av Slågarpsgårdarna beskrivit en liknande utveckling: mindre gård – (öde gård) – (öde jord) – fästa/bolig dvs att båda utgjort mindre gårdar, som ödelagts vid en oviss tidpunkt och som inte återupptagits som självständiga *bebyggelser*. Även om man kanske får förutsätta ett visst brott i kontinuiteten för *odlingen*, har de dock fortsatt att brukas och att ge viss avkastning.

Detta kan jämföras med en annan ödegårdsindicerande fästa i Bösarp. Denna redovisas också i jb 1546, men tillhör Falsterbo läns gods: 1 landbo i Bösarp namnges och följes i nominallängden av anteckningen »Idem aff en feste», varpå fästans avgifter uppräknas och visar sig överstiga föregående landbogårds. På grund av analogin med de två föregående exemplen betraktas denna fästa som en implicit belagd ödegård. Även här ses en kontinuitet för förhållandet mellan *landbogård* och fästa i jordebokssvitens fortsättning.

Två av de återstående implicit belagda ödegårdarna under period 5 återfinnes bland adelsgodset.

I en förteckning över det skånska gods, som konfiskerats från Povl Laxman och som cirka 1500 »endnu usold ær» uppföres ett större antal landbogårdar med namngivna landbor. För 1 gård i Fjärdingslöv saknas emellertid landbo-

[24] Jfr Kr Sk I, s 11, (där dock inte Räng namnges).

[25] Se ovan s 154 med not 20.

namn, ett förhållande, som även kan beläggas 1504.[26] Denna gård införes i ruta C5.

I AMJb från cirka 1504 upptas bland landbogårdarna under Markie huvudgård bl a 1 gård i Annarp (Gylle socken) med namngiven landbo. Det rör sig om en storgård att döma av landgillet, som angavs till 2 löde mark. I ett mageskifte mellan Claus Podebusk med hustrun Anne Olufsdatter å ena sidan och Predbiörn Podebusk med hustrun Anne Mouritsdatter å andra sidan, erhöll de förstnämnda bl a »Anderup gaard», som antecknas med ovan angivet landgille men nu utan landbonamn.[27] Som tidigare nämnts är Annarp en bebyggelse, som inte registreras i materialet för 1570-talet.[28] Då den dessutom är känd som ödehabitation i varje fall från 1600-talets mitt, tolkas avsaknaden av landbonamn 1536 som ett första ödeindicium för Annarp.[29]

De 6 återstående enheterna i ruta C5 utgöres av sådana permanenta ödehabitationer, som *senast* bör ha lagts öde under denna period. Det gäller de 3 »Torp»-bebyggelserna, liksom Björstorp, Gerop och Ödeböle, vilka endast är belagda som bebyggelsebetecknande marknamn i Landeboken och i senare källor.[30] Om dessa bebyggelser fortsatt hade existerat, borde de ha blivit registrerade senast under 1570-talet. De bör sålunda ha nedlagts senast under period 5, förmodligen dock långt tidigare.

För period 5 som helhet motsvarar antalet belagda gårdar nästan hälften av det gårdetal, som är känt från 1570-talet. För första gången har vi därför en rimlig uppfattning om bortfallsandelen i förhållande till den totala undersökningspopulationen. Av de cirka 300 gårdar i uo, som är belagda i perioden 1500–49, har cirka 7 % tolkats som öde. I den mån motsvarande siffra för perioden 1450–99, 21 %, inte visar en markant överrepresentation av ödegods, visar alltså materialet en klar tendens: andelen tillkommande ödegårdar minskar under 1500-talets första hälft.

7.2.7 Sammanfattning

Ovanstående genomgång av öde gårdar gör det möjligt att modifiera bilden av den senmedeltida bebyggelseregressen i uo. Som ovan påpekats tycks inte mindre än 20 % av antalet medeltida bebyggelser ha nedlagts, men en beräkning av andelen implicit/explicit belagda öde gårdar torde ge en rimligare bild av den s k »ödefrekvensen». Detta begrepp har inom Det nordiska ödegårdsprojektet använts vid försök att kvantitativt ange variationer i graden av ödeläggelse mellan olika undersökningsområden. Termen betecknar antalet öde gårdar som procentandel av det totala antalet bebyggelseenheter.[1]

[26] Privatarkiver nr 1188 (Samlingspakke), Poul Laxmand, d. 1507, DRA; Rep 2 nr 10065.

[27] Perg 1536 3/12, Karsholms godsarkiv, LLA.

[28] Jfr ovan 7.1.9.

[29] Jfr I. Ingers, a a Ale 1971: 3, s 30.

[30] Se ovan 7.1.9.

[1] Se härom och för det följande, J. Sandnes i Desertion 1981, s 78 ff.

Kring de metodiska svårigheterna såväl vid beräkningar av ödefrekvens som vid komparation mellan olika områden har en livlig debatt förts. Den skall inte refereras närmare här.[2] Det kan räcka med att konstatera, att de höga ödefrekvenser på cirka 50–80 %, som beräknats för flera norska undersökningsområden inte omedelbart är jämförbara med de svenska resultaten, och att det för de danska områdena över huvud taget har visat sig svårt att kvantifiera den senmedeltida ödefrekvensen. De metoder, som man har prövat inom projektets undersökningar av de svenska områdena, verkar emellertid i viss mån möjliga att använda även på materialet från Söderslätt.

Man har i de svenska undersökningarna fr a relaterat antalet ödelagda bebyggelser till antalet genom medeltida källor direkt kända bebyggelser. Man har också relaterat antalet öde gårdar och försvunna bebyggelser till den första kända helhetsbilden av bebyggelsesituationen, från tiden kring 1500-talets mitt. Bland resultaten utav beräkningarna av senmedeltida ödefrekvens uttryckt i minimisiffror kan nämnas cirka 20 % ödeläggelse i delar av Värmland, cirka 36 % i Norra Vedbo i Småland och cirka 11 % i delar av Närke med betydande slättjordspartier.[3]

För att få en grov uppskattning av ödefrekvensen inom uo i jämförelse med dessa svenska områden kan de 50 ödebelagda gårdarna i uo relateras till antalet källbelagda bebodda gårdar, registrerade i tabell 7:1. Enligt en sådan beräkning, där alltså antalet belagda gårdar utan hänsyn till den bristande precisionen har ackumulerats över hela perioden 1300–1550, blir andelen ödebelagda gårdar cirka 10 %. Om man i stället relaterar de öde gårdarnas antal till den kända helhetsbilden av bebyggelsen i uo cirka 1570, dvs drygt 600 gårdar, blir den ödebelagda andelen cirka 8 %.

Med en antagen ödefrekvens på 8–10 % blir uo närmast jämförbart med det undersökta området i Närke. Några motsvarande siffror på andelen öde gårdar har vi som ovan påpekats inte från de danska undersökningsområdena. För Horns härad på Själland har man emellertid beräknat, att antalet *bol* kan ha minskat med cirka 10 % mellan 1300 och 1600-talets mitt. Enligt Svend Gissel kan det ses som en minimisiffra på ödefrekvensen i området.[4]

I den internordiska bedömningen av ödeläggelsens omfattning anges denna för Söderslätts vidkommande som »insignificant or none (<15 %)».[5] Enligt detta siffermaterial är det sålunda inte motiverat att tala om något allmänt tillstånd av agrar kris. Likväl är det värt att notera, att en odlingsbygd av uo:s typ så långt det går att bedöma kan ha haft en ödefrekvens upp emot 10 %. Eftersom inga ödefenomen är noterade i perioden före 1350, tycks det alltså röra sig om en senmedeltida företeelse. Till den bilden hör också, att inga *ex-*

[2] Se härom fr a E. Österberg, a a 1977, s 33 ff; dens. i Desertion 1981, s 47 ff.

[3] E. Österberg, a a 1977, s 116 ff; K. Bååth, a a 1982, s 34 ff; J. Brunius, a a 1980, s 52 ff.

[4] S. Gissel i Hornsherredundersøgelsen, 1977, s 310 ff. Jfr J. Sandnes i Desertion 1981, s 83.

[5] Desertion 1981, Map 4, s 103.

pansiva tendenser kan utläsas i det bebyggelsehistoriska materialet från det senmedeltida Söderslätt.

Innan en diskussion om orsakerna till öde gårdar och byar tas upp, skall ytterligare en inom nordisk forskning mycket uppmärksammad aspekt på de senmedeltida agrara förhållandena beröras. Det gäller frågan om böndernas avgifter och eventuella belägg på sjunkande landgille i uo under senmedeltiden.

7.3 Om böndernas avgifter

7.3.1 Inledning

Enligt en vanlig uppfattning inom agrarhistorisk forskning kan man påvisa förändringar i äldre tiders agrara ekonomi genom att analysera förändringar i de avgifter, som åvilade jordegendomarna. I diskussionen om en senmedeltida agrarkris och dess verkningar i Europa och Norden har man sedan länge vid sidan om öde gårdar och nedlagda byar betraktat en sänkning av böndernas arrendeavgifter (landgille, avrad) som en ekonomisk nedgång.

Det samlade intrycket av de nordiska punktundersökningarna inom Det nordiska ödegårdsprojektet är enligt Svend Gissel splittrat i fråga om landgillets förändringar. För fr a de norska områdena räknar man med drastiska sänkningar av landskylden till nivåer, som under senmedeltid var lägre än 1/3 av högmedeltidens landskyld. I de danska undersökningarna varierar resultaten från en markant sänkning i Århus-området och en måttlig sänkning på Själland (Horns hd) till stabilitet på Falster. För de svenska undersökningsområdena har man som regel på grund av brister i materialsituationen avstått från försök att bedöma avradsutvecklingen i perioden före 1450. Därefter är i regel endast relativt små fluktuationer iakttagbara i det rikhaltiga källmaterialet. I de fall man i tolkningarna av de norska och danska undersökningsresultaten pekar på en nedgång i avgifterna från hög- till senmedeltid, har man vanligen givit en demografisk förklaring till fenomenet. Enligt denna skulle en markant sänkning av folkmängden ha resulterat i en brist på arbetskraft, något som skulle ha tvingat jordägarna till att sänka avgifterna.[1] Som en bakgrund till förhållandena i uo på Söderslätt måste ytterligare ett par aspekter hämtade ur det danska forskningsläget tilläggas.

Den moderna danska debatten om fluktuationerna i landgille m fl avgifter och dess samband med en allmäneuropeisk senmedeltida ekonomisk ned-

[1] S. Gissel i Desertion, 1981, s 159 ff med där anf litt. Se även E. Österberg, ibidem s 220 ff. I den tidigare svenska debatten har avradssänkningar i perioden *före* 1450 spelat en stor roll. Se härom L.-A. Norborg, a a 1958, s 218 ff; jfr J. Weibull, Ödegårdar och avradssänkningar i senmedeltidens Sverige, Scandia 1957; L.-O. Larsson, a a 1964, s 161 ff.

gångsperiod är omfattande.[2] Den inleddes på 1930-talet av C. A. Christensen, vars huvudtes är, att en mycket kraftig sänkning av landgillenivån – till cirka 1/3 av den tidigare nivån – sker under 1300-talet, fr a före 1370.[3] Med vissa modifieringar har Christensens tolkning vunnit anslutning bland flera forskare, som berört denna problematik.[4] Erling Ladewig Petersen har i sin tolkning gjort den viktiga distinktionen, att nedgången av landgillet från jordägarnas synpunkt efter hand har kompenserats genom införandet av i huvudsak nya avgifter, de s k »herligheds-avgifterna» (t ex gästeri).[5]

Svend Gissel har i flera arbeten kritiserat såväl metoderna som tolkningarna av resultaten i Christensens undersökningar. Enligt Gissel är landgillesänkningar till en nivå av 1/3 endast i undantagsfall konstaterbara, medan däremot sänkningar till 2/3 av en tidigare nivå ofta kan beläggas. Denna sänkning skulle enligt Gissel visserligen kunna förklaras som ett utslag av brist på arbetskraft, men han betonar som sin tolkning, att landgillereduktionen varit en följd av en strukturellt betingad förändring av odlingssystemen, fr a en övergång från ensädesbruk till tresäde.[6] Ännu i Hornsherred-undersökningen anknyter Gissel den måttfulla landgillereduktionen till möjligheten av att en driftsomläggning har ägt rum.[7]

I forskningsläget beträffande de *skånska* landgilleförhållandena finns inga direkta paralleller till undersökningarna av andra delar av dåvarande Danmark.[8] Inför bedömningen av frågan för uo:s räkning saknas alltså utgångspunkter i etablerade metoder eller resultat rörande regionens medeltida avgiftsstruktur och landgillenivåns fluktuationer. Ett par undersökningar berör emellertid vissa aspekter av avgiftsproblematiken.

I sin innehållsrika undersökning av det agrara näringslivet i Skåne under äldre tid har Sven Dahl även bearbetat uppgifter om landgille och andra avgifter från medeltida urkundspublikationer. För Dahl gällde problemet i första hand att avgöra jordbrukets varierande produktionsinriktning i olika delar av landskapet genom att undersöka skillnader i fråga om naturalandgillets sammansättning. Enligt Dahl är naturalandgille klart dominerande under

[2] För en utförlig presentation av forskningsläget, se S. Gissel i Nasjonale forskningsoversikter, 1972, s 65 ff.

[3] C. A. Christensen, Nedgangen i landgilden i det 14. aarhundrede, DHT 1931; jfr dens., Danmark, i Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen, 1964; dens., a a DHT 1964.

[4] Se t ex A. E. Christensen, a a 1938, s 40; S. Aakjær i utgåvan av KVJb, 1926–43, s *134 ff; E. Ulsig, a a 1968, s 142.

[5] E. Ladewig Petersen, Jordprisforhold i dansk senmiddelalder, i Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s 228 ff.

[6] S. Gissel, Bol og by på Selsø, Bol og by 5, 1964, s 10 ff; dens., a a 1968, s 283 ff.

[7] S. Gissel i Hornsherredundersøgelsen, 1977, s 300 ff. I samband med den sammanfattande bedömningen av ödegårdsprojektets internordiska resultat är Gissel benägen att hålla frågan öppen om tidpunkten för trevångsbrukets införande; (dens. i Desertion, 1981, s 166 ff.)

1300-talet. Vid den tiden upphör man i källorna att tala om avgifter *per bol* (mansus) eller boldel (treding, quadrans) för att i stället använda uttryck som »curia, valens el solvens el reddens el dans pro pensione el de qua datur». De mindre jordegendomarna (fästor, colonie, inquiline) tycks under 1300-talet liksom under de följande århundradena betala landgille i pengar. Landgillepersedlarna framstår enligt notiserna från 1400-talets Skåne som mera differentierade i skilda sädesslag, smör eller pengar. I sydvästra Skåne har enligt Dahls bedömning penninglandgille varit vanligast. Dahl meddelar tre exempel från olika härader på iakttagelser av nedsättning av landgille, två från tiden kring 1500 och ett (från Harjagers hd) från slutet av 1300-talet.[9]

Skilda aspekter rörande Skurupsböndernas avgifter under senmedeltiden behandlas i en studie av Lars-Olof Larsson.[10] Den allmänna bild av agrarkrisens verkningar, som Larsson tecknar, kan visserligen åskådliggöras med något exempel på senmedeltida ödeläggelse i området, men inga exempel på sjunkande landgille kan anföras. Det är först genom den bevarade jordeboken efter Mourits Jepsen Sparre till Skurup och Svaneholm, som böndernas landgille kan fastställas. Larsson använder detta material för en analys av förhållandet mellan böndernas produktion och avgifter. Några hållpunkter för att bedöma landgillets utveckling över tid medges dock inte.

Som ett sammanfattande intryck av landgilleförhållanden m m i materialet från Gärds härad under dansk tid anför Sven Eric Sallerfors, att avgifterna till sin karaktär och storlek har varit »förvånansvärt statiska». Det tycks emellertid endast föreligga ett fåtal *medeltida* uppgifter om landgille från Gärds härad. Av intresse är Sallerfors' påstående, att det landgille, som man kan härleda ur en pantsättningssumma för Skepparlövs huvudgård och sex landbogårdar från 1357 »sannolikt är detsamma» som landgillet från 24 gårdar och en öde jord i byn enligt Lillös jordebok från 1530.[11] Det framgår dock inte närmare på vilka metrologiska grunder den komparativa bedömningen har skett.

Det är annars ett mycket påtagligt faktum, att en mångfald metodiska problem är förknippade med beräkningar av landgilleförändringar över tid. Sådana problem har rönt stor och berättigad uppmärksamhet i den nordiska forskningsdebatten. Innan vi närmar oss materialet för uo på Söderslätt skall några huvudproblem i sammanhanget diskuteras.

[8] Jfr Ingvar Andersson, som i sin bedömning av skånska landgille- och jordprisfrågor hänvisar till förhållanden, som är kända från det övriga Danmark; (a a 1974, s 308 f.)

[9] S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 92 ff, plansch 12 och fig 48.

[10] L.-O. Larsson, a a 1969, s 56 och s 62 ff.

[11] S. E. Sallerfors, a a (1974), s 72 ff och kasuistiken, s 27 ff.

7.3.2 Några metodproblem vid beräkning av landgilleförändringar

De viktigaste av de metoder, som använts för att fixera landgilleförändringar i Norden i perioden 1300–1600, har ingående diskuterats av Eva Österberg.[12] Hon urskiljer två huvudmetoder:

a) att vid olika tidpunkter fastställa landgillet *per fasta jordmått*, såsom t ex *bolet* i Danmark.
b att följa *avgifterna på samma gårdar eller byar* vid skilda mätpunkter längs tidsaxeln för att konstatera eventuella förändringar för de individuella brukningsenheterna.

Metoden a) har spelat en stor roll i bl a de danska undersökningarna inom Det nordiska ödegårdsprojektet. Enligt Svend Gissel framstår metoden att jämföra storleken av avgifter *per bol* vid olika tidpunkter som »den eneste mulige ved en behandling af landgildeniveauet i Horns herred som helhed». Eftersom bolskifte ännu på 1600-talet dominerade som skiftesform, blir det – trots ett fragmentariskt källmaterial – möjligt att jämföra landgillenivån i flera byar. Gissel berör ett par felkällor, som metoden är behäftad med. Som den viktigaste för bedömningen av medeltida förändringar framstår det förhållandet, att landgille per bol *inom* samma by visat sig kunna variera.[13] Som Österberg påpekat kan man därför med metoden a) riskera att snarare få fram rumsliga variationer, dvs skillnader mellan olika agrara enheters avgifter, än kronologiska förändringar av avgifterna på samma enheter.[14]

Oavsett vilka möjligheter och risker, som denna metod innebär, lär den inte kunna bidraga till jämförelser av landgillenivåer vid olika tidpunkter för uo på Söderslätt. Visserligen har *bol* (mansus) sedan tidig medeltid använts som term för brukningsenhet, som jordmått och som beteckning för en skiftesform inom området. Att döma av senmedeltida brevmaterial och 1500- och 1600-talens kamerala källor har emellertid bolbegreppet inte annat än i undantagsfall levat kvar. Vi har inga bevarade medeltidsuppgifter om boltalet för *en hel by* i Skytts härad, ej heller om medeltida *avgifter per bol* för någon by. Det är först för tiden omkring 1700, som antalet bol per by kan rekonstrueras för några av uo:s byar. Genom inträngande analys av kartmaterialet från denna tid har kulturgeografen Gösta Nordholm påvisat sex fall av mer eller mindre regelbundet bolskiftade byar inom uo (tab 7:2).[15] Av dessa är det endast för Gislövs by, som även medeltida bol kan beläggas. Ett antal bevarade dokument från tiden 1314–1330 meddelar, att Esromkloster

[12] E. Österberg i Desertion 1981, s 29 ff. För följande avsnitt hänvisas generellt till Österbergs framställning. Jfr även S. Gissel i Desertion 1981, kap 7: »Rents and Other Economic Indicators».

[13] S. Gissel i Hornsherredundersøgelsen 1977, s 287 ff; jfr dens., a a 1964 och 1968.

[14] E. Österberg i Desertion 1981, s 30.

[15] G. Nordholm, a a 1967, s 95 ff.

hade fått emottaga »duo bool in terris in campo Geeslef cum octo fundis».[16] Inga avgifter meddelas dock i detta sammanhang.

Tabell 7:2: *Bolskiftade byar i uo cirka 1700.*

By	Antal bol cirka 1700[1]	Antal gdr cirka 1570[2]
Kämpinge	8	17
Maglarp	13	28
Skegrie	12	23
Gylle	9	13
Gislöv	13	29
Västra Alstad	3	12
Summa	58	122

[1] Enligt G. Nordholm, 1967, s 95 ff.
[2] Enligt tabell 3:4 ovan s 48.

Även om det vore tekniskt möjligt att räkna fram ungefärliga avgifter per bol med hjälp av boltalen cirka 1700 och landgilleuppgifter i det rikhaltiga källmaterialet från 1570-talet, blir sådana operationer relativt meningslösa på grund av bristen på medeltida jämförelsepunkter. För att få grepp om förändringsaspekten återstår då en prövning enligt den ovan nämnda metoden b).

Denna metod framstår enligt Eva Österberg som i princip säkrare, eftersom samma enheter följes över tid.[17] Även denna metod är emellertid förenad med problem av varierande art. Bl a är det i det spröda medeltida källmaterialet sällsynt med *flera* medeltida landgilleuppgifter gällande *samma* gård. Vi kan därför endast förvänta oss ett mycket begränsat empiriskt material som underlag för en bedömning.

Ett analystekniskt problem, som mycket påtagligt gör sig gällande i ett område med dominerande bystruktur, gäller *identifiering* av enskilda bygårdar från en källa till en annan. Man måste på ett tillfredsställande sätt kunna avgöra, att de individuella bygårdar, som jämföres, verkligen är identiska.

Här tillkommer ett väsentligt teoretiskt problem vid jämförelsen mellan högmedeltida och senmedeltida gårdar. För att en sådan jämförelse över tid skall bli meningsfull måste man förutsätta ett oförändrat gårdsbegrepp och en statisk bebyggelsestruktur mellan de båda mätpunkterna. Det aktuella forskningsläget pekar här i stället mot att betydande strukturförändringar kan ha skett inom ramen för många sydskandinaviska byar. Bl a kan byar med högmedeltida storgårdar (curiæ, mansiones) med tillhörande smärre enheter (coloniæ, inquilinæ) ha genomgått egaliserande förändringar. Som resultat här-

[16] Dipl Dan 2.r 7 nr 214, 2.r 10 nr 103, nr 198 f och nr 237.
[17] För det följande, se E. Österberg i Desertion 1981, s 30.

av har ett stort antal nyskapade större landbogårdar blivit ett dominerande inslag i bebyggelsebilden i byarna först från och med senmedeltiden.[18] Exemplen på sådana fenomen är visserligen endast vagt antydda i materialet från uo, men eftersom möjligheten föreligger, påverkas utsikterna till metodiskt säkra jämförelser av landgillenivåer på »identiska» gårdar.

Erfarenhetsmässigt har det också visat sig uppstå betydande analystekniska vanskligheter av metrologisk art vid jämförelser av landgilleuppgifter från skilda tidpunkter. Avgiftspersedlarna från samma gård kan ibland växla mellan olika beläggstillfällen. Man ställs kanske inför uppgiften att jämföra en 1300-talsnotis om en gård med angivet spannmålslandgille med en 1500-talskälla med angivelse av penninglandgille. Det kan också gälla uppgifter från olika tidpunkter med penninglandgille angivet i skilda myntslag. Det stora problemet har här varit att finna enkla och tillförlitliga konverteringsprinciper, som tillåter rimligt säkra jämförelser över tid.[19]

Ytterligare en diskuterad svårighet i sammanhanget gäller frågan, om tillgängliga källor registrerar den *totala* avgiftsskyldigheten. Det är t ex möjligt, att vissa källor har utelämnat uppgifter om avgifter eller arbetsprestationer av sådan art, som av samtiden upplevts som självklara. En metod att bemästra detta problem har föreslagits av Svend Gissel, som menar att jämförelsen i första hand bör inskränkas till det s k huvudlandgillet (skylden) i spannmål, smör eller pengar. Denna avgift var enligt Gissel baserad på den regelbundet brukade jorden.[20]

Efter denna genomgång av olika svårigheter av analysteknisk och teoretisk art i samband med metod b), kan vi så vända oss till materialet från uo. Mot bakgrund av ovan nämnda problem, måste förväntningarna på många och säkra resultat rörande landgillenivåns förändringar i uo vara behärskade.

7.3.3 Några landgilleuppgifter från uo

I de cirka 500 påträffade diplom- eller jordeboksbelägg, som berör byar och gårdar i uo i tiden fram till 1500-talets mitt, saknas på intet sätt angivelser av landgille och andra avgifter från bönderna. Vad som däremot i hög grad saknas är jämförelsemöjligheter, speciellt för de avgifter, som belagts under 1300-talet. Uppgifter, som är användbara för jämförelser av individuella gårdars landgilleförhållanden över tid, är något flera till antalet för 1400-talet, och materialet från och med början av 1500-talet är rikhaltigt. Ingen detaljredovisning skall här göras av detta material. Det kan räcka med konstateran-

[18] Se fr a C. A. Christensen, a a DHT 1964; E. Ulsig, a a 1968; jfr ovan 7.1.7 och nedan 7.4.8.

[19] Se härom S. Gissel, a a 1964, s 11; dens., a a 1968, s 260; dens., i Hornsherredundersøgelsen, 1977, s 292.

[20] S. Gissel, a a 1968, s 266 et passim; dens. i Nasjonale forskningsoversikter, 1972, s 66 f. Jfr den svenska forskningsdebatten om s k »elliptiska» avradsangivelser, refererad av Lars-Olof Larsson, ibidem, s 211 f; se även E. Österberg i Desertion 1981, s 30 och s 220 f.

det, att huvudintrycket avgjort pekar mot stabilitet i områdets avgiftsförhållanden från 1400-talets förra del till senare delen av 1500-talet. I varje fall gäller det omdömet, om man endast tar hänsyn till huvudlandgillets nivåer.[1]

Mot bakgrund av det nordiska, inte minst det danska forskningsläget knyter sig emellertid det största intresset till möjligheterna att jämföra *1300-talsuppgifter* med senare landgilleangivelser för samma bebyggelseenheter. Det är endast genom material av den arten, som vi kan få kännedom om eventuella tendenser till nedgång av landgillets storlek. Därmed skulle vi även få ett underlag för en diskussion om avgiftsförhållandena som en krisindikator för området under senmedeltiden. Här gör sig emellertid snart de ovan nämnda problemen i samband med metoden b) gällande. Ett av dem är, som tidigare antytts, att ett mycket begränsat material kvarstår efter en sållning enligt stränga krav på identifiering av samma enhet mellan olika källor. De få återstående fallen skall nedan diskuteras.

År 1340 skänktes gods till en altarstiftelse för S:t Jakob och S:ta Katarina i Lunds domkyrka. I gåvan ingick 1 gård i Fjärdingslöv i Skytts härad. Gården uppges i det bevarade originalbrevet ha jord till 1 mark spannmål i utsäde och äng till 30 lass hö. Av gården gavs en avgift på 1 mark spannmål.[2] Här förmedlas alltså uppgifter om såväl utsäde som landgille för en högmedeltida gård. Under 1300-talets förra hälft var det för övrigt inte ovanligt, att landgillet var lika stort som utsädet.[3] Endast 1 gård i Fjärdingslöv återfinnes bland altargodset enligt domkapitlets äldsta jordeböcker 1570 och 1614. Här anges under rubriken »Bona altaris S.Jacobi» 1 gård i Fjärdingslöv med ett huvudlandgille på 6 skilling grot, vartill kommer 2 tunnor havre och en gästeriavgift på 10 skilling. I detta fall kan rimligt höga krav på en identifiering av samma gård vid skilda beläggstillfällen sägas vara uppfyllda. Frågan blir då, hur avgiften 1340, 1 mark spannmål, förhåller sig till huvudlandgillet 1570, 6 skilling grot (=54 skilling)?

För att kunna avgöra denna synbarligen enkla fråga borde man egentligen ha kontroll över såväl penningvärdesförändringar som prisfluktuationer på

[1] Ett par exempel på säkert jämförbara uppgifter från 1400-talet kan anföras: 1 gd i Maglarp räntade 36 sk år 1435 (LÄU 3, s 165 f) och erlade samma avgift enligt domkapitlets jordebok 1570; landgillet för 1 gd i Ståstorp var år 1480 16 sk (LÄU 4, s 235) och samma huvudlandgille (jämte gästeriavgift) registreras för denna gård i jb över Bosjöklosters län 1559 (LR). Bland jämförbara uppgifter, som visar stabila landgilleförhållanden under 1500-talet kan hänvisas till ärkesätets godsbestånd, som först redovisas i Palteboken från 1510-talet och Uppbördsjordeboken 1522 och därefter i kronans jordebokssvit 1546/47, 1565/66 osv. Se exempel ovan (beträffande Slågarp) i tabell 3: 1, s 40.

[2] Dipl Dan 3.r 1 nr 33. Texten lyder i utdrag: »unam curiam meam in Fyelensløf /. . ./ habens terras unius marche annone in semine et prata triginta plaustratorum feni /. . ./ de qua datur marcha annone».

[3] C. A. Christensen, a a i Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen, 1964, s 15 f; S. Gissel, a a 1968, s 244 ff.

spannmål över drygt två sekler. Vi är föga hjälpta av det faktum, att domkapitelsjordeboken 1570 inledes med en taxa för avlösningsvärden mellan olika landgillepersedlar. Enligt denna taxa kunde t ex 2 mark landgillepengar (=32 sk) avlösas med 1 tunna hartkorn (dvs korn eller råg). Altargården i Fjärdingslöv skulle alltså kunna avlösa sitt penninglandgille med något mindre än 2 tunnor hartkorn. Den siffran kan emellertid knappast jämföras med 1 mark spannmål år 1340. Enligt den metrologiska litteraturen torde nämligen 1 mark spannmål, att döma av uppgifter från såväl medeltid som 1500-tal, vara lika med 12 pund eller 40 (skånska) tunnor.[4] Man kan inte utan särskilda skäl acceptera ett landgillefall från 40 till cirka 2 tunnor spannmål som resultat av en komparativ analys. Det förhåller sig snarare på det sättet, att vi här laborerar med delvis inkommensurabla storheter. I brist på säkra konverteringsprinciper, giltiga mellan olika landgillepersedlar över lång tid, kan vi inte bedöma landgillets växlingar på domkapitlets altargård i Fjärdingslöv mera precist än att landgillet år 1340 ligger på en hög nivå (lika med utsädet) och att huvudlandgillet år 1570 uppenbarligen ligger relativt lågt.[5]

Av exakt samma skäl blir det problematiskt att bedöma innebörden av förändringar i landgilleavgiften för en gård i Kämpinge. Gården testamenterades år 1368 till domkyrkan i Lund.[6] Den kan med rimlig säkerhet identifieras med den gård i byn, som enligt jb 1570 hörde till domkyrkogodsets s k andra part. Gården räntade år 1368 1/2 mark spannmål och år 1570 var huvudlandgillet 3 skilling grot (=27 sk), vartill kommer gästeriavgift på 1 tunna havre. Under alla omständigheter kan vi, vid jämförelse mellan de båda gårdarna i Fjärdingslöv respektive Kämpinge, notera en kontinuitet i värdena i *ett* avseende. Gården i Kämpinge gav nämligen enligt såväl 1300-talsbeläggen som enligt jordeboksnotiserna 1570 hälften mot gården i Fjärdingslöv.

År 1352 donerades 1 gård i Stävie till Lunds domkyrkas fabrica.[7] I domkapitlets äldsta jordeböcker redovisas endast 1 gård i denna by bland fabricagodset. Det blir därför rimligt att antaga, att det rör sig om två belägg för samma gård. Den årliga avgiften för gården angavs år 1352 vara »duas marchas denariorum Schaniensium», dvs 2 mark skånska. I jb 1570 uppfördes gården med ett huvudlandgille på 2 mark penningar, vartill dock kom betydande herlighedsavgifter (1 fodernöt, 2 mark gästeri och 2 tunnor havre).

[4] Se t ex S. Aakjær, Maal, Vægt og Taxter i Danmark, i Nordisk Kultur XXX, 1936, s 200 ff, s 229 ff och s 240 ff; jfr P. Rasmussen, art Kornmål, KLNM IX, 1964, sp 162 f; dens., art Mark, KLNM XI, 1966, sp 426 f.

[5] Utsädet 1340 var alltså 1 mark, vilket skulle motsvara 40 (skånska) tunnland (+30 lass hö). Vi kan jämföra detta med den äldsta uppgiften om utsäde för det hela kanikehemman, som i JR 1671 redovisas i Fjärdingslövs by, nämligen 29 tunnland korn och 6 1/2 tunnland havre (+10 lass hö). Det torde i princip röra sig om »samma» gård. I det perspektivet framstår uppgiften om avlösningsvärdet för landgillet 1570 på cirka 2 tunnor hartkorn som minimalt.

[6] Dipl Dan 3.r 8 nr 161; jfr Lib dat, s 151 f.

[7] Dipl Dan 3.r 3 nr 552.

Om man endast jämför huvudlandgillet 1570 med uppgiften om 2 mark skånska från 1352, finner man sålunda ett nominellt sett till synes oförändrat landgille. En omständighet, som försvårar en sådan jämförelse är, att vi omöjligen precist kan beräkna effekterna av exempelvis den kraftiga myntförsämring, som skett under denna långa period. Vi har då också haft upprepade sammanbrott i myntsystemet med åtföljande försök till reorganisation.[8] Mot den bakgrunden blir det alltså förenat med vissa komplikationer att bedöma en eventuell nivåskillnad mellan två enskilda uppgifter om penninglandgille med långt tidsavstånd. Några jämförbara belägg med enbart spannmålslandgille från 1300-talet och senare har inte påträffats i materialet från uo.

Till dessa få exempel på individuella gårdars landgille kan fogas uppgifter från ett par byar i uo ingående i Markie gårds landbogods, som till vissa delar är känt vid två mätpunkter i tiden. Det gäller byarna Fru Alstad och Västra Virestad, som dels upptages i Jakob Jensens pantsättningsbrev 1359 och dels i AMJb 1504.[9]

En första förutsättning för att rimligt kunna belägga landgillenivåns eventuella växlingar i t ex Fru Alstads by är, att de 7 landgillebetalande gårdarna (jämte 1 implicit öde) enligt pantebrevet 1359 i huvudsak *motsvaras av* de 11 landgillebetalande landbogårdar (jämte 3 öde), som redovisas såsom Markie gårds landbor i byn cirka 1504. Det går emellertid inte att avgöra, om nya gårdar har förvärvats till Markie mellan de båda mätpunkterna, eller om variationen i gårdetalen beror på en förändrad bebyggelsestruktur. Dessa förhållanden är belysande för de identifieringstekniska problem, som man ofta möter vid undersökningen av förändringar inom flergårdsbyar över tid.

Av tabell 7: 3 framgår, hur landgilleuppgifterna (huvudlandgillet) fördelar sig på olika nivåer och med varierande landgillepersedlar vid de två mätpunkterna.

Tabell 7: 3. *Landgilleuppgifter från Fru Alstads by.*

Pantebrevet 1359	AMJb o. 1504 [1]
3 gdr med 6 pund säd	7 gdr med 4 skill grot
2 gdr med 3 pund säd	3 gdr med 2 skill grot
2 gdr med 1 mark pengar	1 gd med 1 1/2 skill grot
1 implicit öde gd utan landgilleuppgift	2 öde gdr med 4 skill grot 1 öde gd med 3 skill grot

[1] 9 av de bebodda gårdarna erlägger dessutom gästeriavgift (12–20 skilling), och 8 erlägger teja (lamm, gås och 2 höns). Därtill kommer en gemensam skatt för hela byn på 10 skilling grot, 2 sk och 1 alb.

[8] Se härom, G. Galster, Danmarks Mønter, Nordisk Kultur XXIX, 1936, s 158 ff; dens., Mønt, 1973, s 23 ff; N. L. Rasmusson, art Myntförsämring, KLNM XII, 1967, sp 54 ff.

[9] Dipl Dan 3.r 5 nr 268; EGJb, s 484 ff.

Mellan 1359 och 1504 har det skett ett utbyte av landgillepersedlar, en övergång från spannmålslandgille till huvudlandgille i pengar. Det finns fler exempel av liknande art att anföra från uo. Förändringen av landgillepersedlar indicerar möjligen en ökande penninghushållning,[10] men den säger i dessa fall ingenting om eventuella förändringar i produktionsinriktningen för de aktuella gårdarna. Frågan är emellertid, i vad mån landgillets nivå har förändrats i Fru Alstad under senmedeltiden.

Till identifieringsproblemen, dvs frågan om man jämför »samma» godsbestånd i strukturellt förändrade uppenbarelseformer, kommer här de metrologiska problemen, dvs frågan om hur man skall konvertera varumängder och penningvärden från skilda tidpunkter till jämförbara enheter. Om man trots dessa svårigheter skulle göra en bedömning av tendenserna i materialet, skulle den tolkningen ligga närmast till hands, att uppgifterna indicerar ett *fall* i huvudgårdsägarens landgilleintäkter mellan 1359 och 1504. Detta gäller inte enbart under förutsättning att godsbeståndet är intakt, utan i än högre grad även om man räknar med att nya gårdar i byn förvärvats till Markie huvudgård. Enbart den sammanlagda mängden av de 5 spannmålsräntande gårdarnas landgille år 1359, 24 pund säd, skulle vid sekelskiftet 1500, enligt en vanlig omräkningsprincip för avlösning av landgillepersedlar, motsvara en penningsumma på 72 skilling grot.[11] Summan av penninglandgillet av de bebodda gårdarna är enligt AMJb endast 35,5 skilling grot, och om man inräknar de förväntade landgilleintäkterna från de 3 öde gårdarna, blir summan 46,5 skilling grot. Om man emellertid därtill lägger de i AMJb uppförda gästeriavgifterna och tejorna samt en kollektiv penningskatt på drygt 10 skilling grot, vilket sammanlagt kan bedömas uppgå till högst 46 skilling grot, når man upp till en summa av 92,5 skilling grot. För jämförelsen med pantebrevet 1359 bör då två väsentliga omständigheter beaktas. För det första har inte 2 gårdar från pantebrevet med vardera 1 mark pengar inräknats på grund av osäkerheten i konverteringsfrågan.[12] För det andra gäller jämförelsen uppgifter från två olika källtyper, en pantsättningsurkund och en jordebok. Av dessa kan den senare förväntas ge en mera differentierad bild av faktiskt förekommande avgifter, och man kan därför inte utesluta möjligheten av att bönderna 1359 hade att erlägga ytterligare avgifter utöver landgillet. Om man därför bortser från herligheds-avgifterna (såsom gästeri, teja och skatt) och endast jämför huvudlandgillet i spannmål respektive pengar, pekar omständigheter-

[10] Jfr G. Duby, a a, i The Fontana Economic History of Europe, 1981, s 207; S. Gissel i Desertion, 1981, kap 7, passim.

[11] Enligt Erik Ulsig har 1 pund spannmål i stort sett under hela 1400-talet motsvarats av 3 skilling grot, (a a 1968, s 342 f). Grotmyntets värdeförsämring och prisutvecklingen för spannmål ledde till helt andra relationer vid 1500-talets senare del. Sålunda avlöstes 1 tunna hartkorn (som ovan nämnts) enligt Lunds domkapitels jordebok 1570 med 2 mark pengar, vilket torde motsvara o. 11,8 skilling grot för 1 pund hartkorn. Jfr S. Gissel, a a, Bol og by, 1964, s 35, där »Selsø takst» från 1588 anger en relation av 10 2/3 skilling grot för 1 pund korn.

[12] Jfr S. Gissel i Hornsherredundersøgelsen, 1977, s 292.

na mot en landgillereduktion i Fru Alstad.

Det kan tillfogas, att en motsvarande landgillesänkning indiceras enligt samma material och samma beräkningsmetod för Västra Virestads by (Bösarps sn). Denna by redovisas 1359 med 8 gårdar och 3 fästor, fördelade på 5 olika landgillenivåer och med ett sammanlagt landgille på 31 pund säd och 6 mark pengar. I AMJb registreras 7 gårdar med ett egaliserat huvudlandgille på 6 skilling grot, vartill kommer en gästeriavgift på 20 sk för varje gård. Om vi enligt den ovan använda principen omräknar summan av spannmålslandgillet 1359 till dess förmodade avlösningsvärde vid tiden för AMJb, 91 skilling grot, skulle denna summa kunna ställas samman med det sammanlagda värdet av avgifterna av byn cirka 1504: 42 skilling grot (enbart huvudlandgille) eller 57,6 skilling grot (inklusive gästeriavgiften).

Det är emellertid uppenbart otillfredsställande att mekaniskt jämföra dessa siffror och därefter uttrycka den till synes påvisbara landgillereduktionen med ett procenttal. Man har som alltid i dessa frågor anledning att betvivla den föreslagna konverteringsprincipens giltighet. Dessutom kan det faktiskt klart beläggas, att de berörda gårdarna i Västra Virestad genomgått en strukturförändring mellan mätpunkterna, från en differentiering på olika avgiftsnivåer – och därmed rimligen på skilda arealer mellan bygårdarna – till en total egalisering. Det är sålunda inte i alla avseenden »samma» gårdar man jämför, även om Markie gårds andel av byn skulle vara oförändrad genom 150 år, vilket vi dock inte vet något om.

Sammanfattningsvis måste vi konstatera, att i samtliga av de ovan refererade exemplen är jämförelsen mellan de från 1300-talet belagda avgifterna och senare uppgifter förknippad med flera metodiska problem. På olika sätt gör sig konverteringstekniska och andra metrologiska svårigheter gällande. Vidare kvarstår i många fall osäkerheten när det gäller identifiering mellan gårdar, som är belagda med stort tidsavstånd, på grund av möjligheten av att strukturförändringar kan ha skett i byarna under mellantiden. Som en konsekvens härav kan resultatet av landgilleundersökningen för uo inte formuleras i några mera bestämda slutsatser med precisa angivelser av landgillets fluktuationer. Emellertid reflekterar materialet snarast en tendens till sänkning av landgillets höga nivåer från 1300-talet, medan 1400- och 1500-talsuppgifterna i huvudsak visar stabilitet i fråga om huvudlandgillet.

Trots alla reservationer indicerar alltså landgilleundersökningens resultat, att vissa förändringar verkligen har skett inom ramen för den agrara ekonomin i området under senmedeltiden. Inga orsaker därtill förmedlas dock i källmaterialet, och kopplingen till iakttagbara ödefenomen i bebyggelsen är också oklar. Möjligheterna torde emellertid vara större, när det gäller att förklara dessa mera konkret påvisbara förändringar i form av öde gårdar och nedlagda byar. En diskussion om orsakerna till den belagda ödeläggelsen i uo under senmedeltid skall avsluta detta kapitel.

7.4 Orsaker till de senmedeltida regressfenomenen

7.4.1 Inledning

Vi kan inledningsvis anknyta till det tidigare berörda faktum, att man såväl i den internationella som i den nordiska forskningen angett orsakerna till den senmedeltida bebyggelseregressen och landgillereduktionen i huvudsak enligt tre förklaringsmodeller. För det första har man pekat på dramatiska demografiska nedgångsperioder som följd av krig, pestepidemier och andra farsoter, speciellt digerdödens härjningar. För det andra har man tillskrivit icke-agrara näringar som fiske, hantverk och handel en attraktionskraft, som ledde till migration och övergivande av vissa gårdar och byar. För det tredje har man förklarat ödeläggelse av gårdar och odlingsjord i ekologiska termer såsom en följd av överexploatering av odlingsjordarna under ett ökande befolkningstryck under högmedeltid, eventuellt i kombination med en försämring av klimatet.[1] Problemet är, att inget av dessa förklaringsalternativ i regel ger sig direkt till känna i det sydskandinaviska källmaterialet.

Det omdömet gäller alltså även för uo på Söderslätt. Här får exempelvis det tredje förklaringsalternativet hållas öppet i avsaknad av specialinriktade paleoekologiska eller vegetationshistoriska bedömningar av den medeltida, speciellt den senmedeltida kulturlandskapsutvecklingen. Preliminärt måste emellertid den tolkningen göras, att den konstaterade regressen är alltför måttfull för att förklaringar med denna typ av generellt verkande faktorer skall te sig rimliga. Migration till och från områdets agrara bebyggelser är inte heller påvisbar i det bevarade medeltida källmaterialet för uo, men skymtar, som framgår nedan, i några sammanhang indirekt som en rimlig bakgrund till vissa förändringar.[2]

En klassisk förklaring till regressfenomen under senmedeltiden knyter sig, när det gäller demografiska katastrofer, fr a till den förmodade drastiska folkminskningen till följd av digerdöden (eller svarta döden).[3] Denna pestsjukdom, som uppenbarade sig i form av böldpest eller lungpest, anses allmänt på mycket kort tid ha krävt flera miljoner människoliv i Europa. Den härjade i Danmark i åren 1348–50, men den har trots allt endast avsatt relativt vaga spår i det bevarade källmaterialet. Det talas i annaluppteckningar allmänt om »en stor dödlighet» i Danmark e dyl.[4] Det är emellertid omöjligt att nume-

[1] Se ovan s 149 med i not 6 anf litt.

[2] Jfr A. E. Christensen, a a 1938, s 22 ff; se även E. Österberg i Desertion 1981, s 57 f, s 225 och s 227 ff.

[3] För det följande, se A. E. Christensen, a a 1938, s 39 f; Vilh. Møller Christensen och C. A. Christensen, art Pest, KLNM XIII, 1968, sp 238 ff; S. Gissel, a a, Nasjonale Forskningsoversikter, 1972 s 61 ff. Den demografiska förklaringsfaktorn står fortfarande stark i Det nordiska ödegårdsprojektets komparativa sammanfattning. Se J. Sandnes i Desertion 1981, s 237 ff.

[4] Enligt Själlandskrönikan härjade »mortalitas magna in Dacia», (Annales Danici medii ævi,

riskt beräkna dödlighetens omfång eller dess regionala variationer. Sålunda vet man egentligen inte i vilken utsträckning speciellt Skåne har drabbats, och en vanlig uppfattning är därför att landskapet blivit relativt lindrigt berört.[5] I princip borde dock uo på Söderslätt i hög grad vara exponerat för risker i samband med epidemiska farsoter, dels på grund av områdets nationella och internationella kontakter via städer och marknader, dels på grund av den agrara bebyggelsens fördelning i tätt liggande flergårdsbyar. Vi måste därför räkna med möjligheten, att vissa förändringar i uo:s agrara bebyggelseutveckling direkt eller indirekt kan sättas i samband med verkningar av svarta döden eller senare pestepidemier.[6]

Till de tre ovan nämnda förklaringsalternativen måste för uo:s del en fjärde möjlighet nämnas. Nedläggning av bebyggelser behöver inte nödvändigtvis ses i ett perspektiv av »kris» och nedgång. Mot bakgrund av den tidigmedeltida omstruktureringen i kulturlandskapet, sådan den ovan tolkats (4.4.5), är det befogat att hypotetiskt räkna med att avsiktliga förändringar av resursutnyttjandet ligger bakom vissa bebyggelseförändringar även under senmedeltiden.

I avsaknad av direkta omnämnanden i materialet av orsaker till de konstaterade ödefenomenen i uo måste analysen inriktas på sådana iakttagbara förhållanden, som indirekt kan avslöja kausala samband. Inom Det nordiska ödegårdsprojektet har man i fr a detta syfte utarbetat ett variabelschema för systematisk analys av bebyggelsehistoriska iakttagelser från olika undersökningsområden. Det har fått den samlande beteckningen av »geografiska variabler», även om vissa samhällsstrukturella och ekonomiska förhållanden också beaktas vid sidan av t ex de rent rumsliga sambanden. Diskussionen av kausalproblematiken i anslutning till öde gårdar och nedlagda byar i uo kommer i tillämpliga delar att följa detta variabelschema.

ed E. Jørgensen, 1920, s 175). Jfr Annales Scanici (ibidem s 189), som, troligtvis för år 1350, helt allmänt talar om en mycket stor epidemi i hela världen, (»maxima epidemia /. . ./ per totum mundum»).

[5] Se t ex Ingvar Andersson (a a 1974, s 307), som i högre grad än Gösta Johannesson (a a 1977, s 101 f) räknar med digerdödens verkningar i Skåne. Jfr C. A. Christensen (ovan not 3 a a) som har jämfört antalet instiftade anniversarier i perioden 1333–66 i Lund, Roskilde och Ribe. Därigenom menar han sig kunna avläsa skillnader i ökad dödlighet och ökad dödsfruktan. År 1350 stiftades i genomsnitt 4 gånger flera än normalt, i Lunds stift dock endast dubbelt, vilket ligger i linje med uppfattningen, att Västdanmark drabbats hårdare än Östdanmark. – En enstaka notis med anknytning till norra Skåne kan här meddelas. I ett bevarat originalbrev från 1426 28/10 omvittnar Göinge häradsting ett gårdsköp, som ägde rum två generationer tillbaka, »langt før den store Folkedød»; (citerat efter regest i Rep 1 nr 6277.)

[6] Vilh. Møller Christensen räknar med pestepidemier i Danmark i åren 1460, 1466 och 1483–84, (a a KLNM, 1968).

7.4.2 De s k geografiska variablerna

Urvalet av nedanstående analysvariabler är dels sprunget ur det historiska forskningsläget rörande den senmedeltida ödegårdsprocessen, dels ur geografiska aspekter på produktionsförutsättningar och avstånd (mellan bebyggelser, mellan bebyggelser och marknad osv).[1] En bärande tanke är, att rumsliga mönster kan användas för att indirekt påvisa kausala samband i anslutning till bebyggelseförändringar.

Man laborerar dels med *zonvariabler*, som är generella för enskilda undersökningsområden, dels med *individvariabler*, som kan appliceras på enskilda bebyggelseenheter, och dels med *tilläggsvariabler*, vars förekomst varierar från område till område. Det variabelschema, som i växlande utsträckning har prövats i skilda nordiska punktundersökningar, har i sin helhet följande utseende:

Zonvariabler

1. terrängtyp (relief, slätt, backighet, fjäll, urberg osv)
2. jordmånstyp (lera, grus, sand, flygsand, morän, lava, lera osv)
3. klimat
4. höjd över havet
5. vegetationstyp (skog, hed, fjällmark osv)

Individvariabler

1. avstånd (i fågelväg om detta kan anses rimligt med hänsyn till topografi; annars i beräknad reell väg)
   a) till väsentligare kommunikationsleder
   b) till närmaste granne, definierad som en punkt
   c) till kyrka
   d) till ekonomiska centra, t ex marknadsplats, köpstad, utskeppningsort
2. bebyggelseenhetens ålder
3. bebyggelseenhetens jordnatur (skatte, krono, frälse, kyrko)
4. bebyggelseenhetens avrad (landgille)
   a) under medeltiden
   b) under 1500-talet
5. bebyggelseenhetens produktionsinriktning
   a) under medeltiden
   b) under 1500-talet

Tilläggsvariabler, t ex avstånd till kust, vulkan, sätesgård, osv.

[1] För det följande, se E. Österberg i Desertion 1981, s 70 ff; B. Teitsson, ibidem s 172 ff (kap 8 »Geographical Variables»). Variabelschemat har fr a utarbetats av historikerna Lars- Olof Larsson och Eva Österberg samt geografen Viggo Hansen. Se även V. Hansen i Hornsherred-undersøgelsen 1977, s 32 ff; J. Sandnes och H. Salvesen, Ødegårdstid i Norge, 1978, s 24 och s 163 f.

Arbetet med de geografiska variablerna har i första hand syftat till *komparation* på skilda nivåer. Dels har variabelschemat använts i det internordiska komparationsarbetet, dels har det fungerat i den bebyggelsehistoriska analysen inom de lokala punktundersökningarna. I realiteten har endast vissa variabler prövats systematiskt i alla de nordiska områdena.

Även för uo på Söderslätt kommer vissa variabler att utelämnas i den nedan följande presentationen. Det gäller bebyggelseenheternas avgifter (landgille), som nyligen har diskuterats (7.3). Det gäller också den agrara produktionsinriktningen i uo, som framstår som enhetlig att döma av uppgifterna om de naturalandgillespersedlar, som är kända jämte de efter hand allt vanligare penningavgifterna: spannmål, främst korn och råg, vartill kommer olika avgifter i havre. Endast för *en* by, Lilla Alstad (V. Alstads sn) kan huvudlandgille i smör beläggas. Denna by ligger i norra delen av uo och den ingick i Lindholmens birk, där de flesta gårdar, belägna i Svedalabygden norr om uo, gav såväl smör- som spannmålsavgifter.[2] Vissa kustnära bebyggelser, bl a byn Haghen på Falsterbohalvön torde också ha haft en relativt sett mera markerad inriktning på boskapsskötsel och fiske i jämförelse med den utpräglade slättbygdens spannmålsinriktade produktion.[3]

Som ett underlag för diskussionen om vissa geografiska variabler och som ett komplement till tidigare förda resonemang om medeltida ödebelägg inom uo (ovan 7.1 och 7.2) presenteras resultaten även i en kartbild (fig 7: 12). Denna karta registrerar bl a den relativa bystorleken (i huvudsak enligt läget cirka 1570)[4] för såväl de byar, som berörts av konstaterbar ödeläggelse, som för de övriga. Likaså framgår om ödeläggelsen är partiell respektive total och permanent. Det bör observeras, att ödebelagda enheter från olika tidpunkter mellan 1350 och 1550 här har *sammanförts* i en enda kartbild, som alltså varken registrerar fördelningen av ödebelägg över tid, vilken framgår av tabell 7: 1 ovan, eller tar hänsyn till ödeläggelse av relativt kortvarig art, något som behandlas i kasuistiken (ovan 7.2.3 ff). Av kartan framgår utöver det nämnda även t ex *läget* för de under senmedeltiden belagda ödegårdarna, liksom *avstånden* till närmaste bebyggelser, till kusten, till köpstaden Trelleborg och till områdets privatägda huvudgårdar vid medeltidens slut, dvs faktorer av intresse för variabeldiskussionen.

7.4.3 Zonvariabler – individvariabler

I beskrivningen av undersökningsområdet (ovan kap 2) har de s k *zonvariablerna* givits en relativt ingående behandling. Det gäller vad som för uo allmänt sett är relevant beträffande fr a *terrängtyp, jordmånstyp, klimat* och *höjd över havet.* Detta skall inte upprepas här, utan avsikten med föreliggan-

[2] Jfr S. Skansjö, a a i Svedala genom tiderna, 1981, s 156 f.

[3] Jfr ovan 7.1.5.

[4] Jfr ovan tabell 3: 4 och fig 3: 1 s 48 och s 50.

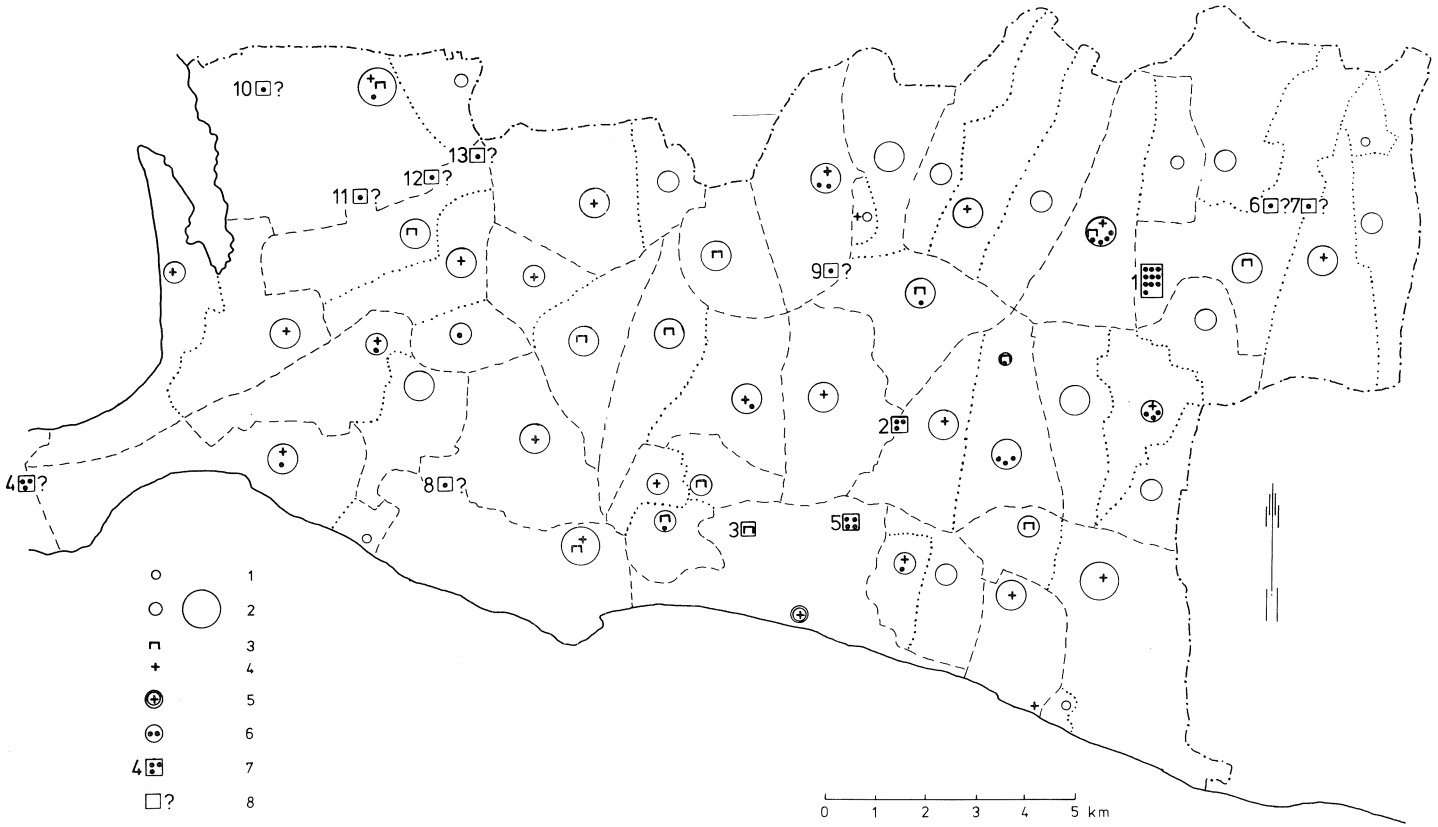

Fig 7:12. Den påvisade senmedeltida bebyggelseregressen i uo. Teckenförklaring: 1) ensamgård; 2) by med 4–36 gårdar (i huvudsak enligt läget cirka 1570); 3) huvudgård för väpnare eller riddare, belagd under 1300- eller 1400-talet; 4) medeltida kyrka/kapell; 5) stad; 6) partiell ödeläggelse (t ex 2 öde gårdar); 7) permanent nedlagd medeltidsbebyggelse (med t ex 3 gårdar); 8) osäkert lokaliserad ödehabitation. Siffrorna vid de permanenta ödehabitationerna anges i den ordning, som de presenterats i texten (ovan 7.1.2 ff): 1. Skevarp, 2. Understorp, 3. Svenstorp, 4. Haghen, 5. Västra Köpinge, 6/7. Owaxthorp och Ugeböle, 8/9/10. Torp (3 fall), 11. Björstorp, 12. Gerop och 13. Ödeböle.

de avsnitt är att sätta de olika variablerna i relation till de resultat beträffande *senmedeltida ödeläggelse i uo*, som ovan framställts i text och kartbild.

Variationerna *inom uo* i fråga om nämnda zonvariabler har antagits vara relativt små, i ett nordiskt perspektiv närmast försumbara. Den geografiska spridningen av senmedeltida ödebelägg ger också ett oklart utslag i förhållande till terrängformer, jordartsinnehåll osv. Längst norrut i uo, i det storkuperade backlandskapet norr om landsvägen Malmö–Ystad, har för de då fåtaliga bebyggelserna *ingen* ödeläggelse konstaterats.[5] Strax söder om landsvägen, i anslutning till det smala övergångspartiet mellan slätt och backland, återfinnes däremot ett av uo:s områden med relativt koncentrerad ödeläggelse, främst representerat av Fru Alstad och Skevarp. Det möter emellertid stora svårigheter att förklara denna ödeläggelse i uo:s nordöstra del med områdets terräng- och jordartstyp som utslagsgivande betingelser. Den topografiska särprägeln för området är därtill alltför begränsad, och jordartsgeologiskt dominerar här, liksom i slättbygden för övrigt, moränleran. Dessutom har flertalet övriga byar inom samma område av uo *ingen* konstaterad ödeläggelse.

Spridningen av ödebelägg på slättområdet är inom resten av uo, inklusive kustområdena, relativt jämn och ödefrekvensen är närmast obetydlig. Dock har vi en märkbar förtätning av ödebelägg i Trelleborgsområdet, inte minst i form av totala och permanenta bebyggelsenedläggningar. Inte heller detta område framstår som särpräglat från topografisk-jordartsgeologisk synpunkt, varför *andra* variabler bör tillmätas större betydelse i kausalresonemangen.

Den enda ödehabitation, som klart kan knytas till ett ur odlingssynpunkt marginellt område är byn Haghen på Falsterbohalvön. Enligt Lars Ersgårds ovan refererade tolkning har existensmöjligheterna för den påträffade medeltida bebyggelsen vid Skytts hage varit begränsade på grund av områdets mindre gynnsamma förutsättningar i fråga om marktopografi och bonitet.[6] I så fall skulle vi här ha ett typexempel inom uo på en högmedeltida bebyggelseexpansion på marginaljord, som följts av senmedeltida regress. Till förklaringen av Haghens nedläggning bör förmodligen även närheten till Falsterbo och Skånemarknaden beaktas som en intressant variabel (nedan 7.4.9).

Med *individvariabler* avses sådana variabler av främst ekonomisk-geografisk art, som kan appliceras på varje individuell bebyggelseenhet (i uo vanligen *by*, sällan *gård*) och som kan fungera i kausalresonemang kring förändringar och stabilitet i bebyggelseförhållandena. I det följande kommer närmast sådana variabler som bebyggelseenheternas *ålder* och *jordnatur* att diskuteras och sättas i relation till uo:s ödebelägg. Därefter kommer skilda *avståndsvariabler* att behandlas.

[5] I detta sammanhang måste man bortse från de osäkert lokaliserade Owaxthorp och Ugeböle.

[6] Se ovan 7.1.5.

7.4.4 Bebyggelseenheternas ålder

För uo som helhet har i ett tidigare sammanhang bybildning, bebyggelsekronologi och namnkronologi diskuterats (ovan kap 4). Enligt den presenterade tolkningen torde bybildningen väsentligen vara avslutad redan under tidig medeltid, och inga påtagliga tecken på nykolonisation kan beläggas för senmedeltid. Vi har också konstaterat, att namn av de i huvudsak förvikingatida typerna[7] visserligen inte daterar de namnbärande bebyggelsernas platskontinuitet men väl indicerar en långvarig områdeskontinuitet och hävd. Å andra sidan har *-torp*-namnstypen varit produktiv över lång tid och inrymmer ett skikt av relativt unga bebyggelsenamn. Det kan därför ha sitt intresse att ställa den konstaterade ödeläggelsen i uo i relation till den namnkronologiska skiktningen.

Det visar sig mycket klart, att uo:s permanenta ödehabitationer (med undantag av Haghen) namnkronologiskt hänför sig till det yngsta skiktet av bebyggelsenamn (grupp 4). I det avseendet ligger resultatet från uo väl i linje med vad som är känt från det övriga Danmark: merparten av kända nedlagda byar har *-torp*-namn.[8] Namnen på de byar, som berörts av *partiell* ödeläggelse, fördelar sig dock kronologiskt något jämnare. Det framgår av tabell 7: 4, som till skillnad från det tidigare presenterade namnmaterialet (ovan tabell 4: 2 och fig 4: 5) registrerar ett förmodat medeltida *namnmaximum* i uo. I siffermaterialet framstår som mest påfallande det faktum, att över hälften av områdets medeltidsbebyggelser med namn i grupp 4, fr a *-torp*-namn, i någon utsträckning har berörts av ödeläggelse. Därav har alltså inte mindre än cirka 38 % blivit totalt och permanent nedlagda.

Motsvarande fenomen i Danmark västansunds har man förklarat med att de yngsta namnskikten representerar de senast anlagda och minsta bebyggelserna, som i tider av demografisk nedgång haft mindre förmåga att leva kvar än t ex en flergårdsby med partiell ödeläggelse.[9] Det är möjligt, att vissa av uo:s mindre väl kända ödehabitationer kan förklaras i linje med denna uppfattning. Den är dock inte omedelbart förenlig med de arkeologiska dateringar, som vi har från tre nedlagda bebyggelser i uo, Skevarp, Svenstorp och Understorp. Här har vi nämligen tre exempel på ödehabitationer med *-torp*-namn, som uppenbarligen har etablerats i den allmänna bybildningsperiod (1000-/1100-tal), då samtidigt en stor mängd kvarlevande byar med kronologiskt varierande namntyper har anlagts på sina historiskt kända byplatser. Det för alltså inte så långt på vägen mot en förklaring av nedläggningen att enbart hänvisa till namntypen i dessa fall. Det är tydligt, att fler variabler måste prövas.

[7] Dvs namngrupp 1–3 enligt Göran Hallbergs klassificering, ovan s 93 ff med kartan, fig 4: 5. För det följande hänvisas till Hallbergs PM.

[8] Se härom A. E. Christensen, a a 1938, s 36 f; S. Gissel i Nasjonale Forskningsoversikter, 1972, s 30 ff; E. Porsmose, a a 1981, s 388; J. Sandnes i Desertion 1981, s 83 f.

[9] Se i föregående not a a.

Tabell 7: 4. *Namntyper och ödeläggelse i Skytts hd.*

Namngrupp enligt kronologisk skiktning [1]	Antal bebyggelser	Bebyggelser utan konstaterbar ödeläggelse	Bebyggelser med *partiell* ödeläggelse	Permanent och totalt nedlagda bebyggelser
1 (-löv lösa)	8	5	3	—
2 (-hög)	6	6	—	—
3 (*-inge*; *-stad*; Gylle)	10	7	3	—
4 (*-torp*; *-köpinge*; *-böle*)	31	13	6	12
5 övriga	9	7	1	1
Summa	64	38	13	13

[1] Efter G. Hallberg, PM rörande bebyggelsenamnen i Skytts hd; (se ovan 4.3.2.)

7.4.5 Jordägare och ödegårdar i uo

I samband med bebyggelserekonstruktionen 1570 (ovan kap 3) konstaterades bl a, att uo:s ägarstruktur inte kan fastställas i helheter och detaljer före 1570-talet. Det efterreformatoriska källmaterial, som ligger till grund för vår kännedom om den dåtida bebyggelsesituationen, redovisas emellertid på ett sätt, som anknyter till de *förreformatoriska* förhållandena. Sålunda fördelas krongodset i uo på gamla kronlän som Falsterbo län och Lindholmens birk och på tidigare kyrkligt gods som Lundagårds län, Börringeklosters län osv. Förhållandet medger, att man med stor sannolikhet i relativa tal kan rekonstruera *egendomsfördelningen i uo vid medeltidens slut* (tabell 7: 5).

Tabell 7: 5. *Egendomsfördelningen i uo vid medeltidens slut (rekonstruktion).*

	Jordegna	Krono	Ärkesätet	Domkap	Kloster	Snkyrko	Adel	Summa
Andel gårdar (%)	1	4	25	20	22	7	21	100

Såsom den klart dominerande jordägarkategorin framstår enligt denna retrospektiva beräkning olika kyrkliga institutioner, vilka alltså tillsammans kan ha ägt upp emot cirka 3/4 av uo:s jord före reformationen. Motsvarande kvantifiering kan alltså inte göras utifrån samtida medeltidsmaterial, vilket

måste poängteras, innan de senmedeltida ödebeläggens fördelning på ägarkategorier presenteras. Som nedan ytterligare skall beröras, måste man nämligen räkna med icke obetydliga förändringar i ägarstrukturen under medeltidens lopp. Framför allt kan man belägga en viss förskjutning i godsmassan på Söderslätt från adelsgods mot kyrkligt gods.

Tabell 7:6 visar, hur de 50 senmedeltida ödegårdarna i uo fördelar sig på olika jordägarkategorier, i den mån detta är direkt känt eller retrospektivt påvisbart. Tabellen baseras på ett till sitt omfång starkt begränsat siffermaterial, där det konsekvent är fråga om minimital enligt tidigare anförda principer. Därför ger enstaka förtätningar stora utslag. Dessutom kan man inte bortse från vissa svårbedömda effekter av traderingstekniska ojämnheter. Det är mot den bakgrunden man har att bedöma värdet av materialet, som inte kan bära några långtgående tolkningar men som kan antagas reflektera ett par faktiska tendenser av visst intresse.

Tabell 7: 6. *Ödegårdar och ägarstruktur.*

Jordägare:	Kronan	Ärke-sätet	Dom-kap	Klos-ter	Sn-kyrkor	Adel	Okänd ägare	Summa
Ödegårdar:								
Antal	2	2	6	4	3	24	9	50
Procent	4 %	4 %	12 %	8 %	6 %	48 %	18 %	100 %

Av de ödebelagda gårdarna har enligt denna sammanställning 30 % vid beläggstillfället ägts av kyrkliga institutioner och nära hälften (48 %) av adeln. Om man ställer dessa siffror i relation till den ovan rekonstruerade egendomsfördelningen vid medeltidens slut (tabell 7: 5), framstår adelsgodsets stora andel av ödebelagda gårdar som anmärkningsvärd. Det torde gälla även med hänsyn tagen till ovan berörda förskjutningar i egendomsfördelningen under medeltiden. En intressant skillnad framträder, om man fördelar de ödebelagda frälsegårdarna på *arronderat gods* (dvs gårdar i huvudgårdsby eller därtill angränsande by) respektive *strögods* (dvs övriga privatägda frälsegårdar). Visserligen har även det adliga strögodset i relativt hög grad varit berört av ödeläggelse (18 % av uo:s kända ödegårdar), men i det avseendet utpekas det arronderade godset ännu klarare (30 %). Eftersom fr a närheten till huvudgård därigenom skymtar som en fruktbar variabel i kausalresonemangen, kommer diskussionen att återupptagas i samband med behandlingen av de s k avståndsvariablerna.

Här skall ytterligare några kommentarer fogas till problemet om den medeltida egendomsfördelningen på Söderslätt. Vi har tidigare konstaterat, att det praktiskt taget saknades självägande bönder i uo cirka 1570 och att en relativt vanlig uppfattning om den skånska slätten som »bondebygd» och backlandskapet som »adelsbygd» därför måste modifieras för denna tidpunkt.[1]

[1] Se ovan s 52 f med anf litt.

Problemet blir då, om den refererade uppfattningen är giltig för *medeltiden*. Eftersom antalet självägare är empiriskt oåtkomligt i det medeltida materialet måste frågan ställas, om uo på Söderslätt har präglats av en påtagligt låg frekvens av adliga huvudgårdar under medeltiden. I materialet från 1570-talet kunde t ex endast 2 huvudgårdar i Skytts härad påvisas, Markie och Haglösa.

Man har i tidigare forskning registrerat ytterligare ett antal medeltida huvudgårdar i häradet.[2] Likväl möter man inte sällan uppfattningen att avsaknad av adelsgods har varit karakteristiskt för de västskånska slättbygderna alltsedan medeltiden och att förhållandet kan förklaras av ekologiska skillnader mellan slättbygd och backlandskap. Ett pregnant uttryck för den uppfattningen har vi i kulturgeografen Nils Ragnar Jeanssons tolkning av den historiska bakgrunden till stordomänernas rumsliga fördelning i Malmöhus län vid början av 1900-talet. Jeansson finner, att dessa stordomäner (med arealer över 200 ha) nästan helt saknas i slättbygderna i väster, medan de i hög grad präglar dels det sydvästskånska backlandskapet och dels ett sydost-nordvästligt bälte längs den s k naturliga skånska diagonalen. Utifrån Sture Bolins ortnamnsbaserade karta över den skånska bebyggelsens utbredning under vikingatiden[3] finner Jeansson, att i stort sett just de nämnda områdena kan tolkas som ännu bebyggelsetomma allmänningsmarker vid medeltidens början. Genom att kungamakten kontrollerade allmänningarna och som ersättning för krigstjänst förlänade markområden till medlemmar av adelsståndet, skulle redan under medeltiden den stordomänzon i stora drag ha skapats, som återfinnes vid 1900-talets början.[4]

I ljuset av det samtida medeltida källmaterialet framstår denna tolkning som anakronistisk. Även om den *eftermedeltida* utvecklingen i Skytts härad inte är förknippad med adlig godsbildning, har likväl en gång de medeltida *förutsättningarna* därtill varit jämförbara med många av de områden i landskapet som fr a i perioden 1500- och 1600-tal blev präglade av storgodsens framväxt.[5] En genomgång av det medeltida skriftliga källmaterialet visar nämligen, att det har funnits minst 14 huvudgårdar för väpnare eller riddare i

[2] Se t ex C. G. Styffe, som nämner Markie, Haglösa, Värlinge och Tågarp (a a 1911, s 75); C. G. Weibull nämner förutom dessa även huvudgårdar i Ståstorp och Tommarp (a a 1923, s 33). (Sistnämnda gård bör emellertid att döma av kontexten i det bevarade brevmaterialet lokaliseras till Kvidinge sn, Södra Åsbo hd.) Sven Dahl redovisar i en kartbild 8 exempel på herrgårdar, som är påvisbara i Skytts härad genom urkunder från 1300- och 1400-talen. (Skånes herrgårdar under medeltidens senare del och omkring 1700. Ett bidrag till det skånska herrgårdslandskapets geografi, SGÅ 1942, s 283 ff.) Jfr E. Gustafsson, a a Skånes Natur 1974, s 51 ff.

[3] Se ovan s 66.

[4] N. R. Jeansson, De stora domänerna i Malmöhus län omkring år 1914, SGÅ 1966, s 42 ff. För liknande tolkningar, se t ex G. Nordholm, Bebyggelse och odling i Eslövstrakten under historisk tid, i En bok om Eslövs stad, Eslövsbygden och Eslövs sparbank, 1941, s 115; M. Sjöbeck, Allmänningen Kulla fälad, Kring Kärnan 3, 1947, s 55; G. Johannesson, a a 1977, s 27.

[5] Se ovan s 27 f.

uo under 1300- och 1400-talen. Antalet representerar ett minimum och är i huvudsak baserat på klara omnämnanden av personer, som bär titel av riddare eller väpnare och som skriver sig till någon av uo:s bebyggelser. På detta sätt kan adliga huvudgårdar beläggas i Vellinge,[6] Håslöv,[7] Västra Värlinge,[8] Östra Värlinge,[9] Maglarp,[10] Tågarp,[11] Ståstorp,[12] Villie,[13] Haglösa,[14] Annarp,[15] Åkarp,[16] Fru Alstad,[17] Markie[18] och Svenstorp.[19]

Av dessa återstod alltså endast två efter 1570, vilket onekligen framstår som en anmärkningsvärd decimering. Det är emellertid en relativt välkänd företeelse, att flera huvudgårdar, som ägdes av lågadliga släkter, förlorade sin status som huvudgård under loppet av senmedeltiden. Det ingår i bilden av den s k »lågadelns kris», som på många håll i t ex Danmark och Sverige tog sig ensartade uttryck. Sålunda visar det sig, att de likviditetsproblem, som bl a förklarats som svårigheter i folkminskningens spår och som drabbade många danska adelsmän under 1300- och 1400-talen, slog särskilt hårt i lågadliga väpnarekretsar. En förskjutning ägde rum inom det adliga godsbeståndet till de högadliga, kapitalstarka släkternas förmån. Många lokala lågadelssläkter sjönk tillbaka till bondeklassen, samtidigt som deras tidigare huvudgårdar köptes upp.[20]

Ett sådant mönster kan även beläggas med exempel från uo. Sålunda sålde väpnaren Anders Gagge i Ståstorp »myn gaardh ligendis wdi Stostrop /. . ./ som jek nu selloff wdj boor» till ägaren av huvudgården i grannbyn Tågarp, Claus Ludvigsen (Rosenkrantz).[21] Ett annat exempel är den från 1300-talet kända väpnaregård i Annarp, som vid 1500-talets början ingick som en större landbogård i familjen Gyldenstiernes omfattande godsbestånd.[22] I uo tycks

[6] Rep 1 nr 7515, 7892; Rep 2 nr 50, 190, 1012 och 1031.

[7] S D 3, s 551. Sannolikt avses *Norra* Håslöv.

[8] Rep 1 nr 3262; Udvalg af hidtil utrykte danske Diplomer og Breve, udg af C. Molbech og N. M. Petersen, s 43 f.

[9] LÄU 3, s 350; Rep 2 nr 1031 och nr 2871; LÄU 4, s 268.

[10] Dipl Dan 3.r 8 nr 176 och nr 432; Dipl Dan 3.r 9 nr 56.

[11] Dipl Dan 3.r 3 nr 48 och nr 59; Dipl Dan 3.r 4 nr 475; Rep 1 nr 4344 och nr 7731 m fl.

[12] Rep 1 nr 3702, nr 6218 och nr 7517 m fl.

[13] Dipl Dan 3.r 6 nr 263; 3.r 7 nr 108.

[14] Rep 1 nr 6218 och nr 7892; Rep 2 nr 1031, LÄU 3, s 403 ff; LÄU 4, s 219 f m fl.

[15] Dipl Dan 2.r 5 nr 222; Dipl Dan 3.r 6 nr 263.

[16] Rep 1 nr 7892; LÄU 4, s 369 och s 373; Rep 2 nr 7939.

[17] Rep 1 nr 3344; Lib dat, s 254.

[18] Dipl Dan 2.r 11 nr 207, 265, 321 m fl; jfr ovan 7.1.2.

[19] Dipl Dan 3.r 8 nr 50; Lib dat. s 202; jfr ovan 7.1.4 med not 6.

[20] Se härom E. Ulsig, a a 1968, s 198 ff och s 289 ff; T. Dahlerup, Lavadelns Krise i dansk Senmiddelalder, DHT 1969; dens., Danmark, i Den nordiske Adel i Senmiddelalderen, 1971, s 60 ff; E. Österberg i Desertion 1981, s 215 f; K. Hørby i Dansk social historie 2, 1980, s 243. – För definitioner av olika sociala skikt *inom* adelsståndet, Se T. Dahlerup, a a 1971, s 47 f.

[21] K. Barner, Familien Rosenkrantz's Historie I. Med Diplomatarium, 1884, s 166 f.

[22] EGJb, s 484.

det annars i stor utsträckning ha varit de större *kyrkliga* institutionerna, som på olika sätt förvärvade lågadliga godskomplex. Som exempel kan nämnas Åkarp, som är belagt som väpnaregård 1449 men som redovisas bland ärkesätets gods i Uppbördsjordeboken 1522 med »curia principalis» och 6 landbonamn.[23] Ett annat exempel är den huvudgård, som på 1300-talet fanns i Östra Alstads by (senare känd som Fru Alstad). Detta gods testamenterades på 1380-talet av väpnaren Peder Nielsen till Lunds domkyrkas fabrica. Det angavs då ha bestått av »una curia principali et sex aliis curiis ibidem adjacentibus».[24]

Genom processer av den arten har de kyrkliga institutionerna efter hand utökat det godsbestånd på Söderslätt, som av allt att döma redan tidigare under medeltiden kan ha varit betydande. Vid medeltidens slut kvarstod i Skytts härad däremot i stort sett endast 3 självständiga adelsägda huvudgårdar. Av dessa upphörde snart Tågarp att fungera som sätesgård, sedan Tågarps gård och gods år 1568 förvärvats av en av tidens stora samlare av adelsgods, rikshovmästaren Peder Oxe.[25] År 1611 förvärvades Haglösa gård och gods av kronan.[26] Efter den tiden kvarstod sålunda i uo endast Markie gård som centrum i ett adligt godskomplex, så småningom områdets enda fideikomissbildning.

Frånvaron av stordomäner är en viktig förutsättning för förståelsen av kulturlandskapsutvecklingen på Söderslätt fram i modern tid. Förklaringen härtill kan emellertid inte sökas i ekologiska skillnader mellan slätt- och backlandskap och därmed betingade förutsättningar för kungliga donationer av allmänningsmarker till det nya adelsståndets medlemmar. I stället handlar det helt enkelt om förändringsprocesser i egendomsfördelningen, och på Söderslätt äger dessa rum under fr a senmedeltid och 1500-tal.

Efter denna kommentar är det dags att återvända till variabelschemat och diskutera den konstaterade senmedeltida ödeläggelsen i förhållande till olika *avståndsvariabler.*

[23] Uppbjb 1522, s 514.

[24] Rep 1 nr 3344; Lib dat, s 254. – Namnet *Fru Alstad* brukar man förknippa med det faktum, att kyrkan här, med sitt läge intill en offerkälla, under senmedeltiden utvecklades till en betydande vallfartsort. Ett resultat av detta blev, att kyrkobyggnaden ombyggdes och utvidgades väsentligt under 1400-talet; (E. Frostin, a a I, 1960, s 94, med där anf litt). Själva namnbytet kan på grund av de obefintliga 1400-talskällorna dokumenteras först år 1512, då byn omtalas som »Wår frue Alestada»; (Rep 2 nr 12209. Om namnskiften av denna typ, se B. Jørgensen, a a 1977, s 40 ff). Som en del av bakgrunden till den senmedeltida kultiska aktiviteten, kyrkoutvidgningen och namnskiftet här kan man framhålla den ovan omtalade förändringen i byns *ägarstruktur*, nämligen att ett väl samlat lågfrälse landsbygods i Östra Alstad på 1380-talet överfördes till domkyrkans fabrica-gods.

[25] Kr Sk I, s 115. Tågarpsgodset förvärvades av Peder Oxe och Otto Brahe gemensamt, sedan dess dåvarande ägare, Peder Christiernsen (Dyre) hade, som det heter, mist förståndet och inte kunnat utpeka sina arvingar. Se härom A. Heise, Familien Rosenkrantz's Historie II, 1882, s 273 ff och s 287 f.

[26] Kr Sk I, s 371.

7.4.6 Avstånd till kommunikationsleder, kust och kyrka

Till frågan, i vad mån vissa mönster i de ödebelagda enheternas rumsliga fördelning kan vara fruktbara i en diskussion av kausala relationer, ger *avstånd till kommunikationsleder och kust* inget entydigt utslag. Beträffande ödegårdarnas *närhet* till viktiga vägar till lands och längs kusten, finns klara paralleller till den ovan förda diskussionen kring topografisk-jordartsgeologiska variabler, där närheten till såväl landsvägen Malmö–Ystad som till kusten berördes.[1] Argumenten blir delvis identiska mot en koppling av de tre urskiljbara koncentrationerna av ödebelägg (i nordöstra hörnet av uo, i nordvästra hörnet och kring Trelleborg) till kommunikationslederna: större delen av bebyggelserna längs landsvägen respektive kusten har ingen konstaterbar ödeläggelse.

Om man så ställer den omvända frågan, huruvida områdets ödebelägg återfinnes i bebyggelser på *stort avstånd* från kommunikationsleder, måste detta, delvis i konsekvens med det föregående, besvaras negativt. Förhållandet kan tolkas som ett tecken på att ödeläggelsen inom uo i sydvästra Skåne inte kan sättas in i det på andra håll i Norden kända mönstret med ödeläggelse i marginalbygd och stabilitet i centralbygd.[2]

En liknande konklusion aktualiseras, om man relaterar de ödebelagda gårdarna till *avstånd till sockenkyrkorna.* Som tidigare har klargjorts har uo kännetecknats av en påfallande hög täthet av medeltida sockenkyrkor, och inga nedläggningar av socknar är kända före reformationstiden.[3] Till frågan om hur *kyrkbyarna* i uo berördes av ödeläggelse under senmedeltid kan först och främst sägas, att ingen kyrkby drabbats av total nedläggelse. Nedlagda kyrkbyar är ovanliga bland de kända skånska ödehabitationerna, men exempel finnes, t o m på Söderslätt. Här har sålunda Bastorps kyrkby (i nuvarande Glostorps sn) i Oxie härad nedlagts, sannolikt under förra hälften av 1500-talet.[4] Inom uo har emellertid 8 kyrkbyar berörts av partiell ödeläggelse. Det har skett i en utsträckning, som representerar nära nog 1/3 av den totalt kända ödeläggelsen (dvs inklusive permanenta ödehabitationer). Räknar man endast med den kända partiella ödeläggelsen i för övrigt kvarlevande byar, återfinner man inte mindre än cirka 3/4 av sådana ödegårdar i de åtta kyrkbyarna. I den mån avstånd till kyrka kan ses som en variabel för att mäta centralitet respektive marginalitet hos olika bebyggelser, innebär detta återigen, att ödeläggelse respektive stabilitet inte faller ut i enkla och entydiga mönster inom uo. Till stor del torde detta kunna förklaras med områdets enhetliga karaktär av central odlingsbygd.

[1] Se ovan 7.4.3.

[2] Jfr Björn Teitsson, som har beskrivit den »typiska» senmedeltida ödegården i Norden som relativt högt belägen, långt från kust och centralort och på mager jord. Gården har varit relativt ung och liten. (Desertion 1981, s 186.)

[3] Se ovan 6.3.1 f.

[4] Jfr I. Ingers, a a Ale 1971: 3 och 1972: 1.

7.4.7 Avstånd till närmaste granne

Vid analysen av kulturlandskapets huvuddrag kring 1570 konstaterades ovan bl a att medelavståndet mellan uo:s byar låg i närheten av 2000 m, vilket kan sättas i samband med Viggo Hansens tolkningar om avståndens och transporternas betydelse i äldre tiders jordbruk.[5] Vi har också uppmärksammat avståndsvariabeln i samband med lokaliseringen av ödehabitationer vid extremt långa avstånd mellan angränsande, kvarlevande bebyggelser.[6] I det nu aktuella sammanhanget kan vi åter utgå från Hansens förutsättning, att den rumsliga fördelningen av rurala bebyggelser är ett uttryck för en önskan att minimera transporterna och maximera odlingsresursernas tillgänglighet. Mot den bakgrunden skulle ett utpräglat *kort avstånd* mellan ett lokaliserat läge för en ödehabitation och en eller flera kvarlevande byar kunna peka på en onödigt trång lokalisering som en bidragande orsak till nedläggningen.

Bland de för uo konstaterade avståndsrelationerna mellan de historiskt kända bebyggelselägena hänför sig en del av de verkligt små avstånden, upp till 1000 m, till kvarlevande byar och andra till medeltida ödehabitationer. Till de förra hör avståndet mellan de båda kyrkbyarna Stora och Lilla Slågarp, belägna endast cirka 700 m från varandra. Hypotesen om att Lilla Slågarp aldrig haft karaktär av flergårdsby,[7] motsäges knappast av avståndsförhållandena, även om det finns några enstaka exempel på *byar* med motsvarande trång lokalisering. Inom Västra Tommarps socken ryms sålunda 3 smärre byar inom utpräglat små avstånd. Tommarps kyrkby (6 gårdar), Tågarp (6 gårdar) och Ståstorp (10 gårdar) ligger här på 650–900 meters avstånd från varandra. Trots att dessa byar måste sägas vara för området ovanligt trångt lokaliserade, har de endast marginellt berörts av känd ödeläggelse. På ett avstånd av 900 m söder om Tågarp har vi emellertid läget för ytterligare en medeltidsbebyggelse, Svenstorp, som torde ha nedlagts strax före 1400.[8] Även om Svenstorp alltså kan sägas ha varit trångt lokaliserat i förhållande till närmaste grannbyar i Västra Tommarps socken, är det endast den förra, som på ett avgörande sätt drabbats av ödeläggelse. Det faktum, att Svenstorp är den bebyggelse, som ligger på kortast avstånd från staden Trelleborg, får under dessa omständigheter tillmätas större tyngd i en diskussion om orsakerna till nedläggelsen.

Ett annat exempel på korta avstånd mellan ödehabitation och kvarlevande byar gäller Understorp, som enligt utredningen ovan kan lokaliseras till ett bebyggelseläge cirka 1000 m väster om Gylle och cirka 1500 m öster om Vemmerlöv.[9] Genom det äldsta kartmaterialet har Understorps forna by-

[5] Se ovan 3.5.4.
[6] Se ovan 7.1.8.
[7] Se ovan 6.3 med not 4.
[8] Se ovan 7.1.4.
[9] För det följande, jfr ovan 7.1.3.

mark delvis kunnat rekonstrueras. I huvudsak visar det sig, att en östlig del ingår i Gylles västra vång, medan en västlig ligger som en separat utjord mellan Vemmerlövs östra vång och sockengränsen mot Gylle. Som tidigare redovisats indicerar arkeologiska data, att Understorp har existerat som bebyggelse från 1000-talet till 1300-talet. Ingenting i materialet ger dock någon antydan om orsaken till Understorps nedläggning, men ett par alternativa hypoteser är möjliga att uppställa och delvis pröva beträffande avståndsvariabelns eventuella roll i sammanhanget.

Enligt en första hypotes kan det korta avståndet ha fungerat som en *primär orsak* i ett läge, där man i samband med en förändring av Gylles odlingssystem funnit, att den alltför nära liggande Understorpsmarken utgjort ett direkt hinder för exempelvis ett fullt utbildat trevångssystem. Understorp kan därför ha lagts ned och odlingsmarken införlivats med angränsande byar, främst Gylle och Vemmerlöv. En sådan förklaring ligger i linje med den teori om sammanläggning (Ballung) av enskilda mindre bebyggelser till större byar i samband med strukturförändringar som trevångsbrukets genomförande, som fr a Svend Gissel i anslutning till tysk kulturgeografi har diskuterat för danska områden.[10] Mot denna hypotes som förklaring till Understorps nedläggning talar emellertid i viss mån det faktum, att Understorpsmarken inte totalt integrerats med Vemmerlövs bymark och att endast 2 av Gylles 12 bönder enligt storskifteskartan 1770 brukar jorden inom Understorpsområdet. Uppdelningen av bymarken mellan grannbyarna förefaller med andra ord vara klar, men sammanläggningen verkar vara något ofullgången.

Av det skälet skall kanske snarare en andra hypotes aktualiseras, enligt vilken Understorp av någon okänd primär orsak lagts öde. I ett andra steg i en process blir det fråga om, huruvida bebyggelsen skall återupprättas eller inte. I ett sådant *sekundärt skede* kan avståndsvariabeln ha haft avgörande betydelse. På grund av det ringa avståndet till Gylle by kan det bedömas som onödigt att återupprätta Understorp såsom självständig bebyggelse. Ett antal bönder från Gylle skulle nämligen under arbetstekniskt acceptabla omständigheter kunna bruka en stor del av Understorpsmarken. Det visar sig också enligt det äldsta skriftliga belägget från jb 1565/66 att Börringe klosters 4 landbor i Gylle brukar »Understorpe iordt» mot en årlig avgift av 5 mark. Detta kan sålunda bidraga till att förklara att nedläggningen blev permanent. Samtidigt belyses skillnaderna i Understorpsmarkens integration i Gylles respektive Vemmerlövs odlingssystem. På grund av det längre avståndet till Vemmerlöv, 1500 m, har Understorpsmarken befunnit sig utanför den »barriär» vid 800–1000 m, som enligt Viggo Hansens undersökning markerat gränsen för ett lönsamt intensivjordbruk. Det kan förklara varför området innanför Vemmerlövs sockengräns har legat som en extensivt brukad utjord

[10] S. Gissel, a a 1968, s 276 ff; dens. i Nasjonale forskningsoversikter 1977, s 58.

med separat namn, medan området innanför Gylles gränser trots vissa särdrag har betraktats som en del av Gylle bys västra vång.

Ett motsvarande underlag för analysen saknas för de i huvudsak enbart marknamnsbelagda ödehabitationerna Torp (i 3 fall), Björstorp, Gerop och Ödeböle.[11] Någon exakt lokalisering av bebyggelselägena här har inte kunnat göras. Likväl står det klart, att i den mån dessa bebyggelser har existerat samtidigt bör de har varit trångt lokaliserade i t ex området Vellinge–Håslöv. För de flesta, kanske alla av de nämnda ödehabitationerna förefaller anledningen till nedläggningarna att hypotetiskt kunna knytas till en variant av det ovan berörda Ballungfenomenet, som i enlighet med Erling Porsmose kan benämnas »indflytning». Därmed avses en bebyggelse, vanligen en gård eller mindre by med *-torp*-namn, vars brukare flyttar in till en grannby och vars odlingsmarker införlivas med dennas. Enligt Porsmoses tolkning svarar den typen av bebyggelsenedläggningar för mellan en tredjedel och hälften av de kända nedläggningarna på Fyn.[12]

Det intressanta här är fr a de förmodade inflyttningarnas bakomliggande motiv, som emellertid är svåra att avgöra med hjälp av de metoder med retrospektiva marknamns- och kartstudier, som oftast står till buds. Enligt Porsmoses preliminära tolkning kan dessa inflyttningar vara uttryck för en senmedeltida motrörelse till en tidigare decentraliserande rörelse, som skapat många av de mindre *-torp*-byarna i närheten av större ursprungsbyar. Iakttagelsen i materialet från Fyn, att dessa fenomen delvis har anknytning till verkliga storbyar, kan för övrigt bekräftas från uo på Söderslätt (Vellinge, Maglarp). Som Porsmose själv påpekar, kan införlivandet av mindre bebyggelser med större byar emellertid också hypotetiskt kopplas till *oavsiktlig* ödeläggelse. Om ödegårdar har uppstått i de större grannbyarna, kan inflyttning till de lediga gårdarna ske från den mindre bebyggelsen, som därvid blir övergiven. Vi kan också tänka oss ett läge, då en mindre bebyggelse i ett akut skede blir demografiskt utslagen och dess resursområde till en början utnyttjas och i ett senare skede införlivas genom permanent uppdelning av närmaste grannbyar. För uo:s del antyder materialet – liksom för fallet Understorp – snarast en sådan uppdelning av mark mellan olika grannbyar i anslutning till dessa ödehabitationer: mellan Maglarp, Skegrie och Stävie (Torp), mellan Stora Slågarp och Haglösa (Torp), mellan Vellinge och Norra Håslöv (Biörstorp och Gerop) och mellan Norra Håslöv och Fuglie (Ödeböle). Hypoteser av detta slag kan endast prövas i en utvidgad tvärvetenskaplig analys.

Konklusionen till detta avsnitt om avstånd mellan bebyggelserna blir den, att utpräglat korta avstånd till närmaste grannby inte kan påvisas spela någon direkt roll som primär orsak till ödeläggelsen i uo bl a därför att större delen av de byar, som synes vara mest påtagligt trångt lokaliserade, inte alls eller

[11] Se ovan 7.1.8 f.

[12] E. Porsmose, a a 1981, s 388 f och s 448 ff.

endast obetydligt kan förknippas med regress i bebyggelsen. Det gäller de ovan nämnda Slågarpsbyarna och de 3 byarna i Västra Tommarps socken. Det gäller även Västra Alstad och Sjörup (V. Alstads sn) på ett avstånd av cirka 800 m samt Kyrkoköpinge och Mellanköpinge (Kyrkoköpinge sn) på ett avstånd av cirka 700 m. Mellanköpinge har ett läge, som är klart trängre i förhållande till Kyrkoköpinge än det förmodade läget för det nedlagda Västra Köpinge, cirka 1300 m från kyrkbyn. Förhållandet utgör en klar parallell till det nedlagda Svenstorp, där avståndet till staden Trelleborg förefaller vara av större intresse för kausalproblematiken än avståndet till omgivande bybebyggelse. I fallet Understorp (liksom möjligen för de marknamnsbelagda ödehabitationerna för övrigt) skymtar emellertid avståndsvariabeln som en bidragande orsak till att nedläggningen av denna bebyggelse i ett sekundärt skede av en process blev permanent. Orsaken till de ursprungliga nedläggningarna förblir dock höljda i dunkel.

7.4.8 Avstånd till huvudgård

En huvudtanke bakom denna avståndsvariabel är, att ödeläggelse av frälselandbogårdar i anslutning till en privatägd huvudgård kan vara resultatet av en medveten och *avsiktlig åtgärd* från huvudgårdsägaren. En sådan åtgärd skulle i sin tur kunna vara betingad dels av ett önskemål om utökade arealer för huvudgårdens egendrift och dels av en strävan att förändra odlingsinriktningen genom övergång från spannmålsproduktion till animalieproduktion. Förklaringshypoteser i den riktningen har spelat en stor roll i den nordiska forskningsdebatten, inte minst inspirerade av Erik Lönnroths koppling mellan den svenska högadelns intresse för godsexpansion i animalieproducerande distrikt och de ökande internationella handelsförbindelser, som förmedlades av hanseaterna.[1] Som en allmän ekonomisk bakgrund till senmedeltidens agrara utveckling har också godsägarnas export av smör och oxar, men även av spannmål, tillmätts stor betydelse inom dansk forskning.[2]

Speciell uppmärksamhet har riktats mot ett intressant fall, där närhet till adlig huvudgård kan kombineras dels med Danmarks mest omfattande senmedeltida ödeläggelse av landsbyar och dels med en utökad betesdrift. Det gäller det s k Oldenområdet i Horns härad på Själland, där det vid tiden omkring 1400 skett en nedläggning av 8 medeltidsbyar, som låg närmare huvudgården Svanholm än de kvarlevande byarna, och där området vid senare de-

[1] E. Lönnroth, Slaget på Brunkeberg och dess förhistoria, Scandia 1938; dens., a a 1940, s 35 ff och s 208. För det svenska forskningsläget i övrigt, se t ex L.-A. Norborg, Sverige, i Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen, 1964, s 71 f; L.-O. Larsson, a a 1964, s 176 ff; E. Österberg, a a 1977, s 123 f.

[2] För det danska forskningsläget, se S. Gissel i Nasjonale forskningsoversikter, 1972, s 70 f och där anf litt.

len av 1400-talet framstår som en vidsträckt betesareal.[3] Frågan blir alltså här, om byarna ödelagts för att möjliggöra en övergång till betesdrift, eller om ödeläggelsen i ett primärt stadium skett oavsiktligt. Väsentligt för bedömningen har här varit de tecken på ekonomiska bekymmer och kris, som Hornsherred-undersökningen har påvisat för Svanholms ägarefamiljer under 1300-talet. Svend Gissel sammanfattar resultaten på det sättet, att betesdriften först föregicks av ödeläggelse och sedan av misslyckade ansträngningar att återuppodla öde åkermark. Med släkten Bille skedde därefter från 1450-talet en anpassning till ett systematiskt utnyttjande av områdets betesmöjligheter. Utläggningen av Oldenområdet till betesmark måste enligt Gissels konklusion »vaere en følge af og ikke en årsag til ødelæggningen».[4]

Utan närmare jämförbarhet för övrigt med denna Danmarks största »Wüstung» måste i princip samma problem kunna ställas utifrån materialet från Söderslätt: Kan ödeläggelse i anslutning till huvudgårdar konstateras inom uo? Kan sådan ödeläggelse i så fall förknippas med driftsomläggning, antingen som orsak eller följd? Den första frågan har redan besvarats ovan i samband med diskussionen av ödegårdarnas fördelning på ägarkategorier.[5] Därvid konstaterades nämligen, att minst 30 % av uo:s ödebelagda gårdar kan hänföras till det *arronderade* privatägda frälsegodset, varmed avses gårdar i huvudgårdsbyn eller därtill angränsande by. För att skapa underlag för en bedömning av den andra frågan, skall de exempel presenteras, som döljer sig bakom denna siffra.

Det kan emellertid vara befogat att inledningsvis erinra om ett fall, som av formellt egendomsrättsliga skäl inte förts upp bland frälsegods i tabell 7: 6, men där en anknytning mellan huvudgård och ödeläggelse är mycket påtaglig. Det gäller det ovan presenterade förhållandet, att den ena av de tre gårdar, som Lunds domkapitel ägde i Haglösa by, betecknades som öde 1475. Gården var belägen omedelbart norr om *huvudgården i Haglösa*. Det omtalas i brevet 1475, att den förste kände ägaren till Haglösa, väpnaren Tule Tygesen (Sparre) (omnämnd 1421–47), hade arrenderat de tre gårdarna av domkapitlet. Den gård, som 1475 identifierades som öde, låg »norden nest howitgorden» i byn, och Tule Tygesen »lagde ager och æng fra for:de gord oc til howitgorden».[6]

Formuleringen ger oss möjligen en direkt inblick i kausalförhållandena. Uppgifterna skulle nämligen kunna tolkas som ett belägg för huvudgårdsexpansion genom nedläggning av landbogods redan under 1400-talets förra hälft, vilket är osedvanligt tidigt för detta fenomen. Det brukar som bekant

[3] Ödeläggelsen i Oldenområdet har fr a behandlats av C. A. Christensen, a a DHT 1964; S. Gissel, a a 1968, s 243 ff; dens., i Hornsherredundersøgelsen, 1977, passim.

[4] S. Gissel i Hornsherredundersøgelsen, 1977, s 277 f, s 301 och s 310 ff, jfr V. Hansen, ibidem s 50; P. Raslow, ibidem s 213 f.

[5] Se ovan 7.4.5.

[6] LÄU 4, s 219 f; se ovan 7.2.5.

annars fr a hänföras till 1500- och 1600-talens adliga godsexpansion.[7] Man kan då beträffande Haglösa notera, att utökningen av huvudgårdens egen odlingsareal skedde med åker och äng från en gård, som huvudgårdsägaren saknade egendomsrätt till. Detta är så pass anmärkningsvärt, att man trots brister i källsituationen även torde kunna räkna med den mera näraliggande möjligheten, att godsägaren låtit sin huvudgård expandera utöver en eller annan gård, som han själv ägde i huvudgårdsbyn. Fallet Haglösa är av intresse, då det pekar i en annan riktning än Erik Ulsigs pregnant formulerade tes beträffande eventuell huvudgårdsexpansion före 1500-talet. Ulsig hävdar nämligen att det för senmedeltiden »ikke er grund til at antage forekomsten af nogen tendens til at udvide dem» (dvs huvudgårdarna), bl a på grund av brist på arbetskraft.[8]

Som tidigare redovisats lades även de två övriga kapitelsgårdarna i Haglösa by under loppet av 1500-talet öde, varefter egendomsrätten cirka 1570 genom mageskifte övergick till dåvarande ägaren till Haglösa gård. Avgörande för vår frågeställning blir då att bedöma, om huvudgårdsägaren vid 1400-talets förra hälft *avsiktligt* avhyste en fungerande landbogård, eller om han från domkapitlet mottog en gård, som av annan och okänd anledning redan var öde.[9] Frågan kan emellertid inte ges ett entydigt svar utifrån brevet 1475. Även om beteckningen »ödhe gord» där främst användes för identifiering av de år 1475 aktuella förhållandena, kan formuleringarna om ödestatus även avse läget, då Tule Tygesen mottog godset. Frågan om den primära orsaken till gårdens ödestatus får sålunda lämnas öppen. Å andra sidan måste det faktum, att ödetillståndet permanentades och efterhand utvidgades till granngårdar i byn, tolkas som en avsiktlig åtgärd för att utöka huvudgårdens egendrift. Konklusionen blir alltså den, att närheten till huvudgård i detta fall har betydelse för kausalförhållandena i åtminstone ett *sekundärt skede* av en process, såsom en förklaring till att ödetillståndet permanentades.

Resten av det arronderade frälsegodset hänför sig till den största koncentrationen av ödeläggelse inom uo. Denna är knuten till byar och gårdar kring *Markie huvudgård.* Denna anknytning gäller inte endast i fråga om rumslig närhet, utan det finns i de flesta fall även ett egendomsrättsligt samband här mellan huvudgård och ödegods.

I denna framställning har tidigare behandlats en väsentlig del av kända uppgifter rörande Markie gård under senmedeltiden och därmed förknippat ödegods. Det centrala källmaterialet, främst Jakob Jensens pantebrev 1359 och Anne Mouritsdatters jordebok (AMJb) från cirka 1504, har presenterats, värderats och tolkats. Som en utgångspunkt för följande resonemang hänvi-

[7] Se ovan s 27 f.

[8] E. Ulsig, a a 1968, s 348 ff. Jfr dock E. Porsmose, (a a 1981, s 386), som räknar med att huvudgårdsutvidgningar på basis av ödegods har skett från senare delen av 1400-talet.

[9] I domkapitlets bevarade åtkomstmaterial för dessa 3 gårdar i Haglösa från cirka 1350 meddelas inget om ödestatus. (Dipl Dan 3.r 3 nr 308; Lib dat. s 124 f.)

sas till berörda avsnitt.[10] De bebyggelser kring Markie, som i varierande utsträckning drabbats av ödeläggelse, är Owaxthorp, Ugeböle, Fru Alstad och Skevarp.

Källäget för de två förstnämnda bebyggelserna, *Owaxthorp* och *Ugeböle*, är som tidigare påpekats dystert: de omnämnes endast en gång i medeltida källmaterial, i regesten av 1359 års pantebrev. Inga spår i form av bevarade marknamn e dyl har påträffats i senare material. Likväl medger källmaterialet en viss möjlighet att i kombination med resultat från studier av medeltida danska godsstrukturer forma en rimlig tolkning av förhållandena. Denna tolkning har tidigare antytts men skall här utvecklas något, eftersom den berör en förändringsproblematik med antagen generell räckvidd.

Ett av huvudresultaten från Erik Ulsigs omfattande undersökning av danska adelsgods under medeltiden är, att det under 1300-talets senare del skedde en övergång från ett högmedeltida godssystem till ett senmedeltida. Det förra har utmärkts av relativt betydande egendrift på större huvudgårdar eller brytegårdar, som omgavs av mindre landbogårdar och mer eller mindre jordlösa s k »gårdsæder». Det senmedeltida godssystemet har kännetecknats av mindre egendrift och av att landbogodset utstyckats på medelstora arrendegårdar. De kunde ofta ligga som vida spritt strögods i förhållande till huvudgården.[11] Ulsigs resultat synes vara väl förenliga med den omstrukturering i byarna med egalisering av bygårdarnas storlek, som enligt C. A. Christensen ägde rum i stor skala under 1300- och 1400-talen.[12] Både Christensen och Ulsig ser brist på arbetskraft på grund av befolkningsminskning som den främsta orsaken till strukturförändringarna.

I Ulsigs beskrivningar av högmedeltida välarronderade godsstrukturer möter man flera exempel på smärre bebyggelser, »torper», i anslutning till en huvudgård.[13] Inte sällan rör det sig om i senare material okända, dvs nedlagda bebyggelser.[14] I detta sammanhang kan man även jämföra med det ovan nämnda Svanholms gods och de nedlagda byarna i Oldenområdet. Per Raslow finner i sin undersökning av godsstrukturen vid Svanholm, att denna ännu vid 1400-talets mitt var av »udpræget højmiddelalderlig karakter». Den bestod nämligen av huvudgården med 4 omgivande »småtorper, der alle tillhørte hovedgården». Av de 4 namngivna småtorpen tillhör 3 de för området välbekanta senmedeltida ödehabitationerna.[15]

[10] Se ovan 7.1.2, 7.1.7 och 7.3.3.

[11] E. Ulsig, a a 1968, s 30, s 39 ff, s 135 (et passim). Beträffande utvecklingen av skilda godssystem i Norden under tidig medeltid och högmedeltid, se T. Lindkvist, Landborna i Norden under äldre medeltid, 1979, s 37 ff. För godsdriften under senmedeltid, belyst med svenska exempel, se I.-M. Munktell, Gods, godsägare och landbor 1450–1520, 1982.

[12] C. A. Christensen, a a DHT 1964, s 291 (et passim); dens., a a i Ødegårder og ny bosetning . . ., 1964; K. Hørby, a a i Dansk social historie 2, 1980, s 245 ff; E. Porsmose, a a 1981, s 367 ff.

[13] E. Ulsig, a a 1968, s 36 f, s 40, s 94, s 99 f, s 108, s 110 m fl.

[14] Ibidem, t ex s 94 och s 110.

[15] P. Raslow i Hornsherredundersøgelsen 1977, s 213.

Det är trots allt ganska tydligt, att den summariska beskrivningen av Markie gård och gods från pantebrevet 1359 ger en återspegling av en äldre godsstruktur, som till vissa delar är försvunnen vid tiden för AMJb. Man urskiljer i uppräkningen 1359, att godset består av två delar. Å ena sidan har vi huvudgården, möllan, huvudgårdsbyn Markie, Owaxthorp och Ugeböle, som inte uppföres med landgille, och å andra sidan har vi ett precist angivet antal landgillebetalande landbogårdar i fem byar på växlande avstånd från huvudgården. Den förra delen framstår som godsets kärndomän, där de ingående enheterna, bl a Owaxthorp och Ugeböle, får uppfattas som delar av storgårdens driftssystem. I AMJb registreras däremot Markie gård och gods i sin senmedeltida form, med bl a 16 landgillebetalande landbor i Stora Markie by. Såväl Owaxthorp som Ugeböle är nu försvunna ur sammanhanget.

Det förefaller mot bakgrund av det ovan sagda vara rimligt att tolka nedläggningen av dessa bebyggelser som en följd av en strukturförändring i godssystemet, där bl a »småtorp» i anslutning till högmedeltida storgårdar mister sina ursprungliga funktioner. En sådan tolkning kan göras utan att man för den skull definitivt kan ta ställning till vad som i sin tur orsakade förändringarna i godsstrukturen.

Genom detta exempel tangerar vi två väsentliga problem för tolkningen av den sydskandinaviska bebyggelseutvecklingen under loppet av medeltiden. Det gäller dels frågan, om de strukturförändringar i de högmedeltida byarna, som fr a Ulsig och C. A. Christensen utifrån företrädesvis själländskt material har påvisat, kan tillmätas någon form av generell räckvidd för Sydskandinavien. Dels är frågan, hur dessa senmedeltida strukturförändringar i form av fr a utskiftning av storgårdar och egalisering av bygårdarnas areal skall förklaras. Det finns anledning att uppmärksamma dessa frågor, även om vi här av fr a två skäl inte kan utveckla diskussionen. För det första har nämligen det samtida skriftliga källmaterialet för uo på Söderslätt inte förmedlat några klara indikationer på genomgripande och omfattande strukturförändringar, även om något enstaka exempel på en tidig, sedermera omvandlad storgård kan beläggas [16] och fem byar med ensam ägare på 1500-talet framträder med helt egaliserat landgille.[17] För det andra kräver problemen tvärvetenskapligt bredare insatser än vad som här har varit möjligt att genomföra. I den mån utskiftning av stora huvudgårdar eller brytegårdar och egalisering av landbo-

[16] År 1133 anslogs bl a en gård i Stora Hammar på 1 1/2 bol (»curiam in Hambri habentem mansum et dimidium») till ett prebende vid Lunds domkyrka. (Dipl Dan 1.r 2, s 105 ff). I jb 1570 registreras 12 landbogårdar i Stora Hammar bland domkapitlets gods. Några av dessa kan förmodas gå tillbaka på 1100-talsgården, som för sin tid bör ha varit en »mindre» storgård; jfr E. Ulsig, a a 1968, s 118 f.

[17] Det gäller följande byar: Lilla Markie (Börringe klosters län, jb 1565/66), Lilla Alstad (Lindholmens birk, jb 1546/47 m fl), Ugglarp (Lundagårds län, jb 1546/47 m fl), Dalköpinge (Näsbyholms län, jb 1546/47) och Domme (under Markie gård i AMJb 1504, EGJb s 483). Jfr ovan 7.3.3 beträffande Västra Virestad.

gårdar i byarna verkligen varit allmänt förekommande processer, borde dessa exempelvis ge sig till känna, bl a som kontinuitetsbrott, i det kända arkeologiska materialet från sydskandinaviska medeltidsbyar. De hittills gjorda arkeologiska tolkningarna verifierar dock inte hypotesen om en allmän fysisk strukturförändring i byarna under senmedeltiden.[18] Denna fråga får under alla omständigheter hållas öppen i avvaktan på specialinriktade, tvärvetenskapliga studier, bl a i skånskt material.[19]

Till Markie gårds landbogods i grannbyarna hörde såväl 1359 som 1504 en betydande del av kyrkbyn *Fru Alstad.* Vi har tidigare konstaterat, att 1 av 8 gårdar i byn enligt tolkningen av pantebrevet 1359 är belagd som implicit öde, medan AMJb registrerar 13 gårdar med landbor och 3 explicit öde gårdar i byn. Förutom denna partiella ödeläggelse har vi noterat tendenser till sjunkande landgille för godset i Fru Alstad. Det begränsade källmaterialet erbjuder inte någon möjlighet till insyn i några för byn speciella omständigheter, som kan förklara ödeläggelse eller landgillereduktion. I vilket fall som helst finns det ingen anledning att här räkna med en *avsiktlig* nedläggning av gårdar från huvudgårdsägarens sida. I så fall skulle man nämligen inom godsadministrationen inte haft något skäl till att i jordeboken noggrant registrera de tre öde gårdarna med deras tidigare landgillesats. Det är tydligt, att ödegårdarna i Fru Alstad representerar ett oönskat inkomstbortfall.

Avståndet mellan huvudgården i Markie och Fru Alstads by är cirka 3000 m. Ungefär mitt emellan dessa båda bebyggelser har vi läget för den nedlagda byn *Skevarp.* Denna by har alltså varit huvudgårdens närmaste grannbebyggelse västerut, och den framträder som den största kända ödebyn inom uo med de upp till 10 gårdar, som är belagda i medeltida källmaterial. Uppgifter om Skevarp har presenterats i ett par tidigare sammanhang i denna framställning, men en kort sammanfattning kan likväl vara befogad.[20]

Det äldsta belägget omtalar 1 gård i »Skipathorp» år 1303, medan Jakob Jensens pantebrev 1359 anger 8 gårdar i »Skipathorp», varav 3 ovan har tolkats som implicit öde. Sista gången byn omnämnes i dess egenskap av medeltida bebyggelse är 1409, då det talas om »unam curiam desolatam in Skiborp», dvs en explicit öde gård. Det daterbara arkeologiska materialet från en provgrävning på den lokaliserade byplatsen indicerar en kontinuitet i bebyggelsen från 1000-/1100-talet till en bit in på 1400-talet. I AMJb från cirka 1504 omnämnes inte Skevarp vid namn, men det faktum, att 5 landbor i Fru

[18] Närmare härom hos E. Porsmose, a a 1981, s 368 f.

[19] För en historisk studie med material från sydöstra Skåne, se C. Wallin, Eljaröd och Grevlunda – Tvenne försvunna medeltida sätesgårdar tillhörande ätten Galen. Från högmedeltidens stordrift till senmedeltidens fästebruk, i Tomelilla Hembygdskrets Årsbok 1975.

[20] Se ovan 7.1.2 och 7.2.3 ff.

Alstad vardera ger en avgift för »en øde iord», får tolkas som att man till viss del utnyttjat odlingsmarken till det sedan tidigare nedlagda Skevarp.

Det skriftliga och arkeologiska materialet rörande Skevarp erbjuder den närmaste möjligheten för uo, när det gäller att belägga en *kontinuerlig ödeläggelseprocess*, som slutar med total och permanent bebyggelsenedläggning. Om man mot bakgrunden av en sådan tolkning ställer frågan, om byn avsiktligt lagts ned av den dominerande jordägaren, innehavaren av det angränsande Markie, måste svaret snarast bli nekande. Den omständigheten, att vi här skymtar en över tid utsträckt företeelse och inte en i *ett* sammanhang genomförd åtgärd, kan nämligen kombineras med tidigare nämnda belägg på privatekonomiska bekymmer för huvudgårdsägaren strax efter 1300-talets mitt.

Kombinationen av de olika tecknen på kris och regress, kapitalbrist för godsägararistokratin och ödeläggelse av landbogårdar, går knappast att förena med tanken på att en avsiktligt genomförd driftsomläggning *primärt* kan ligga bakom nedläggningen. Parallellen med Svanholms gods och ödeläggelsen av byar på Oldenområdet framstår i det avseendet som ganska tydlig. Även dateringen av nedläggningen till 1400-talets början tycks ligga i linje med resultaten från Hornsherred-undersökningen,[21] liksom med de tecken på kulmination av en ödegårdskris i Danmark, som C. A. Christensen har tidfäst till »årene lige efter år 1400».[22]

Även om de senmedeltida regressfenomenen i ett primärt skede sålunda tycks ha uppträtt i princip oberoende av närheten till huvudgården, kvarstår dock frågan, i vad mån denna avståndsvariabel får betydelse för förklaringen till att nedläggningen av Skevarp blev total och permanent. Härmed beröres problemet, om man kan belägga produktionsinriktning och markutnyttjande beträffande Skevarps odlingsmarker före och efter nedläggningen.

I Jakob Jensens pantebrev indiceras Skevarpsgårdarnas odlingsinriktning genom spannmålslandgillet. Av de 5 gårdarna med landgilleuppgifter ger 2 gårdar vardera 6 pund säd, medan de 3 övriga fördelar sig på 5 respektive 4 1/2 och 3 pund säd. Övriga medeltidsuppgifter ger inga uppgifter om landgille. Enligt den ovan gjorda tolkningen avser den öde jord, som omtalas i AMJb, delar av Skevarpsmarken, och vi får här en viss inblick i hur marken har utnyttjats. Fem av Markies landbor i grannbyn Fru Alstad brukar jorden mot en avgift, som uppgår till den sammanlagda summan av cirka 8 2/3 skilling grot. Denna intäktspost är så pass begränsad till sin storlek,[23] att vi bör undersöka, om inte Skevarpsmarken även kunnat utnyttjas på annat sätt.

En hypotes, som ligger nära till hands, är att endast en ringa del av Skevarpsmarken utlejdes till landborna i Fru Alstad. Eftersom inga övriga landbor under Markie enligt AMJb anges bruka öde jord, kvarstår som den mest

[21] Se ovan not 4.

[22] C. A. Christensen, a a i Ødegårder og ny bosetning . . ., 1964, s 17 f.

[23] Jfr ovan 7.3.3 med not 10.

sannolika möjligheten, att resten av Skevarps forna odlingsmark låg *direkt under huvudgårdens drift.* Det saknas nämligen anledning att i ett godsregister över underliggande landbogårdar av AMJb:s typ, förvänta sig att påträffa några uppgifter om själva huvudgårdens tillgångar i åker-, ängs- och betesmarker. Källornas tystnad får därvid en förklaring, som även visar sig kunna vinna ett retrospektivt stöd i uppgifter från de äldsta lantmäteriakterna över Markie gårds ägor.

Först skall sägas, att en inventering av skilda typer av kameralt källmaterial från 1500- och 1600-talen inte har kunnat ge hållpunkter för att belysa sådana frågor som Skevarpsmarkens utnyttjande efter nedläggningen eller huvudgårdsdriften på Markie gård. Det äldsta användbara materialet har i det avseendet visat sig vara ett antal lantmäteriakter från 1698–1721.[24] Härav framgår, att huvudgården i Markie låg strax norr om den sedermera vid enskiftet (1817) helt utlokaliserade Stora Markie by. Väster, söder och norr om byn låg de tre vångarna, som kännetecknades av ägoblandning mellan huvudgården och bygårdarna. Längre norrut, mellan norra vången och Börringesjön, fanns dels en för huvudgård och by gemensam fäladsmark samt dels ett delvis skogbevuxet område, den s k Markie hästhage. Omedelbart väster om Stora Markies västra vång återfinnes som ett större särskilt ägoparti den s k »Skevarpwången till Markie gård» (se ovan fig 7: 2).

Det står helt klart genom det äldsta kartmaterialet från tiden före enskiftet, att Skevarpsmarken i väster liksom Markie gårds hästhage i norr betraktats som *huvudgårdens enskilda ägor.* Av det skälet låg de utanför ägoblandningen med Stora Markie by. Specialkartor över hela eller delar av Skevarpsmarken från 1698 och fram till tiden för enskiftet 1817 visar, att vissa partier av området har brukats av Markie säteris underliggande arrendegårdar, särskilt i grannbyarna Fru Alstad i väster och Domme i norr. Dessutom har stora delar brukats som huvudgårdens åker och ängsmark, där inte minst det senare är särskilt markant i det *äldsta* materialet.

Vi finner sålunda, när förhållandena för första gången konkretiseras i materialet, att Skevarps forna bymark på ett mycket påtagligt sätt är knuten till Markie huvudgårds driftssystem. Det går inte att källmässigt belägga den retrospektiva räckvidden för denna struktur. Likväl måste AMJb:s omnämnande av grannbyböndernas utnyttjande av ödejord kombinerat med tystnaden om Skevarpsmarken i övrigt, få tas som en indikation på att strukturen är äldre än jordeboken. Vi skulle med andra ord med den tolkningen rimligen kunna härleda markutnyttjandet och Skevarpsmarkens anknytning till huvudgården ner i 1400-talet.

Sedan mitten av detta århundrade ägdes Markiegodset av släkten Gyldenstierne, en av de verkligt godsrika släkterna i dansk senmedeltid. Niels Pedersen (Gyldenstierne), som genom sitt giftermål med Pernille Mogensdatter

[24] För det följande, jfr ovan 7.1.2 med not 28–30.

(Munk) förvärvade Markie, skrev sig till Ågårds huvudgård i Jylland. Under hans och sonen Mourits Nielsens tid var huvudgården ingen sätesgård i egentlig mening utan drevs som ett fogdeförvaltat administrationscentrum för de omkringliggande landbogårdarna. Den enda inblick källorna från 1400-talet förmedlar rörande godsdriften på Markie gård ger en antydan om att det vid Markie bedrevs hästuppfödning av viss omfattning. Enligt Niels Pedersens testamente från 1456 utdelades nämligen som personliga legat till sju personer vardera en häst »aff Markiæ stodh».[25] Risken för övertolkning av enstaka uppgifter bör givetvis mana till viss förbehållsamhet. Det räcker således inte med detta belägg på 7 överskottsproducerade hästar för att bedöma, om Markies stuteriverksamhet bedrivits i större skala och därmed haft behov av speciella markresurser. Man kan endast uppmärksamma den kontinuitet i verksamheten mellan 1400-talet och 1700-talets början, som antydes vid en kombination av Niels Pedersens testamente och det äldsta lantmäterimaterialets belägg för Markie hästhage i norr.

Oavsett hästavelns ovissa omfattning under senmedeltiden står det emellertid utom tvivel, att ägarna till Markie gård under 1400-talets senare del förfogade över stora och diversifierade produktionsresurser inom ett godsbestånd, som vid Mourits Nielsens död (1503) omfattade 4 huvudgårdar och drygt 500 landbogårdar från Jylland till Skåne. Medlemmar av släkten Gyldenstierne ses också utveckla en betydande handelsaktivitet såsom storexportörer av spannmål och animalieprodukter på egna fartyg.[26] Släkten Gyldenstierne måste således räknas till det översta ekonomiska och sociala skiktet inom sin tids högadel eller, med Troels Dahlerups term, de s k magnaterna.[27] Redan mot den bakgrunden kan man utgå ifrån, att ägaren till Markie och de övriga huvudgårdarna har haft överlägsna förutsättningar att styra produktionsinriktningen på huvudgårdarnas egna odlingsarealer i önskvärd riktning.[28] Man måste därför räkna med, att jordägaren vid denna tid kunnat kontrollera och påverka ett återuppbyggande av nedlagda byar och gårdar i omedelbar anslutning till huvudgården i enlighet med sina intressen.

Konklusionen till detta delvis hypotetiska resonemang måste för fallet *Skevarp* därför bli den, att man bedömt det som mera fördelaktigt att bibehålla en situation med en helt eller delvis nedlagd bybebyggelse än att återupprätta

[25] En av de sju personerna omnämnes som »myn fowedh Jes Stalswen i Marchiæ». (Da Mag 3.r 3, s 298 ff.) Jfr C. G. Weibull, a a 1923, s 54.

[26] Närmare härom i G. Ilsøe, Dansk herremandshandel med hansekøbmændene i senmiddelalderen, i Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966, s 314 f; E. Ulsig, a a 1968, s 230 ff; H. Rebas, Högadlig intressepolitik, slaget på S:t Jørgenbjerg och Köpenhamnstraktaterna år 1441, Scandia 1977. Rebas, som analyserar ett bevarat inventarium från huvudgården Ågård från 1495, finner att gårdens produktion huvudsakligen var inriktad på animalier, och att boskap och hästar tillsammans motsvarade i storleksordning cirka 40 % av lagrets sammanlagda värde.

[27] T. Dahlerup, a a 1971, s 48.

[28] Jfr H. Rebas, a a, Scandia 1977, s 157.

en by med ett antal landgillebetalande landbogårdar. Det kan alltså ha legat mera i linje med en önskad odlingsinriktning, att därigenom mera direkt dra nytta av t ex ängsmark och åkerjord på Skevarpsmarken, liksom för övrigt av betesmarken i norr (Markie hästhage).

På det sättet måste avståndet till huvudgård på ett mycket påtagligt sätt ha spelat en roll för att Skevarps by förblev *permanent* nedlagd. Jordägarens initiativ kan även ha varit av viss betydelse för att den partiella ödeläggelsen på ett tidigare stadium gjordes *total.* Detta kvarstår som en alternativ hypotes, som emellertid delvis kan kombineras med den ovan antagna kontinuerliga regressen fram till bebyggelsens slutliga upphörande. På grund av alltför fåtaliga uppgifter från 1400-talet går det inte att uppnå närmare klarhet i dessa frågor.

7.4.9 Avstånd till köpstad

Ingen bebyggelse inom uo har legat på större avstånd från medeltidsstaden Trelleborg än 16 km. Längst västerut i Skytts härad har vi Skanör och Falsterbo, dvs de medeltida stadsbildningar, som fungerat som centra för det internationella handelsutbytet kring Skånemarknaden. På grund av de korta avstånden mellan produktionsled och avsättningsled torde sålunda möjligheterna att avyttra överskottsprodukter från jordbruket genom att anknyta till ett marknadssystem generellt för uo bedömas som goda. Det finns därför inga skäl till att söka förklaringar på konstaterad bebyggelseregress i t ex besvärande rumslig distans från marknadscentra och köpstäder.

På ett helt annat plan kommer emellertid den aktuella avståndsvariabeln in i förklaringsresonemangen. Det gäller ett par fall av nedlagda rurala bebyggelser i *omedelbar närhet* till köpstad. Motsvarande företeelse på andra håll har i den nordiska forskningsdebatten behandlats med betydande variationer i orsaksförklaringarna.

Ett välkänt norskt exempel utgör den omfattande ödeläggelse av gårdar, som Andreas Holmsen har påvisat i Oslos närmaste omgivning. Jorden här hade i främsta rummet lagts ut som avelsgårdar och ängsmarker till stadens andliga institutioner, men även som åkerlyckor och ängar för borgerskapet. Denna omläggning till avelsbruk hade enligt Holmsen skett för att kompensera det stora fall i landgilleintäkterna, som blev en av följderna av digerdöden.[2]

Från Sverige har vi belägg för en företeelse, som Hans Andersson karakteriserat som »medveten ödeläggelse för att tillförsäkra en stad tillräckligt med mark». Det äldsta kända exemplet gäller Jönköping från slutet av 1200-talet,

[1] Närmare om Skånemarknaden ovan 6.4.3.

[2] A. Holmsen, a a SEHR 1962.

medan Hedemora och Nya Lödöse kan anföras från 1400-talets senare hälft.[3] Göran Dahlbäck har i en studie av det agrara omlandet till Uppsala och Stockholm nått resultat, som i vissa avseenden ligger i linje med Holmsens. Sålunda tycks ett antal byar öster om Uppsala ha avhysts av den jordägande domkyrkans representanter, som antingen tagit jorden i egen drift eller arrenderat ut den till stadens borgare. Denna process inleddes redan före 1300-talets början. För Stockholms del ägde en liknande utveckling rum, när Klara kloster sannolikt under 1300-talet avhyste byar intill staden för att lägga jorden under egen drift. Dahlbäck diskuterar inte närmare orsakerna till nedläggningen av byarna, men han noterar som väsentligt för städernas livskraft, att en expanderande stad behövde tillgång till mark för borgarnas och de andliga institutionernas husbehovsodling.[4] Här skymtar en uppfattning om orsakerna till bebyggelsenedläggningen, som klart står närmare Anderssons än Holmsens.

Inom dansk forskning har bl a fyra byar i Köpenhamns omedelbara grannskap uppmärksammats. För dessa byar har Svend Gissel konstaterat landgillereduktion, ödeläggelse och helt eller delvis uppgående i stadsjordar och ladugårdsmarker. Gissel menar sig dock inte kunna påvisa något orsakssamband mellan regressfenomenen och närheten till staden, speciellt eftersom en *partiell* ödeläggelse kan beläggas för ett par av byarna cirka 1370.[5] På tal om samma byar noterar Erik Ulsig, att ödegårdsproblemet var särskilt allvarligt vid Köpenhamn. Som orsak till detta pekar Ulsig på stadens dragningskraft, som i synnerhet fick landborna att lämna de större gårdarna öde.[6]

Redan genom denna snabba inblick i forskningsläget står det klart, att regressfenomen och bebyggelsenedläggningar i medeltidsstäders omland har givits skilda förklaringar. De varierar mellan avsiktlig avhysning på grund av stadens markbehov, oavsiktlig ödeläggelse genom epidemier samt migration. Det är mot en sådan bakgrund, som förhållandena inom uo skall diskuteras.

Vi saknar för närvarande en samlad diskussion av problematiken kring stad och omland för Skånes relativt många medeltidsstäder. Redan den spridningsbild för ett sextiotal skånska ödehabitationer, som förmedlas genom en sammanställning av Ingemar Ingers, indicerar emellertid, att det i många fall har funnits ett samband mellan bebyggelsenedläggning och närhet till stad.[7] Tätheten av nedlagda byar och gårdar är nämligen påfallande kring vissa städer, särskilt kring Lund med drygt 10 fall av ödehabitationer från medeltid

[3] H. Andersson, a a i Urbaniseringsprocessen 1, 1977, s 122. Om Nya Lödöse, se även O. Skarin, a a, 1, 1979, s 52 ff och s 80.

[4] G. Dahlbäck, Stad och land. – En studie av förhållandet mellan medeltidsstäderna Uppsala och Stockholm och deras närmaste omland, Scandia 1978.

[5] S. Gissel, a a 1968, s 263 ff; dens. i Nasjonale forskningsoversikter, 1972, s 60.

[6] E. Ulsig, a a 1968, s 144.

[7] I. Ingers, a a Ale 1972: 1.

och 1500-tal (fig 7: 13). Exempel kan även anföras från omgivningarna till Malmö och Ystad, och inom uo dels vid Trelleborg (2 fall) och dels vid Skanör/Falsterbo.

I närheten av stadsbildningarna på Falsterbohalvön har den under 1300-talet omnämnda byn *Haghen* legat. Som förklaring till nedläggningen av denna bebyggelse har Lars Ersgård pekat på omgivningarnas prägel av marginalområde i fråga om jordarter och bonitet.[8] Man kan emellertid inte bortse från, att området under medeltiden visserligen har varit präglat av marginalitet när det gäller odlingsmark för spannmål, men knappast när det gäller andra resurser såsom tillgång på betesmarker, möjligheter till sillfiske och närheten till avsättningsmarknad. Vi har tidigare uppmärksammat, att Magnus Eriksson på 1340-talet förvärvade mark i byn Haghen och därefter överlämnade denna mark som fit-område till köpmän från Anklam.[9] Den rumsliga kontakten med ett expanderande centrum för internationellt handelsutbyte kan med andra ord ha spelat en viktig roll för att byn Haghen efter hand har nedlagts totalt och permanent.

Längre österut i uo har vi två ödehabitationer inom vad som i ett efterhandsperspektiv framstår som Trelleborgs stadsjordsområde. Det gäller Svenstorp och Västra Köpinge, som har behandlats tidigare i skilda sammanhang i framställningen.[10] Frågan gäller nu, i vad mån några orsaker till nedläggningen av dessa båda bebyggelser är skönjbara i källmaterialet och vilken roll närheten till staden kan ha spelat i det avseendet.

Nordväst om Trelleborg, på ett avstånd av cirka 2.200 m från stadens torg, har vi läget för den medeltida väpnaregården *Svenstorp*. Denna anläggning är arkeologiskt undersökt av Erik Cinthio, som menar att platsen varit bebyggd fram till omkring mitten av 1300-talet. Då tycks emellertid samtliga existerande byggnader ha ödelagts genom eld. Eftersom de daterbara fynden härrör från tiden före 1360-talet, sätter Cinthio ödeläggelsen av Svenstorp i samband med att lybeckarna på 1360-talet härjade Trelleborg.[11] Möjligheterna torde dock principiellt vara små att på arkeologisk väg uppnå en sådan findatering, att man bestämt kan knyta en bebyggelsenedläggning till enstaka krigshändelser. Som tidigare redovisats härrör också de äldsta skriftliga beläggen för Svenstorp från 1360-talet. Det sista kända dokument, där Svenstorp omnämnes som bebyggelse är från 1390-talet, då man sålde »villam dictam Svenstorp» till Trelleborgs borgmästare. Det framgår dock inte, om Svenstorp vid den tiden var öde eller bebott. I enlighet med Cinthios tolkning kan bebyggelsen i själva verket ha varit ödelagd sedan ett par decennier vid transaktionstillfället. Den alternativa tolkningen, som alltså inte på samma

[8] Se ovan 7.1.5 och 7.4.3.

[9] Dipl Dan 3.r 2 nr 230; jfr föregående not.

[10] Se ovan 7.1.4, 7.1.6, 7.3.3 och 7.2.5.

[11] E. Cinthio, a a 1956, s 140 ff. Enligt Harald Lindal var Trelleborg direkt utsatt för krigsföretag såväl 1366 som 1368. (H. Lindal, a a 1956, s 101.)

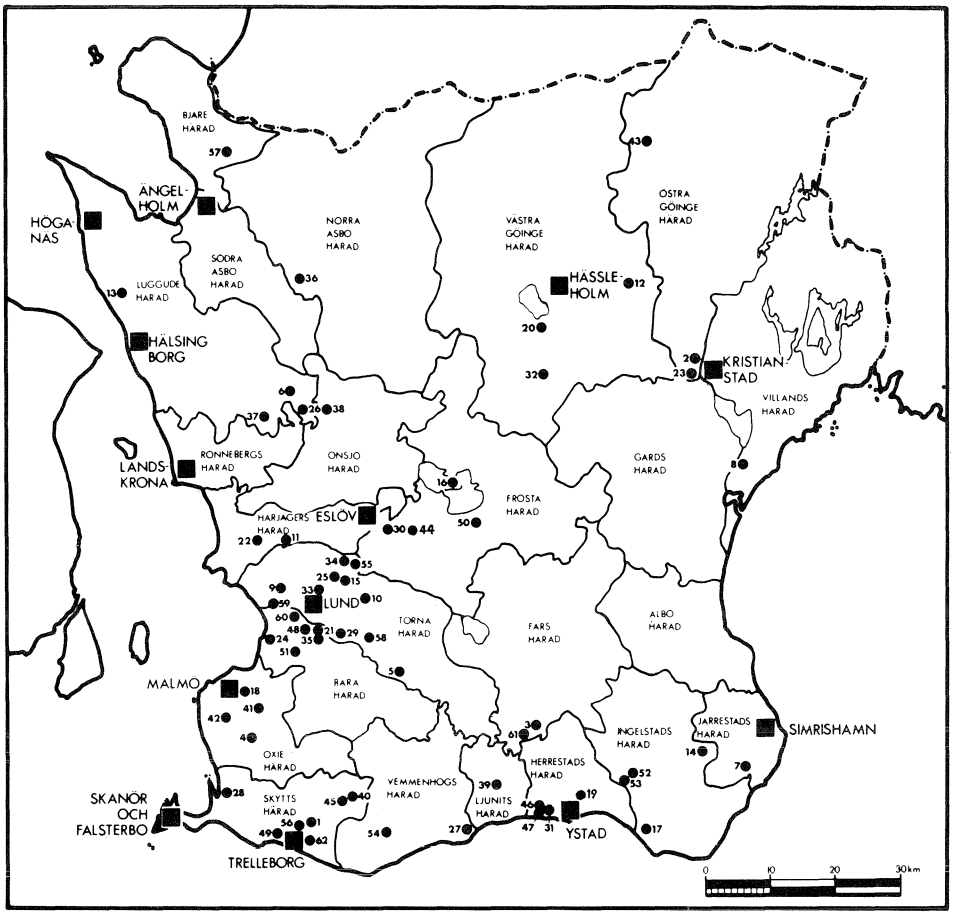

Fig 7:13. Översiktskarta över nedlagda byar och gårdar i Skåne enligt Ingemar Ingers' redovisning. (Ur Ale 1972:1.)

NAMNLISTA TILL KARTAN

1. Annarp, L. Slågarp sn, Skytts hd
2. Araslöv, Färlöv sn, Ö. Göinge hd
3. Asmåsa, Sövde sn, Färs hd
4. Bastorp, Glostorp sn, Oxie hd
5. Björnstorp, Gödelöv sn, Torna hd
6. Blekeskära, Kågeröd sn, Luggude hd
7. Bolshög, Bolshög sn, Järrestad hd
8. Elleköpinge, Åhus sn, Villands hd
9. Frirup, Fjelie sn, Torna hd
10. *Glumstorp*, S. Sandby sn, Torna hd
11. Grimstorp, Kävlinge sn, Harjagers hd
12. Gumlösa, Gumlösa sn, V. Göinge hd
13. Gummarp, Allerum sn, Luggude hd
14. Gärsnäs, Ö. Herrestad sn, Ingelstad hd
15. Kierrup, Odarslöv sn, Torna hd
16. Hattebo, Bosjökloster sn, Frosta hd
17. Henrikstorp, Ingelstorp sn, Ingelstad hd
18. *Henrikstorp*, Fosie sn, Oxie hd
19. *Holje*, Hedeskoga sn, Herrestad hd
20. Hovdala, Brönnestad sn, V. Göinge hd
21. Hunnerup, Knästorp sn, Bara hd
22. Jonstorp, V. Karaby sn, Harjagers hd
23. Karup, Färlöv sn, Ö. Göinge hd
24. Kerstintorp, Lomma sn, Bara hd

sätt har stöd i de arkeologiska iakttagelserna, är att bebyggelsen nedlagts först efter transaktionen. Det skulle i så fall vara en självklar konsekvens av att Svenstorps funktioner som självständig bebyggelse upphörde, när dess odlingsmarker lades till stadens jordar.

Omständigheterna pekar emellertid snarare på att vi här ännu en gång har att göra med en process i ett par steg, där det första utgöres av en på arkeologisk väg konstaterad ödeläggelse genom brand, möjligen i samband med krigshändelser. Det andra steget, att bebyggelsenedläggningen permanentades, kan sannolikt förklaras med områdets nya funktion från 1390-talet. Sedan staden hade förvärvat egendomsrätten, torde nämligen anledning ha saknats till att återuppbygga en anläggning av Svenstorps speciella typ.

Bebyggelseläget för *Västra Köpinge* by har ovan preliminärt lokaliserats till en plats cirka 2,3 km öster om Svenstorp och 2,1 km nordöstut från torget i Trelleborg. Enligt ett brev från 1476 arrenderade borgmästare och råd i Trelleborg marken till den vid detta tillfälle öde byn Västra Köpinge, som sedan 1303 tillhörde Lunds domkapitels altargods.[12]

Texten till brevet 1476 tillåter inte säkra slutsatser om orsaken till byns nedläggning, som bör ha ägt rum mellan 1303 och 1476. Den framtida användningen av ödebyns mark framgår av brevet 1476, nämligen att den skall utnyttjas »teel wor byes nytte och gaffn». Detta är emellertid inte liktydigt med att byn *avsiktligt* ödelagts för att uppnå ett sådant syfte. Det är också troligt, att jordägaren skulle förlorat ekonomiskt på att avhysa fungerande landbogårdar. Altarstiftelsens inkomst framgår av en notis i Lunds domkapitels

[12] Se ovan 7.1.4; brevet 1476 i LÄU 4, s 267.

25. Göstorp, Odarslöv sn, Torna hd
26. Knutstorp, Kågeröd sn, Luggude hd
27. Kropp, Skivarp sn, Vemmenhög hd
28. *Kungstorp*, St. Hammar sn, Skytts hd
29. *Kvärlöv*, Bjällerup sn, Torna hd
30. Lejestad, Skarhult sn, Frosta hd
31. L. Tväären, Hedeskoga sn, Herrestad hd
32. *Ljungarums hovgård*, N. Mellby sn, V. Göinge hd
33. *Lunds ladugård*, Torna hd
34. *Munkarp*, Odarslöv sn, Torna hd
35. N. Knästorp, Knästorp sn, Bara hd
36. Oslöv, Gråmanstorp sn, N. Åsbo hd
37. Pårup, Halmstad sn, Luggude hd
38. Revlinge, Konga sn, Onsjö hd
39. Rynge, Sjörup sn, Ljunits hd
40. St. Markie, Anderslöv sn, Skytts hd
41. *Skogholm*, Fosie sn, Oxie hd
42. Skumparp, Bunkeflo sn, Oxie hd
43. *Snogerup*, Osby sn, Ö. Göinge hd
44. Snärtinge, Skarhult sn, Frosta hd
45. Skevarp, Anderslöv sn, Skytts hd
46. St. Tväären, Bjäresjö sn, Herrestad hd
47. Gundralöv, Bjäresjö sn, Herrestad hd
48. Svarte Hjärup, Uppåkra sn, Bara hd
49. *Svenstorp*, Trelleborg, Skytts hd
50. *Säte*, Lyby sn, Frosta hd
51. Tirup, Tottarp sn, Bara hd
52. Tollstorp, Tosterup sn, Ingelstad hd
53. Tosterup, Tosterups sn, Ingelstad hd
54. Tubbarp, Kellstorp sn, Vemmenhögs hd
55. Tågarp, Igelösa sn, Torna hd
56. Understorp, V. Vemmerlöv sn, Skytts hd
57. Verjesby, Hjärnarp sn, Bjäre hd
58. Vigenstorp, Dalby sn, Torna hd
59. Vinnerup, Fjelie sn, Torna hd
60. Vragerup, Flackarp sn, Bara hd
61. V. o Ö. Hägre, Sövde sn, Färs hd
62. V. Köpinge, Kyrkoköpinge sn, Skytts hd

Kursiverade namn=gårdar
Ritad av Aina Mandahl

jordebok från 1570, där Trelleborgs stad antecknas för en summa av 10 mark för Västra Köpinges forna bymarker, som nu låg till stadens östra vång. Vi saknar tyvärr jämförelsepunkter i landgilleuppgifter från de 4 gårdar, som omnämnes 1303. Visserligen kan 10 mark väl motsvara ett samlat huvudlandgille från 4 gårdar i bruk, men till bilden hör, att jordägaren gått miste om såväl herligheds-avgifterna som tionden från gårdarna.[13] Arrangemanget 1476 borde därför snarast vara till stadens fördel. Den omständigheten talar för antagandet, att Västra Köpinge by från den jordägande institutionens synvinkel *oavsiktligt* hade blivit ödelagd, men att man fått anpassa sig till en situation, som inneburit vissa favörer för arrendatorn, staden Trelleborg.

Med varierande tydlighet kan vissa gemensamma mönster urskiljas beträffande nedläggningarna av Svenstorp och Västra Köpinge. Man kan utgå från hypotesen, att bebyggelser i en kuststads omedelbara omgivning måste löpa återkommande risk att på ett förödande sätt drabbas i händelse av krig och epidemier. Med stöd i arkeologiska observationer av brandlager m m kan ödeläggelsen av Svenstorp i ett akut och primärt skede inplaceras i ett sådant sammanhang, och frågan kvarstår, om inte även Västra Köpinge skall föras dit. Att sedan bebyggelserna aldrig återuppbyggdes, har i samma mån med närhet till staden att göra, men förklaringssammanhangen är i detta sekundära skede helt andra.

Man kan här erinra om den aktuella diskussionen om den medeltida urbaniseringsprocessen i Norden. I sin sammanfattning av den moderna stadsforskningens uppfattning av de *senmedeltida* förhållandena konstaterar Birgitta Fritz, att man knappast betraktar senmedeltiden som en nedgångs- och förfallsperiod. Snarare har det varit »en utvecklingsfas, då de inhemska rent borgerliga näringarna kom att betyda mer i förhållande till andra funktioner».[14] I ett läge, där ett uppsving i de borgerliga näringarna lett till en ökande stadsbefolkning, måste så småningom ett behov av att utöka stadsjordarna aktualiseras, något som på olika sätt kunde gå ut över angränsande rural bebyggelse.

För Trelleborgs räkning anar vi beträffande såväl Svenstorp som Västra Köpinge ett sådant sammanhang. Det är därför av stort intresse att konstatera, att man i arkeologiskt baserade tolkningar av Trelleborgs utvecklingshistoria räknar med, att staden under senmedeltiden har fördubblat sin yta genom stadsbebyggelsens utvidgning åt öster.[15] När stadens styrelse vid två tillfällen, på 1390-talet och 1476, agerar för att utöka det kollektivt utnyttjade stadsjordsområdet, har man sannolikt kunnat tillgodogöra sig odlingsmark från bebyggelser, som sedan tidigare låg öde.

[13] Lunds domkapitel uppbar enligt jordeboken 1570 (m fl) tionde (kronotionde, dvs tidigare biskopstionde) av sina egna gårdar; jfr S. Dahl, Torna och Bara, 1942, s 96.

[14] B. Fritz, Rapportdiskusjon, Det XVII. Nordiske Historikermøte i Trondheim, 1978, s 3. Se även K. Hørby, a a i Dansk social historie 2, 1980, s 284 ff.

[15] H. Lindal, a a 1956, s 140, s 152 ff; B. Jacobsson, a a 1982, s 15 och s 46.

7.4.10 Slutord

Denna undersökning av kausalsammanhangen rörande senmedeltida regressfenomen på Söderslätt skall avslutas med ett par sammanfattande, allmänna reflektioner.

Det undersökta området utmärkes av hög centralitet enligt ett flertal skilda dimensioner av centralbygdsbegreppet. I olika delar av uo kan såväl partiell som total nedläggning av agrara bebyggelser konstateras vid olika tidpunkter under senmedeltiden och med varierande varaktighet. Ytterst sällan kan dock några ursprungliga orsaker härtill direkt observeras i källmaterialet, som oftare tycks registrera en sekundär fas i en process, som har inneburit en anpassning till tidigare skedda bebyggelseförändringar.[1] Det har sålunda visat sig, att man speciellt kan knyta fall av permanent bebyggelsenedläggning till sådana sekundära kausalsammanhang, som har att göra med avstånd till närmaste granne, till huvudgård eller till köpstad. Den tolkningen ligger mot en sådan bakgrund inte avlägsen, att uppkomsten av permanenta ödehabitationer i en central odlingsbygd av uo:s karaktär i första hand får sökas i ytterligare omständigheter än i t ex vikande demografiska trender, krigshändelser osv. Sådana krisfenomen kan förklara, varför ödeläggelse *har inträffat*, men de räcker inte till för att tillfredsställande förklara, varför en ödeläggelse *blir bestående.*

Som en konsekvens av detta resonemang skymtar den möjligheten, att regress- och krisfenomenen i området under vissa perioder av senmedeltiden kan ha varit betydligt mera accentuerade än vad ett sprött och sporadiskt bevarat källmaterial i allmänhet ger belägg för. I sådana fall kan emellertid en inflyttning från relativt sett mera marginella odlingsbygder ha skett till de mera attraktiva odlingsområdena. Även om det sålunda kan ha förekommit perioder med tillfälliga avbrott i kontinuiteten för bebyggelse och odling, skulle detta sällan kunna påvisas i skriftligt källmaterial från medeltiden. Kontinuitetsbrott ger sig nämligen knappast till känna med mindre än att bebyggelsenedläggningen av skilda, sekundära orsaker blir permanent.

[1] Angående ödegårdsprocessens olika stadier, se E. Österberg i Desertion 1981, s 59 ff. Beträffande migration från sämre jordar till bättre efter epidemier o dyl, se även G. Duby, a a (1973) 1981, s 215; dens. i The Fontana Economic History of Europe 1, 1981, s 182 f; jfr K. Hørby, a a i Dansk social historie 2, 1980, s 105.

8. Kontinuitet och förändringar i ett långtidsperspektiv. Några avslutande synpunkter

Inledningsvis ställdes ett antal frågor kring bebyggelseutvecklingens huvudtrender i det undersökta området på Söderslätt genom en period från cirka 1000 till 1600 e.Kr. Framställningen skall nu avslutas med att några sammanfattande svar på dessa frågor formuleras. Detta innebär dels en summering av de mera väsentliga sakhistoriska resultaten och tolkningarna. Dels kommer vissa metodiska slutsatser att antydas, som har att göra med att undersökningen i vissa avseenden har strävat mot en integrerad tvärvetenskaplig satsning.

En analys av undersökningsområdets naturgivna förutsättningar som odlingsbygd, dvs dess topografi, geologi och bonitetsförhållanden, ledde till omdömet, att rambetingelserna har varit mycket gynnsamma i området för en spannmålsinriktad åkerbruksekonomi i kombination med boskapsskötsel. Frågan om hur man i historisk tid har utnyttjat den odlingspotential, som den kalkrika moränlerslätten har erbjudit, ledde först till ett försök att identifiera bebyggelsemönster, odlingssystem m fl agrara strukturer i omådet vid den tidpunkt, då dessa för första gången kan källmässigt beläggas för hela området. På basis av ett samflöde av delvis olikartade kamerala källor från en tidpunkt på ett drygt decennium kring 1570 har en första relativt fullständig bild av bebyggelsesituationen, odlingens organisation och jordägarstrukturen i Skytts härad kunnat rekonstrueras. Det visade sig därvid bl a, att endast 4 av områdets 50 kända bebyggelser var ensamgårdar. Bebyggelsebilden dominerades sålunda starkt av byar, som i ett nordiskt perspektiv var relativt stora (i genomsnitt drygt 13 gårdar per by) och som låg förhållandevis tätt (cirka 2,5 gårdar per km^2, i genomsnitt cirka 2 km mellan byarna). Det normala odlingssystemet var vid denna tid trevångssystemet. Endast 4 av områdets drygt 600 gårdar ägdes av självägande bönder. Dominerande jordägare var strax efter reformationen kronan med cirka 51 % av landbogårdarna, medan kyrkan ägde cirka 26 % och adeln cirka 22 %.

Med kännedom om huvuddragen i kulturlandskapsbilden cirka 1570 har en väsentlig problemställning gällt när och under vilka omständigheter den historiskt kända bybygden har etablerats i området. Inför denna fråga har man att taga ställning till skilda uppfattningar i det moderna forskningsläget. En sedan lång tid etablerad uppfattning hävdar namntypskronologins direkta

värde för en bedömning av bebyggelsekronologin för de historiskt kända byarna. Man utgår då ifrån att byar med de äldsta namntyperna kan tillskrivas platskontinuitet bakåt till förhistorisk tid. Mot denna uppfattning står en modern, bebyggelsearkeologiskt baserad tolkning, som betonar järnåldersbyarnas upprepade flyttningar inom respektive resursområden fram till en period kring 1000-talet, då de flesta arkeologiskt undersökta medeltidsbyar tycks ha etablerats och fixerats i sina historiskt kända bebyggelselägen.

Mot denna bakgrund har det inom Söderslättsundersökningens ram företagits vissa undersökningar med tvärvetenskaplig assistans. Dels har uo:s bestånd av medeltida bebyggelsenamn analyserats av en ortnamnsforskare i avsikt att uppnå en findatering i huvudsak på internt språkliga grunder. Dels har arkeologiska provundersökningar företagis i några utvalda historiska bykärnor för att pröva frågan om platskontinuitet i förhållande till bl a namnkronologi. Namnundersökningen visade, att bebyggelsenamnen i uo företer påfallande ålderdomliga drag: omkring hälften av de daterbara bynamnen härrör från tiden före 800, medan resten kan hänföras till perioden vikingatid–tidig medeltid. Även om vi sålunda kan belägga en påtaglig namnkontinuitet i området, bekräftade de arkeologiska undersökningarna – i ljuset av andra, mer omfattande jämförbara resultat – att en omläggningsfas har ägt rum i kulturlandskapet under en period omfattande vikingatidens slut och den tidiga medeltiden.

De yttre förändringarna i landskapet har tolkats som att flera byar med förvikingatida namn har etablerats på ny plats efter kortdistansflyttning inom sitt resursområde. Samtidigt tillkom nya bebyggelser, varvid bygden förtätades och ett mera utbrett samtidigt resursutnyttjande vidtog, bl a genom nyodlingar. Som en följd av denna omfattande bybildningsprocess i perioden 1000-/1100-tal skedde efter hand *en fixering av bebyggelselägena.* Bakom dessa förändringar anar vi andra skeenden i tiden, i första hand förändringar i fråga om folkmängd och jordbruksteknologi. Det kan nämligen konstateras, att vi under århundradena kring 1000-talet har indikationer på en accelererande folkökning i Nordeuropa, samtidigt med att djupgående förändringar har inträffat inom jordbruksteknologin. Flera produktivitetshöjande redskap och odlingsmetoder får under denna tid sitt breda genomslag, fr a den tunga hjulplogen, hästen som dragdjur och trevångsbruket.

När det sedan gäller frågan, hur sambanden mellan den tidens demografiska och teknologiska förändringar mera i detalj skall tolkas, liksom hur man skall kunna sätta in sådana samband i en vidare samhällsram, blir problemen stora och möjligheterna många. Ett huvudproblem är här svårigheterna att fixera de kronologiska och därmed även de kausala sambanden mellan de involverade faktorerna, som inte kan närmare avgränsas i tiden än till en möjlig tidrymd av drygt 200 år. Det förefaller dock rimligt att betona, bl a i anslutning till jordbruksteoretiker som Ester Boserup, att en viss folktäthet har va-

rit en nödvändig förutsättning för teknologisk utveckling och att processen primärt kan ha startat som en reaktion på folkmängdsökning. Denna bör ha motiverat ett intensifierat resursutnyttjande och införande av nya driftsmetoder. Den vidare utvecklingen kan därefter ha stimulerats av andra faktorer i tidens samhällsutveckling, t ex krav på avgifter från den expanderande kungamakten eller kyrkan, möjligheter för handel med överskottsprodukter osv.

Med ovanstående tolkning har perioden *1000-/1100-tal* identifierats som en expansiv fas i bebyggelseutvecklingen inom uo. Om vi därefter försöker fixera några av områdets huvuddrag vid högmedeltidens slut, cirka 1300, finner vi flera samstämmiga tecken på att området haft karaktär av centralbygd enligt detta begrepps olika dimensioner. Vi kan för det första peka på, att den genomgripande bybildningsprocessen nu bör ha varit avslutad och att det vid denna tid bör ha existerat ytterligare några bebyggelser jämfört med situationen cirka 1570, nämligen de senare kända ödehabitationerna (nedan). Vi kan vidare konstatera, att uo cirka 1300 i ett sydskandinaviskt perspektiv har utmärkts av en påfallande hög täthet i fråga om påkostade anläggningar av sockenkyrkor. Detta förhållande har tolkats som att uo under tidig medeltid och högmedeltid har utmärkts av en för sin tid hög grad av uppodling och av betydande demografiska resurser. I samma riktning pekar områdets anknytning till handelsplatser och städer.

Under högmedeltiden har den berömda Skånemarknaden, belägen i uo:s periferi, utvecklats till ett nordeuropeiskt centrum för sillhandel och en internationell, allmän varumässa. Den har här tolkats som en stimulans till en agrar överskottsproduktion i området och som en möjlighet för säsongsmässiga extraförtjänster för breda lager av befolkningen. Skanör och Falsterbo har som stadsbildningar i första hand varit betingade av marknadsaktiviterna. Däremot har Trelleborg växt fram som en fullt utbildad medeltidsstad i ett centralt läge vid uo:s kust. Det ömsesidiga beroendet mellan stad och omland har här på ett helt annat sätt än för städerna på Falsterbohalvön varit grundläggande.

Utifrån bilden av uo som en folkrik agrar odlingsbygd under högmedeltiden blir det av intresse att pröva frågan, i vad mån den senmedeltida utvecklingen har präglats av eventuella tecken på kris och regress. Det visar sig att sådana tecken verkligen kan beläggas för uo. Sålunda kan en tendens till sjunkande landgille anas i ett begränsat och metodiskt svårforcerat material. Vi kan belägga ekonomiska svårigheter vid 1300-talets mitt hos en framträdande företrädare för godsägaradeln i området, liksom en påtaglig reduktion av antalet väpnarhuvudgårdar i området under senare delen av medeltiden (se nedan). Vi kan också konstatera en påtaglig ortsförlust genom permanenta nedläggningar av totala bebyggelser. Genom analys av samtida skriftligt medeltidsmaterial i kombination med retrospektiva iakttagelser i senare ka-

merala källor och lantmäteriakter, genom terrängstudier, fosfatanalys och – i ett par fall – genom arkeologiska provgrävningar har 13 sådana fall påvisats med varierande styrka i indikationerna. De motsvarar tillsammans 20 % av antalet kända *medeltidsbebyggelser.* Om man bryter ner denna siffra till antalet öde *gårdar* och dessutom medräknar den partiella ödeläggelsen i för övrigt kvarlevande byar får vi en ödefrekvens med rimligare proportioner: 8–10 % av de under senmedeltiden belagda gårdarna var vid beläggstillfället implicit eller explicit angivna som öde. I ett nordiskt perspektiv kan detta ses som en måttlig ödefrekvens, men resultatet framstår likväl som relativt anmärkningsvärt med hänsyn till områdets karaktär av central odlingsbygd. Inga regressfenomen kan beläggas före 1350, men någon detaljerad kronologi över ödeläggelsens variationer över tid inom perioden 1350–1550 kan inte fastställas, bl a på grund av obalans i beläggsfrekvensen.

Orsakerna till de senmedeltida regressfenomenen ger sig inte direkt till känna i det sydskandinaviska materialet, på samma sätt som det generellt visat sig svårt att i Norden bygga en kausalanalys på det bevarade skriftliga källmaterialets direkta utsagor. I det läget har analysen av förhållandena inom uo inriktats på sådana iakttagbara förhållanden, som *indirekt* kan avslöja kausala samband. Ett schema av geografiska och andra relevanta variabler har prövats på så sätt, att den påvisade ödeläggelsen i uo har satts i samband med t ex terrängtyp, jordartstyp, namnkronologi, jordägarstruktur och olika avstånd, bl a till närmaste grannbebyggelse, adlig huvudgård eller stad.

Bland analysresultaten kan bl a anföras, att orsakerna till uppkomsten av öde gårdar eller nedlagda byar endast undantagsvis kan kopplas till olikartade *terräng- och jordartsförhållanden* i det homogena område, som uo utgör. I fråga om ödeläggelsens fördelning på olika *namntyper*, finner vi en relativt jämn fördelning när det gäller den partiella ödeläggelsen, medan den yngsta namngruppen (speciellt *-torp*-namnen) dominerar starkt bland uo:s permanenta ödehabitationer: över 1/3 av alla kända *-torp*-namnsbebyggelser har nedlagts före mitten av 1500-talet. Förklaringen till detta fenomen är dock inte entydigt kopplad till namntypens eller respektive bebyggelsers ålder, utan andra variabler måste här också prövas.

En rekonstruktion av *jordägarstrukturen* i uo vid medeltidens slut visar en stark dominans av kyrkliga institutioner, som vid detta tillfälle ägde cirka 75 % av uo:s jord, medan 21 % ägdes av adeln. Adelns andel av de belagda *öde* gårdarna är mot den bakgrunden anmärkningsvärt hög, 48 %. En stor del av dessa gårdar kan i förklaringsresonemangen i första hand förknippas med närheten till adliga huvudgårdar (nedan). I uo kan för övrigt en klar reduktion av antalet huvudgårdar beläggas: av 14 kända huvudgårdar för riddare eller väpnare under 1300- och 1400-talen återstår cirka 1570 endast 2. Man brukar i detta sammanhang tala om »lågadelns kris», ett senmedeltida fenomen, som har förklarats av att adelns ekonomiska svårigheter i folkminsk-

ningens spår slog särskilt hårt i lågadliga kretsar. Deras gårdar köptes upp av kapitalstarka, högadliga släkter eller av kyrkliga institutioner. Att kyrkan bl a genom denna process fick ett dominerande ägarinflytande i uo, fick vittgående konsekvenser för kulturlandskapets utveckling i området, som långt in i sen tid har saknat större adelsgods.

Ett utpräglat ringa avstånd mellan en påvisad ödehabitation och närmaste grannby har i några fall tolkats som en bidragande orsak till att en nedläggning efter hand har blivit permanent. I några fall tycks en inflyttning av små bebyggelser till större grannbyar ha skett, varvid odlingsmarken har delats upp och integrerats i grannbyarnas odlingssystem. Vad som primärt har orsakat uppgivandet av de mindre bebyggelserna är emellertid i regel okänt.

Ett par av koncentrationerna av ödebelägg knyter sig till bebyggelser i påtaglig *närhet till adlig huvudgård eller köpstad.* Frågan är här bl a, om dessa nedläggningar har varit strukturellt betingade, dvs avsiktliga, eller utslag av akuta krisfenomen och följaktligen oavsiktliga. I ett par fall tyder omständigheterna närmast på att en ödegårdsprocess kan ha startat av någon primär, akut orsak som t ex en krigshändelse eller demografisk nedgång. I ett område av uo:s karaktär räcker dock inte detta som förklaring till att bebyggelsenedläggningen blev *permanent.* I sådana fall tycks nämligen andra omständigheter ha varit avgörande, t ex en jordägares odlingspreferenser eller en växande stadsbefolknings behov av ett utvidgat stadsjordsområde. Mot den bakgrunden får man i andra fall tänka sig, att en inflyttning från sämre odlingsjordar snabbt har dolt spåren av tidigare temporära ödetillstånd i uo:s bebyggelseutveckling.

Vi anar sålunda här, liksom fallet kan ha varit i fråga om den tidigmedeltida bybildningen, att förändringsprocesserna i bebyggelsen primärt kan ha startat som reaktioner på folkmängdsförändringar, i det ena fallet folkökning, i det andra folkminskning. Den demografiska faktorn är emellertid inte tillräcklig för att förklara variationerna i utfallet, utan den måste förstås som samverkande med samhällets teknologiska, juridiska och sociala nivåer.

Den bakre tidsgränsen för sådana bebyggelsehistoriska analyser, som är grundade på de äldsta bevarade skriftliga källorna, når i Norden sällan ner i perioden före 1300. Det är också påfallande, att de flesta undersökningar inom nordisk agrarhistorisk forskning, t o m inom ett i sen tid verksamt projekt som Det nordiska ödegårdsprojektet, har tvingats fokusera senmedeltidens utveckling mot bakgrund av relativt summariska uppfattningar om utgångsläget cirka 1300. Det som föregått den senmedeltida utvecklingen kan inte gärna diskuteras ingående utan att resultat och tolkningar från granndiscipliner som arkeologi, ortnamnsforskning och kulturgeografi inarbetas i analysen. Trots att en sådan tvärvetenskaplig satsning ställer stora krav och innebär klara risker för felgrepp för en enskild forskare, har ett försök här gjorts.

Därigenom har bl a möjligheterna blivit större när det gäller att värdera räckvidden av de iakttagbara förändringsprocesserna.

I fråga om Söderslätt anar man sålunda i ett flertusenårigt tidsperspektiv ett varaktigt utnyttjande i fråga om bebyggelse och odling, en områdeskontinuitet sedan neolitisk tid. Att den långa varaktigheten i utnyttjandet får tolkas som områdets fundamentala drag som odlingsbygd hindrar inte, att vi under denna långa period har haft upprepade kontinuitetsbrott, flyttningar av bebyggelser, tyngdpunktsförskjutningar inom bygden, förändringar i formerna för odling och bebyggelse, perioder med expansion, stagnation och regress. I det långa tidsperspektivet framstår mycket av denna dynamik som tillfälliga fluktuationer. Den senmedeltida regressen kan visserligen ha haft en stor omfattning i ett initialt skede men de i efterhand konstaterbara spåren tyder på en begränsad räckvidd inom den tidrymd, där de stora brytpunkterna annars utgöres av å ena sidan den tidiga medeltidens genomgripande bybildning och å andra sidan utskiftningen av byarna och den intensifierade uppodlingen av åkermark under 1800-talet.

I inledningen till denna avhandling nämndes att ett av syftena med undersökningens uppläggning har varit att presentera praktiska exempel på tvärvetenskapliga försök. Ett annat har varit att diskutera och utvärdera de eventuella vinster och tillkortakommanden, som denna inriktning har medfört. Som en avslutande reflektion skall endast tillfogas att de här gjorda försöken på grund av resursknapphet har varit av tämligen begränsad omfattning. Fortsatta studier i periodens bebyggelse- och agrarhistoria bör lämpligast ske i ett mera fast organiserat, mångvetenskapligt samarbete. Historikerns roll i ett sådant sammanhang kan bl a mera i helhet och detalj koncentreras kring problemen om samhällsstrukturens förändringar över tid. Problematiken kring dessa förändringars eventuella återverkan i resursutnyttjandet och därmed på förändringar i kulturlandskapsbilden inrymmer flera komponenter, som behöver ytterligare belysning inom forskningen.

ENGLISH SUMMARY

The Southern Plain of Scania (Söderslätt) Throughout 600 Years

Settlement and Cultivation during Older Historical Times

1. The subject of this thesis is the development of settlements and agriculture during a period which stretches from the last phase of the Viking Age, until ca. 1600. The study is based upon a research area in southwestern Scania which at that time belonged to Denmark, but which has been a part of the Swedish realm since 1658.

To a large degree, this study will focus upon change and continuity in agrarian settlements with their farmlands or resource areas, i.e., farmlands, meadows and pasturelands. However, an initial hypothesis which forms the basis for this research is that by studying these features of the cultural landscape light will be shed upon change and continuity in *other* structural forms which occur simultaneously, particularly those concerning demographic, technological, social and economic conditions.

Through the subject matter selected, the long time perspective, the use of microanalysis, and an interdisciplinary basis, this study corresponds to a research trend which has been prevalent in Sweden and the Nordic countries during the past few years. This research trend in turn, has some parallells with a strong tendency within current European research to focus upon the social conditions of the pre-industrial epoch. The Nordic research project entitled *The Scandinavian Research Project on Deserted Villages and Farms* is a manifestation of this research trend. It was under the auspices of that project that the research presented here was undertaken.

Earlier research characterized the main trends in the development of Scanian settlements as an emergence of historically-known settlements through a continual accumulation of villages in the region since prehistorical times, with a period of expansion during the Viking era and the Early Middle Ages. Primarily based upon interpretations of agricultural conditions in western

Denmark, researchers assume that a period of stagnation, regression and crisis in farming began around the middle of the fourteenth century, and resulted in the desertion of farms and villages. Lacking specialized studies, the regression of the Late Middle Ages in this region is often judged to have been moderate.

However, recent findings of interdisciplinary research give us reason to test precisely the opposite of the present conception of a continual development of historically-known village settlements. According to the new conception, we may expect repeated interruptions in the continuity of the emergence of south Scandinavian villages. While the regression in settlements and cultivation of the Late Middle Ages is the interruption in continuity which has received the most attention from historiographers, large gaps remain in its research as concerns Scania.

A large part of the stimulus for this research has been a desire to test this apparently contrasting conception of the historical development of settlements, as well as an ambition to fill a recognized gap in current research. The following are some of the most important problems addressed by this research:

— When and under what circumstances did the historically-known settlements become *established* in this area?
— Can *expansive, static or regressive periods of settlement* be identified within the given time-frame? E.g., considering the special cultivate prerequisites of the area, can evidence be found for such traditional *indicators of agrarian crises* of the Late Middle Ages as declining prices and land rents, deserted farms and abandoned villages?
— How was *agrarian production organized* and how were *settlements laid out* in the region during this period? E.g., what was the *property distribution* in the area and to what extent did it undergo changes during this period?
— To what extent can the development of the *cultural landscape* be associated with recognized *changes in the larger society* throughout this long research period, e.g., in relation to demographic, technological, social and economic changes?

In addition to its specific goal of attempting to answer the above questions for historical clarification, the research will have a pronounced methodological inclination through, among other things, its effort to achieve an integrated interdisciplinary analysis.

2. That part of the southwestern Scanian plain to be examined here has been included in Skytt's hundred for most of the historic period. At the middle of the research period (ca. 1300), this area included 22 parishes, as well as the townships of Skanör, Falsterbo and Trelleborg, although in legal terms the

latter lay outside the boundaries of the hundred. The area encompasses ca. 266 sq. km. Toward the end of the research period, the hundred included fully 600 farms. This chapter discusses the potential of these farms and of their historical predecessors for agrarian production. The discussion begins with an interpretation of the concept 'central agricultural area.'

A distinction is made here between on the one hand, the cultivative potential of a region as determined by its physical geography and other natural or raw material resources, and on the other hand, a region's special functions, such as its locational centrality for trade and legal jurisdiction, etc., which may be of particular importance to its settlers. Thus, two dimensions of the concept of a central settlement area are distinguished which should always be differentiated in analyses of specific regions, and particularly when comparing different districts.

As a basis for determining whether this region constituted a central or a marginal agricultural settlement (according to the first dimension of the concept), the research area's topographical, geological and fertility characteristics are described.

In its combination of soil types and surface features, the south Scanian plain constitutes a landscape which is unique to Sweden. To begin, the southern plain is a moraine formation, and as such exhibits unusually even surface contours, with only occasional and very small differences in altitude. The flattest part of the plain lies in the southeastern part of the research area, while further west, the landscape becomes gently rolling. For the older agricultural settlements, this undulating topography must have resulted in large areas of cultivation that were well-drained by a natural system of long, swampy meadowlands that followed the valley bottoms. The Scanian hill country may be found again further to the north and northeast.

It should be emphasized that it is the *potential* yield which can be produced in a particular soil type that is of fundamental interest in discussions of the fertility of a specific area or of particular types of soil. A well-established fact in research on agrarian geology is that the southwestern Scanian plain has good potential fertility which can primarily be explained by the soil's clay and calcium content. Seen from a broader perspective, fertility differences within the area are rather small, but it is worth noting that both the hillier landscapes and the Falsterbo peninsula are less fertile than the plain.

In conclusion, a number of natural factors combine to give the research area the character of a central area of cultivation. Thus, the basic framework for an agriculturally-dominated economy was in place, and its features must have attracted settlers. The prime potential of the region for plant cultivation must have formed the basis not only for a grain-dominated farming economy, but for rich hay harvests and good pastureland as well. We now turn to questions of how this potential has been tapped in historical times, and at which

point one first begins to get an overall picture of how the farming settlements and cultivation was organized.

3. The most fruitful method of achieving the aims of a study of settlements over a long time span is to make systematic analyses of agrarian structures based upon comparisons of several equivalent points of measurement during the course of the chosen research period. However, such comparisons cannot be made in this study because points of measurement are largely lacking for the Middle Ages. Data from this period concerning settlement conditions, the structure of ownership, etc., are often relatively isolated. In order to make such disparate data useful for comparative purposes, it is often necessary to view them against the backdrop of the oldest overall picture for which comprehensive historical data is available. Such an overall picture can also be used as the starting point from which to make retrospective assessments. It is therefore important to ascertain the earliest point at which the research area can be reconstructed in its entirety, including the ability to discriminate enough of the details of its basic features in order to reconstruct a picture of the cultural landscape.

For about a decade around 1570, we have an amalgamation of preserved and somewhat disparate sources in the form of tax lists, tithe registers and land registers of rents and revenues. Taken together, these sources should produce a relatively complete and detailed tentative picture of the settlement conditions in Skytt's hundred.

Study of the source material has been undertaken with the intention of reconstructing in detail the settlement conditions during the 1570's of all of Skytt's hundred with its 22 rural parishes and about 600 farms. The material has also been sifted for the purpose of developing an extensive fund of information about individual farms within the research area, so that comparisons can be made later on in the research with the conditions of the Middle Ages.

After the source material has been evaluated, discussed and illustrated with examples of reconstructed villages, the results of the analysis of the research area's cultural landscape for ca. 1570 are accounted for in terms of *settlement structures and density, cultivation systems and the structure of ownership*. Of the 50 settlements in the area during this period, 46 were villages and four were individual farms. The predominance of villages in this landscape becomes even more evident through an examination of the distribution of farms between villages and solitary farming estates: of a total of 611 farms within the research area, 607 were located in villages, i.e., fully 99.3 %. These figures may be compared with those of Dahl for the entire region for about 1650: of a total of 14,000 farms, 86 % were located in villages (i.e., settlements of three or more farms), while 14 % were located individually or next to another farm.

The size of the villages in the research area in 1570 was 13.2 farms per village, which is a somewhat higher figure than the established average for all Scanian villages in 1650 of ten farms per village.

According to the data from 1570, the usual method of cultivation was a three-course rotational system. With ca. 2.5 farms per square kilometer, the research area was a rather intensively exploited agricultural region for this time period, both with respect to Scanian conditions, and to average conditions throughout Scandinavia. Measurement of the distance between settlements within the research area reveals an average distance of ca. two kilometers. Both the settlement pattern of this village-dominated landscape and the size of its villages is rather untypical of Sweden. For Scandinavia as a whole, such an agrarian settlement pattern is unique to the south Scandinavian plains. It is found elsewhere only in Denmark, and may be associated with northwestern European settlement patterns.

In the literature, we occasionally find descriptions of the southwestern Scanian plain as something of an 'ancient peasant landscape', rendering the impression that this region has had a preponderance of peasant freeholders for most of the historical period. In contrast, the Scanian hill country has been associated with occupation by aristocratic landowners since the Middle Ages. However, it is perfectly obvious from the data examined here on the distribution of land ownership for around 1570, that peasant freeholders were striking in their absence during this period. Only four of 611 peasants were freeholders, a mere 0.7 %. The dominant landowner was the Crown, which owned about half of the farms in the research area. However, the Crown's prominant position was a phenomenon of the post-Reformation period, because a significant number of the farms which were included in the Crown's estate belonged to church institutions during the Middle Ages. During the 1570's, there were only two manors belonging to the nobility in the research area. Of the area's tenant farms, 22 % were owned by nobility and ca. 26 % by the church. As will be demonstrated later, these relations of ownership had undergone considerable change since the Middle Ages.

Through this analysis of the research area for around 1570, some of the basic characteristics of the cultural landscape of the south Scanian plain during the late sixteenth century have been established. We shall now attempt to trace when and under what circumstances these settlement and cultivation structures arose.

4. This chapter explores the degree to which the established pattern of multi-farm villages and use of the three-course rotational cultivation system can be traced back to the High Middle Ages or to the Early Middle Ages, and in what way these patterns are related to those of prehistoric times, primarily to the Late Iron Age. It also examines whether the demographic, technologi-

cal and social structural background can be determined, from which the historically-documented village landscape arose in this central south Scandinavian settlement area.

There are opposing opinions on these issues within current research. The establishment of chronology through name types has long been an important relative method used in interpretations of the various stages of colonization of areas such as southern Scandinavia. The theoretical basis for use of this method is that the names of many settlements can be dated according to their suffixes. Of particular interest here is that certain types of names have been in use since *before* the Viking Age, while others (especially the so-called *-torp* names) have been in use since the Viking Age. Place-name chronologies have influenced many historians' and geographers' interpretations both of how settlements have evolved, and of the various phases of colonization. They have commonly assumed that the age of a settlement's name corresponds to the age of the settlement itself.

However, recent archaeological findings and interpretations oppose this theory. Archaeological investigations conducted on Danish villages from the Middle Ages have been able to demonstrate through a whole series of examples that uninterrupted habitation of these villages *cannot* be established further back than about the eleventh century. Furthermore, several large archaeological investigations of sites dating from the Early Iron Age until the end of the Viking period, reveal that habitational continuity of Iron Age villages was characteristically limited. During this period, it was common to move repeatedly within a resource area. Finally, excavated Viking Age villages reveal a lack of continuous settlement from before and on into the Middle Ages.

Against this background, the present study has tried to determine whether similar conditions prevailed in the research area on the south Scanian plain. The oldest written sources of evidence of the research area's Middle Age settlement are discussed first, as are the ages of church buildings from the early Middle Ages, which are used as an aid in determining the ages of villages with churches. Thereafter, an analysis of the area's settlement names is presented, which was conducted by a placename specialist for the purpose of refining the dates of settlement names from the Middle Ages. Those names included in the research area which were examined, appear to have remarkably old characteristics. About half of the villages in the area have names dating from before the Viking Age, and even the rest of the names are comparatively old. This place-name research thus reveals a significant *continuity* in the *names* of settlements in the area. This, however, should not be equated with a continuity in the *habitation* of these localities.

In order to test the validity of these new interpretations of the establishment phase of historically-known villages, smallscale archaeological test sites

were excavated in four of the research area's villages which were selected to represent varying name types. Datable artifacts, such as ceramics, indicate habitational continuity in these villages from the eleventh and twelfth centuries onward. Additional archaeological data, collected from previous excavations in four other villages in the research area, yield similar dates. Thus, the hypothesis outlined above of a period of change comprising a time-span from the end of the Viking Age through the early Middle Ages has been verified for this research area as well. The next step is to *explain* it.

Changes in the surface features of the landscape during the research period have been interpreted such that several villages known to have existed in historic times, that have names dating to before the Viking Age, were established at new sites after short-distance moves within the surrounding resource area. At the same time, new settlements arose. These changes must have resulted in a higher settlement density of the area, as well as more extensive exploitation of its resources, which in turn must have entailed the clearing and cultivation of new fields. Permanent habitation of these settlement locations must have followed as a consequence of these developments.

We may expect that other processes, such as changes in the size of populations and changes in agricultural technology, were underway at this time, and that they underlay the changes in the cultural landscape. We know from indications dating to the centuries around 1000 AD, that there was an acceleration in the population growth rate of northern Europe during this period and that fundamental changes in agricultural technology were taking place simultaneously. Many yield-intensifying implements and cultivation methods achieved widespread acceptance at this time. Foremost among them were the heavy, wheeled plow, use of the horse as a draught animal, and the three-course rotational cultivation system.

Within leading circles of international research, there are widely differing interpretations of the relationship between the demographic and technological changes of this period, as well as differing opinions as to how the relationship between these two factors should be placed within a broader societal framework. According to one interpretation, changes in population size are seen as being of fundamental importance as stimuli for technological and thereby widespread economic and social changes (E. Boserup). Another interpretation stresses technological innovations as constituting the basic determinants of the demographic and social developments of this epoch (L. White, Jr.). A third interpretation explains agricultural progress as being primarily a consequence of social structural phenomena, e.g., as a class confrontation being expressed in the changes in feudal production methods (P. Andersson). Other researchers dismiss these mono-causal explanations and point instead to a number of factors which are seen to operate in complex interaction (G. Duby).

The latest Danish research associates the transformation of the cultural landscape and the new cultivation methods both with the social structure of this period, and with the consolidation of the realm which took place around 1000 AD. A major problem, however, remains in establishing the chronological, and consequently the causal relationship between these factors, all of which seem to have been operating and interacting within a period of about 200 years. It does seem reasonable to emphasize the fact that a certain *population density* is a necessary prerequisite for technological development. Thus, the process may have begun as a reaction to a population increase. Such a population increase, in turn, provided the rationale for an intensified exploitation of resources which led to widespread adoption of new plowing implements and methods. Knowledge of these latter instruments may very well have existed earlier, but may not have been put into use either because they were not necessary, or because they were difficult to use. The founding of new multifarm villages with their three-crop rotational cultivation method required new buildings, modern tools, extensive fenced areas, roads, draught animals, etc., on a scale which could not have been possible without large-scale investments of human labor. Even if a large pool of human capital has not been a sufficient cause of these developments, it has surely been a necessary ingredient.

One definitive conclusion to be drawn from the present discussion is that all future debate on this topic must rest upon a new interpretation of the south Scandinavian village landscape. An older synthesis of the evolution of historical villages saw them as being cumulatively and almost continuously inhabited from the Late Iron Age to the present. The new view describes first a period primarily during the eleventh end twelfth centuries, when the founding of new villages occurred on a large scale. Second, this period of heightened settlement activity followed hundreds of years of sporadic settlements and moves during the prehistoric period.

5. The evolution of the cultural landscape in large parts of Europe during the Middle Ages is commonly recognized to have undergone a period of expansion which culminated in the beginning of the fourteenth century, to be followed by a period of regression. This latter phase encompassed most of the fourteenth and fifteenth centuries, i.e., the Late Middle Ages, and is associated with agrarian crises, depression and abandonment of farms, villages and fields. The issue which concerns us here is, again, whether developments in the central cultural landscape on the south Scanian plain during the period 1300–1550, also underwent a corresponding phase of regression.

Written source material from the research area which may be of interest in examining this period, primarily consists of land registers of rents and revenues, and title-deeds of various kinds. These source materials contain seri-

ous weaknesses, primarily due to a complete lack of land registers for the period before 1500, and also due to the chronologically uneven preservation of the deeds.

6. In order to bridge the gap between the earlier discussion of the processes of village formation during the Early Middle Ages, and the following analysis of developments during the Late Middle Ages, some of the major characteristics of settlements in the research area toward the end of the High Middle Ages, i.e., *ca. 1300 AD*, are outlined here. We may thus note that around the fourteenth century, the farmers and landowners in this area, the latter of which were still anonymous and the distribution of land amongst them still unknown, were included in the administrative district of the central authorities. From about the fourteenth century on, the Early Middle Age division of hundreds was revised so that these hundreds were now included in the fiscal divisions of the administrative districts of the royal castles. Lindholm and Falsterbohus, which were newly-constructed, ring-walled castles, thus became the county seats of the research area's population.

The division of the area into parishes, i.e., into territorially-limited tithe districts, was carried out during the period extending from the end of the twelfth century until ca. 1200 AD. Thereafter, the parish organization remained largely stable from the High Middle Ages until the period of the Reformation. It is especially interesting to note that around 1300 AD, the research area has a remarkably high church density as compared to the rest of southern Scandinavia. The simplest explanation for this large number of churches is that the research area was under extensive cultivation and had considerable demographic resources during the Early and High Middle Ages. A couple of chapels in the coastal region are indicative of special economic activities there.

The area's association with trading centers and towns also point in this direction. During the High Middle Ages, the renowned Scanian fairs, located at the periphery of the research area, affected the region in various ways. Their function as a northern European center of herring trade and a general, international market of goods is here interpreted as a stimulus to the area's agricultural production and as a seasonal opportunity for a broad range of inhabitants to earn a little extra cash. As townships, *Skanör* and *Falsterbo* have primarily been dependent upon seasonal market activities, and were thus more influenced by international, Baltic Sea commercial trade routes than by the resources of the agrarian hinterland. In *Trelleborg*, however, the mutual dependence of town and country must have been of an entirely different nature, since it emerges during the thirteenth century as a full-fledged Middle Age town located on the southern coast of the research area.

Several indicators point to the fact that during the High Middle Ages, the

research area was one of the most populated agricultural regions in Scandinavia. Against this background, it is of interest once again, to examine whether the area exhibits any indication of a crisis during the Late Middle Ages.

7. In researching the evolution of Late Middle Age settlements, the occurrence of *permanently abandoned whole settlements* within the research area become apparent, and are clear examples of a period of regression in the evolution of human settlements during the Late Middle Ages. It has been possible to demonstrate the existence of a number of such deserted settlements through studies of written materials from the Middle Ages, combined with retrospective evaluations formed on the basis of later materials, including fiscal sources from the sixteenth and seventeenth centuries and younger land surveyors' documents. In addition, topographical studies have been made, as well as analyses of the phosphate-content of soils in some of the areas suspected of having been the locations of deserted Middle Age settlements. In a few cases, archaeological test sites have also been dug, in order to establish possible evidence for hypotheses of the locations of some abandoned settlements.

The results of these tests and of the surveys of the source materials are that through indicators of varying reliability, we can demonstrate a marked loss of settlements in the research area during the Late Middle Ages. We find thirteen cases of deserted settlements. Of all the medieval communities which could have existed simultaneously during approximately the fourteenth century (64), no less than 20 % have disappeared by the middle of the sixteenth century.

A figure of 20 % may seem rather drastic, due to the fact that it is based upon the desertion of *entire* communities only, and does not take into account the fact that many of the permanently abandoned settlements were apparently rather small communities during their heyday. A more representative picture may be drawn if we examine the number of deserted *farms* instead. An in order to give a more general idea of the desolation of the Late Middle Age landscape, we must assess the extent of *partial* abandonment of communities as well, i.e., the number of abandoned farms located in Late Middle Age villages which otherwise survived this period. In order to achieve these ends, an attempt has been made to assess the extent of desertion in the research area during the Late Middle Ages. The figures we have drawn should be interpreted as a minimum, and are based upon a detailed analysis of all available Middle Age sources concerning the farms located in the villages of the research area.

The term "desertion frequency" refers to the number of deserted farms as a percentage of the total number of settlement units. Of the ca. 500 farms for

which evidence is found in source materials from the period 1300 to 1550, we have implicit or explicit indications of desertion of 8–10 % of them at the time of their appearance in the source materials. In a larger Scandinavian perspective, this may be seen as a moderate desertion frequency. Nonetheless, the results are somewhat remarkable, considering the nature of the area as a central area of cultivation during the High Middle Ages. No evidence of abandonment is known for any time before 1350 AD, but there are limited possibilities of establishing a more detailed chronology for variations over time in the pattern of desertion within the Late Middle Ages, due among other things to a lack of cases in the source materials.

Research on the agrarian crisis of the Late Middle Ages and its effects on Europe and Scandinavia have long considered the lowering of tenants' rents, as well as the appearance of deserted farms and villages, to be an indication of economic recession.

However, comparing the rents in the research area from the fourteenth century, with information in materials from later periods presents a number of methodological difficulties. For example, there is the problem of converting rents from different time periods to equivalent or at least comparable units. In other cases, there may be considerable uncertainty in identifying a farm which may be documented more than once in sources with dates from widely differing time periods. In such cases, structural changes may have taken place in the interim period, in the village to which the farm belonged. Because of difficulties such as these, any firm conclusions, including precise information on rent fluctuations, cannot be made by examining rents in the research area. The material does, however, reflect a tendency toward a *lowering* of the high level of the rents which was characteristic of the fourteenth century, while the fifteenth and sixteenth century data primarily exhibits a stability in the level of the main rents.

Research on the *causes* of the regression of settlements and the reduction in rents during the Late Middle Ages has primarily resulted in three interpretative models: first, researchers have pointed to demographic catastrophies as causal mechanisms; second, at rural/urban migration; and third, at an overexploitation of farmlands, possibly in combination with a climatic deterioration. However, none of these explanatory models appear directly relevant to the south Scandinavian source material. Analysis of the research area has therefore primarily been directed at observable conditions which might *indirectly* expose relevant causal relationships. Thus, a roster of geographical and other relevant variables was drawn up, and each variable, e.g., type of terrain, soil type, place-name chronology, structure of land ownership, and various distances including distance to the nearest neighboring settlement, to a noble estate or to a town, were then placed in association with the documented deserted farms and villages.

As one result of the analysis, we may state that cause for the abandonment of farms and the complete shut down of villages may only occasionally lie in variations in *terrain or in soil conditions* in the homogeneous region comprised by the research area. As for the distribution of deserted villages by *type of name*, we find a relatively even distribution of partially-abandoned settlements among the various name types, but the youngest group of names (especially the *-torp*-names) show a strong dominance among the research area's permanently abandoned settlements. Over 1/3 of all known settlements with the *-torp*-name are shut down by the middle of the sixteenth century. However, the explanation for this phenomenon is not directly linked to the type of name, nor to the age of the settlement. Other variables must also be tested.

A reconstruction of the *structure of land ownership* in the research area at the end of the Middle Ages shows a strong dominance of church institutions: at that time, the Church owned ca. 75 % of the total land in the research area, while 21 % was owned by nobility. In relation to these figures, the proportion of documented *deserted* farms which were owned by the nobility is a strikingly high 48 %. In attempting to explain this association, we find first that many of these farms are located close to a nobleman's manor (see below). Furthermore, we can demonstrate that there is a clear reduction in the number of manors in the research area: of 14 known manors belonging to knights and squires during the fourteenth and fifteenth centuries, only two remain in 1570. In such cases, reference is often made to a "crisis among the lower nobility," a Late Middle Age phenomenon which is often explained in that the economic difficulties of the nobility which followed the population decline was especially hard on the lower nobility. Their farms were bought by wealthy families of high nobility, or by church institutions. The dominant position as landowner which the Church came to hold in the research area as a consequence of these events, was to have widespread influence on the development of the cultural landscape in the region, which has lacked large noble estates until far into recent times.

A pronounced short *distance* between a settlement documented to be deserted and its nearest neighboring village, has in some cases been judged to have been a contributory cause of a later permanent desertion of the settlement. In other cases, it appears that smaller settlements joined larger ones, whereupon the accompanying farmlands were divided and integrated into the neighboring village's cultivation system. However, why these smaller settlements were abandoned in the first place, is generally unknown. A couple of concentrations of evidence of desertion are associated with settlements that were located *near noble manors or merchant towns*. The problem here is whether the desertion of these settlements was prompted by structural factors, i.e., for some intentional reason, or whether it was a response to some

acute crisis, and therefore unintentional. In a couple of cases, surrounding circumstances indicate that the process of abandonment may have been prompted by some major, acute phenomenon, such as the outbreak of war, or a population decline. However, in a region with characteristics such as those of the research area, these factors are not sufficient to explain why the desertion of settlements became *permanent.* In these latter cases, other circumstances appear to have been critical, e.g., the crop preferences of the landowner may have played a part, or the need of a growing township for additional land. In other cases immigration from farmlands of poor quality may have covered any trace of an earlier stage of temporary desolation in the settlement development of the research area.

Translated by Monica Udvardy

Källor och litteratur

Otryckta källor

Rigsarkivet, København (DRA)

Danske Kancelli:

Jordebok över Malmöhus län 1546/47. (Registratur 108 A nr 56.)
Lunds domkyrkas och domkapitels jordeböcker 1570, 1614 och 1618.
Sognepræsternes Designationer paa Gaarde, Boel og Huse, I Skaane stift: Skyds Herred 1657.

Lensregnskaber:

Malmöhus län: räkenskaper och jordeböcker 1565/66, 1572/73 och 1590/91; extraskattemantalsregister 1582/83 och 1608/09.
Börringeklosters län: räkenskaper och jordebok 1603/04.
S:t Peders klosters län: 2 odaterade jordeböcker 1600–1650.
Landskrona och Lundagårds län: räkenskaper och jordebok 1573/74.
Bosjöklosters län: jordebok 1559.

Privatarkiver før 1660:

Anders Berntsen Billes och Pernille Krognos' arkiv: Dalby klosters intäktsbok 1531–31 (H. Regnskaber 1519–32, nr 5141).
Poul Laxmands (d. 1507) arkiv: godsförteckning (u.å.).

Rigsarkivet, Stockholm (SRA)

Pergamentsbrevsamlingen

Skånebrevsförteckningarna:

Vol B 29, E 102 a, B 30 och ÅEReg.

Vitterhetsakademiens diplomatariekommitté:

Regestsamlingar: Skånebrev 1085–; Odaterade Skånebrev.

Kammarkollegiets arkiv, Stockholm (KA)

2.a Provinskontorets arkiv:

Nummerserien:

Jordrevningsprotokoll för Oxie, Skytts och Bara härader 1670–71, (nr 551).

Landsarkivet i Lund (LLA)

Pergaments- och pappersbrevsamlingen.

Skånska generalguvernementskansliets arkiv:

Bilagor till skrivelser från landsdomare samt härads- och birketingsfogdar: Insända domar och tingböcker:
Skytts härads tingbok 1663–65, (D III ea: 43).

Skånska generalguvernementskontorets och landsbokhålleriets arkiv:

Handlingar rörande skattläggning och jordrannsakning:
Jordrevningskommissionens i Oxie, Skytts och Bara härader dokumentbok 1671–72, (G III c:11).

Skytts häradsrätts arkiv:

Domböcker vid ordinarie ting:
Skytts häradsrätts dombok 1685–86, (A I a:2).

Lunds domkapitels arkiv:

Jordeböcker och andra äldre handlingar av kameral natur:
Lunds domkyrkas och domkapitels jordebok 1650, (G VI: 7).
Decimantboken 1651, (G VI: 8, 9 och 10).

Håslövs kyrkoarkiv:

Övriga handlingar:

P. Hegardt, Monumenta Håslövensia et Boderupensia eller så äldre som senare tiders uppsökta och funna Märkwärdigheter angående Håslöfs Pastorat, (P I: 1).

Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA)

Sockendossierer för Skytts härad.
C. G. Brunii samlingar.

Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund (DAL)

Samlingar av ortnamnsbelägg.

Institut for navneforskning, København

Kartotek med regester över åtkomstdokument 1513–59. Deposition från Landbohistorisk Selskab.

Krigsarkivet

Den skånska rekognosceringskartan 1812, 1815–20.

Lantmäterienhetens forskningsarkiv, Malmö (LMAM).

Lantmäterihandlingar för Skytts härad.

Lunds universitetsbibliotek (LUB)

Prästrelationer 1729–30 över Skytts härads socknar. (Engeströmska samlingen B VIII, 2:50 och 57, KB, Stockholm; fotokopior i LUB:s fotosamling.)

Mikrofilmarkivet, Historiska institutionen, Lund

Mikrofilm- och regestsamlingarna.

Skånes Hembygdsförbunds arkiv, Lund

Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering gällande Skytts härads socknar.

Tryckta källor

Acta processus litium inter regem Danorum et archiepiscopum Lundensem, ed A. Krarup et W. Norvin, København 1932.

Annales Danici medii ævi, ed E. Jørgensen, København 1920.

Adam av Bremen, De hamburgske Ærkebispers Historie og Nordens Beskrivelse. Oversat af C. L. Henrichsen, København 1930.

Corpus Constitutionem Daniæ, 1–3 udg. af V. A. Secher, København 1887 ff.

Danmarks Gamle Landskapslove I, Skånske Lov 1–2, udg. af J. Brøndum-Nielsen og S. Aakjær, København 1933.

Danmarks Riges Breve, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1.–3.r, København 1938 ff.

Danske Adelige Brevekister. Registraturer fra det 15.–17. Aarhundrede, udg. af A. Thiset, København 1897.

Danske Kancelliregistranter 1535–1550, udg. ved Kr. Erslev og W. Mollerup, København 1881–82.

Danske Kirkelove, udg. af H. F. Rørdam, I och II, København 1883 ff.

Danske Magazin, indeholdende Bidrag til den danske Histories Oplysning. Udg. af Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie, København 1745 ff (II.rk 1–6, 1794–1836 under titel: Nye Danske Magazin).

De ældste danske Archivregistraturer udg. efter Originaler i Geheimearchivet, 1–5, København 1854–1910.

Diplomatarium Danicum, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1.–3.r, København 1938 ff.

Diplomatarium dioecesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok, 3–6, utg. av L. Weibull, Lund 1900–39.

Familien Rosenkrantz's Historie I. Med Diplomatarium. Av K. Barner, København 1874.

Fru Eline Gøyes Jordebog med tilhørende Brevuddrag, udg. ved A. Thiset, København 1892.

Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok, utg. av G. Johannesson, Skånsk senmedeltid och renässans 7, Lund 1953.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551–1658, København 1885 ff.

Kong Frederik den Førstes danske Registranter, udg. ved Kr. Erslev og W. Mollerup, København 1879.

Kong Valdemars Jordebog, 1–3, udg. ved S. Aakjær, København 1926–45.

Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden, I–II, udg. ved L. Laursen og F. J. West, København 1892–1908.

Libri memoriales capituli Lundensis, Lunde Domkapitels Gavebøger (»Libri datici Lundenses»), udg. ved C. Weeke, København 1884–89.

Lunds stifts landebok, I och II, utg. av K. G. Ljunggren och B. Ejder, Skånsk senmedeltid och renässans 4 och 5, Lund 1950–52.
Lyder van Fredens kämnärsräkenskaper för Malmö 1517–1520, utg. av L. Ljungberg, Malmö 1960.
Malmø Rådstueprotokol (Stadsbok) 1503–1548, udg. ved E. Kroman, København 1966.
Malmø Skifter 2, Købmandsregnskaber 1537–1559, udg. ved E. Bager, København 1978.
Malmø Stadsbog 1549–1559, udg. ved E. Bager, København 1972.
Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium, utg. av L. Weibull, Lund 1923.
Prästrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624, utg. av J. Tuneld, Lund 1934.
Prästrelationerna från Skåne av år 1667 och 1690, utg. av J. Tuneld, Lund 1960.
Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis 1.rk, bd 1–4, 1085–1450, udg. af Kr. Erslev, København 1894–1912. 2.rk, bd 1–9, 1451–1513, udg. af W. Christensen, København 1928–39.
Sjællands Stifts Landebog 1567, udg. af S. Gissel, København 1956.
Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626, udg. ved C. Rise Hansen, København 1965.
Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Skånelagen. Gutalagen, Stockholm 1979.
Svenska Riks-archivets pergamentsbref från och med år 1351 förtecknade med angifvande af innehållet, I–III, Stockholm 1866–1872.
Svenskt diplomatarium från och med år 1401, I–IV, 1401–20, Stockholm 1875–1904.
Testamenter fra Danmarks Middelalder, udg. af Kr. Erslev, København 1901.
Udvalg af hidtil utrykte danske Diplomer og Breve, udg. af C. Molbech og N. M. Petersen, København 1858.

Litteratur

Abel, W., Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, 2. neubearb. und erweit. Aufl., Hamburg & Berlin 1966.
— Wüstungen in historischer Sicht, i Wüstungen in Deutschland. Ein Sammelbericht herausgegeben von Wilhelm Abel, Frankfurt am Main 1967.
— Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters, 3. neubearb. Aufl., Stuttgart 1976.
Ahlenius, K. & Kempe, A., Sverige. Geografisk, topografisk, statistisk beskrifning, I, Malmöhus och Kristianstads län, Stockholm 1908.
Almquist, J. E., Lagsagor och domsagor i Sverige, I, Stockholm 1954.
Andersen, J. A., Lensregnskabernes Stedsmaalsregistre som landbohistorisk kilde, DHT 13.r 1, 1974.
Anderson, P., Övergångar från antiken till feodalismen, (1974), sv övers, Lund 1980.
Andersson, Hans, Zentralorte, Ortschaften und Städte in Skandinavien – Einige methodische Probleme, i Kiel Papers '72. Frühe Städte im westlichen Ostseeraum, Neumünster 1973.
— Sverige. En forskningsöversikt, i Urbaniseringsprosessen i Norden, 1, Oslo–Bergen–Tromsø 1977.
Andersson, Hilbert, Parzellierung und Gemengelage. Studien über die ältere Kulturlandschaft in Schonen, Lund 1959.
— Gullåkra – ein durch Solskifte geteiltes Schonendorf, Geogr Annaler Vol 47 Ser B, 1965: 1.
— Skånska åkerskiften, Ymer 1966.
— Valleberga und Löderup – eine merkwürdige Gemeinschaft zweier Dörfer, Geogr Annaler Vol 50 Ser B, 1968: 1.

— Åker och tomt i Skåne, Ale 1968: 1.
Andersson, I., Skånes historia. Till Saxo och Skånelagen, Stockholm 1947.
— Skånes historia. Senmedeltiden, Stockholm 1974.
Andersson, T., Svenska häradsnamn, Lund 1965.
Andrén, A., Lund. Medeltidsstaden 26, Stockholm 1980.
— Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230, Scandia 1983: 1.
Anglert, M. och Jönsson, K., Rapport över arkeologisk provundersökning av bytomter i Skytts härad. Opubl. manus 1982, Skånes Hembygdsförbunds Arkiv.
Anselm, G., Stiftets kyrkor, i Lunds stift i ord och bild, Stockholm 1947.
Arbman, H., En medeltida by vid Albäcksborg i Maglarps socken, SHÅ 1939.
Arrhenius, O., Fosfathalten i skånska jordar. SGU ser c N:o 383, Stockholm 1934.
— Markreaktionen hos sydsvenska jordar, Socker 6, Malmö 1950.
Arup, E., Danmarks Historie, I, København 1925.
Atlas över Sverige. Kulturella förhållanden: Det medeltida Sverige, Stockholm 1967.
Augustsson, J.-E., Lemmeströ kyrkoruin, Ale 1975: 3.
— Börringe kyrka, Ale 1976: 1.
Bang, Th. B., Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde, Fortid og Nutid I, 1914–16.
— Fredrik II:s skaanske Godspolitik, HTS Bd 7, 1917–21.
Baudou, E. & Nejati, M., (red), Luleälvssymposiet 1–3 juni 1981, Umeå 1981.
Becker, C. J., Früheisenzeitliche Dörfer bei Grøntoft, Westjütland, Acta Archæologica 42, København 1971.
— Jernalderslandsbyen i Jylland, Kuml 1973/74.
— Bosættelsesformer i bronze- og jernalder, i H. Thrane (ed), Bebyggelsesarkæologi, Odense 1976.
— Problemer om bosættelsen i dansk jernalder, i H. Thrane (ed), Kontinuitet og bebyggelse, Odense 1977.
Bennike Madsen, H., Den rige hjælpe den fattige. En undersøgelse af skattemandtallet fra Næsbyhoved len 1511, DHT 11.r 6, 1960–62.
— Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660, Odense 1978.
Beresford, M., The Lost Villages of England, (1954), 6th impr., London 1969.
Beresford, M. & Hurst, J. G., Deserted Medieval Villages. Studies edited by M. Beresford and J. G. Hurst, London 1971.
Berglund, B. E., Vegetationsutvecklingen i Norden efter istiden, Sveriges Natur 1968, Stockholm 1968.
— Vegetation and human influence in South Scandinavia during Prehistoric time, Oikos Suppl. 12, Copenhagen 1969.
— Det skånska kulturlandskapets framväxt, Skånes Natur 58, Lund 1971.
Billberg, I., Reisnert, A. och Rosborn, S., Malmöbyars historia, Elbogen 1980: 2.
— Vikingatid och medeltid runt det medeltida Malmö, META 1981: 3–4.
Blomkvist, N., Samhällsekonomi och medeltida stadstillväxt – till frågan om generella förklaringar, Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 3, 1982.
Blomqvist, R., Falsterbohus, Kulturen 1950, Lund 1951.
Bolin, S., Skånelands historia, del 2, Malmö 1933.
Boserup, E., Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt, (1965), sv. övers, Lund 1977.
— Population and Technology, Oxford 1981.
Brunius, C. G., Skånes konsthistoria för medeltiden, Lund 1850.
Brunius, J., Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300–1600, Lund 1980.
Bunte, R., Fiske och fiskelägen i Skåne, SHÅ 1976.

Callmer, J., Topographical Notes on some Scanian Viking Period and Early Medieval Hoards, Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1979–80, Lund 1980.
Campbell, Å., Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet, Uppsala 1928.
— Vångalaget i Skåne, SHÅ 1933.
Carlsson, G., Lunds ärkesäte och domkyrka 1289–1536, i Lunds domkyrkas historia, I, Lund 1946.
Chisholm, M., Rural Settlement and Land Use, (1962), second ed., London 1972.
Christensen, A. E., Danmarks Handel i Middelalderen, Nordisk kultur XVI, København–Oslo–Stockholm 1934.
— Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen, Nordisk kultur II, Stockholm–Oslo–København 1938.
— La foire de Scanie, (1953), nytryckt i A. E. Christensen, Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte Afhandlinger, København 1976.
— Danmark. Det nordiske syn på forbindelsen mellem Hansestæderne og Norden, Det nordiske Historikermøde i Århus 7.–9. august 1957, Århus 1957.
— Scandinavia and the Advance of the Hanseatics, SEHR 1957.
— Mellem vikingetid och Valdemarstid. Et forsøg paa en syntese, DHT 12.r 1, 1963–66.
— Tiden 1042–1241, i Danmarks historie 1, København 1977.
Christensen, C. A., Nedgangen i Landgilden i det 14. aarhundrede, DHT 10.r 1, 1930–31.
— Danmark, i Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen, Bergen 1964.
— Ændringerne i landsbyens økonomiske struktur i det 14. og 15. aarhundrede, DHT 12.r 1, 1963–66.
Christensen (eller Dalberg), V. & Kousgård Sørensen, J., Stednavneforskning 1, Afgrænsning. Terminologi. Metode. Datering. København 1972.
— Stednavneforskning 2, Udnyttelsesmuligheder, København 1979.
Christensen, W., Dansk statsforvaltning i det 15. Århundrede, København 1903.
Christoffersson, O., Skytts härad. Kulturhistorisk beskrivning, Trelleborg 1918.
— Skytts härad. Kulturhistorisk beskrivning, 3:e omarbetade och utökade uppl., Trelleborg 1936.
Christophersen, A., Tendenser og resultat i nyere agrarhistorisk forskning med vekt på jernalder og tidlig middelalder, i Den medeltida byn, Kompendium i bosättningshistoriska frågor och problem, Lund u.å. (1981).
— Den urbane varuproduktionens oppkomst og betydning for den tidigmiddelalderske byutviklingen, Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 3, 1982.
Cinthio, E., »Svenstorps herregård», tryckt i H. Lindal, Trelleborgs medeltid, 1956.
— Lunds domkyrka under romansk tid, Lund 1957.
— art. Kyrka, KLNM IX, 1964.
— Vad är medeltidsarkeologi?, Ale 1965: 1.
— Variationsmuster in dem frühmittelalterlichen Städtewesen Schonens, i Kiel Papers '72, Frühe Städte im westlichen Ostseeraum, Neumünster 1973.
— Köping och stad i det tidigmedeltida Skåne, Ale 1975: 1.
— Den sydskandinaviska 1200-talsstaden – ett kontinuitets- och omlandsproblem, Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 3, 1982.
Cinthio, E. & Gustafsson, E., Skånsk lantkyrka från medeltiden, Sydsvenska Dagbladets Årsbok 1969, Malmö 1968.
Cinthio, H., The Löddeköpinge Investigation III, The Early Medieval Cemetery, Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1979–80, Lund 1980.
— Stavkyrkan i Löddeköpinge, Ale 1978: 1.
Cipolla, C. M., The Origins, i C. M. Cipolla (ed.) The Fontana Economic History of Europe 1, The Middle Ages, sixth impression, Glasgow 1981.

Clausen, H. V., Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse, i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1916.
Crumlin-Pedersen, O., Fotevik 1981 – En marinarkæologisk rekognoscering ved Fodevigkomplekset, Skåne, (stencil 3/9 1981).
Dahl, S., En översiktskarta över Skånes byar vid mitten av 1600-talet, SGÅ 1940.
— Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860, Lund 1942.
— Skånes herrgårdar under medeltidens senare del och omkring 1700. Ett bidrag till det skånska herrgårdslandskapets geografi, SGÅ 1942.
— Bystorlek och bynamnstyper i Skåne, Namn och Bygd 1942.
— Geografi och ortnamnsforskning, Ymer 1945.
Dahlbäck, G., Stad och land. – En studie av förhållandet mellan medeltidsstäderna Uppsala och Stockholm och deras närmaste omland, Scandia 1978.
Dahlerup, T., Sogn og Pastorat, Fra Viborg Amt 1956, Viborg 1956.
— Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation, København 1963.
— Lavadelns Krise i dansk Senmiddelalder, DHT 12.r 3, 1968–69.
— Danmark, i Den nordiske Adel i Senmiddelalderen, København 1971.
— art. Tiend, i KLNM XVIII, 1974.
Dahlerup, T. & Rasmussen, P., art. Sogn, KLNM XVI, 1971.
Daniel, E., Beskrivning till jordartskartan Trelleborg NO, SGU, Ser. Ae nr 33, Stockholm 1977.
Duby, G., Medieval Agriculture 900–1500, i C. M. Cipolla (ed.), The Fontana Economic History of Europe 1, The Middle Ages, sixth impression, Glasgow 1981.
— Krigare och bönder, (1973), sv övers, Stockholm 1981.
Ejder, B., Ryd och rud, Lund 1979.
Ekström, G., Skånes moränområden, SGÅ 1936.
— Skånes åkerjordsområden, Socker 6, Malmö 1950.
Elmevik, L., Kvädö, Kvärlöv och Kvänum, Namn och Bygd 1968.
En diskussion om sta-namnen. Förhandlingar vid symposium i Lund 1963 utgivna av Gösta Holm, Lund 1967.
Enghoff, K., Trelleborg i forn tid och ny tid, Trelleborg 1917.
Eriksson, E., Flygspaning efter sagans Halör, Limhamniana 1967, Malmö 1968.
Eriksson, H. S., Skånemarkedet, Århus 1980.
Ersgård, L., Rapport över arkeologisk undersökning vid Understorp, Gylle sn, Skåne, (otryckt rapport sept 1976, LUHM:s arkiv).
— Det medeltida Falsterbo – aktuella problem och undersökningar, Ale 1978: 4.
— Falsterbohalvön – en undersökning av medeltida agrar bebyggelse i sydvästra Skåne, Ale 1980: 3.
Erlandsson, A., Skånska Generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv. Förvaltnings- och arkivhistoriska undersökningar, Lund 1967.
Erslev, Kr., Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede, København 1879.
— Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede, København 1879.
Falkman, L. B., Upplysningar om Kronans, Kyrkornas och Presterskapets inkomster af andeligt gods uti Skåne, Halland och Blekinge från äldre tider till år 1600, Lund 1848.
Frandsen, K.-E. & Kampp, Aa. H., Fosfatanalyse efter »lynmetoden». Et nyt redskab til historisk-geografisk feltanalyse, Geografisk Orientering 1977: 2.
Franzén, G., Sverige, i Stednavne, Nordisk kultur V, København–Oslo–Stockholm 1939.
Fridericia, J. A., Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede, DHT 6.r II, 1889–90.
Friedlænder, I., Skånebrevsförteckningarna, Meddelanden från Svenska Riksarkivet för år 1958, Stockholm 1961.
Fries, C., Den svenska Södern, Stockholm 1963.

Fritz, B., art. Stad, KLNM XVI, 1971.
— Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434, Stockholm 1972.
— Tidigmedeltida sjöfart, handel och stadsväsen, HT 1976.
— Innledning – Rapport 1, Det XVII. nordiske historikermøte, Trondheim 26.–29. juli 1977, Rapportdiskusjon, Trondheim 1978.
Frostin, E., Helgedomar på Söderslätt I–II, Trelleborg 1960–66.
Fussing, H. H., Herremand og Fæstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600, København 1942.
— Stiernholm Len 1603–1661, København 1951.
Galster, G., Danmarks Mønter, Nordisk Kultur XXIX, København–Oslo–Stockholm 1936.
— Mønt, København 1973.
Gillberg, J. L., Historisk, Oeconomisk och Geographisk Beskrifning öfwer Malmö Hus Lähn uti Hertigdömmet Skåne, Lund 1765.
Gimpel, J., The Medieval Machine. The Industrial Revolution of the Middle Ages, London 1979.
Gissel, S., Bol og by på Selsø, Bol og by 5, København 1964.
— (rec. av) K. G. Ljunggren och B. Ejder, Lunds stifts landebok, DHT 12.r 2, 1966–67.
— Landgilde og udsæd på Sjælland, København 1968.
— art. Trevangsbrug, KLNM XVIII, 1974.
— Agrarian Decline in Scandinavia, Scandinavian Journal of History 1976.
Gissel, S., Jutikkala, E., Österberg, E., Sandnes, J. & Teitsson, B., Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600, Stockholm 1981.
Gradering av åkermark kring tätorterna i sydvästra Skåne, Meddelande om samhällsplanering i Malmöhus län, 1972: 3 (stencil).
Grøngaard Jeppesen, T., Stedskontinuitet belyst ved hjælp af den arkæologiske metode, i H. Thrane (ed.), Kontinuitet og bebyggelse, Odense 1977.
— Oldtidsbebyggelse – middelaldersbebyggelse. Kontinuitet eller brud? Hikuin 4, 1978.
— Middelalderlandsbyens opståen, Odense 1981.
Gustafsson, E., Gårdar och kyrkor på slätten, Skånes Natur 61, Lund 1974.
Gustafsson, E. & Weidhagen, M., Investigations in Hammarlunda Church, i Res mediævales Ragnar Blomqvist Kal. Mai MCMLXVIII oblata, Karlshamn 1968.
Gustafsson, O., Beskrivning till hydrogeologiska kartbladet Trelleborg NV och Malmö SV, SGU, Ser. Ae nr 4, Stockholm 1972.
Göransson, S., Morphogenetic Aspects of the Agrarian Landscape of Öland, i Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution, Nr 234, Uppsala 1969.
Hagerlöf, J., Försök till Beskrifning öfwer Grönby Pastorat i Skåne, Lund 1856.
Halbert, L., Om Maglarpstraktens förhistoria, i H. Lindal (red.), Boken om Maglarp. En sockenkrönika, Malmö 1954.
Hald, Kr., Vore Stednavne, 2. udg., København 1965.
Hallberg, G., Skånes ortnamn A 11 (Ljunits härad), Lund 1975.
— Skånes ortnamn A 7 (Harjagers härad och Eslövs stad), Lund 1979.
— Är namnet Malmö acceptabelt förklarat?, Elbogen 1979: 3.
— Ortnamnsforskning som tvärvetenskapligt instrument, i Den medeltida byn. Kompendium i bosättningshistoriska frågor och problem, Lund u.å. (1981).
— PM rörande bebyggelsenamnen i Skytts hd, (opubl manus, 1982).
Hannerberg, D., Byamål, tomtreglering och odlingsgång, i Kungl Humanistiska Vetenskapssamfundets i Lund årsberättelse 1954–55, Lund 1955.
— Tomter och åkrar. Några glimtar ur kulturlandskapets historia, i Östergötland, Stockholm 1955.
— Skånska bolskiften. Veberöd, SGÅ 1958.
— Bytomt och samhällsorganisation, Ymer 1966.

— Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gård och åker. Skörd och boskap, Stockholm 1971.
— Gård, by och territoriell organisation i den äldre Kumlabygden, Kumlabygden IV, Kumla 1977.
Hansen, A. M., Landnåm i Norge, Kristiania 1904.
Hansen, F., Hammarsnäs. Halör, Lund 1936.
Hansen, V., Træk af Vendsyssels ældre bebyggelsesgeografi, (Dansk) Geografisk Tidsskrift 1949.
— Vore landsbyers alder og struktur, (Dansk) Geografisk Tidsskrift 1959.
— Landskab og bebyggelse i Vendsyssel, København 1964.
— Bebyggelsens Historie, i Danmarks Natur 9: Det bebyggede Land, København 1970.
— Historisk kulturgeografi. Eksempel på arbejdsmetode med arkivmateriale, Geografisk Orientering 1973: 3.
Hatt, G., Landbrug i Danmarks Oldtid, København 1937.
Heise, A., Familien Rosenkrantz's Historie II, København 1882.
Helmfrid, S., Östergötland Västanstång. Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese. Geogr Annaler Vol 44 del 1–2, Stockholm 1962.
— Europeiska kulturlandskap. En forskningsöversikt, (stencil, Kulturgeografiska institutionen i Stockholm, 1966).
— Historical Geography in Scandinavia, i A. R. H. Baker (ed), Progress in Historical Geography, New York–London–Sydney–Toronto 1972.
— Kulturlandskapet och forskningen, i Människan, kulturlandskapet och framtiden. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 12–14 februari 1979, Stockholm 1980.
— The Village of Gårdlösa and the Iron Age Settlement on the Gårdlösa Ridge. Some Reflections based on Historical-Geographical Research, i B. Stjernquist (ed), Gårdlösa. An Iron Age Community in its Natural and Social Setting. I, Interdisciplinary Studies, Lund 1981.
Hilton, R. H. & Sawyer, P. H., Technical Determinism: the Stirrup and the Plough, Past & Present nr 24, Oxford 1963.
Holmberg, B., Hanghøj og tinghus, i Festskrift til Kristian Hald. Navneforskning. Dialektologi. Sproghistorie, København 1974.
Holmberg, R., Gislöv – en skånsk landskyrka med norska stildrag?, Det gamla Trelleborg. Årsskrift, Trelleborg 1972.
— Den skånska öresundskustens medeltid, Lund 1977.
Holmsen, A., Desertion of Farms around Oslo in the late Middle ages, SEHR 1962.
— Det nordiske ødegårdsprosjekt, HT 1971.
Hommerberg, C., Kring Stora Hammar, SHÅ 1955.
Hornsherredundersøgelsen med indledende metodeafsnit, København 1977.
Hvass, S., Das eisenzeitliche Dorf bei Hodde, Westjütland. Vorläufiger Bericht, Acta Archæologica, vol 46, København 1975.
— Jernalderlandsbyens udvikling i Hodde og Vorbasse, i H. Thrane (ed), Kontinuitet og bebyggelse, Odense 1977.
Hyenstrand, Å., Arkeologisk regionindelning av Sverige, Stockholm 1979.
Hårdh, B., Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Katalog und Tafeln, Lund 1976.
Hørby, K., art. Skånemarkedet, KLNM XVI, 1971.
— Middelalderen, Dansk social historie 2: Samfundet i vikingetid og middelalder, København 1980.
Hørby, K. & Venge, M., Tiden 1340–1648, Første halvbind: 1340–1559, i Danmarks historie 2, København 1980.
Iggers, G. G., New directions in European historiography, Middletown 1975.
Ilsøe, G., Dansk herremandshandel med hansekøbmændene i senmiddelalderen, i Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, København 1966.
Ingers, I., Några förvanskade ortnamn i Skåne, SHÅ 1934.

— Nedlagda byar och gårdar i Skåne, 1–2, Ale 1971: 3 och 1972: 1.
— Burlövs kommun I. Historia och beskrivning, Arlöv 1972.
Isaksson, S., Skånes ortnamn A 14 (Onsjö härad), Lund 1980.
— Orden *uggla* och *ulv* som bebyggelsenamnselement i Skåne, SOÅ 1980.
Jacobsen, L. & Moltke, E., Danmarks Runeindskrifter, København 1942.
Jacobsson, B., Det forntida gravfältet vid Albäck, Det gamla Trelleborg. Årsskrift, Trelleborg 1978.
— Medeltida kulturlager. St. Markie, Anderslövs sn, Skåne. Arkeologisk undersökning 1975. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport. Uppdragsverksamheten 1979: 12, Stockholm 1979.
— Medeltida boplatslämningar i Maglarp, Maglarps sn, Skåne, 1974. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport. Uppdragsverksamheten 1979: 15, Stockholm 1979.
— Trelleborg. Medeltidsstaden 38, Stockholm 1982.
Jeansson, N. R., De stora domänerna i Malmöhus län omkring år 1914, SGÅ 1966.
Jensen, J., Oldtidens samfund. Tiden indtil år 800, Dansk social historie 1, København 1979.
Jeppsson, G., Veckodagsfriheten i Skåne under 1500–1600-talen, (otryckt lic.avhandling 1967 Hist. inst., Lund).
— Huvudgård och sockengräns i Skåne, Ale 1967: 1.
Jexlev, Th., Sjællandske bønders navne i det 16. århundrede, i Festskrift til Kristian Hald, København 1974.
— Lensregnskaberne, Fortid og Nutid 1974.
— Lensregnskaber og skattemandtal omkring 1500. Noter till Registratur 108 A, Arkiv 5, 1974–75.
Johannesson, G., Den skånska kyrkan och reformationen, Lund 1947.
— Kring Birger Gunnersens Paltebok, VSLÅ 1950–51, Lund 1951.
— Skånes historia, Malmö 1977.
— Skåne, Halland og Blekinge, (Politikens) Danmarks Historie, København 1981.
Jordbruket i Malmöhus län. Ekonomi – utvecklingsvägar, Kungl Lantbruksstyrelsen, Meddelanden, Ser. A nr 10, Stockholm 1971.
Jönsson, K., Rapport om grophus i Fosie, Malmö, Kring Malmöhus 4, Malmö 1974.
Jönsson, K. & Sundnér, B., Stora Harrie kyrka, Ale 1974: 1.
Jørgensen, B., Reciprokering. Studier i indbyrdes afhængighed mellem ældre bebyggelsesnavne, København 1977.
— Stednavne og bebyggelsesarkæologi, i H. Thrane (ed), Kontinuitet og bebyggelse. Odense 1977.
Kjellberg, S. T., Skånska medeltidsfästen, Kulturen 1959, Lund 1960.
— Slott och herresäten i Sverige. Skåne II, Malmö 1966.
Koch, H., Danmarks Kirke i den begynnende Højmiddelalder, II, København 1936.
Kristensen, A. K. G., Danelaw institutions and Danish society in the Viking Age: Sochemanni, liberi homines and Königsfrei, Mediæval Scandinavia 8, Odense 1975.
Kroman, E., art. Stad, i KLNM XVI, 1971.
Kousgård Sørensen, J., Danske bebyggelsesnavne på -sted, København 1958.
— Stednavnene og bebyggelserne, ældre?, samtidige?, yngre?, Fortid og Nutid 1981.
Källström, O., Skyttsie hage på Skanörs ljung, SHÅ 1952.
Ladewig Petersen, E., Jordprisforhold i dansk senmiddelalder, i Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, København 1966.
— Fra standssamfund til rangssamfund. 1500–1700. Dansk social historie 3, København 1980.
Langholm, S., On the Concepts of Center and Perifery, Journal of Peace Research 1971.
Larsson, L.-O., Det medeltida Värend, Lund 1964.
— Från tidig medeltid till 1657, i Skurups och Hassle-Bösarps historia, Lund 1969.
— Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640, Lund 1972.

— Översikt över det svenska forskningsläget inom projektets arbetsfält, i Nasjonale forskningsoversikter, København 1972.
Lewan, N., Om skånska rekognosceringskartan, Ale 1982: 1.
Liedgren, J., art. Arkiv, KLNM I, 1956.
Lindal, H., Trelleborgs medeltid, Trelleborg 1956.
Lindkvist, T., Landborna i Norden under äldre medeltid, Uppsala 1979.
Lindquist, S.-O., Det förhistoriska kulturlandskapet i östra Östergötland, Stockholm 1968.
Linge, L., Centralt och perifert i historisk forskning och undervisning, HLFÅ 1980–81.
— (rec av) O. Skarin, Gränsgårdar i centrum, HT 1982.
Ljunggren, G., Skånska Herregårdar, IV: 1, Lund 1856.
Ljunggren, K. G., Studier över sydsvenska ortnamn, SOÅ 1946–48.
— Amager och andra namn på *Am-*, Namn och Bygd 1955.
K. G. Ljunggren och B. Ejder, Lunds stifts landebok III. Tillkomst, innehåll, handskrifter samt register, Skånsk senmedeltid och renässans 6, Lund 1965.
Lovén, N. H., Dissertio Gradualis de Territorio Skyttiano (Skytts härad), Lundæ 1778.
— Skytts härad. En akademisk avhandling från slutet av 1700-talet, sv övers., Trelleborg 1960.
Lund, N., Vikingetiden, i Dansk social historie 2: Samfundet i vikingetid og middelalder, København 1980.
Lundberg, E., Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden, I, Stockholm 1940.
Lundbye, P., Haløre Marked, DHT 7.r IV, 1902–04.
Lägnert, F., Bebyggelsen i Skåne före och efter år 1000, RIG 1954.
Lönnroth, E., Slaget på Brunkeberg och dess förhistoria, Scandia 1938.
— Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige, Göteborg 1940.
Malmer, M. P., Pleionbegreppets betydelse för studiet av förhistoriska innovationsförlopp. Finska fornminnesföreningens tidskrift 58, Helsingfors 1957.
Mandahl, A., En puzzelbit i Oxies historia, Kring Malmöhus 4, Malmö 1974.
Meyer, P., Danske bylag, Kjøbenhavn 1949.
— art. Herredsting, KLNM VI, 1961.
Munktell, I.-M., Gods, godsägare och landbor 1450–1520. Studier i de senmedeltida frälsegodsens funktion, Göteborg 1982.
Møller, E. & Olsson, O., Danske trækirker, Nationalmuseets arbejdsmark, København 1961.
Møller Christensen, Vilh. & Christensen, C. A., art. Pest, KLNM XIII, 1968.
Nasjonale forskningsoversikter. Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publikasjon nr 1, København 1972.
Nelson, H., Den skånska rekognosceringskartan 1812, 1815–20, SGÅ 1935.
Nielsen, L. Chr., Bebyggelsesformer og kontinuitet i vest- og sydjysk vikingetid i forhold til det øvrige gammeldanske område – Bornholm og Vestfold, i H. Thrane (ed), Kontinuitet og bebyggelse, Odense 1977.
— Landsbyregulering og grubehuse. Aktuelle problemer i dansk vikingetidsforskning, META 1981: 1.
Nielsen, S., Village Archæology, i Folkelivsstudier 1, Dansk Folkemuseum & Frilandsmuseet. History and Activities, København 1966.
Norborg, L.-A., Storföretaget Vadstena Kloster, Lund 1958.
Nordholm, G., Skånes geometriska kartläggning före storskiftena, SGÅ 1929.
— Bebyggelse och odling i Eslövstrakten under historisk tid, i En bok om Eslövs stad, Eslövsbygden och Eslövs sparbank, Eslöv 1941.
— (†), Skånes äldre ekonomiska geografi, Lund 1967.
Nygaard, S., Danske Personnavne og Stednavne, DHT 7.r I, 1897–99.
Näsman, U., En arkeologs syn på kulturgeografisk grävningsmetod, i H. Thrane (ed), Fra jernalder til middelalder, Odense 1979.

Odén, B., Annales-skolan och det svenska forskarsamhället, i J. Le Goff & P. Nora, Att skriva historia, Nya infallsvinklar och objekt, Stockholm 1978.
Ohlsson, T., The Löddeköpinge Investigation, I & II, Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1975–76 och 1979–80, Lund 1976 och 1980.
Olsen, G., Hovedgård och bondegård. Studier i stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774, København 1957.
Olsen, O., Die Frühen Städte in Dänemark – Forschungsstand, i Kiel Papers '72, Frühe Städte im westlichen Ostseeraum, Neumünster 1973.
Paludan, H., Tiden 1241–1340, Danmarks historie 1, København 1977.
Pamp, B., Ortnamnen i Sverige, 3 uppl., Malmö 1971.
— Ortnamn i Skåneland, Ale 1973: 3.
— Härads- och sockennamn i Lundabygden, i Årsredovisning för Lundabygdens Sparbank, Lund 1978.
Parain, Ch., The Evolution of Agricultural Technique, i M. M. Postan (ed) The Cambridge Economic History of Europe, vol. I, The Agrarian Life of the Middle Ages, second edition, Cambridge 1966.
Persson, A., Svedalabygden från svensktidens början till skiftena (1658 – c:a 1800), i Svedala genom tiderna, Trelleborg 1981.
Pirenne, H., Economic and Social History of Medieval Europe, seventh impression, London 1961.
Porsmose (Christensen), E., Udskiftningskort som bebyggelseshistorisk kilde – Forsøg med retrospektiv kulturgeografi, i H. Thrane (ed), Beyggelseshistorisk metode og teknik, Odense 1977.
— Bebyggelse, kulturlandskab og driftsmåder på overgangen mellem yngre jernalder og ældre middelalder, i H. Thrane (ed), Fra jernalder til middelalder, Odense 1979.
— Bondesamfund og rigsdannelse – driftsmåder og samfundsorganisation i middelalderens Danmark, Studier i historisk metode bd 15, Oslo–Bergen–Tromsø 1980.
— Den agrare bebyggelsesudvikling i middelalderens Danmark, Bebyggelsehistorisk Tidskrift nr 2, 1981.
— Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel, Odense 1981.
Postan, M., Medieval Agrarian Society in its Prime. England, i The Cambridge Economic History of Europe, vol. I, The Agrarian Life of the Middle Ages, second edition, Cambridge 1966.
Rasmussen, P., art. Kornmål, KLNM IX, 1964.
— art. Kungsgård, KLNM IX, 1964.
— art. Mark, KLNM XI, 1966.
Rasmusson, N. L., art. Myntförsämring, KLNM XII, 1967.
Rebas, H., Högadlig intressepolitik, slaget på S:t Jørgenbjerg och Köpenhamnstraktaterna år 1441, Scandia 1977.
Redin, L., Lagmanshedjan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör, Lund 1976.
Riis, Th., Det middelalderlige danske rejsekongedømme indtil 1332, i Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen, København 1981.
Ringberg, B., Den bördiga slätten och det sandiga näset. En kvartärgeologisk beskrivning, Skånes Natur 61, Lund 1974.
— Beskrivning till jordartskartan Trelleborg NV/Malmö SV. SGU, Ser. Ae nr 23, Stockholm 1975.
Rosén, J., Skånska privilegie- och reduktionsfrågor 1658–1686, Lund 1944.
— art. Län, KLNM XI, 1966.
Rostvik, A., Har och harg, Uppsala 1967.

Rusell, J. C., Population in Europe 500–1500, i C. M. Cipolla (ed) The Fontana Economic History of Europe 1, The Middle Ages, sixth impression, Glasgow 1981.
Rydbeck, M., Skånes stenmästare före 1200, Lund 1936.
— Två senromanska absidkyrkor i Sydskåne och deras kulturhistoriska miljö, SHÅ 1938.
— Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor, Lund 1943.
Rydbeck, O., Lunds domkyrkas byggnadshistoria, Lund 1923.
— Den medeltida borgen i Skanör, Lund 1935.
— Fangkultur und Megalitkultur in der skandinavischen Steinzeit, Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund. Årsberättelse 1937–38, Lund 1938.
Sahlgren, J., De skånska häradena och deras namn, Namn och Bygd 1920.
— Hälsingborgstraktens ortnamn, i Hälsingborgs historia, I, Hälsingborg 1925.
— Sta-namnen i Närke. Nordiska ortnamn i språklig och saklig belysning 9, Namn och bygd 1927.
Sallerfors, S. E., Gärds härad under dansk tid. Bebyggelse och befolkning, (otryckt lic.avh. 1974, Historiska institutionen i Lund).
Salomonsson, B., Malmötraktens förhistoria, i Malmö stads historia, I, Malmö 1971.
Sandnes, J. & Salvesen, H., Ødegårdstid i Norge, Oslo 1978.
Sawyer, P. H., The Age of the Vikings, (1962), second edition, London 1971.
Schalling, E., Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid, Stockholm 1936.
Schledermann, H., art. Tingsted, KLNM XVIII, 1974.
Schück, A., Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling, Uppsala 1926.
Schäfer, D., Das Buch des Lübeckischen Vogts auf Schonen, (1877), 2. Aufl., Lübeck 1927.
Sjöbeck, M., Allmänningen Kulla fälad, Kring Kärnan 3, Hälsingborg 1947.
Skansjö S., Kring några försvunna medeltidsbyar på Söderslätt, Ale 1977: 4.
— Bebyggelse och odling på Söderslätt. Rapport från sydvästskånskt undersökningsområde, del 1–3, (stencil, mars 1979).
— Malmös tidigmedeltida föregångare? Om Lomma såsom stadsbildning eller bondby enligt det äldsta skriftliga källmaterialet, Ale 1980: 2.
— Landowners, Tenant Farmers and Cottagers. An Investigation of the Village of Gårdlösa and the Parish of Smedstorp in the Oldest Written Records, i B. Stjernquist (ed), Gårdlösa. An Iron Age Community in its Natural and Social Setting. I, Interdisciplinary Studies, Lund 1981.
— Svedalabygden från tidig medeltid till dansktidens slut, i Svedala genom tiderna, Trelleborg 1981.
— PM rörande »Ärkebiskopens torgstad». Appendix till B. Jacobsson, Trelleborg, Medeltidsstaden 38, 1982.
— Skånes minsta kyrkby. Något om prästgårdslösa socknar och miljösamband mellan huvudgård och kyrka, (opubl manus).
Skarin, O., Gränsgårdar i centrum. Studier i västsvensk bebyggelsehistoria ca 1300–1600, 1–2, Göteborg 1979.
Skovgaard-Petersen, I., Oldtid og Vikingetid, i Danmarks historie 1, København 1977.
— Kommentar til Porsmose, Studier i historisk metode, bd 15, Oslo–Bergen–Tromsø 1980.
Sköld, P. E., Söderslätts förhistoria, Lund 1968.
Slicher van Bath, B. H., The Agrarian History of Western Europe A.D. 500–1850, London 1963.
Smedberg, G., Nordens första kyrkor, Lund 1973.
Sporrong, U., Photosphatkartierung und Siedlungsanalyse. Geogr Annaler Vol. 50 B, Stockholm 1968.
— Jordbruk och landskapsbild, Lund 1970.

— Kolonisation, bebyggelseutveckling och administration. Studier i agrar kulturlandskapsutveckling under vikingatid och tidig medeltid med exempel från Uppland och Närke, Stockholm 1971.
Steen, E., Bete på igenväxande jordbruksmarker, i Det igenväxande odlingslandskapet – problem och lösningar i landskapsvården. Statens Naturvårdsverks Publikationer 1975: 2, Stockholm 1975.
Steen Jørgensen, J. och Swartling, I., art. Kapel, KLNM VIII, 1963.
Steensberg, A., Boligskik på landet i Danmarks Middelalder, Nordisk Kultur XVII, Stockholm–Oslo–København 1952.
— Bondehuse og Vandmøller gennem 2000 år, København 1952.
— Atlas over Borups agre, København 1968.
— art. Plov, KLNM XIII, 1968.
Steensberg, A. og Østergaard Christensen, J. L., Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland, København 1974.
Steenstrup, J., Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie, DHT 6.r V, 1894–95.
Stjernquist, B., Järnåldersbönder på Gårdlösaåsen, Tomelilla Hembygdskrets Årsbok, Tomelilla 1975.
— Arkeologisk forskning om den agrara bebyggelsen i Skåne vid vikingatidens slut – källläge och problemställningar, Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 2, 1981.
— The Gårdlösa Research Project, i B. Stjernquist (ed), Gårdlösa. An Iron Age Community in its Natural and Social Setting. I, Interdisciplinary Studies, Lund 1981.
Strömberg, M., Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen, I–II, Lund 1961.
— The Hagestad Investigation – a Project Analysis, Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1979–80, Lund 1980.
— Das Hagestad-Projekt, i Siedlungsforschungen auf den dänischen Inseln und im westlichen Ostseeraum, i Kiel Papers '80 from Fuglsang/Lolland.
Styffe, C. G., Skandinavien under unionstiden, 3. uppl, Stockholm 1911.
Ståhl, H., Ortnamn och ortnamnsforskning, 2. uppl, Uppsala 1976.
Ståhle, C. J., Studier över de svenska ortnamnen på -inge, Lund 1946.
Sundnér, B., Maglarp – en tegelkyrka som historiskt källmaterial, Lund 1982.
Sundström, H., Ogräs i odlingshistoriens tjänst. Paleoekologiska forskningsmetoder och -resultat med exempel från Norra Bottenviksområdet, Bothnica 2, Luleå 1983.
Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Skånelagen. Gutalagen, Uppsala 1979.
Søndergaard, B., Indledende studier over den nordiske stednavneype lev (löv), København 1972.
Tesch, S., Fosfatkarteringsmetoden i sydskånsk fullåkersbygd, META 1982: 2.
Tesch, S., Widholm, D. och Wihlborg, A., Forntidens bopålar. Stora Köpingebygden under 5000 år, Lund 1980.
Tesch, S. och Wihlborg, A., Medeltidsstaden – Ystad, Lund 1981.
Thun, E., Fynd i Lilla Slågarps kyrka, Ale 1964: 1.
— Lilla Slågarps kyrka, Skytts, Skåne. Rapport till Riksantikvarieämbetet, dat 1/4 1964 (kopia i LUHM:s arkiv).
Ulsig, E., Danske adelsgodser i middelalderen, København 1968.
Urbaniseringsprosessen i Norden, del 1, Middelaldersteder, Oslo–Bergen–Tromsø 1977.
Wallin, C., Tommarps urkundsbok 1085–1600, 1–2, Stockholm 1955–1976.
— Eljaröd och Grevlunda – Tvenne försvunna medeltida sätesgårdar tillhörande ätten Galen. Från högmedeltidens stordrift till senmedeltidens fästebruk, i Tomelilla Hembygdskrets Årsbok 1975, Tomelilla 1975.
Wallin, L., Stadsarkeologi i Trelleborg, Ale 1980: 2.

Weibull, Carl Gustaf, Bidrag till Lunds domkapitels och dess arkivs historia. HTS bd 4, 1910–13.
— Skånska jordbrukets historia, Lund 1923.
Weibull, Curt, De skånska upproren 1180–82, HTS bd 7, 1918.
— Lübeck och Skånemarknaden, Lund 1922.
— Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena 1368 och 1398–1400, Scandia 1966.
Weibull, L., Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden, Lund 1901.
— Den skånska kyrkans älsta historia, HTS bd 5, 1917.
— Skånes kyrka från älsta tid till Jacob Erlandsens död 1274, i Lunds Domkyrkas historia 1145–1945, I, Lund 1946.
Welinder, S., Det förhistoriska kulturlandskapet i Sydvästskåne, Skånes Natur 61, Lund 1974.
— Ekonomiska processer i förhistorisk expansion, Lund 1977.
White, L., Jr., Medieval Technology and Social Change, (1962), Oxford 1980.
— The Expansion of Technology 500–1500, i C. M. Cipolla (ed.) The Fontana Economic History of Europe 1, The Middle Ages, (1972), sixth impression, Glasgow 1981.
Widholm, D., Fornlämningar i fullåkersbygd, Riksantikvarieämbetets Årsbok 1976, Stockholm 1976.
— Problems concerning Bronze Age Settlements in Southern Sweden, Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1979–80, Lund 1980.
Villages désertés et histoire économique XIe–XVIIIe siécle, Les Hommes et la Terre XI, Paris 1965.
Wärneryd, O., Interregionala beroenden. Teori och metod inom kulturgeografin, i Periferi og sentrum i historien. Studier i historisk metode bd 10, Oslo–Bergen–Tromsø 1975.
Ågren, G., Skånes jordbruksområden, SGÅ 1926.
Aakjær, S., Maal, Vægt og Taxter i Danmark, i Nordisk Kultur XXX, Oslo–Stockholm–København 1936.
Ødegårdar og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen. Rapporter till Det nordiske historikermøte i Bergen 1964, Bergen 1964.
Österberg, E., Bondesamhälle i fokus. Ödeläggelse, återuppodling, kolonisation under senmedeltid och 1500-tal, Ale 1972: 3.
— Nordiska ödegårdsprojektet, Humanistisk forskning 1974: 2.
— Bofasta och flyttare i äldre vasatidens bondesamhälle, i Historia och samhälle. Studier tillägnade Jerker Rosén, Lund 1975.
— Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600, Lund 1977.
— Forskning om det äldre svenska samhället – idag, igår, i morgon? Några perspektiv, HT 1980.
— Ödegårdar i medeltidens Norden – rapport från ett forskningsprojekt, Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 2, 1981.
Översiktlig gradering av åkermarken i Sverige. PM 11.2.1971. Planeringsenheten, Kungl Lantbruksstyrelsen (stencil).

Använda förkortningar

aa	anfört arbete
AMJb	Anne Mouritsdatters (Gyldenstierne) jordebok (tr i EGJb)
anf litt	anförd litteratur
ang	angående
art	artikel(n)
ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm
bd	band/bind
cit	citeras/citerad(e)
DAL	Dialekt- och ortnamnsarkivet, Lund
Da Mag	Danske Magazin
dens.	densamme/-a
DHT	(Dansk) Historisk Tidsskrift
Dipl Dan	Diplomatarium Danicum
D Kanc	Danske Kancelliregistranter
DRA	Rigsarkivet, København
DRB	Danmarks Riges Breve
ed	editor/utgivare/redaktör
EGJb	Fru Eline Gøyes Jordebog . . .
eskm	extraskattemantalsregister
f/ff	följande sida/sidor
gd/gdr	gård/ar
Ggka	Skånska generalguvernementskansliet
Ggko	Skånska generalguvernementskontoret och landsbokhålleriet
HLFÅ	Historielärarnas förenings årsbok
HT	(Svensk) Historisk Tidskrift
HTS	Historisk tidskrift för Skåneland
jb	jordebok
jfr	jämför
JR	Jordrevningsprotokoll 1670–71
KA	Kammarkollegiets arkiv
Kanc Br	Kancelliets Brevbøger . . .
KLNM	Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, Malmö 1956–1978
Kr Sk	Kronens Skøder . . .
KVJb	Kong Valdemars Jordebog
Lb	Lunds stifts landebok
Lib dat	Liber daticus vetustior, tr i Libri Memoriales capituli Lundensis
LLA	Landsarkivet i Lund
LMAM	Lantmäterienhetens forskningsarkiv, Malmö
LUB	Lunds universitetsbibliotek
LUHM	Lunds universitets historiska museum
LÄU	Lunds ärkestifts urkundsbok, se Diplomatarium dioecesis Lundensis . . .
Necr Lund	Necrologium Lundense
Palteb	Palteboken, se Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut
PR 1624 (m fl)	Prästrelationerna 1624 (m fl)

r	række
rec	recension
Rep 1 el 2	Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis, 1. ei
s	sida(n)
SD	Svenskt diplomatarium
SEHR	Scandinavian Economic History Review
SGU	Sveriges geologiska undersökning
SGÅ	Svensk geografisk årsbok
SHÅ	Skånes Hembygdsförbunds årsbok
sk	skilling
Skbrf	Skånebrevsförteckningarna
sn/snr	socken/socknar
SOÅ	Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift
sp	spalt
SRA	Riksarkivet, Stockholm
tr	tryckt
uo	undersökningsområde(t)
Uppbjb 1522	Uppbördsjordeboken 1522. Se Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut
UV-Syd	Riksantikvarieämbetets uppdragsverksamhet, regionkontoret i Lund
u å	utan år
VSLÅ	Vetenskapssocietetens i Lund årsbok
ÆDA	De ældste danske Archivregistraturer

Ortregister

Detta register upptar i första hand namn på gårdar, byar, socknar, härader och städer. I registret upptas ej *Skytts härad, Söderslätt* eller *Skåne*. Marknamn registreras inte. (Dk)=lokaliteter inom nuvarande Danmark.

Aggarp (Svedala sn) 64, 167
Albo hd 172
Albäcksborg (Maglarps sn) 120, 221
Albäcksån 108, 222
Alnarp (Lomma sn) 24
Anderslöv (by och sn i Vemmenhögs el Skytts hd) 10, 17–18, 48, 50, 55–57, 81–82, 94, 108, 166
Anklam (tysk stad) 214, 279
Annarp (Gylle, senare Lilla Slågarps sn) 43, 82, 97, 198, 226, 239, 262
Arild (Brunnby sn) 168
Arrie (Oxie hd) 235
Askeröd (Harlösa sn) 65
Baldringetorp (Baldringe sn) 64, 97
Bara hd 126, 157, 163, 172, 198, 236
Bastorp (Glostorps sn) 198, 264
Bjäre hd 172
Björkhult (Örkeneds sn) 65
Björstorp (försv. bebyggelse i Skytts hd) 224–225, 227, 239, 256, 267
Blekinge 31, 102, 172, 209
Bodarp (by och sn, Skytts hd) 48, 50, 55, 82, 83, 97, 104, 108, 112
Borgå hd (Finland) 2
Bornholm (Dk) 31
Borup (Dk) 74
Bosjökloster (Frosta hd) 154, 247
Brunnby (Luggude hd) 168
Börringe (Vemmenhögs hd) 33, 44, 81
Börringe kloster (Vemmenhögs hd) 38, 45, 154, 194, 206, 259, 266
Bösarp (by och sn i Skytts hd) 20, 36, 48, 50, 55, 82, 97, 108, 194–195, 198–199, 211–212, 233–235, 238, 251
Dalby (Torna hd) 33, 46
Dalby kloster 154
Dalköpinge (by och sn i Skytts hd) 36, 48, 50, 55–57, 82–83, 87, 97, 108, 125, 164, 168, 177–180, 272
Dalköpingeån 20
Domme (Fru Alstads sn) 48, 50, 82, 98, 197, 199, 272
Dragør (Dk) 183
Dybeck (Vemmenhögs hd) 46
Esbjerg (Dk) 74
Esromkloster (Dk) 244
Falbygden (Västergötland) 52
Falster (Dk) 2, 26, 149, 189, 241
Falsterbo 10, 19–20, 23, 56, 108, 123, 163–164, 173, 177, 180–182, 184, 188, 213–216, 218, 257, 277, 279, 286
Falsterbohalvön 19–20, 23, 57, 123, 180, 182–184, 214, 217, 255, 257, 279
Falsterbohus 162–163, 188, 215, 218, 226
Falsterbo län 33, 46, 153, 238, 259
Fjärdingslöv (by i Gylle sn) 43–44, 46–48, 50, 55, 82, 94, 106–107, 195, 198, 207, 234, 238, 247–248
Flemløse (Dk) 76
Flyinge län 33
Fosie (Oxie hd) 64, 80
Foteviken 51, 56–57, 177, 179–180, 188
Fredshög (Kämpinge el Rängs sn) 48, 50–51, 56–57, 82, 98, 222
Frosta hd 172
Frosta län 28
Fru Alstad (by och sn i Skytts hd) 17–18, 48, 50, 55, 82, 88, 95, 114, 193, 195, 197, 198–199, 201, 232, 236–237, 250–251, 257, 262–263, 271, 273–275
Fuglie (by och sn i Skytts hd) 48, 50, 55–57, 82, 85, 95, 108–109, 112, 225, 267
Fyn (Dk) 58, 76, 77, 78, 80, 114, 120, 128, 172, 267
Färs hd 172
Gerop (försv. bebyggelse i Skytts hd) 225, 227, 239, 256, 267
Gessie (Oxie hd) 79
Gislöv (by och sn i Skytts hd) 16, 36, 46–48,

50, 55, 64, 81–82, 85, 88, 91, 94, 105, 112, 244–245
Gislövs läge 83, 169
Gislövsån 20
Glemminge (Ingelstads hd) 70
Glostorp (Oxie hd) 198, 264
Grøntoft Hede (Dk) 74
Gylle (by och sn i Skytts hd) 10, 18, 43–45, 48, 50, 55, 82, 95–96, 106–107, 153, 160–163, 187, 195, 205–210, 239, 245, 259, 265, 267
Gårdlösa (Smedstorps sn) 6, 72, 79
Gärds hd 5, 56, 172, 243
Görslöv (Bara hd) 64, 126, 127
Hagestad (Löderups sn) 72–73, 79–80
Haghen el Hagha (försv. bebyggelse i Skytts hd) 214–218, 227, 232, 255–258, 279
Haglösa (by i Lilla Slågarps sn) 48, 50, 55, 82, 94–95, 159, 161, 224, 227, 233–234, 261–262, 267, 269–270
Haglösa gård (huvudgård; kungsgård) 20, 53, 155, 263, 269–270
Halland 31, 102, 172, 209
Halör 177, 179
Hammarlöv (by och sn i Skytts hd) 48, 50, 55, 82, 85, 87, 94, 104, 106, 161, 206, 235–236
Hammarsnäs 108, 177
Harjagers hd 172, 243
Harlösa (Frosta hd) 64
Havgårdssjön 107
Hedemora 278
Hejninge (Dk) 74
Helsingborg 162, 164, 176, 184
Hermanstorp (by i Håslövs sn) 48, 50, 55, 82, 97, 234
Herrestads hd 106, 172
Herrestorp (by i Vellinge sn) 48, 50, 82, 97, 112–113, 116–117, 120
Herrestorpsåsen 20
Hindby (Fosie sn) 79, 80
Hodde (Dk) 74
Holev (Dk) 76
Holmbytorp (Holmby sn) 97
Horns hd (Dk) 56, 159, 240–241, 268
Hunnerup (Knästorps sn) 198
Hunnestad (Skårby sn) 64
Hyby (Bara hd) 64, 236
Håslövs sn: se Södra Håslöv
Höllviken 108, 177
Hötofta (S. Åkarps sn) 64, 79
Ingelstads hd 70, 163, 172
Jonstorp (Luggude hd) 97
Jylland (Dk) 78, 80, 120, 149, 165–166, 182, 276
Järavallen (Skånes sydkust) 21
Järrestads hd 70, 163, 172
Jönköping 277
Kabbarp (Tottarps sn) 198
Kadesjö (Katslösa sn) 99
Kampen (tysk stad) 213
Kirsinge (Dk) 76
Klarskov (Dk) 76, 77
Klågerup (Bara hd) 236
Klörup (by i Lilla Slågarps sn) 41–42, 48, 50, 82, 97, 161
Kolberg (tysk stad) 215–216, 218
Krapperup (Brunnby sn) 64
Kristianstads län 31
Kristianstadsslätten 67, 110
Kropp (Skivarps sn) 198
Kungstorp (gård i Håslövs sn) 51, 215, 226
Kyrkoby (Görslövs sn) 126–127
Kyrkoköpinge (by och sn i Skytts hd) 48, 50, 55–57, 82, 97, 108, 125, 177–178, 193, 218–219, 234, 268
Kvidinge (S. Åsbo hd) 261
Käglinge (Glostorps sn) 80
Källstorp (Vemmenhögs hd) 18
Kämpinge (by, tidigare även sn i Skytts hd) 10, 20, 48, 50, 55–57, 82, 88, 95–96, 105, 164, 167–172, 177, 180, 222, 238, 245, 248
Kävlinge (Harjagers hd) 64
Kølstrup (Dk) 76
Köpenhamn (Dk) 183, 278
Ladby (Dk) 76–77
Landskrona 38, 42
Lilla Alstad (by i V. Alstads sn) 10, 48, 50, 82, 95, 114, 163, 166, 255, 272
Lilla Hammar (by i Stora Hammars sn) 48, 50, 55–57, 82–83, 88, 95, 98, 164, 167–170, 172, 180, 215, 226
Lilla Köpinge (Stora Köpinge sn) 180
Lilla Markie (by i Bösarps sn) 20, 48, 50, 82, 108, 114, 199, 272
Lilla Slågarp (gård och sn i Skytts hd) 17, 41–43, 48, 50–51, 82–83, 85, 97, 108, 160, 165, 167, 265
Lillö (N. Åsums sn) 243
Lindholmen (borg i Svedala sn) 10, 162–164, 188, 206
Lindholmens birk 10, 33, 44–45, 153, 163, 255, 256

Linköping 157
Ljunits hd 95, 172, 196
Luggude hd 172
Luleå 24
Lund 23, 31, 154, 170, 176, 184, 194–196, 201, 207, 218, 233–234, 248, 253, 278, 282
Lundagård 33, 38–39, 41–42, 153, 237, 259
Lundaslätten 23, 67
Lübeck (tysk stad) 182, 187
Lübeckerkapellet (Dalköpinge sn) 164, 168–169, 172, 180
Löddeköpinge (Harjagers hd) 79, 176
Löderup (Ingelstads hd) 72
Maglarp (by och sn i Skytts hd) 20, 48, 50, 55, 82, 85–86, 88, 91, 97, 108, 111, 120–123, 165, 169, 207, 221–223, 227, 245, 247, 262, 267
Malmö 19, 22–23, 54, 79, 104, 117, 159, 167, 182–183, 185–186, 257, 264, 279
Malmöhus län 28–30, 33–35, 38, 50, 153–154, 164, 167, 172, 206–207, 211, 237–238, 261
Markie (huvudgård i Anderslövs sn) 53, 56–57, 154, 166, 187, 193–197, 199–200, 205, 220–221, 232, 236, 237, 239, 249–251, 261–263, 270, 272–277
Mellanköpinge (by i Kyrkoköpinge sn) 48, 50, 55, 82, 97, 125, 177–178, 268
Møn (Dk) 172
Nordanå (Görslövs sn) 126
Nordslesvig (Dk) 172
Norra Håslöv (by i Håslövs sn) 48, 50, 55, 82, 94, 112–114, 119–120, 127, 224–226, 262
Norra Knästorp (Knästorps sn) 198
Norra Vedbo (Småland) 56, 240
Norra Åsbo hd 56, 172
Nya Lödöse 278
Närke 3, 56, 240
Näsbyholm (Vemmenhögs hd) 33, 180, 194
Odelryd (Börringe sn) 65, 81
Oldenområdet (Dk) 268–269, 271, 274
Omgård (Dk) 75
Onsjö hd 172, 235
Owaxthorp (försv. bebyggelse i Skytts hd) 195, 220–221, 227, 235, 256–257, 271–272
Oxie (Oxie hd) 64, 80, 160
Oxie hd 10, 106–107, 116, 126, 158, 161, 163, 172, 235, 264
Pebringe (Dk) 74
Perstorp (N. Åsbo hd) 97
Ramlösa (Välluvs sn) 64
Ribe (Dk) 253
Romeleåsen 23
Roskilde (Dk) 157, 253
Rostock (tysk stad) 187
Räng (by och sn i Skytts hd) 20, 48, 50, 55, 82, 98, 168, 205, 222, 238
Rönnebergs hd 172
Rønninge (Dk) 76, 77
Sandåkra (Skurups sn) 5
Serresjö (gård i Gislövs sn) 48, 50–51, 56–57, 82, 98
Simremarken (fäladsmark vid sydkusten) 55
Simrishamn 185
Själland (Dk) 14, 31, 56, 74, 78, 80, 120, 149, 159, 172, 189, 194, 268
Sjörup (by i V. Alstads sn) 48, 50, 82, 97, 268
Skanör 10, 123, 153, 158–159, 162–164, 173, 177, 179–182, 184–185, 188, 214–215, 277, 279, 286
Skanörs ljung 108, 159, 215
Skarhult (Frosta hd) 65
Skegrie (by och sn i Skytts hd) 18, 20, 48, 50, 55, 82, 85, 87, 95, 103–104, 223, 227, 245, 267
Skepparslöv (Gärds hd) 243
Skevarp (försv. bebyggelse i Skytts hd) 122, 193–206, 210, 218, 227, 232–233, 235, 237, 256–258, 271, 273, 275, 277
Skivarp (Vemmenhögs hd) 193
Skudgården (gård i Stora Slågarps by) 40–41
Skumparp (Bunkeflo sn) 198
Skurup (Vemmenhögs hd) 5, 243
Skytts (el. Skyttsie) hage 108, 159–160, 215–218, 257
Smedstorp (Ingelstads hd) 6, 72
Småland 3, 240
Snæfellsnes (Island) 2
Steglarp (by i Fuglie sn) 48, 50, 82, 97, 106, 112
Stettin (tysk stad) 187, 215
Stockholm 153, 278
Stora Hammar (sn och by i Skytts hd) 20, 36, 48, 50, 55, 82, 85–87, 98, 168, 170, 177, 179, 226, 272
Stora Köpinge (Herrestads sn) 176, 180
Stora Markie (by i Anderslövs sn, Skytts hd) 48, 50, 82, 95, 114, 166, 193, 199–201, 220–221, 272, 275
Stora Råby (Torna hd) 70

Stora Slågarp (by och sn i Skytts hd) 17, 39, 41–44, 48, 50, 55, 82, 97, 107, 109, 165, 167, 206, 224, 227, 237–238, 265–267
Store Valby (Dk) 74
Stralsund (tysk stad) 187, 215
Ståstorp (by i V. Tommarps sn) 48, 50, 55, 82, 97, 236, 247, 261–262, 265
Stävesjö (gård i Anderslövs sn) 10, 48, 50–51, 82, 98
Stävie (by i Rängs sn) 48, 50, 55, 82, 95, 222–224, 227, 267
Sunnanå (Burlövs sn) 126
Svanholm (Dk) 268–269, 271, 274
Svaneholm (Vemmenhögs hd) 243
Svedala (Oxie hd) 81, 255
Svenstorp (försv. bebyggelse i Skytts hd) 45–46, 122, 193, 211–214, 215, 219, 227, 232, 256, 258, 262, 265, 268, 279, 281–282
Sædding (Dk) 75, 78
(Södra) Håslöv (by och sn i Skytts hd) 18, 20, 48, 50, 55, 82, 94, 112–114, 117–118, 120, 127, 215, 234, 262, 267
Södra Villie (Ljunits hd) 95
Södra Virestad (by i Bösarps sn) 48, 50, 55, 82, 95–96, 109, 114, 166, 236
Södra Åkarp (Oxie hd) 79
Södra Åsbo hd 172, 261
Sörby (by i Anderslövs sn) 10, 48, 50, 81–82, 98
Sövestad 64
Tirup (Tottarps sn) 198
Torna hd 172, 212
Torp (försv. bebyggelser i Skytts hd, 3 fall) 223, 224, 227, 239, 256, 267
Torrlösa (Onsjö hd) 235
Torup (Bara sn) 234
Tottarp (Bara hd) 198
Trabjerg (Dk) 75
Trelleborg 10, 18, 56, 108, 117, 123, 161, 173, 177–178, 180–181, 183, 185–188, 211, 213–214, 219–220, 255, 264–265, 268, 277, 279, 281–282, 286
Trollenäs (Onsjö hd) 208
Trondenes (Norge) 2
Tygelsjö (Oxie hd) 80
Tågarp (by i V. Tommarps sn) 48, 50, 70–71, 82, 97, 261–263, 265
Ugeböle (försv. bebyggelse i Skytts hd) 195, 220–221, 227, 235, 256–257, 271–272
Ugglarp (by i Anderslövs sn) 48, 50, 81–82, 97, 166, 220, 272
Understorp (försv. bebyggelse i Skytts hd) 122, 193, 198, 205–208, 227, 232, 256, 258, 265–268
Uppsala 24, 278
Veberöd (Torna hd) 70–71
Vellinge (by och sn i Skytts hd) 36, 48, 50, 55, 82, 95–96, 108, 112–117, 120, 224–225, 227, 236, 262, 267
Vemmenhögs hd 5, 10, 16, 52, 106, 158, 166, 193–197, 206, 232, 234, 236
Ven 23
Vendsyssel (Dk) 68
Villands hd 172
Villie (by i L. Slågarps sn) 48, 50, 82, 95, 105–106, 109, 167, 262
Virrestad (Ö. Tommarps sn) 70–71
Vorbasse (Dk) 74, 78
Vordingborg (Dk) 195–196
Vragerup (Flackarps sn) 198
Vä (Gärds hd) 176, 184
Värby (Bara sn) 79
Värend 14
Värmland 3, 56, 240
Värpinge (Flackarps sn) 64
Västra Alstad (by och sn i Skytts hd) 17, 48, 50, 55–57, 82, 95, 108, 114, 245, 255, 268
Västra Göinge hd 56, 172
Västra Karaby (Harjagers hd) 64
Västra Klagstorp (Oxie hd) 79–80
Västra Kärrstorp (Oxie hd) 79
Västra Köpinge (försv. bebyggelse i Skytts hd) 125, 177–178, 193, 218–219, 227, 234, 256, 268, 279, 281, 282
Västra Skrävlinge (Oxie hd) 79–80
Västra Tommarp (by och sn i Skytts hd) 42, 48, 50, 55–57, 82–83, 97, 108, 176, 184, 208, 214, 236, 261, 265, 268
Västra Vemmerlöv (by och sn i Skytts hd) 48, 50, 55, 64, 82, 94, 99, 106, 161, 167, 206–208, 210, 224, 265–266
Västra Virestad (by i Bösarps sn) 48, 50, 55, 82, 95–96, 114, 166, 195, 197, 232, 236, 249, 251, 272
Västra Värlinge (by i Bodarps sn) 48, 50, 55, 82, 95–96, 99–100, 112, 114, 261–262
Ystad 19, 22–23, 54, 104, 180, 183, 185, 257, 264, 279
Ågård (Dk) 166, 276
Åkarp (by i Gislövs sn) 48, 50, 81–82, 97, 112, 262
Äspö (Vemmenhögs hd) 16

Ödeböle (försv. bebyggelse i Skytts hd) 225–227, 239, 256, 267
Örtofta (Harjagers hd) 64, 236
Österköpinge: se Dalköpinge
Östra Alstad: se Fru Alstad
Östra Göinge hd 172
Östra Klagstorp (Vemmenhögs hd) 220
Östra Tommarp (Järrestads hd) 70
Östra Torp (Vemmenhögs hd) 18
Östra Vemmerlöv (Järrestads hd) 99
Östra Värlinge (by i Hammarlövs sn) 48, 50, 55, 82, 95–96, 99–100, 114, 261–262
Övedskloster (Färs hd) 33, 157

I skriftserien

SKÅNSK SENMEDELTID OCH RENÄSSANS

har utkommit:

1. Gösta Johannesson: *Den skånska kyrkan och reformationen.* 1947.
2. Nils Gösta Sandblad: *Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658.* 1949.
3. Karl F. Hansson: *Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658.* Med ett tillägg om Peder Winstrup som svensk biskop 1658–1679. 1950.
4. K. G. Ljunggren och Bertil Ejder: *Lunds stifts landebok.* Första delen: Nuvarande Malmöhus län. 1950.
5. K. G. Ljunggren och Bertil Ejder: *Lunds stifts landebok.* Andra delen: Nuvarande Kristianstads, Hallands och Blekinge län samt Bornholm. 1952.
6. K. G. Ljunggren och Bertil Ejder: *Lunds stifts landebok.* Tredje delen: Tillkomst, innehåll, handskrifter samt register. 1965.
7. Gösta Johannesson: *Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid Medeltidens slut.* Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok. 1953.
8. Wilhelm Norlind: *Tycho Brahe.* En levnadsteckning. Med nya bidrag belysande hans liv och verk. 1970.
9. Salomon Kraft: *Tre senmedeltida godsorganisationer.* 1971.
10. Knut Knutsson och Göte Paulsson: *Dalby klosters intäktsbok 1530–1531* utgiven med inledning och kommentarer. 1983.
11. Sten Skansjö: *Söderslätt genom 600 år.* Bebyggelse och odling under äldre historisk tid.

Art nr 20050

Lund University Press

ISBN 91-40-04878-0